

Umumiy Psixologiya

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

**Darslikning yangi nashri ustoz
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan
Fan va texnika arbobi professor
Platon Ivanovich Ivanovning
yorqin xotirasiga bag'ishlanadi**

**To'ldirilgan va qayta ishlangan
V nashr**

**Nashr uchun mas'ul QDPI dotsent,
Psixologiya fanlari nomzodi
Zufarova M. E.**

Toshkent “Fan” nashriyoti. 2007.

**“Umumiy psixologiya” kursi yuzasidan chop etilgan ushbu qo’llanma
P. I. Ivanovning kitobini yangi nashridir.**

**Avvalgi nashrlari “Psixologiya”, Moskva, Uchpedgiz, 1954, 1956, 1959 (Pedagogika
oliy o’quv yurtlari uchun qo’llanma), “Psixologiya” Uchpedgiz, 1957, 1960 (ikki nashr),
“Umumiy psixologiya” (O’zbek tilida, Toshkent, 1967yil), “Obhaya psixologiya”, Toshkent
1967 (ikki nashr) yilda chop etilgan.**

**Mas’ul muharrir: Mirzajonova D. M.
Psixologiyaya fanlari nomzodi, dotsent.**

**Taqrizchilar: Shoumarov G’. B. Psixologiya fanlari doktori,
Professor.
Obidjonova S. O. Psixologiya fanlari nomzodi,
Dotsent.**

**QDPI ilmiy kengashi fevral yilda chop etishga
tavsiya etilgan.**

SO'Z BOSHI

Ushbu so'z boshi «Umumiy psixologiya»ning to'rtinchi nashriga avtor P.I.Ivanov tomonidan yozilgan so'z boshining qisman o'zgartirilgan nusxasidir. «Umumiy psixologiya» kursi yuzasidan chiqarilgan ushbu qo'llanma pedagogika institutlari va universitetlarining studentlariga, shuningdek o'qituvchilarga va tarbiyachilarga mo'ljallangan. Darslik oliy o'quv yurtlarining psixologiya dasturida ko'zda tutilgan talablarga deyarli moslab tuzilgan.

Darslikning to'rt bo'limi bo'lib, bu bo'limlarga o'n oltita bob kiradi. Shuningdek, uning uchta ilovasi bo'lib, birinchisi psixologiya tarixiga, ikkinchisi psixologiyaning yaqin oradagi vazifalariga uchinchisi esa "O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti" ga bag'ishlangan.

Umumiy psixologiyaning birinchi bo'lim birinchi bobida psixologiyaning nimadan bahs etishi haqida, psixika haqida so'z yuritiladi. Psixik jarayonlarning klassifikatsiyasi va psixik hodisalarning ayrim turlari haqida tushuncha beriladi. Shu bilan birga psixikaning turli-tuman barcha ko'rinishlari, shu hodisalarning anchayin bir yig'indisi yoki to'plami emas, balki yagona odamzod ongining zuhur etilishi, umuman shaxsning namoyon bo'lishi ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, psixologiyaning ahamiyati, psixik hayotni tadqiq qilish metodlari haqidagi ta'limot, psixik hayot hodisalarini o'rganishda ob'ektiv yo'l tutishning muhimligi va eksperimentning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Ikkinchi bobda psixikaning nerv-fiziologik asoslari haqida fikr yuritiladi. Bunda nerv sistemasining tuzulishi, psixik jarayonlarning biologik negizi bo'lmish yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P.Pavlov ta'limoti, yuksak nerv faoliyatini o'rganishdagi keyingi erishilgan muvaffaqiyatlar, retikulyar formatsiya faoliyati, qaytar aloqa, sinapslarning roli, psixologiyada shartli refleks metodining ahamiyati kabi masalalar bayon qilinadi.

Uchinchi bobda psixikaning taraqqiyoti haqida ta'limot keltiriladi. Bunda hayvonlar psixikasi, ongning tarixiy taraqqiyoti, yoshga qarab ongning rivojlanishi haqida ma'lumot beriladi.

Hayvonlar psixikasiga odam ongining tarix boshi deb qaraladi, odam ongining kelib chiqishida va tarixiy taraqqiyotida mehnat va ijtimoiy hayot shakllarining roli ta'kidlanadi.

Yoshga qarab ongning taraqqiy etishida ta'lim-tarbiyaning etakchi roli, rivojlanayotgan odamning o'zi ko'rsatayotgan faoliyatning etakchi roli uqtirib o'tiladi. Odam psixikasi tarixiy taraqqiyotida sifat jihatidan o'zgarganligi va odam ongli mavjudod bo'lib, shaxs sifatida shakllantirilganligi uqtiriladi. Birinchi bo'limning oxirida shaxs to'g'risidagi umumiy ma'lumot keltiriladi, shaxsning asosiy belgilarining ijtimoiyligi, ongi, o'z-o'zini anglashi, odamga xos bo'lgan ehtiyojlar, ijtimoiy faollik, ma'lum bir maqsadni ko'zlab ish tutish, ideallar (oliy maqsadlar), dunyoqarash, maslak ko'rsatib o'tilgan.

Qo'llanmaning ikkinchi bo'limida ayrim psixik funktsiyalar: sezgi, idrok, xotira, tafakkur va shu kabilar bayon qilinadi. Ayni vaqtda psixikaning ayrim ko'rinishlari – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq, xis, irodaga psixikaning qismlari yoki ong va shaxsning tarkibiy qismlari deb emas, balki yagona ong ko'rinishlari – funktsiyalari deb qaraladi.

Odamning bilish, emotsiya va iroda faoliyatining ayrim ko'rinishlari «psixologik jarayonlar» degan termin bilan ifodalanadi. Ularni psixik funktsiyalar deb atash ma'qulroq bulur edi. Funktsiya tushunchasi mazmun va hajm jihatidan kengroq-da axir. Bu tushuncha psixik jarayonlarni ham, psixik holatlarni ham, psixik mahsullarni ham, shuningdek faollik va ish-harakatlarini ham o'z ichiga oladi. Funktsiyalar qanday bo'lmasin butun narsaning qismlari emas, balki shu butun narsa harakatining bir ko'rinishi demakdir. Modomiki shunday ekan, psixikaning ayrim ko'rinishlari – sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, his, iroda – yagona ongning, yagona shaxsning o'zaro chambarchas bog'langan funktsiyalaridir.

Ikkinchi bo'limda yana har bir funktsiyaning umumiy psixologik tarixi, psixik funktsiyalarning nerv fiziologik asoslari, mahsus qonuniyatlari, boshqa psixik funktsiyalar bilan bog'langanligi, psixikaning umumiy strukturasida va odam faoliyatida har bir funktsiyaning tutgan o'rni va ahamiyati bayon qilinadi. Psixik funktsiyalarning yoshga aloqador hususiyatlari, ta'lim va tarbiyada ana shu hususiyatlarining ahamiyati qisqacha bayon qilinadi.

Qo'llanmaning uchunchi bo'limi shaxsning individual xususiyatlariga bag'ishlanadi. Bu bo'limni psixologiya kursining sintetik (yakunlovchi) qismi desa bo'ladi. Bunga temperament (mijoz), xarakter, shaxsning layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslari haqidagi ta'limot qiradi.

Kitobning to'rtinchi qismida ikkita ilova bor. Birinchi ilova «Psixologiya tarixidan» deb ataladi. Har bir fanning, shu jumladan psixologiya fani tarixi bilan tanishish saviya uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki u odamning psixologiyasiga doir bilimni kengaytirish bilan birga aqliy saviyasini ham oshiradi.

Ikkinchi ilova psixologiya fanining navbatdagi vazifalariga bag'ishlanadi. Hayotning hamma sohalari juda tez yuksalayotgan, fan va texnika misli ko'rilmagan darajada taraqqiy etayotgan hozirgi zamonda psixologiya fanining ham taraqqiyot yo'llari va perspektivalari haqida masalalar o'z aksini topadi.

P.I.Ivanov.

Qayta nashrga so'z boshi.

Darslikning yangi nashri O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari asosida qayta ishlandi .

Uning mazmuni deyarlik shundayligicha saqlandi. Lekin unga Sharq mutafakkirlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari, O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti haqidagi materiallar kiritildi va hozirgi zamon ta'limi talablariga moslashtirildi.

Zufarova M. E.

BIRINCHI QISM PSIXOLOGIYA NING UMUMIY MASALALARI

I BOB

PSIXOLOGIYA NIMADAN BAHS ETADI, PSIXOLOGIYA NING AHAMIYATI VA METODLARI.

PSIXOLOGIYA NIMADAN BAHS ETADI.

Psixologiya voqelikning alohida bir sohasi bo'lgan, psixik (yoki ruhiy) hayot sohasini o'rganadi. Har kimga ma'lum hodisalar – sezgilarimiz, idrok, tasavvurlarimiz, fikr, his, intilishlarimiz va shunga o'xshashlar psixika hodisalari jumlasidandir. Shaxsning psixik yoki individual xususiyatlari deb ataladigan xususiyatlar: odamning temperamenti (mijozi), xarakteri (fe'l-atvori), qobiliyat, ehtiyoj, mayl va havaslari ham psixika sohasiga kiradi.

Psixik (ruhiy) hodisalarning butun majmui odatda psixika degan bir so'z bilan ataladi.

Psixika o'ziga alohida bir olam emas: u organik hayotning yuksak shakllaridan bo'lib, faqat hayvonlar bilan odamlarga xosdir. Hayvonlar bilan odam, o'simliklardan farq qilib, yolg'iz organik hayotga ega bo'libgina qolmay, balki, shu bilan birga, psixik hayotga ham egadir. Lekin, ma'lumki, hayvonlarning psixik hayoti odamning psixik hayotiga qaraganda soddaroqdir. Odam psixikasi hayvonlar psixikasidan sifat jihatidan farq qiladi. Odamda psixik hayotning yuksak formasi – ong bor. Odam ongli zotdir.

Psixik hayot hodisalari juda hilma-hil, ammo bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Psixologiyaning vazifasi ana shu bog'lanish va munosabatlarning qonuniyatlarini ochib berishdir. Psixik hodisalar va butun psixika rivojlanib kelgan va rivojlanmoqda. Shu sababli, psixologiya psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishi kerak.

Psixologiya fanining ma'lumotlaridan amaliy maqsadda va avvalo ta'lim-tarbiya ishida, shuningdek, ishlab chiqarishda mehnatni tashkil etish va ixchamlashtirishda meditsinada, san'at va shunga o'xshash sohalarda foydalanmoq uchun psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini bilish kerak.

Shunday qilib psixologiya psixik hayot sohalari yoki, qisqacha qilib aytganda, psixikadan bahs etadi.

II. Psixika haqida ta'limot.

Psixologiya eng qadimiy fanlardan bo'lib, bundan 2,5 ming yilga ilgari jon haqidagi ta'limot sifatida vujudga kelgan. VII-V asrlarda o'tgan qadimgi grek filosoflarining asarlaridayoq kishining jonli va ruhiy hayoti to'g'risida juda ko'p hilma-hil fikrlar bayon qilinganligini ko'ramiz. Bu masalalar qadimgi Xitoy va qadimgi Xind mutafakkirlarining muhokamalarida ham katta o'rin tutadi.

Kishining psixikasi haqidagi muntazam ta'limotni birinchi marta Aristotel (eramizdan oldingi 384-322 yillar) «Jon haqida» degan kitobida bayon qilgan. Shu sababli Aristotel alohida fan bo'lgan psixologiyani vujudga keltirgan kishi yoki psixologiya fanining «otasi» deb hisoblanadi.

Uzoq vaqtgacha psixologiya mustaqil fan bo'lmay, falsofiya tarkibiga kirib kelgan. Alohida ilmiy fan ma'nosidagi «psixologiya» termini ham yo'q edi. Bu termin XVI asr oxirida paydo bo'lib, XVIII asr o'rtalaridan boshlab hamma ishlatadigan bo'lib qoldi. Psixologiya XVIII asrning oxirida va XIX asrning boshlaridagina mustaqil fan bo'lib shakllanadi.

Qadimgi zamonlardan to bizning zamonimizgacha psixologiya sohasida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash bo'lib keldi. Psixologiyadagi bu kurash hamisha sinfiy kurashning in'ikosi bo'lib keldi. Psixika, ong nima degan masala, shu bilan birga, odam organizmida psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlar o'rtasidagi munosabat masalasi ham shu kurashda markaziy o'rinni egallab keldi.

Psixika va ong haqidagi ta'limot idealistik va vulgar materialistik qarashlar hamda nazariyalarga qarshi kurashda chiniqa bordi.

Idealistlar, odamning psixik hayotini odam tanasi bilan qandaydir noma'lum yo'l bilan qo'shib, odamda gavdalangan, jismi yo'q moddiy bo'lmagan alohida bir narsaning ya'ni ruh yoki jonning zohir bo'lishi deb hisoblaydilar. (So'zlashganimizda va adabiyotda ham «odamning joni» va «odamning ruhi» degan termin ishlatamiz. Ammo bu terminlarni biz moddiy bo'lmagan alohida bir narsani ifodalash uchun emas, balki «psixika» so'zini qay ma'noda ishlatsak, o'sha ma'noda ishlatamiz). Idealistik psixologiya namoyondalari psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati haqidagi masalani talqin qilishda yo psixofizik parallelizm yoki psixofizik o'zaro ta'sir nuqtai nazarida turadilar.

Psixofizik parallelizm tarafdorlari fiziologik va psixik hodisalar bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda yonma-yon (parallel ravishda) voqe' bo'ladi, deb hisoblaganlar. Bu qarashga ko'ra, odamning hayot faoliyati qo'shib ketmaydigan ikki oqim – organik hayot bilan psixik hayotning harakatlanishidan iborat emish.

Psixofizik o'zaro ta'sir tarafdorlari ta'limotiga ko'ra, psixik hodisalar bilan fiziologik hodisalar o'z tabiati e'tibori bilan har hil bo'lsada, bir-biriga o'zaro ta'sir etadi: fiziologik hodisalar psixik hodisalarni vujudga keltiradi, psixik hodisalar esa fiziologik hodisalarga sabab bo'la oladi. Bu qarashga ko'ra, odamning hayot faoliyati go'yo harakatdagi zanjir bo'lib, unda fizik zveno bilan psixik zveno ketma-ket kelaveradi.

Fanga xilof idealistik muhokamalarga qarama-qarshi o'laroq, dialektik materializm psixik hayot qandaydir alohida, moddiy bo'lmagan bir narsani zohir bo'lishi emas, balki materiyaning yuksak darajasidagi mahsuli, ya'ni bosh miyaning hossasidir deb ko'rsatadi. Demak, psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning alohida hossasi bo'lib, bu hossa ob'ektiv voqelikni alohida bir yo'sinda aks ettirish qobiliyatidan iboratdir.

Psixik jarayonlar miyaning alohida hossasi bo'lib, faqat miyaning faoliyatiga bog'liq holda ro'y beradi.

Lekin psixikani materiyaning mahsuli deb bilish tushunchasini vulgar materializm namoyondalari targ'ib qilgan soxta (u ham mexanistik) tushunchadan farq qilish kerak. Mexanist va vulgar materialistlar tabiatdagi barcha hodisalarni – kimyoviy, biologik, fiziologik hodisalarni, shuningdek, psixologik hodisalarni ham materiya zarrachalarining fazoda faqat mexanik suratda siljishdan iborat deb bilar edilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlardan iborat bir narsa deb tushunar, psixik jarayonlar bilan fiziologik protsessning ikkovi bor narsa deb hisoblar edilar. Masalan: vulgar materializmning namoyondalari (Byuxner, Moleshott, Faxz) jigardan o't chiqib turgani singari miyadan ham fikr chiqib turadi, deb bilar edilar.

Mexanistlar nazarida, psixik hodisa fiziologik hodisaning o'zi-yu, uni odam faqat ichki, sub'ektiv tomondan idrok etar emish.

Dialektik materializm nuqtai nazaridan psixika, materiyaning mexanik harakati emas, balki harakatdagi materiyaning alohida hossasidir.

Shuningdek, psixik protsess moddiy protsessga bog'liq, degan so'zdan psixika, ong-fiziologik jarayonlardan boshqa bir narsa emas, degan ma'no aslo chiqmaydi. Fikr, ong – voqelikning sifat jihatidan boshqacha, o'ziga xos bir hodisasidir.

Psixika, ong – faqat yuksak darajada tashkil topgan materiyaning hossasidir.

Hayvonlar bilan odamlar organizmiga xos bo'lgan nerv sistemasi ana shunday yuksak darajada tashkil topgan materiyadir. Psixikaning bevosita moddiy substrati (asosi) – odamning bosh miyasidir. Odamning psixikasi, ongi – bosh miya funksiyasidir.

Psixika, ong materiya taraqqiyotining faqat yuksak bosqichlarida paydo bo'ladi. Materiya taraqqiy qilib borgan sari turli qonuniyatlar va hossalari - mexanik, fizik, ximiyaviy, biologik va boshqa qonuniyat va hossalari paydo bo'ladi va taraqqiy qiladi, organik olam taraqqiyotining eng yuksak bosqichidagina materiyaning psixika, sezgi, ong, tafakkur, deb ataladigan alohida hossalari vujudga keladi.

Olam taraqqiyoti tarixida psixika, ong, bo'lmagan davr o'tgan. Psixika olam taraqqiyotining eng yuksak bosqichlaridagina paydo bo'ldi.

Psixika materiyaning alohida hossasi bo'lib, bu hossa ob'ektiv voqe'likni alohida bir ravishda aks ettirish qobiliyatidan iboratdir. Aks ettirish degan so'zning ma'nosi har hil tushuniladi. Tevarak-atrofdagi voqe'likni aks ettiradigan ko'pgina narsalar ma'lum, masalan, suv aks ettiradi, ko'zgu aks ettiradi va hokazo. Bu misollarda biz fizik hodisa sifatidagi aks etish (in'ikos)ni ko'ramiz. Psixik hodisalar haqida so'zlashganimizda esa sifat jihatdan boshqacha, o'ziga xos ravishda aks etishini nazarda tutmog'imiz kerak. Bu aks ettirish sezgilarda, xotirada, tafakkurda va boshqa shu kabilarda o'z ifodasini topadi.

Insonning aks ettirish jarayoni o'z mohiyati va xarakteri jihatidan 2-bosqichdan iboratdir. 1) Hissiy (aks ettirish) bilish bo'lib, u sezish, hissiy qabul qilish, xotira va tasavvurlardan iboratdir.

2) Aqliy bilish bosqichi bo'lib, u tafakkurdan iboratdir.

Hissiy bilishning boshlang'ich shakli - sezgidir. Chunki hissiy bilishning boshqa shakllari – hissiy qabul qilish sezgiga nisbatan ancha murakkab bo'lib, u sezish asosida vujudga keladi. Hissiy qabul qilishning sezishdan farqi shundaki, unda predmetlarning ayrim hossalarni emas, balki predmet bir butun holda aks etadi.

Hissiy bilishning yana bir shakli tasavvurdir.

Tashqi ta'sir natijasida vujudga kelgan nerv va miya qobig'ining ma'lum qismidagi qo'zg'alish – sezish, qabul qilish – ma'lum davrgacha o'z izini qoldiradi, ya'ni tashqi ta'sir to'xtagandan so'ng qo'zg'alishning, sezishning izi saqlanib qoladi. O'sha ta'sir etgan predmetga aloqador bo'lgan, unga qandaydir munosabatda bo'lgan hodisa ta'siri natijasida izlar yana qayta tiklanishi mumkin. Miya qobig'ida saqlanib qolgan shu fiziologik izlarning tiklanishi, qaytadan qo'zg'alishi tasavvur, xotirani vujudga keltiradi.

Insonning bilish jarayoni hissiy bilish bilangina cheklanmaydi. Hissiy bilish yoki jonli kuzatish inson bilishining pastki bosqichida vujudga keladi, bu bosqich asosida ijtimoiy mehnat jarayonida ikkinchi yuqori bosqich – aqliy bilish, tafakkur paydo bo'ladi. Hissiy bilish orqali ob'ektiv reallikdan olingan «materiallar»ni qayta ishlash, ularni munosabatlari, ichki xususiyatlarini aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini nomuhimlaridan ajratib olish, ularning qonuniyatlarini ochish aqliy bilish va tafakkurda amalga oshiriladi.

Odam bilan uning tevarak-atrofidagi olam o'rtasida doimo o'zaro bir-biriga ta'sir qilish jarayoni bo'lib turadi. Odam bu protsessda dunyoni o'z psixikasi bilan aks ettiradi. Shu bilan birga, voqe'lik odam ongida ko'zgudagi kabi passiv ravishda aks etmay, balki aktiv ravishda aks etadi: odam tevarak-atrofdagi olam bilan o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatar ekan, shu jarayonda olamga ta'sir etadi, uni o'zgartiradi va uni o'z ehtiyojlariga moslashtiradi.

Psixologiya fani psixikani o'rganar ekan, uni yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ob'ektiv voqe'likni aks ettirishdan iborat bo'lgan alohida hossasi deb biladi. Materiyaning bu hossasi materiyaning boshqa hossalardan sifat jihatdan farq qiladi va materiya taraqqiyotining faqat muayyan bosqichida vujudga keladi.

Psixik hodisani, idealistlar ta'lim bergani singari, fiziologik hodisadan ajratib qo'yish yaramaganidek, psixik hodisani, vulgar materialistlari ta'lim bergani singari, fizik hodisaga tenglashtirish ham yaramaydi. Psixik hodisa bilan fiziologik hodisa bir butun bo'lib bog'langandir. Buning ma'nosi shuki, psixologik va fiziologik hodisa sifat jihatidan boshqa-boshqa hodisalaridir, ammo fiziologik hodisa bo'lmasa, ya'ni nerv sistemasi ishlamasa, psixologik hodisa bo'lishi mumkin emas; shunday qilib, psixologik hodisa ikkilamchi hodisa hisoblanadi.

Psixik hodisalar nechog'lik murakkab bo'lmasin, ularni moddiy nerv-fiziologik negizidan ayirib o'rganish yaramaydi. Bunday ayirish idealizmga olib borishi mumkin, xolos. Shu sababli psixikani o'rganishda psixik hayotdagi hodisa va faktlarni ilmiy asosda tushunib olish uchun psixikaning moddiy negizini, ya'ni bosh miya va uning faoliyatini, psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini bilib olish kerak.

I.P.Pavlov yuksak nerv faoliyati fiziologiyasiga doir genial asarlarida psixik hodisalar moddiy substratining faoliyatidagi asosiy qonuniyatlarni va ayrim psixik jarayonlarning nerv-fiziologik mexanizmlarini ochib berdi.

III. PSIXIK HODISALARNING KLASSIFIKATSIYASI

Psixik hayot turli-tuman hodisalarda namoyon bo'ladi. Psixik hayot hodisalarida psixik jarayonlar, psixik mahsullar va psixik holatlar ajratiladi.

Psixik protsess – psixik hodisaning qonuniy, ketma-ket o'zgarishi, uning bir stadiya yoki fazodan ikkinchi stadiya yoki fazoga o'tishidir.

Psixik mahsullar – psixik jarayonlarning natijasidir. Bularga sezgi va idroklarning obrazlari, tasavvurlar, muhokamalar, tushunchalar shaklidagi sub'ektiv psixik mahsullar kiradi.

Yoqimli va yoqimsiz tuyg'ular, tinchlik-farosat, hayajonlanish va ma'yuslanish, uyg'oqlik va uyqu holatlari, dadillik va taraddudlanib qolish holatlarini boshdan kechirish holatlarga kiradi.

Xilma-xil psixik hodisalarni: bilish, emotsional soha (hissiyot sohasi) va iroda sohasi deb uchga bo'lish qadimdan bor. Odam ongi faoliyatida zohir bo'ladigan ana shu turlar psixik funktsiyalar deb ataladi.

Bilish hodisalari boshqacha aqliy, intellektual jarayonlar deb ataladi. Sezgilar, idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq – bilish jarayonlaridir.

S e z g i l a r – muayyan paytda sezgi organlarimizga: ko'ruv, eshituv, tuyish, hid bilish va boshqa shu kabi organlarimizga ta'sir etib turgan narsalardagi ayrim hossalarning aks etishidir. Masalan, qizil, oqni, shirin, achchiqni, og'ir, engilni sezamiz.

I d r o k - Tevarak-atrofimizdagi narsalarning yaxlit holda aks etishidir. Masalan, uy, gul, nutq, muzika va boshqa shu kabilarni idrok etamiz. Narsalar sezgilar asosida idrok etiladi. Sezgi va idrok – tevarak-atrofimizdagi narsa va hodisalar hamda ulardagi xilma-xil hossalarning miyamizdagi obrazlaridir.

X o t i r a. Narsa va hodisalar hamda ulardagi hossalarning sezgi va idrok orqali hosil bo'lgan obrazlari nom - nishonsiz yo'qolib ketmaydi - ular miyamizda o'rnatilib, saqlanib qoladi va qulay sharoitda yana esimizga tushadi. Ilgari idrok etilgan narsalarning esimizga tushirilgan obrazlari tasavvurlar deb ataladi. Sezgi va idrok kabi, ko'nglimizdan kechgan fikr, hislarimiz va qilgan ishlarimiz ham miyaga o'rnatilib, saqlanib qoladi va yana esimizga tushadi. Idrok etilgan va ko'ngildan kechgan narsalarning miyamizga o'rnatilib (esimizda qolib), saqlanishi va yana esimizga tushishidan iborat bo'lgan ana shu psixik faoliyat xotira deb ataladi.

H a y o t. Narsa va hodisalarning idrok orqali miyamizda hosil bo'ladigan obrazlardan tashqari, o'zimiz bevosita idrok etmagan narsalar haqidagi tasavvurlar ham miyamizdan katta joy oladi. Masalan, ibtidoiy odamning hayot sharoiti haqidagi tasavvurlarimiz, Marsdagi hayot haqidagi tasavvurimiz va shunga o'xshashlar ana shundaydir. Bu tasavvurlar xotiramizda bor tasavvurlar asosida xayolda (fantaziyada) hosil bo'ladi.

T a f a k k u r . Idrok va tasavvurlarimizda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumiyashtiriladi. Tafakkur - voqe'likning umumiyashtirilgan bevosita va eng to'liq hamda eng aniq intiqosidir. Tafakkur jarayonlaridagi fikrlar – muhokama va tushunchalar tushuniladi va vujudga keladi. Odam fikrlash faoliyati tufayli voqe'likning idrok va tasavvurlaridagiga qaraganda aniqroq, to'laroq va chuqurroq bilib oladi.

N u t q. Tafakkur nutqqa chambarchas bog'liq. Fikrlarimiz – nutq yordami bilan shakllanadi va ifodalanadi. Kishilar nutq vositasida aloqa qilar ekanlar, fikrlarini bir-birlari bilan o'rtoqlashadilar; odamning hissiyoti va intilishlari ham nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq – kishilarning til vositasi bilan aloqa qilish usulidir.

D i q q a t. Yuqorida ko'rsatilgan psixik jarayonlarning hammasi odamda diqqat mavjud bo'lgandagina yuzaga chiqadi. Diqqat – ongimizning o'zimiz idrok etayotgan, tasavvur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va aytayotgan narsamizga qaratish, bir nuqtaga to'plash demakdir. Diqqat o'ziga alohida bilish jarayoni emas, balki bilish jarayonlarning aktiv borishi va sifatli bo'lishi uchun zarur shartdir, xolos.

Ba'zi psixologlar (masalan G.A.Fortunatov) diqqatni psixik holatlarga qo'shadilar. Ammo, diqqat ong faolligining o'ziga alohida bir ko'rinishi ekanligini keyinroq yaqqol anglashiladi. Shu sababli diqqatni iroda sohasiga ham qo'shish mumkin.

Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan, fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga nisbatan ko'nglidan kechayotgan har xil yoqimli va yoqimsiz, xush yoki noxush tuyg'ular emotsional sohaga (yoki hissiyot sohasiga) kiradi.

Biz dilimizda xush yoki noxush tuyg'u xis qilamiz, do'stlik, vatanga muhabbat his qilamiz, urush olovini yoquvchilarga qarshi g'azab xis qilamiz. Odamning emotsional tuyg'ulari doimo uning ehtiyoj va manfaatlari bilan bog'liq bo'ladi. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan va fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga ijobiy yoki salbiy munosabati hissiyotda o'z ifodasini topadi.

Emotsiyalar ham jarayon, ham holat bo'ladi.

Psixik faoliyatning yuksak ko'rinishi, ya'ni niyatimizga (oldindan o'ylagan maqsadimizga) etmoq uchun shu maqsadga erishish yo'llari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishda g'ayrat ko'rsatib qilinadigan faoliyat iroda sohasiga kiradi.

Ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) faoliyatni ixtiyorsiz (irodadan tashqari bo'ladigan) faoliyatdan ajratish kerak. Ixtiyorsiz faoliyat hayotimizdan tashqari va anglab, bilib g'ayrat ko'rsatmasdan turib yuzaga chiqadi. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz faoliyat diqqat e'tiborda va ish-harakatda ko'rinadi. Shu sababli ixtiyorsiz diqqat bilan ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz harakatlar bilan ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) harakatlar farq qilinadi.

Psixologik hodisalar sub'ektiv kechinmalar aks etiladigan narsa va hodisalarning miyamizdagi obrazlari shaklida ro'y beradi. Ammo, barcha sub'ektiv psixik hodisalar sirtida, organizmizning xilma-xil o'zgarish va harakatida: mimika, imo-ishora, nutq pantomimikada o'z ifodasini topadi.

Odamning psixik hayoti organizm harakatlarida o'z ifodasini topadi, shu harakatlar yig'indisi esa xulq-atvor deb ataladi.

Odam psixikasining barcha tomonlari, inson xulq-atvorining turli-tuman hamma xususiyatlari asosan faoliyatida namoyon bo'ladi. Odam faoliyatining asosiy turlari: o'yin (bolalik davrida), ta'lim va mehnatdir. Faoliyatning barcha turlarida odam o'z atrofidagi voqe'likning idrok etadi, bir nimani eslab qoladi yoki esiga tushiradi, fikrlaydi, har-xil hislarni ko'nglidan kechiradi, o'z faolligini namoyon qiladi.

Bu erda ko'rsatilgan xilma-xil psixik hodisalar bir-biridan ajralgan holda sodir bo'lmaydi.

Shu tariqa, psixik holatlar va psixik mahsullar psixik jarayonlar bilan chambarchas bog'langan bo'lib, odatda shu jarayonlar tarkibiga kiradi.

Psixik holatlar ro'y beradigan psixik jarayonlarning o'ziga xos foni hisoblanadi. Bu holatlar psixik jarayonlarga ta'sir etadi, ularni tezlatadi, kuchaytiradi yoki tormozlaydi, susaytiradi.

Mustahkamlangan psixik mahsullar murakkabroq jarayonlarning ro'y berishi uchun asos - material hisoblanadi. Masalan, xayol, tafakkur jarayonlari tasavvur va xotira asosida voqe' bo'ladi va hokazo.

Xuddi shuningdek, ayrim aqliy, emotsional va irodaviy jarayonlar bir-biri bilan bog'lanmagan holda ro'y bermaydi. Odamning psixik hayotini qandaydir birlamchi elementlarining yoki ayrim psixik jarayonlarning, ya'ni sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq va shu kabilarning anchayin yig'indisi deb o'ylash yaramaydi. Har bir psixik protsess boshqa jarayonlar bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi. Masalan, sezgisiz idrok etib bo'lmaydi, idrok esa xotira, tafakkur jarayonlariga, nutq, diqqat, hissiyot va irodaga bog'liq bo'ladi. Xotira va xayol jarayonlari tafakkur, nutq, hissiyot va iroda jarayonlariga bog'liq. Tafakkur idrok bilan xotira asosida ro'y beradi va nutq bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Nutqning o'zi ham tafakkursiz bo'la olmaydi.

Psixik hayotni o'rganishda ayrim psixik jarayonlarni boshqa psixik jarayonlardan ajratib tekshirishga to'g'ri keladi. O'rganishni osonlashtirmoq uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq va boshqa shu kabi jarayonlarni alohida-alohida tekshiramiz. Ammo har bir psixik

protsessni o'rganganda shu protsessning, masalan, xotira, xayol, tafakkurning boshqa jarayonlar bilan bog'langan holda ro'y berishini ko'rsatib o'tamiz.

Psixika bir butun yaxlit bir narsadir. Psixikaning bu birligi va yaxlitligiga sabab avvalo shuki, bosh miya faoliyati bir butun va yaxlitdir.

Psixik hayotning hamma tomonlari: aql, his va iroda shaxsning faoliyatda namoyon bo'ladi. Shaxs olamni biladi, shaxs turli hislarni dildan kechiradi va shu shaxs ish-harakat qiladi.

Psixik faoliyatning barcha ayrim turlari yagona ong funktsiyasi-shaxsning funktsiyasidir.

Psixologlar ko'pchiligi psixik funktsiyalar terminini o'rniga psixik jarayonlar terminini ishlatadi.

Ammo psixik funktsiyalar terminidan foydalangan ma'qulroq. Funktsiya tushunchasining mazmuni kengroq. Bu tushuncha psixik protsessni ham, psixik holatni ham, faollikni ham, ish-harakatini ham o'z ichiga oladi. Funktsiya qanday bo'lmasin yaxlit bir narsaning qismi emas, balki namoyon bo'lishi, amal qilishi demakdir. Shuning uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, hislar, iroda – psixika qismlari emas, o'zaro yonma-yon ro'y beruvchi jarayonlar emas, balki bir butun ongning funktsiyalari – bir butun shaxsning funktsiyalaridir.

IV. PSIXOLOGIYAning AHAMIYATI

Boshqa fanlarni o'rganish kabi, psixologiyaning o'rganishni ham, avvalo, bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati bor. Biz psixologiyani o'rganib, voqe'likning g'oyat katta va sifat jihatdan o'ziga xos sohasi, psixik hayot sohasi haqida bilim olamiz. Psixika qanday kelib chiqqan, hayvonot dunyosida psixik hayot formalari qanday taraqqiy etgan, odam psixikasi tarixan qanday rivojlangan, har bir odam tug'ilish paytidan tortib uning ongi qaysi shart-sharoitlarga qarab taraqqiy etadi, xarakter qanday vujudga keladi, odamning qobiliyatlari qanday shakllanadi - psixologning ilmiy tadqiqotlari ana shu savollarimizga javob beradi.

Odam tevarak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday esida qoldiradi, qanday esga tushiradi va fikr yuritadi, u qanday hislarni ko'nglidan kechiradi, odam tevarak-atrofdagi dunyoni o'z ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va ma'naviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish ko'radi - psixologiyani o'rganish bilan ana shu masalalarni bilib olamiz.

Psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi. Odam aqlini o'stirish, jumladan, yangi bilimlar va ko'nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni to'g'ri hal qilish qobiliyatini takomillashtirishda, o'z fikrlarini nutqda to'g'ri ifodalay bilish va boshqalarning nutqini to'g'ri tushuna bilishda ham o'z ifodasini topadi. Albatta, har bir fan bilan shug'ullanish odamni kamolga etkazadi. Ammo psixologiya bu sohada alohida o'rin tutadi. Odam psixologiyani o'rganar ekan, avvalo o'z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aqlning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni bilib oladi va shu bilan o'z aql-idrokining ko'proq o'sishiga yordam beradi.

Psixik hayot hodisalari haqidagi ilmiy bilimlarni egallash shaxs dunyoqarashini shakllanishida katta ahamiyatga egadir.

Tushunish kishilar ongidagi eskilik sarqitlariga qarshi kurashda, jumladan, har xil diniy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda juda kuchli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Odam psixologiyani o'rganar ekan, o'zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini bila oladigan bo'lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishilarni va o'zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyaning bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati shulardan iboratdir.

Shu bilan birga psixologiya (jumladan, psixologiya metodlari) kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida - ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, meditsina, sud-huquqshunoslik, harbiy-mudofaa, san'at va boshqa sohalarda ham katta ahamiyatga egadir.

Pedagogika ishida, ya'ni yosh avlodni o'qitish va tarbiyalashda psixologiyaning ahamiyati ayniqsa katta.

Pedagog o'quvchilarga biron materialni tushuntirar ekan shu materialni bolalar qanday o'zlashtirayotganini – ko'ruvchilar qanday idrok etayotganini, eslab qolayotganini,

fikrlayotganini, ularda diqqat – e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo'layotganini, bolalarning yosh xususiyatlariga qarab bu jarayonlar qanday ro'y berayotganini bilish lozim.

Ulug' rus pedagogi va psixologi K.D.Ushinskiy: «Agar pedagogika odamni har jihatidan tarbiyalamoqchi bo'lsa, u oldin o'sha odamni ham har jihatidan bilib olishi kerak». (K.D.Ushinskiy, sobranie sochineniy, 8-tom, RSFSR pedagogika fanlarining akademiyasining nashri, 1950, 23-bet)

O'quvchini bilib olish – shu o'quvchining darslarni o'zlashtirish darajasini bilish demakdir, shuningdek, o'quvchining psixik xususiyatlarini bilish demakdir, uning qobiliyat va havaslari qanaqa ekanligini, uning diqqat – e'tibori, hislari, irodasi, xotirasi, tafakkuri qanday zohir bo'lishini bilish demakdir.

Ta'lim – tarbiya ishida pedagog bolalarni bilimdan bahramand qilish, ularga ko'nikma va malaka berish bilangina kifoyalaniq qolmay, shuningdek, o'quvchilar shaxsining hamma tomonlarini, dunyoqarashi, xarakteri, irodasi, qobiliyati va havaslarini takomillashtirishi lozim. Buning uchun esa psixikaning ayrim tomonlari qanday sharoitda va qaysi pedagogik usullar yordami bilan o'zlashtirishini va takomillashtirishini bilmoq kerak.

Har bir pedagog – o'qituvchi, tarbiyachi, maorif ishining rahbari – psixologiyani nima uchun bilishi kerakligi yuqorida aytilganlardan ravshan ko'rinib turibdi.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish, ishlab chiqarish ta'limi va mehnatni tashkil etishning har xil turlarida psixologiyadan keng foydalanilmoqda.

Ishning har bir turi, har bir kasb odamdan tegishli bilim va mahorat talab qilish bilan birga mahsus psixologik sifatlarni ham talab qiladi. Shu sababli, ixtisosga qarab murakkab va ma'suliyatli mehnat operatsiyalarini bajarishga to'g'ri keladigan kishilar mahsus psixologik tekshirishdan o'tkaziladi. Masalan, dastlabki kosmonavtlarni tanlashda talabgorlar xotirasi juda yaxshi, fahmi o'tkir, diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chira oladigan, aniq uyg'un harakatlarni tez bajara oladigan kishilarni ajratib olish maqsadida tekshirib ko'rildi.

Korxonalar va boshqa xo'jalik, madaniy va ma'muriy muassasalarining hamda tashkilotlarning rahbarlari kadrlarni tanlay bilishi, ularni joy – joyiga qo'ya bilishi, ularga rahbarlik qila olishi kerak. Buning uchun esa ularning qobiliyatlari, xarakteri, mehnatga munosabati va boshqa shu kabilarning farqiga bora bilishi kerak.

Psixologiya meditsina bilan qadimdan bog'lanib keladi. Kasalliklar orasida psixik kasalliklar bo'ladi.

Bunday kasalliklarni ham, asosan, psixologik vositalar bilan davolashga to'g'ri keladi. Vrach psixik kasalliklarni yaxshiroq ajrata bilmoq uchun odamning normal psixologiyasini ham bilish kerak. Boshqa kasalliklarni, ayniqsa, nerv kasalliklarini davolashda ham vrach bemorning ruhiy holatini bila olishi va kasallikning borishiga ruhiy holatning ta'sirini nazarda tutishi lozim. Vrach bemorga psixik ta'sir ko'rsatish vositalarini, ishonitirish, maslahat berish va boshqa shu kabilarning ahamiyatini bilish kerak.

Psixologiya sud ishida ham muhim rol o'ynaydi. Sud xodimi ayblanuvchining ruhiy holatini, guvohlarning so'roqda aytgan gaplarini psixologik jihatidan tahlil qila bilishi kerak. Kishilar biron ayb, jinoyat qilganlarida nima niyat bilan shunday qilganliklarini sud xodimi fahmlay bilishi kerak. Aybdorlarning individual xususiyatlarini ham bilib olishga to'g'ri keladi. Bularning hammasida ustalik bilan ish ko'rmoq uchun odamning psixikasini bilish, psixologiyani o'rganish kerak.

Psixologiyaning san'atdagi ahamiyatini ham ko'rsatib o'tmoq kerak. Har bir san'atkor (artist, muzikant, rassom va shunga o'xshashlar) kishilarga – tomoshabinlarga, tinglovchilarga o'z ijodi bilan ta'sir ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmoq kerak. San'at arbobi obraz yaratish ustida ishlaydi, shu obrazning biror badiiy vosita bilan gavdalanitiradi. Buning uchun san'atkor obrazni qanday elementlardan qay tariqa yaratilishini bilishi kerak. U ijodiy faoliyat psixologiyasini bilishi shart.

Psixologiyani bilish kundalik turmush uchun ham foydali. Har kim doimo boshqa kishilar o'rtasida bo'ladi, muayyan munosabatlar – tanish-bilishlik, oshna-do'stlik va boshqa shu kabil

tufayli boshqa kishilar bilan aloqa qiladi. Har birimizga boshqa kishilarning xarakter, havas, kayfiyatlarini bilib olishga, kishilarning bir-birini ajratishga va ularga ta'sir ko'rsatishga to'g'ri keladi.

Bu erda shuni aytish kerakki, odamzod faoliyatining turli sohalarida psixologik bilimlarning amalda qo'llanish psixik hayot hodisalari, uni qonuniyatlari, haqidagi bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish va oydinlashtirish uchun ham ko'p material beradi va shu bilan psixologiyani nazariy sohalarini boyitadi.

Psixologiyaning ilmiy bilish va amaliy ahamiyati shundan ham ko'rinadiki, psixologiyaning tarixiy taraqqiyotida unda bir qancha mahsus tarmoqlar ajralib chiqdi. Psixologiyaning bu tarmoqlari hozirgi vaqtda mustaqil fanlar darajasiga ko'tarildi.

Psixologiyaning shu tarmoqlaridan bir qismi ko'proq nazariy xarakterda bo'lsa, ikkinchisi ko'proq amaliy xarakterdadir.

Psixologiyaning ayrim tarmoqlari shulardan iborat: umumiy psixologiya, yosh psixologiyasi (jumladan, bolalar psixologiyasi) pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, harbiy psixologiya, san'at psixologiyasi, sport psixologiyasi, sud psixologiyasi, meditsina psixologiyasi, psixopotologiya.

Shu psixologiya fanlaridan har birining o'ziga alohida tekshirish ob'ekti, o'z vazifalari bor va har biri o'zining tekshirish metodlaridan foydalanadi.

V. PSIXOLOGIYA METODLARI

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalari juda xilma-xil va murakkab hodisalaridir. Bu hodisalar qanday metodlar bilan, ya'ni qaysi yo'llar bilan, qanday usullar bilan tekshiriladi, degan savol tug'iladi.

Psixologiyada chinakkam ilmiy bilimga ega bo'lmoq uchun psixikani tekshirish metodlarini bilish va shu metodlardan foydalana bilish kerak. Har bir pedagog kishilar psixikasini tekshirish uchun loaqal eng oddiy usullarni bilishi lozim.

Xar bir fan kabi psixologiya ham psixik (ruhiy) hayot hodisalarini chinakkamiga ilmiy asosda bilib olish uchun quyidagi talablariga amal qilish lozim:

Tekshiriladigan har bir psixik hodisaga boshqa hodisalar bilan bog'langan deb qaralishi zarur. Masalan, psixik hodisaning uning nerv fiziologik asosdan ajratib o'rganish yaramaydi, xotirani tafakkur, diqqat va umuman shaxsdan ajratib o'rganish yaramaydi va hokazo.

Har bir psixik hodisa va umuman shaxs vujudga kelish, taraqqiy etish va o'zgarish jarayonida ko'zdan kechirilishi zarur. Shuning uchun, masalan, bolalar va o'smirlar psixikasining taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, voyaga etgan odam psixikasining etarlicha yaxshi bilib bo'lmaydi.

Psixik hayot hodisalarining ularning taraqqiyot jarayonidan o'rganganda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishini va bir sifat holatining ikkinchi sifat holatiga o'tishini ko'zdan kechirmoq kerak. Masalan, odam psixikasining taraqqiy etishini o'rgana turib, bilim olish va to'plash jarayonida odamning bilish qobiliyatlari: xotirasi, tafakkuri va nutqi, mushohadakorligi sifat jihatidan o'zgarishni ko'rsatib bersa bo'ladi. Odam ongi uning tarixiy taraqqiyotida shakllanadi. Hozirgi mustaqillik sharoitida milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlash, yangicha tafakkur qilish va dunyoqarashni shakllantirish milliy mafkura va milliy g'oyani shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Odamning tevarak atrofdagi voqe'likni bilishi kuzatishdan, tajribadan boshlanadi. Shu sababli, ilmiy psixologiya ham o'z mavzuini o'rganishni tajribadan, psixik hayot faktlarini aniqlash, tasvir etish va tahlil qilishdan boshlashi lozim. So'ngra, aniqlangan va tahlil qilingan faktlar asosida, psixik hayot qonuniyatlarini ochib, tegishli nazariy va amaliy xulosalar chiqarilishi lozim.

Har bir fandagi kabi psixologiyada ham tajriba, kuzatish va eksperiment shaklida qo'llaniladi. Kuzatish va eksperimentdan tashqari, ilmiy tekshirishning boshqa mahsus medotlari: suhbat metodi, biografiya metodi, solishtirma tarixiy metod va boshqa metodlar ham qo'llaniladi.

Kuzatish metodi.

Psixik hodisalar hayotda, ya'ni tabiiy sharoitda, odamning turli-tuman faoliyatida qanday ko'rinishda voqe bo'lsa, o'sha ko'rinishda kuzatish metodining yordami bilan o'rganiladi.

Tashqi kuzatish.

Psixik hayot hodisalarini o'rganishda avvalo tashqi kuzatish metodi tadbiq etiladi.

Kuzatishning asosiy xususiyati shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayotni sezgi organlarimiz bevosita seza oladigan, o'zimiz bevosita idrok qila oladigan faktlari aniqlanadi va tasvirlanadi. Kishining psixik hayotida: mimika, imo-ishora, nutq, turli harakatlar va umuman kishining butun xatti-harakati va faoliyatini bevosita kuzatish bimalol mumkin.

Psixik jarayonlar bilan bevosita bog'langan ba'zi bir fiziologik hodisalar turqning o'zgarishi, nafas olish, qon aylanish va shu kabilarning o'zgarishi ham tashqaridan kuzatilsa bo'ladi. Kuzatish ma'lumotlarini so'zlar bilan tasvir etish bilan kifoyalanib qolmay, balki ko'rsatma vositalari, suratga olish, kinoga olish, tovushni yozib olish va shu kabi yo'llar bilan ham qayd qilish mumkin.

Masalan, bolalar nutqini o'sib borishini kuzatish yo'li bilan tekshira olamiz. Bunda bolaning so'z boyligi qanday qilib sekin-asta orta borishini, nutqning fonetik tomonini, grammatik tuzilishini shu bola qanday bilib olayotganini qayd qilsa bo'ladi.

Odamning tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish va yangidan ko'rishida duch kelgan to'sqinlikni va qiyinchilikni engish uchun uning qanday zo'r iroda bilan sabot-matonat ko'rsatishini ham kuzatish yo'li bilan ko'zdan kechirsak va tekshirsak bo'ladi.

Psixik hayot hodisalarini o'rganayotganda psixologning o'z-o'zini kuzatish metodiga ham murojaat qilib turishga ham to'g'ri keladi.

O'z-o'zini kuzatish

Nomidan ko'rinib turibdiki, tadqiqotchi o'z-o'zini kuzatish bilan o'zidagi psixik hodisalarni tekshiradi. Bu holda tadqiqotchi psixik jarayonlar va holatlarning ichki tomoni - odamning sub'ektiv kechinmalari qanday ro'y bersa, ularni shu holda tasvir etish va aniqlab olishga intiladi. Psixolog o'z tadqiqotlarida tekshirilgan kishilarning o'z-o'zini kuzatib olgan ma'lumotlariga ham asoslanadi.

Psixologiya vujudga kela boshlagan V asrdan tortib to bizning eramizgacha va XIX asrning deyarli oxirigacha o'z-o'zini kuzatish metodi yoki introspektiv metod ruhiy hayot hodisalarini bilishning birdan-bir metodi bo'lib keldi desa bo'ladi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'z-o'zini kuzatish metodiga tanqidiy ko'z bilan qaraladigan bo'lib qoldi. Bu metodning bir qancha kamchiliklari borligi ma'lum bo'ldi.

O'z-o'zini kuzatishda tadqiqotchi ham tekshiriladigan ob'ektga, u ham tekshiruvchi ob'ektga bo'linib qolishi bu metodning eng muhim kamchiligi ekanligi ko'rsatildi. Holbuki, normal kishilar shaxsining amalda bunday «bo'linib ketishi» mumkin emas.

O'z-o'zini kuzatishda psixik hodisalarni (masalan, shodlik yoki qayg'u hissini, tafakkur jarayonini) ham boshdan kechirish, ham shu hodisalarni o'rganish juda qiyin ekanligi, ba'zan esa butunlay mumkin bo'lmasligi ko'rsatib o'tildi.

O'z-o'zini kuzatish metodining cheklanganligini ham uning kamchiligi deb bilish kerak. Psixolog o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan faqat o'z psixikasini o'rganadi-da, axir. Shunday bo'lgach, odam psixikasi haqidagi fan faqat psixologlarning o'z psixologiyasiga aylanib ketadi. Bunday psixologiya madaniy taraqqiyot jihatidan yuksak darajada turgan, o'z ixtisosiga ko'ra o'zini-o'zi kuzata oladigan va o'zini-o'zi muhokama qila oladigan kishilar psixikasi haqidagina bilim beradi. Ammo madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar psixikasi haqidagi ta'limot ham, bolalar psixikasi haqidagi ta'limot ham psixologiyaga qo'shilishi kerak. Madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar va bolalar esa fan nuqtai nazaridan o'z-o'zini kuzata olmasligi tabiiy. Demak, o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan odam psixik taraqqiyotining turli bosqichlari haqida bilim olib bo'lmaydi.

Nihoyat, o'z-o'zini kuzatish metodining yana bir katta kamchiligi shuki, bu yo'l bilan olingan ma'lumotlar psixik hayot hodisalarini turli yo'sinda bir tomonlama, sub'ektiv talqin qilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, odamning xarakterini tekshirayotgan psixologning o'zi egoist bo'lsa, o'z-o'zini kuzatish natijalaridan, egoizm - har qanday xarakterning muhim belgisidir deb hulosa chiqarishi mumkin. Dunyoda sahiy, olijanob xarakterli kishilar borligini bunday psixolog faqat o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan bila olmaydi. Zohiran ko'rinadigan narsa bu erda xaqiqat bo'lib

tuyulishi, yakka hodisa umumiy hodisa bo'lib tuyulishi mumkin. Holbuki, har qanday ilmiy bilim ob'ektiv va chin bilim bo'lishi kerak.

I.P.Pavlov o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlab olishi mumkin bo'lgan sub'ektiv psixik hodisalar haqida gapirar ekan, bunday deb yozgan edi: «Albatta, bu (sub'ektiv – P.I.) hikmatlar biz uchun birinchi darajali voqe'likdir, ular kundalik hayotimizni yo'lga soladigan, inson jamiyatining taraqqiy etishiga sabab bo'ladi. Ammo sub'ektiv holatlarga qarab yashash boshqayu, ularning mexanizmini chinakamiga ilmiy tahlil qilish boshqa».

O'z-o'zini kuzatish yo'li bilan sub'ektiv ravishda ko'ngildan kechadigan faktlarni aniqlash, tasvirlash mumkin, ammo ularni har tomonlama tushuntirish mumkin emas. Psixik hodisani tushuntirish – uning sababini, nerv-fiziologik asosini topish va odam yashaydigan ijtimoiy sharoit bilan bog'langanligini aniqlash demakdir, bularning hammasi esa o'z-o'zini kuzatish doirasidan tashqaridadir. Fanning vazifasi faktlarni tasvir etishdangina iborat emas, balki asosan shu faktlarni tushuntirish, ularning qonuniyatlarini kashf etishdan iborat. Ob'ektiv metoddan foydalangandagina bunga erishish mumkin.

Ammo, o'z-o'zini kuzatish metodining yuqorida aytilgan kamchiliklari bu metodni psixologiyada keraksiz, g'ayri ilmiy metod deb butunlay rad etishga asos bo'lmasligi kerak, albatta.

Bu kamchilik va qiyinchiliklarning hammasi ham o'z-o'zini kuzatishda uchrashi mumkin, lekin ular hamisha, o'z-o'zini kuzatishning har qanday bo'lavermaydi. Avvalo, odam o'z-o'zini kuzatish ob'ekti bo'lolmaydi, degan da'voni asossiz deb bilish kerak. Odam ongi taraqqiy etgan bo'lsa, ma'lum psixik jarayonlarni baravariga boshdan kechirishi ham, kuzatishi ham mumkin, odamning hususiyati ham shundan iborat. Odam kuzatish bilangina qolmay, psixik jarayonlarga ta'sir o'tkazishi, turli psixik jarayonlarni yuzaga chiqarishi, o'zgartirishi, kuchaytirishi va to'xtatishi mumkin. Bu har kimga yaxshi ma'lum bo'lgan faktidir.

Xar qanday ishda uchraydigan qiyinchiliklar kabi o'z-o'zini kuzatishda uchraydigan qiyinchiliklar ham hamisha bartaraf qilib bo'lmaydigan qiyinchiliklar emas, albatta. Kuchli-emotsional holatlardagina o'z-o'zini kuzatish mumkin bo'lmay qolishi mumkin. Bundan tashqari, psixik hayot hodisalarini dastlab boshdan kechirish paytidagina o'rganish shart emas, ularni esga tushirib, ko'ngildan kechirish ham mumkin. Ko'pincha hozir boshdan kechayotgan hodisalar emas, balki ilgari hodisalar o'z-o'zini kuzatish ob'ekti bo'ladi. Bo'lib o'tgan hodisalar dastlabki paytdagiday to'la va ravshan gavdalanmaydi, albatta. uzil-kesil xulosa chiqarganda buni hisobga olish shart.

O'z-o'zini kuzatish metodi ilmiy asosda tatbiq etmoq uchun mahsus tayyorgarlik kerak, albatta. Ilmiy tadqiqotlardan biron-tasini ham mahsus tayyorgarliksiz olib borish umuman mumkin emas. Psixologiya o'z-o'zini kuzatish metodidan yagona metod sifatida foydalansa va psixik hayotning sub'ektiv hodisalari ularning tashqi ifodalaridan, ularga asos bo'ladigan nerv-fiziologik jarayonlardan alohida, odamning faoliyatidan: alohida ko'zdan kechiriladigan bo'lsa, faqat shundagina o'z-o'zini kuzatish metodida bir tomonlama xulosa chiqarish va sub'ektivizm ro'y berishi mumkin.

Tashqi va ichki kuzatishning birligi

Lekin odam psixikasini faqat o'z-o'zini kuzatish metodi bilan o'rganib bo'lmasa, faqat tashqi kuzatish yo'li bilan, ya'ni o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlari bilan bog'lanmasligi ham mumkin emas. O'z-o'zini kuzatish metodining ahamiyatini tamomila inkor qilish – odamning yuksak darajadagi bilish qobiliyatiga, ijodiy qobiliyatiga, ongiga ishonmaslik demakdir. Boshqa kishilarni kuzatishning hususiyati shundaki, tadqiqotchi shu kishilar xulq-atvorining tashqi ko'rinishlarini idrok etar ekan, ko'ngildan kechayotgan hislarini bir qadar biladi. Shu sababli psixolog tashqaridan kuzatish yo'li bilan va o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlariga tayanib, odamning turli xatti-harakatlarini tasvir etish bilangina kifoyalanib qolmay, balki umuman psixik hayot hodisalari haqida, ularning tashqi va ichki (sub'ektiv) ko'rinishlari haqida xulosalar ham chiqarishi mumkin. Tadqiqotchi psixolog kishilar bilan muomala qilishda turmush tajribasiga va ilmiy tekshirish ishlarida etarli amaliyotga ega bo'lganida psixik hayotning tashqi ko'rinishlarini kuzatar ekan, psixik jarayonlarning sub'ektiv suratda qanday kechishini ham ozmi-ko'pmi ocha

oladi. Masalan, tafakkurni kuzatish yo'li bilan tekshirganimizda ko'z, yuz muskullaridagi xilma-xil harakatlarni va turqining o'zgarishini qayd qilibgina qolmay, balki, shu bilan birga, shu tafakkur jarayonlari qanday zabt va qanday tezlik bilan ro'y berishini ham bir qadar bila olamiz. Modomiki tafakkur jarayonlari tashqi muhitda o'z ifodasini topar ekan, tafakkurning mazmunini bila olamiz, tafakkur jarayoni qay shaklda ro'y berayotganini, masala qanday kelib chiqayotgani, masalani echish jarayoni qanday borayotganini ham kuzata olamiz.

Kuzatish metodi psixik hodisalarni faqat tasvir etish imkonini berish bilangina cheklanib qolmay, balki shu hodisalarni tushuntirish, ya'ni ularning tevarak-atrofdagi muayyan tarbiyaga, odamning faoliyat xarakteriga, organizmning umumiy ahvoliga va nerv sistemasining ishlash hususiyatlariga bog'liq ekanligini ochib tashlash imkonini ham beradi.

Odamzod faoliyatining xar xil turlarida psixikani tekshirish uchun kuzatish metodidan foydalaniladi. Kuzatish yordami bilan bolalar psixikasi ham ularning o'yin, o'qish va mehnat faoliyatida bemalol tekshirib o'rganiladi. Pedagog, ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va individual hususiyatlarini tekshirib o'rganishda ana shu metoddan foydalanadi.

Kishilarning psixik sifatleri:

tashabbuskorligi, ijodiy tafakkur jarayoni, yangilikni bayon qilishi, o'z oldiga qo'ygan maqsadga etish yo'lida sabr-matонат ko'rsatishlari kuzatish yo'li bilan tekshirib o'rganiladi. Fabrika-zavod sexlarida, kolxoz dalalarida, sotsialistik xo'jalik va madaniyatimizning boshqa sohalarida ishlayotgan sovet kishilarida biz shunday sifatlar namoyon bo'lishini ko'ramiz.

Psixologiyada kuzatish metodi odam hayoti va faoliyatining odatdagi sharoitidagina emas, balki shu bilan birga klinika sharoitida psixikaning kasallik oqibatida o'zgarganligini tekshirishda ham qo'llaniladi. Ayni vaqtda kasallikni tekshirish uchungina emas, shu bilan birga odamning normal ahvolidagi psixik hodisalarni yaxshiroq tushunib olish uchun ham klinik kuzatish ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Eksperiment metodi.

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayot faktleri ularning tabiiy suratda ro'y berishida, borishida va o'zgarishida olib o'rganiladi, ya'ni xaqiqatda, kishilarning kundalik turmushida qanday ro'y bersa, o'shanday holida tekshiriladi.

Ammo bu metoddan foydalanganda ba'zi bir ung'aysizlik va qiyinchiliklarni uchratishga to'g'ri keladi, masalan, bu erda tadqiqotchi psixologning tekshirishi uchun qaysi psixik hodisalarning yuzaga chiqishi kerak bo'lsa, o'sha hodisalar yuzaga chiqqan kishilarni qidirishga yoki biron kishida, ba'zan psixologning o'zida shu hodisalarning yuzaga chiqishini kutib turishga to'g'ri keladi. Eksperiment metodidan foydalanganda bu ung'aysizlik va qiyinchiliklar barham topadi yoki kamayadi. Psixologiyada eksperimentning ikki turi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment tafovut qilinadi.

Laboratoriya eksperimenti. Laboratoriya eksperimentining mohiyati shundaki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar kompleksidan ajratib olinishi mumkin. Tekshiriladigan psixik hodisalar eksperiment davomida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir suratda bog'lanishi, kuch, tezlik, hajm va boshqa shu kabi jihatlari

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda mahsus metodik materiallar – narsa, rasm va so'zlar, shuningdek mahsus asboblari qo'llaniladi.

Tekshiriladigan hodisalar shu material va asboblari yordami bilan vujudga keltiriladi, shuningdek, psixik hodisalarning tezligi, kuchi, hajmi va shu kabilar qayd qilinadi.

Eksperimental tadqiqotlar asosan mahsus laboratoriya va institutlarda o'tkaziladi. Ayrim psixik hodisalarni mukammal va aniq, o'rganish maqsadida psixologiyaga doir ilmiy tekshirish muassasalarida mahsus binolar, masalan, tovushni va yorug'likni o'tkazmaydigan kabinetlar, yorug'lik ta'sirini o'zgartirishga moslangan kabinetlar va shunga o'xshash xonalar quriladi.

Eksperimental metodni birinchi marta fiziolog Veber (1795–1878) va fizik Fexner (1801 – 1887) sezgilarni tekshirishda qo'llanilgan eksperimental tadqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832 – 1920) mukammal ishlab chiqqan. 1879 yilda V. Vundt Leyptsik universiteti huzurida

eksperimental psixologiya bo'yicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxirida Rossiyada eksperimental psixologiya bo'yicha bir qancha laboratoriyalar vujudga keltirildi. Tokarskiy – Moskvada, Bexterev – Qozonda, N.N.Lange - Odessada shunday laboratoriya ochishgan. 1911 yilda Moskva universiteti huzurida professor Chelpanov rahbarligi ostida eksperimental psixologiya instituti ochildi. Mahsus qurilgan binoga joylashtirilgan va yaxshi jihozlangan bu institut hozirgi vaqtda RSFSR pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Toshkentda birinchi laboratoriya P.I.Ivanov rahbarligida TDPI da tashkil etildi.

Endilikda texnika taraqqiy etishi munosabati bilan laboratoriya eksperimenti tekshirilayotgan psixik hodisalarga aloqador bo'lgan fiziologik jarayonlarni, masalan, yurak va qon tomirlari, ichki sekretiya bezlari faoliyatidagi o'zgarishlarni, amaliy ish vaqtida miyadagi elektr toklarining o'zgarishini ham nazarda tutish imkonini beradi. Ayniqsa I.P.Pavlovning shartli reflekslar metodi psixologiya uchun g'oyat samarali metoddir.

Laboratoriya eksperimenti psixologiyani taraqqiy ettirishda katta ahamiyatga ega. Yuqorida aytilganidek, bu metod tekshirilishi lozim bo'lgan psixik hodisalarni qachon kerak bo'lsa, shu vaqtda vujudga keltirish va o'zgartirishga, tajribani ko'p marta takrorlash yo'li bilan shu hodisalarni sinchiklab tahlil qilishga imkon beradi. Eksperiment bir xil psixik hodisalarning ikkinchi xil psixik hodisalar bilan bog'lanishini aniqroq, bilishga imkon beradi. Jumladan, psixik jarayonlarning fiziologik mexanizmlari ko'proq eksperiment yo'li bilan aniqlanadi. Laboratoriyada qilinadigan eksperiment metodlari bilan olib borilgan tekshirib chiqqan natija va xulosalarni tekshirib ko'rishga ham imkon beradi.

Hozirgi zamon psixologiyasining ko'pgina muvaffaqiyatlari laboratoriya eksperimenti tufayli qo'lga kiritilgan. Eksperiment metodi psixologiya sohasida qo'llanish psixologiya ma'lumotlarini pedagogikaga keng tatbiq etishga imkon beradi.

Ammo psixologiyadagi laboratoriya eksperimentining kamchiliklari bor. Shu kamchiliklardan eng muhimi shuki, bu metodda sun'iylik bor. Eksperiment o'tkaziladigan sharoitning o'zi tekshirilayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshirilayotgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, o'quvchining o'ziga berilgan o'quv materialini nima uchun xotirada qoldirish kerakligini bilib, maktabda yoki uyda dars tayyorlashi uning uchun odatdagi bir ishdir, ammo xuddi shu o'quvchining laboratoriya sharoitida, mahsus asboblarda qo'llaniladigan odatdan tashqari eksperiment sharoitida, ataylab tayyorlangan eksperiment materialini esga olib qolish jarayoni boshqacha tusda o'tishi mumkin.

Shuning uchun ham laboratoriya eksperimenti psixik hodisalarni o'rganishda psixologiyaning boshqa metodlari bilan birga qo'llaniladi.

Laboratoriya eksperimenti metodidan foydalanganda tekshiriluvchi kishilarning psixikasiga va eksperimentning natijalariga ta'sir eta oladigan sharoitni nazarda tutmoq kerak. Laboratoriya eksperimentining natijalarini boshqa metodlar yordami bilan tekshirib ko'rish kerak.

Tabiiy eksperiment. Tabiiy eksperiment metodi oddiy ob'ektiv suratda kuzatish metodi bilan laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Bu metodni professor A.F.Lazurskiy kuzatish va tajriba metodlarining kamchiliklaridan saqlanish va ikkala metodning foydali tomonlarini qo'shish maqsadida yaratgan.

Tabiiy eksperiment metodining mohiyati shundaki, bu erda tekshiruvchi kishining o'zi tekshiriladigan kishida (yoki kishilarda) biron psixik protsess (masalan, xotira, tafakkur, diqqat) ro'y berdirish uchun yoki tekshiriladigan kishilarda individual hususiyatlarini (temperament, havas) ro'y berdirish uchun mahsus sharoit tug'diradi. Masalan, tekshirish lozim bo'lgan biron psixik protsess odatdagi dars vaqtida yoki o'yin paytida mahsus reja bilan, tekshiriluvchining o'ziga sezdirmasdan tajriba qilib sinaladi. Albatta, bu sharoit va unda tekshiriladigan psixik faoliyat dastlab analiz qilinadi.

Psixologik-pedagogik eksperiment yoki ta'sir ko'rsatuvchi eksperiment – tabiiy eksperimentning bir turidir.

Bu eksperimentning vazifasi o'qitish va tarbiyalash ishidagi har xil tadbirlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga, shaxsning ayrim psixik sifatlari tarkib topishiga qanday ta'sir ko'rsatayotganligini aniqlashdir. Masalan, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga ayrim me-

todik usullarning ta'siri, o'quvchilarda turli havaslarning tarkib topishiga to'garaklar, lektsiyalar, suhbatlar, kino kartinalarning ta'siri tekshiriladi.

Laboratoriya eksperimenti kabi, tabiiy eksperiment metodida ham tadqiqotchi ko'pincha tekshiriluvchilar bilan suhbat qilib turadi.

So'rash va suhbat metodi.

So'rash va suhbat metodi psixik hodisalarning asosan ichki, sub'ektiv tomonini tekshirish uchun qo'llaniladi.

Bu metoddagi tadqiqotlar taxminan quyidagicha o'tkaziladi. Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining birontasini, masalan, odamda shodlik hissi sub'ektiv ravishda qanday kechishini, poetik ijodiyot jarayoni qanday borishini, irodaga bog'liq harakatlarda qaror qabul qilish jarayoni qanday ro'y berishini, biron masalani echganda tafakkur jarayoni qanday borishini va shunga o'xshash hodisalarni tekshirishni oldindan vazifa qilib qo'yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab oladi. Savollar shunday tartib bilan tanlab olinadiki, tekshiriluvchi kishida qaysi kechinmalar va ong jarayonlarini o'rganish kerak bo'lsa, u o'z javoblarida xuddi o'sha kechinmalarni va o'sha ong jarayonlarini oydinlashtirib bersin.

Tekshirishning qanday borishiga va tekshiriluvchi kishining individual xususiyatlariga qarab, suhbat vaqtida savollarni o'zgartirish, to'ldirish, boshqacha qilib berish mumkin. Bu vaqtda tadqiqotchi tekshiriluvchi kishini kuzatib, masalan, nutqining xususiyatlarini, mimikasini va shunga o'xshash xislatlarini qayd qilib turadi.

So'rash va suhbat metodi o'z-o'zini kuzatish metodi bilan tashqi kuzatish metodining qo'shilishidan iborat.

Bu erda o'z-o'zini kuzatish shunda namoyon bo'ladiki, tadqiqotchi tekshiriluvchi kishiga savollar berib, uning o'z ichki ongini chuqurroq bilib olishga majbur etadi. Tekshiriluvchi kishi tadqiqotchining topshiriqlariga muvofiq va tadqiqotchining yordami bilan (savollar ustalik bilan berilganda) o'zining ichki holatlarini ochib tashlab, tavsiya etadi va nutqida ifodalaydi, so'zlar bilan javob qaytaradi.

Tashqi kuzatish shunda namoyon bo'ladiki tadqiqotchi ong jarayonlarini o'zi ustida emas, balki boshqa kishilar ustida tekshiradi. Psixik hayot hodisalaridan bittasini tekshirish uchun bir kishi bilan emas, balki bir necha kishi, ba'zan esa ko'plab kishilar so'rash va so'zlash metodi bilan tekshirilgani uchun ob'ektiv xulosa chiqariladi. Tekshiriluvchi kishilardan birontasining so'z bilan qaytargan javoblarini boshqalarining qaytargan javoblariga solishtirib, taqqoslab, tekshirish mumkin.

Suhbat metodining kamchiliklari haqida gapirganda, odatda, bu metoddan foydalanishda tadqiqotchining ta'siri bo'lishi mumkin deb aytadilar. Tadqiqotchining ta'siri bo'lishi mumkinligini, albatta, hisobga olish va tekshirishning boshlaridayoq bunga yo'l qo'ymaslik kerak. Buning uchun savollar shunday berilishi kerakki, ularda qanday bo'lmasin muayyan javobga ishora ham qolmasin. Bundan tashqari, savollar shunday berilishi kerakki, tekshiriluvchi kishining bir savolga qaytargan javoblarini boshqa savolga qaytarilgan javoblar bilan nazorat qilish mumkin bo'lsin.

Suhbatni o'ziga xos tergovga aylantirib yubormaslik kerak. Suhbat samimiy, bemalol bo'lishi, tekshiriluvchi kishilarning psixik holatiga zo'r kelmasligi kerak.

Suhbat odam psixik hayotining bevosita kuzatish va eksperimentda aniqlab bo'lmaydigan protsess va hollari haqida ma'lumot olishga yordam beradigan birdan-bir metoddur, deyish mumkin. Masalan, kosmosga parvoz qilish vaqtida odamning psixik faoliyat xususiyatlari haqida bilim olmoq uchun tadqiqotchi kosmonavtlarning o'zi bilan suhbat qilishi kerak.

Suhbat metodi shaxsning individual xususiyatlarini (e'tiqodlari, havaslari, jamoaga munosabati, o'z vazifalarini tushunish) tekshirishda, shaxsning hayoti va faoliyatidagi mahsus voqealar, qahramonlik, ijodiy maqom va shunga o'xshashlarni tekshirishda qo'llaniladi.

Bu metod o'qitish va tarbiyalashning psixik asoslarini tekshirishda, masalan, bolalarning kitobxonlikka havasini, ayrim darslarga munosabatini tekshirishda, o'quvchilarning uyga

berilgan topshiriqlarni bajarishda xotirada qoldirish usullarini, ayrim o'quvchilarning darslarni sust o'zlashtirish sabablarini aniqlashda qo'llaniladi.

Hozir suhbat metodi psixologiyada juda keng qo'llaniladi, jumladan pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, ijodiyot psixologiyasi, kosmik psixologiyada suhbat metodidan foydalaniladi.

Biografiya metodi. Odam psixikasini tekshirish uchun ayrim kishilarning hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlar, ayniqsa ularning o'zlari bergan ma'lumotlar (avtobiografiya, kundalik daftarlar, memuarlar, xatlar), shuningdek, boshqa kishilar yozib olgan biografiya ma'lumotlari (biografiyalar, esdaliklar, xatlar, xarakteristikalar va shunga o'xshashlar) katta ahamiyatga egadir.

Bu ma'lumotlar psixik faoliyat: namoyon bo'lishining kuzatish va eksperiment yo'li bilan tekshirib bo'lmaydigan turlarini, masalan, ijodiy xayol – poeziya, muzika, texnika va boshqa shu kabi sohalaridagi ijodiyot yuksak jarayonlarini, ilmiy kashfiyotlarda namoyon bo'ladigan tafakkur faoliyati yuksak jarayonlarini, kuchli iroda va ma'naviy yuksak sifatning alohida ifodasi bo'lgan qahramonlikni, shuningdek, geniallik, talantlilik va zo'r qobiliyat kabi xislatlarni ochishga yordam beradi. Odam ongi namoyon bo'lishining ana shunday turlari to'g'risida eng atoqli kishilar bayon qilgan fikrlariga qarab, yoki o'sha shaxslarga yaqin yurgan kishilarning guvohliklariga qarab ko'pgina fikr yuritish mumkin.

Bundan tashqari, biografiyaga doir ma'lumotlar odamning individual kamolotida tarbiya, shuningdek, kishining faoliyati va o'zi ustida ishlashi qanday o'rin tutgani va qanday ahamiyat kasb etganini ham bilishga yordam beradi.

Faoliyat samaralarini tekshirish. Odamning faoliyat sohalarini, uning mehnat natijalarini tekshirish psixikani bilish uchun muhim vositadir. Odamning kuch va qobiliyatlari u yaratadigan narsalarda gavdalanadi.

Odamzod faoliyatining samaralarini tekshirganimizda biz, shu samaralarni barpo etgan kishilar qanday qilib fikr qilganliklarini, his qilganliklarini, nimaga intilganliklarini, ularning irodasi naqadar kuchli bo'lganliklarini, ularda qanday mahorat va malakalar bo'lganligini bilib olamiz. Masalan, biror uy-joyga diqqat bilan qarar ekanmiz, shu uyni qurgan kishilarning konstruksiya-texnika qobiliyatlari qanday bo'lgani, ularning estetik didi, ma'naviy sifatleri, halolligi, mas'uliyat sezishi va shunga o'xshashlar haqida fikr yurita olamiz. Ayrim kishilarning, ma'lum bir davr kishilarining, muayyan yoshdagi kishilarning psixikasini ularning faoliyat samaralariga qarab bilsa bo'ladi.

Kishilarning mehnat va ijodiyot samaralari ularning psixikasini bilish uchun juda muhim manbalardir.

Bu metod turli yoshdagi bolalar psixikasining hususiyatlarini tekshirishda muvaffaqiyat bilan qo'llanilmoqda. Masalan, bolalarning o'zi chizgan rasmlaridan, yasagan qo'g'irchoqlaridan ularning nazar doirasi naqadar kengligini, tasavvurlarining xarakterini va hajmini, tafakkur hususiyatlarini, qiziqish-havaslarini va shunga - o'xshashlarni bilish mumkin.

O'quvchilarning bajargan ishlarini tahlil qilish pedagogning darsdagi materialni o'quvchilarning o'zlashtirish va zarur malaka hosil qilish hususiyatlarini, shuningdek bolalarning qobiliyat va havaslarini tekshirib bilib olishiga yordam beradi.

Kishilar psixikasini bilib olish uchun badiiy adabiyotning ham katta ahamiyati bor.

NERV SISTEMASINING TUZILISHI, NERV TO'QIMASI,

UNING ELEMENTLARI VA XOSSALARI

Nerv sistemasi nerv to'qimasidan iborat, bu to'qima esa nerv hujayralaridan tuzilgan.

rv hujayrasi protoplazmadan tuzilgan tana bo'lib, ikki turli o'simtali bor, bu o'simtalarning bir xillari kalta, boshqa bir xillari uzun bo'ladi. Kalta o'simtali sertarmoq bo'lib, dendritlar deb ataladi. Uzun o'simtali aksonlar yoki neyritlar deb ataladi. Har bir hujayrada bu o'simtalar ikkitadan ortiq bo'lmaydi. Neyrit ikkita parda bilan o'ralgan. Neyritga yopishib turadigan birinchi pardasi yoysimon parda bo'lib, uni et parda yoki mielin pardasi deb ataladi. Ikkinchi pardasini shvain pardasi deyiladi. Bu pardalar toladan o'tuvchi nerv qo'zg'alishini ajratib turuvchi izolyatsiyadek bir vazifani o'taydi. Neyrit, odatda, nerv tolasi deb ataladi.

Nerv hujayrasi, uning o'simtalari va ularni qoplovchi pardalar birgalikda neyron deb ataladi (3-rasm). Nerv sistemasi juda ko'p neyronlardan tuzilgan. Nerv tolalari miyadan tutam-tutam bo'lib chiqib nerv stvolini yoki, oddiy so'z bilan aytganda, nervni hosil qiladi.

Nerv hujayralari va mielinsiz tolalar to'plami miyaning kul rang moddasini, mielinli nerv tolalarining to'plami esa miyaning oq moddasini tashkil etadi.

Hujayralar ularning yadrolari va tolalari sinapslar degani mahsus mayda tolachalar yordami bilan bevosita bog'lanadi (sinaps grekcha so'z bo'lib, «ilgak» degan ma'noni bildiradi).

Nerv sistemasining mahsus xossalari bor, bu xossalardan asosiylari qo'zg'aluvchanlik va o'tkazuvchanlikdir. Bu xossalar shundan iborat.

Agar nerv tolasining joyiga tegilsa, issiq, sovuq, elektr toki, ximiyaviy moddalar va boshqa shu kabilar bilan ta'sir etilsa, yoki o'zgartirilsa, nerv

tolasining

qo'zg'atilgan joyida mahsus fiziologik jarayonlar ro'y beradi, buni qo'zg'alish deyiladi.

Agar nerv tolasi etarli darajada qo'zg'atilsa, bu qo'zg'alish sodir bo'lgan joyidagina qolmay, balki nerv tolasi bo'ylab tarqaladi va bir nerv hujayrasidan ikkinchi nerv hujayrasiga o'tadi, nihoyat, qo'zg'atish kuchi muayyan darajaga etganda qo'zg'alish butun nerv sistemasiga yoyilishi mumkin.

Nerv to'qimasida qo'zg'alish jarayoni yuz berganda bir qancha hodisalar: elektr, ximik, issiqlik hodisalari paydo bo'ladi. Yonma-yon turgan bir nerv hujayrasining aksoni bilan ikkinchi nerv hujayrasining tutashadigan joyi sinapslar borligi tufayli, qo'zg'alish nerv tolalarida bir tomonga tarqaladi. Mielin pardasi borligidan, qo'zg'alish nerv tolasida ayrim-ayrim tarqaladi.

Odamning nerv sistemasi hayvonot olamining uzoq, evolyutsiyasi jarayonida va odamning tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelgan.

Nerv sistemasi birinchi marta kovakichli hayvonlarda ro'yi rost ko'rinadi. Bu nerv sistemasi butun organizmga yoyilgan ayrim hujayralardan tuzilgan. Masalan, gidroid poliplarning nerv sistemasi shunday bo'ladi. Bu – diffuz tipda tuzilgan nerv sistemasidir

Meduzalarda nerv elementlarining talaygina qismi

zontik tevaragida ikki halqa shaklida joylashgandir. Chuvalchanglar, mollyuskalarning nerv sistemasi ular tanasining o'ng va chap tomonida simmetrik suratda joylashgan Bu – zanjir (yoki tugun) shaklida tuzilgan nerv sistemasi bo'lib, nerv sistemasi taraqqiyotining yuqoriroq bosqichidir. Xordali hayvonlarning nerv sistemasi shu bilan farq qiladiki, nerv elementlari bir-biri bilan tutashib tugun hosil qilmaydi, balki uzun chilvir shaklida tuzilgan va ichida ko'pincha

bo'shlig'i bo'ladi. Xordali hayvonlarda orqa miya va ibtidoiy darajada bosh miya bo'lganligini ko'ramiz.

Umurtqali hayvonlar bilan odamda nerv sistemasi murakkab tuzilgan bo'lib, uch qismga markaziy, periferiyadagi va vegetativ qismlarga bo'linadi.

Markaziy nerv sistemasi

Markaziy nerv sistemasi bosh miya bilan orqa miyadan tarkib topgan.

Orqa miya umurtqa pog'onasining kanalida joylashgan bo'lib, nerv to'qimasidan tuzilgan va shaklan go'yo yo'g'on chilvirga o'xshaydi. Orqa miya uzunasiga ketgan ikkita egat bilan ikki qismga: o'ng va chap qismlarga bo'linadi.

Orqa miyaning atrof-chekkasida oq, modda (nerv tolalarining to'plami), o'rtasida esa kul rang modda (nerv hujayralarining to'plami) joylashganligini orqa miyaning ko'ndalang kesigidan ko'rish mumkin Kulrang modda kesigi shaklan kapalakka o'xshaydi. Orqa miya oldingi qismlari oldingi ildizchalar, orqadagi qismlari orqadagi ildizchalar deb ataladi.

Orqa miyada nerv tutam bo'lib joylashgan, qo'zg'alish periferiyadagi nerv uchlaridan,– skelet muskullari, teri, shilliq pardalardagi nerv uchlaridan shu nerv tolalarining tutamlari orqali nerv impulslari

Zanjir shaklida tuzilgan nerv sistemasi.

shaklida bosh miyaga etib boradi va bosh miyadan periferiyaga keladi. Nerv tolalarining ana shu tutamlari o'tkazuvchi yo'llar deb ataladi.

Orqa miya ongli psixik jarayonlarning bevosita – markazi bo'lmay, balki ongsiz reflektor harakatlarni idora etadigan markazdir. U tana va qo'l-oyoq muskullarini, ko'z muskullarini idora qiladi, shuningdek, organizmda bo'ladigan bir qancha fiziologik protsesslarni ya'ni tomir harakatlari, ter chiqarish va boshqa shu kabi fiziologik jarayonlarni ham idora etadigan markazdir. Ana shu markazlardan bir qismi vegetativ

nerv sistemasiga taalluqlidir.

Bosh miya kalla qutisida joylashgan bo'lib, go'yo orqa miya tepasidagi ustki qavat hisoblanadi.

Bosh miya quyidagi qismlarga ajratiladi: 1) ketingi miya, 2) o'rta miya, 3) oraliq miya va 4) oldingi miya. Ketingi miya. Ketingi miyaga uzunchoq miya, Varoliy ko'prigi va miyacha kiradi. Uzunchoq miya bilan Varoliy ko'prigi orqa miyaning go'yo bevosita davomidir. Lekin shu bilan birga, uzunchoq, miya orqa miyaga qaraganda hiyla murakkabroq funktsiyani o'taydi. Uzunchoq miya orqali orqa miyadan bosh miyaning yuqoriroqdagi bo'limlariga va aksincha, bosh miyaning yuqoriroqdagi bo'limlaridan orqa miyaga impulslar o'tib turadi. Uzunchoq miya yadrolari emish, chaynash, yutish, so'lak ajratish, me'da va me'da osti bezidan shira ajratish, qusish va shunga o'xshash bir qancha murakkab reflektor jarayonlarda qatnashadi. Nafas olishni, yurakning ishlashini idora etadigan, qon tomirlar tonusini saqlaydigan markazlar uzunchoq, miyadadir. Miyacha markaziy nerv sistemasining pastdagi hamma bo'limlariga, shuningdek, yuqoriroqdagi qismlariga ko'p yo'llar bilan mahkam bog'langandir. Miyachaning juda katta ahamiyatga ega ekanligi loaqal shundan ham ko'rinadiki, miyacha olib tashlangandan keyin tananing muvozanat va harakat funktsiyalari juda ham buziladi, shakllanadi; harakatlar tartibsiz, tuzilgan chalkash, poyma-poy bo'lib qoladi. Miyachasi olib tashlangan hayvon qaddini ko'tarib va boshini tutib tutolmaydi; boshi va tanasi doim tebranib turadi; omonat, poyma-poy, haddan tashqari keskin harakatlar qiladi va hokazo.

O'rta miya. Muskul tonusining normal taqsimlanishini va gavdaning tovush hamda yorug'lik singari qo'zg'ovchilarga, shuningdek, og'irlik kuchiga nisbatan to'g'ri turishini idora orqa miyaning ko'ndalang kesigi, oraliq miya muhim funktsiyalarni o'taydigan bir qancha nerv uchastkalaridan iborat, gavdaning umumiy sezuvchanligini ham o'rta miya idora etadi. Pastroqdagi vegetativ markazlarning ishlarini birlashtiradigan va muvofiqlashtiradigan oliy vegetativ markazlar ham o'rta miyada deb taxmin qilinadi.

Uzunchoq miya, Varoliy ko'prigi, o'rta miya va oraliq miya hammasi birgalikda miya dastasi yoki miya stvoli deb ataladi.

Oldingi miya va uning po'sti bosh miyaning oliy qismlaridir. Hayvon biologik taraqqiyot bosqichining qancha yuqorisida tursa, oldingi miyasi bosh miyaning boshqa qismlariga nisbatan o'shancha ko'proq joy egallaydi.

Oldingi miya ikkita yarim shardan o'ng va chap yarim sharlardan iborat, bosh miyaning peshona bo'ladigan ensa bo'lagiga qarab boradigan katta egat bu yarim sharlarni bir-biridan ajratib turadi. Oldingi miyaning o'ng va chap yarim sharlari qadoq modda deb ataluvchi jism yordami bilan o'zaro birlashadi.

Yarim sharlarning miya po'sti deb ataladigan butun yuzasi shuncha chuqurroq va pushtalari ko'proq bo'ladi. Odam miyasining yarim sharlaridagi pushtalar juda ko'p va egatlari ko'p darajada chuqurdir.

Egatlardan eng yaqqol ko'rinib turadiganlari Silviy egati bilan roland egatidir. Silviyning ko'ndalang egati chakka bularini ajratib turadi. Roland egati esa tepa bo'lakning o'rtasidan peshona va chakka bo'laklarga qarab boradi. Bosh miya po'sti miyaning kulrang moddasidan iborat. Miyaning turli qismlarida po'stning

qalinligi 1 mm dan. 4-5 mm gacha boradi. Odamning bosh miya po'stining butun yuzasi o'rta hisob bilan 2000 kv. sm keladi. Bosh miya yarim shardagi po'stining yuzasi odatda to'rtta katta qismi peshona qismi (eng kattasi), tepa qismi, ensa qismi va chakka qismiga bo'linadi. Ba'zi bir olimlarning hisobiga qaraganda, bosh miya po'sti va yarim sharlarida 15 milliardga yaqin nerv hujayrasi bor.

Katta yarim sharlar po'sti shakli va funktsiyasi bilan bir-biridan farq qiladigan olti qavat nerv hujayralaridan tuzilgan. Oltinchi qavat o'z navbatida ikki qatlamga bo'linadi. Ammo bosh miya po'stining turli qismlari olti qavat hujayradan iborat emas, balki ikki, uch, to'rt qavatdan, ba'zi qismlari esa olti qavatdan iborat. Bosh miya po'stining hujayralar qavatini bir xilda bo'lgan uchastkalari maydon hosil qiladi. Odam bosh miyasining po'stida hammasi bo'lib 52 ta maydon bor. Tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshaydigan maydonlar sohalarini tashkil etadi; bunday sohalar 11 tadir. Bosh miya po'stining uchinchi va beshinchi qavatlarini katta-katta, piramidasimon hujayralardan tuzilgan, qolgan qavatlarini esa mayda (donasimon) hujayralardan, uchburchak va dutsimon hujayralardan tuzilgan.

Bosh miya po'stida shu aytib o'tilgan hujayralar bilan birga nerv tolalari ham bor. Bu nerv tolalari yarim sharlardan bittasi po'stining ayrim jamlanlik ham (assotsiativ tolalar), har ikkala yarim shar po'stining ayrim qismlarini ham (qo'shuvchi tolalar) birlashtiradi, shuningdek, bosh miya po'stini markaziy nerv sistemasining pastroqdagi boshqa bo'limlari bilan birlashtiradi (proeksion tolalar).

Bosh miyaning po'sti ostidagi qismlari po'st ostidagi deb ataladi.

2. Bosh miya va psixik funktsiyalar

Po'st ostidagi soha va po'st ostidagi tugunlar differentsiallashmagan va umumiy sezuvchanlik markazidir. Emotsiya va instinktlarimiz shu soha bilan chambarchas bog'liqdir. Harakatlarimizni idora etish uchun po'st ostidagi tugunlardan targ'il jismning ahamiyati ayniqsa kattadir. Targ'il jism zararlanganda, odatda, harakat kuchayadi, ammo poyma-poy bo'ladi.

Yuksak darajada tashkil topgan hayvonlarda psixik jarayonlarning va odamda ongli jarayonlarning bevosita moddiy asosi bosh miya po'stidir. Bosh miyaning pastroqdagi boshqa hamma qismlari, shuningdek, orqa miya – ongsiz reflektor harakatlarning markazlari bo'lib, xilma-xil fiziologik jarayonlarni idora etadi. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari tarkib topib taraqqiy qilishi bilan, murakkabroq, psixik funktsiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tdi. Shu bilan birga psixik funktsiyalar tobora murakkablashib va takomillashib bordi. Psixik funktsiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tishi bilan miyaning pastdagi qismlari muayyan refleks va instinktiv harakatlarinigina idora etadigan bo'lib qoldi.

Ba'zi fiziologlar maymunlarning yarim sharlarini olib tashlab tajribalar qilganlar. Maymunlar operatsiya qilingandan keyin psixik funktsiyalari yo'qolishi bilan birga, harakatlar, harakatni muvofiqlashtirish ham buzilgan. Ular to'ppa-to'g'ri o'tirib tura olgan, shuningdek, narsalarni changallay olgan, ammo, murakkabroq harakatlar, ayniqsa yurish qobiliyati buzilgan, shunday qilib, evolyutsiyaning yuqori bosqichlarida murakkab harakatlar va ularni muvofiqlashtirish funktsiyalari ham miya po'stiga o'tadi.

I.P.Pavlov yuksak nerv faoliyatiga doir tekshirishlarida shunday hodisalarni ilmiy asosda tushuntirib berdi.

Hayvonlar bosh miyasining ayrim qismlarini olib tashlash ustidagi tajribalar shuni ko'rsatdiki, hayvon biologik taraqqiyotning qancha yuqori bosqichida tursa, quyi qismlarining yuksak psixik funktsiyalarni bajara olish imkoniyati o'shancha kam bo'ladi.

Shu bilan birga, butun nerv sistemasining va butun organizmning faoliyatida bosh miya po'sti asosiy rol o'ynaydi. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, yarim sharlar po'sti organizmdagi hamma funktsiyalarni idora etadi.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, katta yarim sharlar po'sti organizmning barcha funktsiyalarini boshqaradi.

3. Periferiyadagi nerv sistemasi

Periferiyadagi nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, undan ajralmasdir. Periferiyadagi nerv sistemasi nervlardan tuzilgan: bu nervlar markaziy nerv sistemasidan chiqib va butun organizmga tarmoqlanib, organizmning har bir qismini bosh miya va orqa miya bilan bog'laydi. Bosh miyadan 12 juft nerv, orqa miyadan 31 juft nerv chiqadi.

Periferiyadagi nerv tolalari orqa miya bilan bosh miyaning ichki qismlariga kiradi. Ular bosh miyaning hamma qismlari bilan, jumladan, bosh miya po'sti bilan bog'lanadi.

Periferiyadagi nervlar bosh miya bilan orqa miyadan chiqqanda hiyla yo'g'on (ba'zilar juda ham yo'g'on) bo'ladi. Lekin bu nervlar organizmga yoyilib ketganda, ko'pgina juda ingichka ip va tolalarga bo'linadi, chekka tarmoqlar deb shularni aytiladi.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, periferiyadagi nerv analizatorning bir qismini, ya'ni uning retseptor qismini (chekka tarmoqlarini) va o'tkazuvchi yo'lni tashkil etadi.

Periferiyadagi nervlar ikki xilga, ya'ni sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlarga bo'linadi.

Sezuvchi nervlar chekka tarmoqlarning qo'zg'atilishi natijasida hosil bo'lgan qo'zg'alishni markazga, ya'ni orqa miya bilan bosh miyaga o'tkazadi. Tevarak-atrofimizdagi voqe'likni ana shu nervlar yordami bilan sezamiz va idrok qilamiz. Bu nervlar retseptor (sezuvchi), markazga intiluvchi yoki afferent nervlar deb ham ataladi.

Harakatlantiruvchi (yoki motor) nervlar markazdan muskul va bezlarga impuls o'tkazadi. Shu nervlar yordami bilan muskullarimiz harakatga keladi, xilma-xil ish-harakatlar qilinadi, turli bezlar (masalan, so'lak bezlari) ning faoliyati ham shu nervlar yordami bilan idora etiladi. Bu nervlar markazdan qochuvchi yoki efferent nervlar deb ham ataladi.

Periferiyadagi nervlardan ba'zilar qo'zg'alishi periferiyadan markazga ham, markazdan periferiyaga ham o'tkazadi.

Sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlardan qo'zg'alish bir xil tezlik bilan o'tmaydi; sezuvchi nervlar qo'zg'alishni harakatlantiruvchi nervlarga nisbatan sekinroq o'tkazadi.

Sezuvchi nervlar ayrim sezgi organlariga yoyilib, har bir organning asosiy negizini tashkil etadi. har bir sezuvchi nerv muayyan organga ko'ruv, eshituv, hid bilish va shunga o'xshash organlarning biriga xos bo'lgan spetsifik qo'zg'alishlarni o'tkazadi.

Harakatlantiruvchi nervlar ayrim organlarning va muskul ayrim qismlari harakatini idora etadi.

4. Funktsiyalarning lokalizatsiyasi (joylashuvi).

Turli psixik funktsiyalar faoliyati odatda bosh miyaning ayrim sistemasining qismlariga bog'liq bo'ladi.

I.P.Pavlovning tekshirishlariga qadar, funktsiyalar lokalizatsiyasi haqidagi masalada noto'g'ri fikr yurar edi, ya'ni miya po'stida har bir psixik funktsiyaning qat'iy aniq markazi bo'ladi, miyaning muayyan anatomik qismi muayyan psixik funktsiyani idora etadi, deb hisoblanar edi.

Masalan, ko'ruv markazi miyaning ensa qismida, eshituv markazi yuqori chakka pushtasining o'rta qismida, hid bilish markazi ilmoqsimon pushtada (bu pushta yarim sharlarning pastki yuzasida bo'ladi), nutq harakatlari markazi (Broka markazi) chap yarim sharning uchinchi peshona pushtasida, bironing nutqini tushunish markazi (Vernike markazi) chap yarim shardagi birinchi chakka pushtasining orqadagi va o'rta qismida joylashganligi aniq, deb hisoblanar edi. Xuddi shuningdek, oyoq, qo'l barmoqlar, tana harakatlarining alohida-alohida markazlari bor, deb aytilar, «yozuv markazlari», «o'qish markazlari» va shunga o'xshash markazlar bor deb, da'vo qilinadi.

I.P.Pavlov funktsiyalarni shu tariqa sof anatomik nuqtai nazardan lokalizatsiyalashdan tamoman farq qiladigan boshqa lokalizatsiya haqida yangi ta'limot ishlab chikdi.

I.P.Pavlovning tajribalari shuni ko'rsatdiki, analizatorlarning markaziy qismlarini miya po'stining bir-biridan uzil-kesil chegara bilan ajralgan bo'laklari deb tushunish yaramaydi. Xaqiqatda bu «markazlar»ning bir-biriga o'tishi, bir-biriga qo'shilishi, bir-birini qoplashi aniqlandi. Masalan, optik analizatorning markaziy qismi, yadrosi, yorug'lik ta'sirotlarini yuqori darajada sintez va analiz qiladigan organ – yarim sharlarning ensa bo'laklaridadir. Ammo optik analizatorning hammasi shu erda emas. Bu analizator keng tarqalgan katta yarim sharlarning balki hammasiga ham tarqalgan bo'lsa ehtimol.

Boshqa analizatorlarning «markazlari» to'g'risida ham gap shunday. I.P.Pavlovning fikriga ko'ra, analizatorning po'stdagi qismi po'stga (ehtimol, butun po'stga ham) yoyilgan ikki xil hujayralarni o'z ichiga oladi: bir xil hujayralar eng sodda analiz va sintez funktsiyalar o'taydi, ikkinchi xil hujayralar yadroni tashkil etadi, murakkab (kompleks) qo'zg'alishlar o'sha yadroda nozik analiz va sintez qilinadi, qo'zg'ovchilar juda aniq ajratiladi, ularni bunday ajratish organizm hayoti uchun nihoyatda muhimdir.

5. Vegetativ nerv sistemasi

Vegetativ nerv sistemasini nerv tugunlari va bu nerv tugunlarini orqa miyadagi hamda orqa miyadan tashqaridagi mahsus birikma va chatishmalari tashkil etadi. Vegetativ nerv sistemasidagi nerv hujayralarining va nerv tugunlarining ayrim birikmalari hazm organlarida, qon aylanish, nafas olish organlarida va shunga o'xshash organlarda bo'ladi.

Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan bog'langan: vegetativ nerv sistemasining nerv tugunlari bosh miyaning gipotalamus (ko'ruv dumboqlariniig pastki qismi), to'rt tepalik va uzunchoq, miya sohasida, shuningdek, orqa miyaning ko'krak, yuqori bel va dumg'aza bo'limlarida joylashgan.

Katta yarim sharlar po'stining peshona qismlarida periferik nerv sistemasining ham, vegetativ nerv sistemasining ham funktsiyalarini birlashtiradigan yuksak markazlari bor. Bosh miya po'stidan periferik nerv sistemasiga ham, vegetativ nerv sistemasiga ham impulslar kelib turadi. Binobarin, vegetativ nerv sistemasini, shuningdek, boshqa qism va markazlarni bosh miya po'sti idora etadi.

Vegetativ nerv sistemasi umumiy nerv sistemasining bir qismi bo'lib, ichki organlar hazm, nafas, qon aylanish organlarining ishlarini va ichki sekretiya bezlarining faoliyatini idora qiladi. Vegetativ nerv sistemasi organizmning umuman hamma hayotiy jarayonlarini idora etadi. Organizm jarayonlarining shu tariqa vegetativ nerv sistemasi tomonidan idora etilishi organlar faoliyatining kuchayishi va susayishida, ortishi va kamayishida ko'rinadi.

Vegetativ nerv sistemasi ichki organlar bilangina bog'lanib qolmay, balki organizmning boshqa hamma qismlari bilan ham bog'langandir. Vegetativ nerv sistemasining markazdan qochuvchi tolalari hamma sezgi organlarida va teri hujayralarida bor. Vegetativ nerv sistemasi o'sha tolalar orqali sezgi organlariga ta'sir etib, ularning faoliyatini kuchaytiradi yoki susaytiradi. Jumladan, vegetativ nerv sistemasi sezgi organlarining adaptatsiyasiga (ya'ni moslanishiga) ancha yordam berar ekan. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasining turli qismlariga, jumladan, bosh miya po'stiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham vegetativ nerv sistemasining ta'siri psixik jarayonlarda ham ko'rinadi.

Vegetativ nerv sistemasi ikki bo'lakdan: simpatik nerv sistemasi va parasimpatik nerv sistemasidan iborat.

Simpatik nerv sistemasining markazlari gipotalamusda, orqa miyaning ko'krak va yuqori bel bo'limlaridadir. Simpatik nerv sistemasining tolalari tanadagi hamma organlarga yoyiladi.

Parasimpatik nerv sistemasining markazlari to'rt tepalikda, o'rta miyada (Varoliy ko'prigi), uzunchoq, miyada va orqa miyaning dumg'aza bo'limidadir.

Simpatik va parasimpatik nerv sistemalari ichki organlar faoliyatini idora etishda «antagonistlar» rolini belgilaydi.

1. Reflekslar

I. P. Pavlovning fiziologik ta'limotidagi asosiy tushuncha refleks tushunchasidir. «Refleks organizmning nerv sistemasi yordami bilan tashqi olam ta'sirlariga beradigan javob harakatlari reaksiyasidir».

Masalan, igna sanchilsa, qo'limizni tortib olamiz. Og'izga ovqat solinganda, so'lak chiqa boshlaydi, yorug'da ko'z qorachilari torayadi, qorong'ida esa kengayadi.

Bu misollarda qo'lga igna sanchilishi, og'izga ovqat solinishi, yorug'lik qo'zg'ovchilardir, so'lak ajralishi, ko'z qorachig'ining torayishi va kengayishi organizmning javob harakatlaridir.

Refleks yoyi (reflektor dura) har qanday refleks quyidagi, sxemaga muvofiq ro'y beradi: qo'zg'ovchi (masalan, igna sanchilishi) sezuvchi nervning chekka tarmoqlarini qo'zg'aydi. Bu qo'zg'alish sezuvchi nerv orqali markazga, ya'ni orqa miyaga yoki bosh miyaga etadi. Markazda qo'zg'alish sezuvchi nerv hujayralardan harakatlantiruvchi nerv hujayralariga o'tadi. Harakatlantiruvchi nerv esa muskulni harakatga keltiradi.(masalan, qo'lning tortib olinishi) yoki qo'zg'alish sekreter nervga o'tadi, bu nerv esa bezning faoliyatini kuchaytiradi (masalan, so'lak ajralishi).

Refleksda nerv qo'zg'alishi o'tadigan yo'l refleks yoyi (durasi) deb ataladi .Refleks yoyining uchta qismi bor: 1) sezuvchi yoki afferent qismi – qo'zg'alish periferiyadan markazga shu qism orqali o'tadi; 2) markaziy qism qo'zg'alish sezuvchi nerv hujayrasidan harakatlantiruvchi nerv

hujayrasiga qism orqali o'tadi; 3) harakatlantiruvchi yoki effektor qism qo'zg'alishni markazdan muskulga yoki bezga o'tkazadi.

Reflekslar hayvon organizmining tashqi muhitga moslashuviga, muhit bilan aloqada bo'lishiga yordam beradigan nerv-fiziologik mexanizmlardir.

Hayvon organizmlari shartsiz va shartli reflekslar yordami bilan tashqi muhitga moslashuvini, shu muhit bilan aloqada bo'lishini I.P.Pavlov aniqlab bergan. I.P.Pavlovning buyuk xizmati shundaki, u shartli refleksni kashf etdi bu refleksning shartsiz refleksdan farqini aniqladi va hayvon organizmining hayotida shartli reflekslarning qanday ahamiyati borligini ko'rsatib berdi. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, shartsiz refleks bilan shartli refleks o'rtasidagi farq quyidagidan iborat.

Shartsiz reflekslar tug'ma bo'ladi. Ular organizm hayotining birinchi kunlaridanoq ko'rina boshlaydi va tabiiy ravishda davom etaveradi, chunki ular organizm bilan birga tug'iladigan harakatlantiruvchi mexanizmlardir.

Yuqorida keltirilgan misollar igna sanchilganda qo'lning tortib olinishi, og'izga ovqat solinganda so'lak ajralishi shartsiz reflekslarga misoldir.

Shartli reflekslar tug'ma bo'lmay, balki tug'ilishdan keyin, turmush tajribasida, shartsiz reflekslar asosida hosil bo'ladi. Masalan, it yoki boshqa biron hayvon ilgari ovqat eb yurgan idishini ko'rgandayoq so'lagi oqa boshlaydi Bu erda idish shartsiz qo'zg'ovchi emas, balki shartli qo'zg'ovchidir. It o'sha idishda yoki shunga o'xshash idishda ovqat eb yurgandagina idishni ko'rish bilan so'lagi oqa boshlaydi.

Shartli reflekslar hosil bo'lishini akademik Pavlov metodi asosida tajriba qilib o'rganmoq uchun, ko'pincha, itlarda so'lak ajratish reflekslari hosil qilish yo'lidan foydalanadilar. Tajriba qilinadigan itlar dastlab shunday tayyorlanadiki, so'lak bezlaridan bittasining so'lak chiqish yo'li og'izga ochilmay, jag'iga, lunjning sirtiga ochiladi. Bu esa bizga so'lak miqdorni mahsus asboblardan aniq o'lchashga imkon beradi. Shu tariqa tayyorlangan itni tajriba xonasiga olib kiriladi (13- rasm). Itga ob'ekt beriladi (ovqat shartsiz qo'zg'ovchidir). It ovqatni og'ziga olishi bilan so'lak chiqadi. Bu shartsiz refleksdir. Keyingi tajribada ovqat berishdan oldin, bevosita qandaydir boshqa biron qo'zg'ovchining ta'siri qo'shiladi, masalan, qo'ng'iroq, chalinadi. Bu holda qo'ng'iroq tovushi neytral, indifferent qo'zg'ovchidir. Shunday qilib, itga ikkita qo'zg'ovchi, ya'ni shartsiz qo'zg'ovchi (ovqat) va neytral qo'zg'ovchi (qo'ng'iroq tovushi) bilan ta'sir qilinadi. Shartsiz qo'zg'ovchi so'lak chiqishiga sabab bo'ladi. Ikkala qo'zg'ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilinadi. Shundan keyin itga ovqat bermasdan turib qo'ng'iroq chalinadi. Natijada it ovqat emasa ham qo'ng'iroq tovushiga javoban, xuddi ovqat eganday so'lak chiqaradi. Demak, itda shartli refleks hosil bo'ladi.

Bu shartli refleks bevosita shartsiz refleks asosida hosil bo'ladi. Ammo keyinchalik, yaxshi o'rganib qolgan shartli refleks yordami bilan yangi shartli refleks ikkilamchi shartli refleks hosil qilmoq mumkin. Buning uchun shunday qilinadi. Itga ovqat bermay, qo'ng'iroq chalish oldidan (qo'ng'iroq so'lak chiqarish uchun signal bo'lib qolgach), qandaydir yangi neytral (indifferent) qo'zg'ovchi yordamchi bilan ta'sir qilinadi. Masalan, elektr yoqiladi. Bu har ikki qo'zg'ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilgandan keyin faqat bitta yangi qo'zg'ovchining o'zi bilangina ta'sir qilinadi, ya'ni elektr yoqiladi. Endi elektr chiroqning o'zi ham so'lak chiqishiga signal bo'ladi. Bu ikkilamchi shartli refleksdir.

Shartli refleks paydo bo'lishi uchun shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchidan sal-pal oldinroq ta'sir etishi kerak. Agar neytral qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchidan birmuncha kechroq ta'sir eta boshlasa, shartli refleks hosil bo'lmaydi. Masalan, it ovqat eya boshlab, u ovqat eb turgan paytda qo'ng'iroq chalinsa, qo'ng'iroq tovushiga javoban shartli refleks vujudga keladi.

Shartli qo'zg'ovchi so'lak ajralishini bevosita qo'zg'amaydi, balki qo'zg'ovchi haqida faqat signal beradi; yuqorida keltirilgan misollarda qo'ng'iroq bilan elektr chiroq, ovqat haqida signal beradi.

Shartsiz reflekslarning yoylari orqa miyada va bosh miyaning stvol qismida birlashadi.

Bu masalan, quyidagi tajriba bilan isbot bo'ladi. Endigina boshi olib tashlangan baqaning oyog'i chimchilansa, oyog'ini tortib oladi. Agar kislota bilan xo'llangan bir parcha paxta olib, shu

baqaning orqasiga qo'yilsa, baqa oyog'i bilan orqasini qashiydi. Agar shu baqaning orqa miyasiga igna tiqib zarar etkazilsa, bu harakatlarning hammasi to'xtaydi. Demak, orqa miya shartsiz reflekslar markazidir. Miya stvoli va miyacha shartsiz reflekslarning markazlari ekanligi ham shunga o'xshash tajribalar bilan isbot etilgan.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda shartli reflekslar bosh miya po'stida hosil bo'ladi.

Bosh miya po'stidan mahrum qilingan kaptar, it, maymun kabi hayvonlar hulq-atvorining buzilishi shu bilan izohlanadi.

Bosh miya po'sti shartli reflekslar markazi ekanligi shu tariqa isbot etildi.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarning bosh miya po'stida miyaning ayrim hujayralari va ayrim markazlari o'rtasida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishi mumkin. Shartli refleksning yoki shartsiz refleksning yoyiga qaraganda murakkabroq bo'lar ekan. Shu bilan birga, shartli reflekslarning yoyi albatta bosh miya po'stidan o'tadi.

Shartsiz reflekslar bilan shartli reflekslar o'rtasidagi farq yana shundaki, shartsiz reflekslar doimiy bo'ladi, shartli reflekslar esa susayishi yoki so'nishi mumkin.

Og'izga olingan ovqat hamisha so'lak ajralishiga sabab bo'ladi. Ammo qo'ng'iroq tovushiga javoban so'lak ajralishi doimiy bir narsa bo'lmay, vaqtincha bir narsadir. Qo'ng'iroq chalish (shartli qo'zg'ovchi) bir necha marta takrorlangandan keyin ayni vaqtda ovqat (shartsiz qo'zg'ovchi) berilmasa, so'lak ajralishi kamayadi, susayadi va nihoyat, butunlay to'xtaydi. Qo'ng'iroq tovushi yana so'lak ajralishiga sabab bo'lishi uchun shartli qo'zg'ovchini shartsiz qo'zg'ovchi bilai mustahkamlash kerak.

Shartsiz va shartli reflekslar organizm hayotidagi turli ahamiyati bilan ham farq qiladi. Organizm shartsiz reflekslar yordamida tevarak-atrofdagi muhit bilai doimo bog'lanib turadi. Shartli reflekslarda esa o'zgarib turuvchi muhit bilan yangi, muvaqqat bog'lanishlar vujudga keladi.

Hayvon organizmi atrofidagi muhit hech vaqt o'zgarmasdan doimo bir xilda turganda edi, hayvon organizmlari muhit bilan faqat shartsiz reflekslar yordamida bog'lana olar edi. Ammo organizm yashaydigan tashqi muhitning doimo o'zgarib turishi ma'lum, shu sababli hayvonlarning saqlanib qolishi uchun shartsiz reflekslarning o'zi kamlik qiladi, demak, ularga yangi bog'lanishlar, shartli reflekslar qo'shilishi kerak. Shuning uchun ham tashqi muhit tez o'zgarganda quyi darajadagi hayvonlar, shuningdek, hasharotlar nobud bo'ladi, chunki ularda shartli reflekslar kam va buning ustiga juda sekinlik bilan hosil bo'ladi. Yuqori darajadagi hayvonlarda esa juda ko'p shartli reflekslar tez hosil bo'ladi, shuning uchun bunday hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitda tez-tez bo'lib turadigan o'zgarishlarga hiyla osonroq moslashadi.

Shartli reflekslar hosil bo'lganligi tufayli, shartsiz reflekslar hali shartsiz qo'zg'ovchilar yuz bermasdan ancha oldin voqe' bo'laveradi, hatto bu shartsiz qo'zg'ovchilar uzoq joyda yuz bergan hollarda ham voqe' bo'laveradi shartli qo'zg'ovchi hayvon hayoti uchun muhim bo'lgan biron bir hodisa haqida, masalan, ofat borligi, havf-xatar tug'ilganligi haqida signal beradi.

Shuning uchun ham I.P.Pavlov bosh miya po'stining faoliyatiga signal faoliyati deb nom bergan edi.

Shartli reflekslar hayvonlarda malaka va odatlar vujudga kelishining nerv-fiziologik asosidir.

I.P.Pavlov miyaning katta yarim sharlar po'sti shartli reflekslarning markazi ekanligini kashf etgandan keyin, yuksak nerv faoliyati qonuniyatlarini mukammalroq tekshirish uchun shu shartli reflekslar metodidan foydalandi.

2. Bosh miya po'stining analiz va sintez qilish faoliyati

I.P.Pavlov shartli reflekslar metodidan foydalanib, miyadagi katta yarim sharlar po'stining faoliyati tashqi muhitdan, shuningdek, organizmning ichidan nerv sistemasiga ta'sir qiladigan juda ko'p qo'zg'ovchilarni analiz va sintez qilishdan iborat ekanligini aniqladi.

Bosh miya po'stining analiz qilish faoliyati «murakkab muhitning» organizmga foydali yoki zararli ta'sir etadigan «ayrim elementlarini» ajratishdan iborat.

Bosh miya po'stining sintez qilish faoliyati tashqi muhitning ana shu ayrim elementlarini muayyan bir komplekslarga birlashtirishdan iborat. «Sintez – nerv tutashish hodisasi bo'lsa kerak» deydi I.P.Pavlov.

Katta yarim sharlar po'stining sintez qilish faoliyati tufayli shartli reflekslar vujudga kelishi, ya'ni bosh miya po'stining turli qismlari o'zaro bog'lanishi mumkin. Masalan, ovqatni qo'yish bilan so'lak ajralish shartli refleksi ko'ruv analizatori bilan ta'm bilish analizatorining miya po'stidagi qismlari o'zaro bog'langandagina vujudga kelishi mumkin.

Analiz va sintez I.P.Pavlov analizatorlar deb atagan mahsus nerv mexanizmlari yordami bilan voqe' bo'ladi. Pavlov ta'limotiga ko'ra, analizator – nerv-fiziologik apparat bo'lib, sezuvchi nervning periferiyadagi chekka tarmoqlari (retseptor), nervning o'zi (o'tkazuvchi yo'l) va miya po'stining muayyan qo'zg'alishini qabul qiladigan qismidan iborat.

Har bir analizatorning periferiyadagi chekka tarmoqlari tegishli sezgi organlarida – ko'ruv organida (ko'z), eshituv organida (quloq), hid bilish organida (burun - halqum) va boshqa organlarda bo'ladi.

Analizator – avvalo sezgi va idroklarimizning nerv-fiziologik apparatidir.

Analizator quyidagicha ishlaydi: analizatorning chekka tarmoq egati (retseptor) tegishli qo'zg'alishlarni sezib, qaytadan ishlab, mahsus nerv qo'zg'alishiga aylantiradi. Masalan, ko'ruv retseptori tabiatdan yorug'lik tebranishlarini, eshituv retseptori esa havo tebranishlarini ajratib oladi.

Analizatorning ikkinchi bo'limi qo'zg'alishni periferiyadagi (chekka) tarmoqlardan bosh miya po'stiga o'tkazadi.

Bosh miya po'stida juda nozik, yuksak darajadagi analiz jarayoni ro'y beradi. Qo'zg'alishlar boshqa qo'zg'alishlar bilan ham shu erda bog'lanadi. «Markaziy nerv sistemasining shu yuksak darajadagi qismida, deydi I.P.Pavlov, juda nozik va cheksiz xilma-xil analizatorlarning chekka tarmoqlarini ko'ramiz, shu bilan birga, tashqi olamning analizatorlar tomonidan ajratiladigan eng mayda elementlari organizm bilan doimo yangicha bog'lanib, shartli reflekslar hosil qiladi...».

Shu tariqa I.P.Pavlov ta'limotiga muvofiq, bosh miya katta yarim sharlari analizatorlar yig'indisidan iborat, bu analizatorlar esa doim tashqi ta'sirlarni tarkibiy qismlariga ajratadi va ularni organizmning biror faoliyati bilan bog'laydi.

Qo'zg'ovchilarning analiz va sintez qilinishi bosh miya po'stidagi yagona analiz-sintez qilish faoliyatining o'zaro bog'langan ikki tomonidir. Bosh miya po'stining bu faoliyati idrok, xotira, xayol, tafakkur va shu kabilarning asosiy mexanizmidir.

I.P.Pavlov bosh miya po'stining analiz va sintez qilish faoliyati organizmning tevarak-atrofdagi muhit bilan naqadar keng va chuqur moslashuvi hamda muvozanatlashuvini belgilab beradi, deb hamisha o'qtiradi.

Analiz va sintez yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P.Pavlov ta'limotining asosiy tamoyillaridan biridir.

3. Yuksak nerv faoliyatining asosiy qonuniyatlari

Yuksak nerv faoliyatining asosiy jarayonlari qo'zg'alish va tormozlanishdir. Bu jarayonlar betartib (xaotik ravishda) ro'y bermay, ma'lum sabablar bilan yuzaga chiqadi, nerv faoliyatining muayyan qonunlariga bo'ysunadi.

QO'ZG'ALISH

Bosh miya po'stida qo'zg'alish bo'lgandagina shartli reflekslar hosil bo'ladi.

Yuqorida aytilganidek, shartli refleks birdaniga hosil bo'lmaydi, balki shartli qo'zg'ovchining shartsiz qo'zg'ovchilar bilan bir necha marta birga takrorlanishi natijasida hosil bo'ladi. Lekin bunda, shartsiz qo'zg'ovchi bilan shartli qo'zg'ovchining birgalikdagi ta'siridan hosil bo'lgan nerv qo'zg'alishi darrov miya po'stining qandaydir biron markaziga joylashmay, balki katta yarim sharlarga irradiatsiyalanadi, ya'ni tarqaladi, yoyiladi.

Chunonchi, itda muayyan balandlikdagi tovushga, masalan, do tovushiga (ya'ni 1024 tebranishda) shartli refleks hosil qilina boshlaganda, dastlab bu tovushning o'zigina emas, balki har qanday balandlikdagi tovush ham itning og'zidan so'lak chiqaraveradi. Demak, bu erda shartli qo'zg'ovchiga javoban faqat eshituv markazining biron muayyan nuqtasida bog'lanish hosil bo'libgina qolmaydi: bu erda miyaning shu qismidan tashqaridagi yarim sharlar sohasida ham bog'lanishlar hosil bo'ladi. Qo'zg'alishning tarqalishi (irradiatsiyasi) shartli reflekslarning umumiyloviga (generalizatsiyasiga) olib keladi. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yoyilish

(irradiatsiya) jarayoni, ayni shuni ko'rsatadiki, ayrim funktsiyalarning markazlari miya po'stining muayyan qismlariga turgan emas, bu markazlar bir-biridan aniq chegara bilan ajralgan emas.

Agar do tovushiga javoban shartli refleks hosil qilishni davom ettirib, bunda shu tovush shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlansa, boshqa tovushlar esa shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlanmasa, u holda faqat do tovushiga javoban so'lak chiqadigan bo'lib qoladi. Demak, qo'zg'alish bosh miya po'stining muayyan qismida turib qoladi, qo'zg'alish miya po'stida bir joyga kontsentratsiyalanadi, ya'ni turadi. Demak, qo'zg'alish turishi bilan birga shartli refleks differentsiatsiyasi voqe' bo'ladi, bunda shartli refleks reaksiyasi faqat ayni shu qo'zg'ovchiga o'sha yuqorida keltirilgan misolda esa faqat do tovushigagina javoban paydo bo'ladi xolos. Akademik Pavlovning tajribalaridan ma'lumki, shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlanmaydigan tovush ta'ssurotlari hatto tonning 1G`2, 1G`4 1G`3 bo'lagicha yuqori yoki past bo'lsa, refleks paydo bo'lmaydi. Shartli refleksning shunday differentsiatsiyasini hosil qilish mumkinki, bunda it doiraga javoban reaksiya ko'rsatadi-yu, ellipsga javoban reaksiya ko'rsatmaydi. Yana misol keltirish mumkin. Metronom minutiga yuz marta tebranganda shartli qo'zg'ovchi bo'lib qoladi. Agar shu qo'zg'ovchi etarlicha takrorlansa, metronom hatto minutiga 104 yoki 96 marta tebranganda so'lak ajrata olmaydigan bo'lib qolishi mumkin. Agar buni vaqt hisobiga aylantirilsa, qo'zg'ovchilar metronomning tebranishlari o'rtasidagi farq, 1 sekundga baravar bo'ladi.

Shartli refleksda shunday differentsiatsiyani vujudga keltirish mumkinki, itlar doiraga reaksiya ko'rsatadi (biror qiliq ko'rsatadi), ellipsga esa reaksiya, ko'rsatmaydi (parvo ham qilmaydi).

Nerv jarayonlarining irradiatsiyasi va kontsentratsiyasi shartli qo'zg'ovchining takrorlanish soniga bog'liq bo'lishdan tashqari, yana qo'zg'ovchining kuchiga ham bog'liq. Sezgi, idrok va tasavvurlarimizdan ba'zi birlarini avval boshda noaniq, va mujmal bo'lishi kabi hodisalarning sababi qo'zg'alishning irradiatsiyasidir. Qo'zg'alishning kontsentratsiyasi sezgi, idrok va tasavvurlarimizni aniq va ravshan qiladigan mexanizmdir.

Tormozlanish

Tormozlanish-qo'zg'alish jarayonining aksi bo'lgan protsessdir. Tormozlanish jarayonlari ham qo'zg'alish jarayonlari singari, irradiatsiya va kontsentratsiya qonunlariga bo'ysunadi. Buning ma'nosi shuki, tormozlanish jarayoni yarim sharhlarning bir necha qismiga va hatto butun miya po'stiga yoyilishi yoki bosh miya po'stining qandaydir birontagina qismiga turishi (kontsentratsiyalanishi) mumkin.

I.P.Pavlov tormozlanish jarayonini shartsiz va shartli tormozlanish deb ikkiga ajratadi.

Shartsiz tormozlanish bosh miya po'stidagina bo'lib qolmay, balki nerv sistemasining quyi bo'limlarida ham bo'ladi. Shartsiz tormozlanish tashqi tormozlanish va chegaradan tashqari tormozlanish degan jarayonlar shaklida ro'y beradi. Shartli refleks bironta kuchli begona qo'zg'ovchining ta'siri ostida susaysa yoki yo'qolib ketsa, buni tashqi tormozlanish deyiladi. Masalan, qo'ng'iroq chalinishi bilan itning og'zidan so'lak oqadi, agar shu vaqtda yalt etib elektr yoqilsa, itning og'zidan so'lak oqmay qoladi. It elektr yonib turgan tomonga karaydi. Demak, bu hol shartli refleksning tormozlanganligini ko'rsatadi.

Shartli qo'zg'ovchi xaddan tashqari (maksimal darajada) kuchli ta'sir etganda voqe bo'ladigan tormozlanishni chegaradan tashqari tormozlanish deyiladi. Masalan, itda tovushga javoban so'lak ajralish shartli refleksi paydo qilingan deylik; agar tovush kuchi xaddan tashqari oshirilsa, so'lak chiqishi kamayadi va vaqtincha to'xtab ham qoladi.

Bu hol tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayoniga xaddan tashqari zo'r kelishi munosabati bilan ro'y beradi va bosh miya po'stining hujayralarini emirilishidan saqlaydi.

Shartli tormozlanish ichki tormozlanish deb ham ataladi. Bu tormozlanish muayyan sharoitda hosil bo'ladi, namoyon bo'ladi va yo'qoladi, bunday tormozlanish faqat bosh miya po'stiga xos protsessdir.

I.P.Pavlov shartli tormozlanishning biologiya jihatidan juda katta ahamiyati borligini ta'kidlaydi. Bu tormozlanish «organizmning tevarak-atrofdagi sharoitga yuqori darajada

moslanishi yoki boshqacha aytganda, organizmning tashqi muhit bilan juda nozik va aniq muvozanatlanishi» demakdir.

Shartli tormozlanish turlaridan biri so'ndiruvchi tormozlanishdir. Shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchi bilan «mustahkamlanmasdan» ko'p marta takrorlanganda shu xildagi tormozlanish hosil bo'ladi. Masalan, shartli qo'zg'ovchi – qo'ng'iroq tovushi ta'siri bilan itning og'zidan so'lak oqadi, agar shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchi (ovqat berish) bilan mustahkamlanmasdan turib, bir necha marta takrorlangan taqdirda, so'lak ajralishi kamaya boshlaydi va so'ngra butunlay to'xtaydi. Ammo bu xil tormozlanish shartli refleksi ning yo'qolishi degan gap emas: so'ngan refleks bir necha vaqtdan keyin hech qanday qo'shimcha qo'zg'ovchilar bo'lmaganda ham tiklanishi mumkin: shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlangan taqdirda shartli refleks juda osonlik bilan tiklanadi. So'ndiruvchi tormozlanish nihoyatda muhim mexanizm bo'lib, keragi bo'lmagan bog'lanishlarni yo'qotishga va shu tariqa organizm bilan muhit o'rtasidagi bog'lanishlarni o'zgartirishga, qayta ko'rishga cheksiz imkon beradi.

Shartli tormozlanishning ikkinchi turi differentsiallovchi tormozlanishdir. Muvaqqat, shartli bog'lanish oydinlashganda, ixtisoslashganda shu xil tormozlanish voqe bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shartli refleks hosil bo'la boshlagan vaqtda organizm shartli qo'zg'ovchigagina reaksiya ko'rsatib qolmay, balki shu shartli qo'zg'ovchiga yaqin (o'xshash) boshqa qo'zg'ovchilarga ham reaksiya ko'rsatadi. Shartli qo'zg'ovchiga yaqin (o'xshash) qo'zg'ovchilar mustahkamlanmasa, refleks qo'zg'almay qo'yadi. Bu holda bog'lanish tormozlanadi, faqat bitta shartli qo'zg'ovchi so'nadi, doimo mustahkamlanadigan qo'zg'ovchi esa javob reaksiyasini ko'zg'aydi. Mustahkamlanmagan o'xshash (yaqin) qo'zg'ovchi bilan paydo qilingan reflekslarning shunday tormozlanishi natijasida bitta muayyan shartli qo'zg'ovchiga tegishli aniq bog'lanish hosil bo'ladi.

Differentsiallovchi tormozlanish – tashqi qo'zg'ovchilarni g'oyat aniq farq qilish mexanizmidir. Bu tormozlanish organizmning qo'zg'ovchilarga, o'z hayot sharoitiga juda aniq moslanishini ta'minlaydi.

Tormozlanishning bir turi uyqudir. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, uyqu bosh miya po'stiga yoyiladigan (irradiatsiyalangan) ichki tormozlanishidir. «Biz ichki tormozlanish deb ataydigan protsess va uyqu – bir protsessdir»..Agar uyqu vaqtida bosh miya po'stining ayrim qismlaridagi tormozlanish jarayoni susayib, ma'lum darajada qo'zg'alish jarayoni yuz bersa, odam tush ko'radi.

Bosh miya po'stining qisman qo'zg'alishi natijasida ham butun po'st tormozlanishi (uyqu bosishi) mumkin. Masalan, kuchsiz yoki o'rtacha kuchli qandaydir qo'zg'ovchi uzoq vaqt bir tekis ta'sir etib tursa (masalan, metronomning tebranishi), bu qo'zg'ovchi ta'sirida tegishli markazda tormozlanish jarayoni voqe bo'ladi. Bunday juz'iy tormozlanish butun postga tarqalishi mumkin. Shuning uchun ham, masalan, hadeb bir maqomda gapirish uyqumizni keltiradi. I.P.Pavlovning fikricha, gipnoz fiziologik jihatdan shu qonuniyatga asoslangan bo'lib, gipnoz vaqtida bosh miya po'stining kattaroq qismi tormozlanadi-yu, ayrim qismlari qo'zg'algan holda qolaveradi.

O'ZARO INDUKTSIYA.

Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari doimo bir-biriga ta'sir etib turadi. Bu ikki jarayon bir-biriga bog'liq bo'ladi, ya'ni qo'zg'alish jarayoni tormozlanish jarayonini paydo qiladi. Tormozlanish jarayoni esa qo'zg'alish jarayonini paydo qiladi. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining shu tariqa o'zaro ta'sir etishini I.P.Pavlov o'zaro induksiya qonuni deb atagan edi.

Induksiya bir yo'la va ketma-ket bo'lishi mumkin. Bir yo'la induksiya musbat va manfiy bo'ladi. Bosh miya po'stining biror qismidagi tormozlanish boshqa qismlarda qo'zg'alish paydo qilsa, bunday induktsiyani musbat induksiya deyiladi. Bosh miya po'stining biror qismidagi qo'zg'alish jarayoni qo'shni qismlarda tormozlanish jarayonini paydo qilsa, bunday induktsiyani manfiy induksiya deyiladi.

Bosh miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alish jarayoni bir necha vaqtdan keyin tormozlanish jarayoniga aylansa, va aksincha, tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayoniga aylansa, bunday induktsiyani ketma-ket induktsiya deyiladi. Masalan, odamning uyg'oqlik holatiga xos bo'lgan uzoq qo'zg'alish jarayoni natijasida bosh miyaning butun po'sti tormozlanadi, natijada kishi uxlab qoladi.

Bosh miya po'stining turli qismlari bir xil qo'zg'almaydi: bosh miya po'stida qo'zg'alish paydo bo'lganda hamisha opatimal qo'zg'alish o'chog'i yoki qismi bo'ladi. Bu erda muvaqqat bog'lanish (shartli reflekslar) tezroq va mustahkamroq hosil bo'ladi. Optimal qo'zg'aluvchanlik o'chog'ining hosil bo'lishi diqqatning fiziologik asosidir.

Bosh miya po'stining ayrim qismlari bir xilda tormozlanmasligi ham mumkin. Shuning uchun ham I.P.Pavlov «...yarim sharlar po'stining optimal qo'zg'aluvchanlikka ega bo'lgan qismlaridagina emas, balki ularning ozmi-ko'pmi tormozlangan qismlarida ham yangi bog'lanish hosil bo'lishi mumkin», deb hisoblaydi. Pavlovning fikricha, bizda, masalan hosil bo'lgandan keyingina bilib olinadigan ba'zi bir odatlarning paydo bo'lishiga sabab shudir Bosh miya po'stining faoliyatidagi sistemalilik va dinamik stereotip.

I.P.Pavlov bosh miya katta yarim sharlari po'stini turli fiziologik rol o'ynaydigan ayrim nerv nuqtalarining son-sanoqsiz to'plamidan tuzilgan juda murakkab «mozaika» deb hisoblash bilan birga, shu turli-nuqtalarning faoliyatini birlashtirish jarayonlari doimo voqe bo'lib turadigan muayyan sistema ham deb biladi.

Muayyan vaqt davomida va muayyan tartibda takrorlanadigan qo'zg'ovchilarning ta'siri bilan bosh miya po'stida muayyan (qo'zg'ovchilarga mos keladigan) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari tobora mustahkamlanib qoladi. Bu mustahkamlanish shundan iboratki, keyin bir xilda takrorlanadigan hamma jarayonlar juda osonlik bilai voqe bo'ladi, ularning voqe bo'lishi uchun «tobora kamrok nerv mehnati» kerak bo'ladi. Nerv jarayonlarining I.P.Pavlov dinamik stereotip deb nom bergan birmuncha turg'un sistemasi shu tariqa tarkib topadi. Shu tariqa tarkib topgan bunday sistema o'z navbatida yangi qo'zg'ovchilar ta'siri bilan voqe bo'ladigan jarayonlarning xarakteriga (tezligiga turg'unligiga) ta'sir etadi.

Bundan anglashiladiki, hayvonning har bir reaksiyasi shu paytda qaysi qo'zg'ovchining ta'sir etishi bilangina belgilanib qolmay, balki bosh miya po'stida qanday bog'lanish sistemasi tarkib topganligi, qanday dinamik stereotip borligi bilan ham belgilanadi. Mustahkam tarkib topgan dinamik stereotip ayrim qo'zg'ovchi paydo bo'lganda butun boshli reaksiyalar sistemasining takrorlanishiga imkon beradi.

Dinamik stereotip organizmning takrorlanib turadigan bir xil tashqi ta'sirlarga moslanishi demakdir. Agar sharoit o'zgarsa, agar mavjud dinamik stereotipga mos kelmaydigan yangi qo'zg'ovchilar paydo bo'lsa, bu stereotip o'zgaradi, qayta quriladi.

Bu qayta qurilish ko'pincha nerv sistemasining ishini qiyinlashtiradi. Mustahkam tarkib topgan stereotip I.P.Pavlovning so'zlari bilan aytganda, «qattiq urishib qolgan, ko'pincha qiyinchilik bilan o'rganadigan, yangi sharoit, yangi qo'zg'ovchilar arang enga oladigan bo'lib qoladi». Nerv jarayonlarining sistemaliligi haqidagi I.P.Pavlov ta'limoti hayvonlarning hulq atvoriga o'tmish tajribasining ta'sir etish mexanizmlarini ochib beradi. Juda mustahkam o'rnatilgan qolgan odat va malakalar stereotiplarga asoslanadi.

4. Odamning yuksak nerv faoliyatining xususiyatlari

Yuksak nerv faoliyatining yuqorida bayon etilgan qonuniyatlarini I.P.Pavlov hayvonlar ustidagi tajribalarida ochib berdi. Pavlov ta'limotiga ko'ra, odamning yuksak nerv faoliyati ham o'sha qonuniyatlarga bo'ysunadi.

«Katta yarim sharlarga jo bo'lgan yuksak nerv faoliyatining eng umumiy asoslari taraqqiyotning yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda, shuningdek, odamlarda bir xil ekanligiga shubha qilmasa bo'ladi, shuning uchun ham bu faoliyatning elementar hodisalari taraqqiyoti yuqori darajaga chiqqan hayvonlarda ham, odamlarda ham bir xil bo'lishi kerak». Ammo takomil topib borgan hayvonlar olamida odam paydo bo'lishi bilan, deydi I.P.Pavlov, nerv faoliyati mexanizmlarida

bunga qadar bo'lmagan yangi, g'oyat muhim qo'shimcha sodir bo'ldi. Odamda yangi shartli qo'zg'ovchi so'z, nutq paydo bo'ldi, hayvonlarda esa bunday qo'zg'ovchi yo'q.

Odam so'zlashni bilganligidan undagi yuksak nerv faoliyati asosiy qonuniyatlarining ko'rinishlari hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan sifat jihatidan tubdan farq qiladi.

Hayvonga voqe'likdan darak beruvchi signallar faqat ko'rish, eshitish va organizmning boshqa retseptorlarining mahsus hujayralariga bevosita boradigan ta'sirlar va bularning katta miya sharida qoladigan izlaridan iborat desak bo'ladi. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, «bu voqe'likdan signal beruvchi birinchi signal sistemasi bo'lib, bu sistema bizda ham, hayvonlarda ham bor». Ammo so'zlar, deydi Pavlov, voqe'likning odamga xos bo'lgan ikkinchi, mahsus signal sistemasini tashkil etadi. So'z bevosita narsa va hodisalardan olingan signallarning o'rnini bosadi, shuning uchun ham, Pavlov uni (so'zni) signallarning signali deb atadi.

Har qanday so'z, eshtilgan, qilgan, baland ovoz bilan yoki ichida aytilgan so'z odamning tajribasi bilan bog'langan bo'lib, xilma-xil birinchi signallar haqida signal beradi.

Shunday qilib, odamning katta yarim sharlar po'stida birinchi signal sistemasidan tashqari, ikkinchi signal sistemasi ham bor, ikkinchi signal sistemasi odamning yuksak nerv faoliyatini hayvonlarning yuksak nerv faoliyatidan ajratadigan, sifat jihatdan yangi sistemadir.

Ikkinchi signal sistemasi mehnat jarayonida, kishilarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida kelib chiqqan, shu bilan birga, u odamning ijtimoiy hayotining zarur shartidir. «Xuddi so'z,— deydi Pavlov, bizni odamga aylantirgan». Odam bilan muhit o'rtasidagi murakkab munosabatlarning hammasi ikkinchi signal sistemasi orqali voqe' bo'ladi. Ikkinchi signal sistemasi «odamga jo bo'lgan munosabatlarda eng doimiy va qadimgi reguliyator» bo'lib qoldi.

Ammo ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasidan ajralgan holda voqe' bo'lmaydi, balki u bilan mahkam bog'langan holda voqe' bo'ladi.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur va nutqning fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi, birinchi signal sistemasi bilan o'zaro ta'sir etar ekan, tafakkur faoliyati kuzatish, logik xotira, his va iroda bilan chambarchas bog'langan funktsiyalarning ham fiziologik asosidir.

PSIXIKANING TARAQQIYO TI

Psixikaning taraqqiyoti haqida so'zlaganda: 1) hayvonlar psixikasining taraqqiyotini, 2) odam ongining tarixiy taraqqiyotini, 3) odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy qilishini nazarda tutiladi.

HAYVONLAR PSIXIKASI

Yuqorida ko'rsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jarayonida paydo bo'lgan. Organik materiyaning anorganik materiya bilan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchidir, ya'ni tashqaridan bo'lgan ta'sirlarga seskanib javob beradi. Muhitning ta'siri bilan qo'zg'aladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat bo'lgan amyoba tashqi ta'sirga javob berar ekan, shu ta'sirga qarab harakatlanadi yoki undan kochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi xossa — sezuvchanlik, sezish xossasi paydo bo'ladi, ya'ni organizmga ta'sir etadigan narsalarning xossalari aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo bo'lgan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kurtaklariga
ega bo'lgan hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng boshlang'ich formada paydo bo'lgan A.N.Leontev gipotezasiga ko'ra, sezuvchanlik «...genetik jihatdan olib qaraganda muhitning organizmni boshqa ta'sirlar bilan bog'lovchi, ya'ni organizmning muhitda orientirovka qilishga yordam beruvchi signallik vazifasini o'tovchi ta'sirlarga seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas». A.N.Leontev seskanuvchanlikdan sezuvchanlikka o'tish boshqacha hayot tarixi bilan bog'liq deb ko'rsatadi va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi a'zolari tarkib topadi deb ko'rsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo bo'lishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki davrdir. Keyinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiysiga va jumladan sezgi organlarining taraqqiysiga qarab,

tashqaridan bo'ladigan ta'sirni aks ettirish, sezish qobiliyati o'sib, tobora murakkablasha bordi. Masalan, mahsus sezgi organlari bo'lmagan eng sodda hayvonlarda, aftidan, faqat umumiy, differentsiallashmagan sezuvchanlik mavjud bo'lsa kerak. Taraqqiyotning ancha yuqori bosqichlarida hayvonlarda sezgi organlari paydo bo'ladi, nerv sistemasining analiz qilish qobiliyati ham o'sadi. Biologik taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hayvonlarning ba'zi turlarida sezgi organlari hayron qolarlik darajada takomillashadi. Masalan, burgutning ko'rish organi, itning hid bilish organlari va xokazo.

Nerv sistemasining sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining ham taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvonlarning qaerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bog'liqdir. Masalan, parrandalar umrining ko'p qismini havoda, uchib yurib o'tkazadi. Bunday hayot kechirish bepoyon bo'shliqlarda adashmaslik zaruriyatini tug'diradi. Shuning uchun ham parrandalarning, ayniqsa yirtqich va ko'chib yuradigan parrandalarning ko'ruv organi va ko'rib idrok qilish xususiyatlari ham taraqqiy qilgandir. Maymunlar asosan daraxtlarda hayot kechiradi. Shunga ko'ra, maymunlarning ko'z bilan chamalash, harakatlarni uyg'unlashtirish va chaqqon ushlab olish xususiyati, darrov vaziyatga qarab ish ko'rish qobiliyati paydo bo'lgan. Hayvonlar psixikasining taraqqiyosida tevarak-atrofdagi tabiat xususiyatlari, o'sha turga kiradigan hayvonlarning birgalashib yashashi katta ahamiyatga egadir. Uy hayvonlari psixikasining shakllanishida odamzod muhiti katta rol

o'ynaydi. Bir sharoitdan ikkinchi bir sharoitga ko'chib o'tgan hayvonlarning psixikasi ham bir qadar o'zgarishi mumkin.

Hayvonlar o'z turiga kiradigan hayvonlar to'dasidan chetda o'sganda ularning hatti-harakatida ba'zi bir xususiyatlar paydo bo'ladi. Uy hayvonlari doimo odamga yaqin yurganidan, ularning hatti-harakatlari shu turga kiradigan yovvoyi hayvonlar hatti-harakatiga qaraganda juda ham boshqacha bo'lib tuyuladi.

Hayvonlarda bo'ladigan hatti-harakatlarning ikki xil formasini, ya'ni tug'ma (yoki nasldan-naslga o'tadigan) hatti-harakatlar bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida paydo qiladigan (yoki hosil qiladigan) hatti-harakatlarni bir-biridan farq qilmoq kerak. Ammo tug'ma hatti-harakatlar formalari bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasida hosil qilingan (individual) hatti-harakatlar formalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. Tug'ma hatti-harakatlar formalarining o'zgarishi va individual xususiyatlarga aylanishi mumkin, individual hatti-harakat formalari esa tug'ma hatti-harakatlar formalari zaminida hosil bo'ladi. Buni quyida ko'ramiz.

Hayvonlar hatti-harakatining asosiy tug'ma formasi instinktlardir. Hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida hosil bo'ladigan (individual) hatti-harakat shakllariga ko'nikmalar va kurtak holdagi fahm bilan aloqador harakatlar kiradi.

Hayvonlarning instinktlari.

Instinktlar hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan murakkab tug'ma harakatlaridir.

Masalan, ko'p qushlar juda ustalik bilan in yasar ekan, material (chup-char, loy) tanlash va inni pishiq qilib qurish yo'lida xilma-xil harakatlarni bajaradi. Qaldirg'ochlarning ini bunga yaxshi misol bo'la oladi. O'rgimchaklar garchi in to'qish «san'atini» oldindan o'rganmagan bo'lsa ham, o'z inlarini zo'r «mahorat» bilan to'qiydilar. Asalari o'z kataklarini, go'yo puxta hisob qilib turganday, aniq reja bilan ko'radi. Hayvonlarning instinktlari juda xilma-xil bo'ladi. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiv harakatlarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin; ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda (to'da) bo'lib yashash instinkti.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning o'zi uchun zarur ovqat qidirib topish, ovqat g'amlash va shu kabi harakatlarida zohir bo'ladi. Masalan, endigina tuxum po'chog'ini yorib chiqqan jo'ja donni va non uvoqlarini cho'qiydi, ularni qidirib topa biladi. Asalarilarning asal qidirib to'plashi va g'amlab qo'yishi hammaga ma'lum.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmandan saqlanish tug'ma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatida zuhur etadi. Masalan, mushuk bolasi o'ziga tikilib turgan kuchukni birinchi marta ko'rganda yo shkafning tagiga kirib ketadi yoki stulning ustiga, daraxtga chiqib oladi. Bordi-yu, mushukning o'zi hujum qiladigan bo'lsa, kuchukning nozik joylariga yuz-ko'ziga chang solmoqchi bo'ladi.

Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifatida yaqqolroq ko'rinadi. Hayvonlar o'z bolalarini parvarish qilish tug'ma mahoratiga ega bo'lib, u naslining kelajagi haqida katta g'amxo'rlik qiladi. Hayvonlarning ba'zi bir turlari, xususan, hasharotlar, o'z avlodini ko'rmaydi, ammo, bolalari o'sib mustaqil hayot kechira olishi uchun, ular tuxum qo'yganda o'z nasliga qulay joy va ovqatni oldindan tayyorlab ketadi.

Ko'klamda yo'lda yoki yo'l yoqasida bir juft qo'ng'izning go'ngni dumalata-dumalata yumaloqlab ketayotganini ko'rish mumkin. Bu yumaloqlangan go'ng qo'ng'izdan tarqaydigan nasl uchun turar joy va ovqat bo'ladi. Qo'ng'izlar go'ngni ma'lum kattalikda yumaloqlaydi. Urg'ochi qo'ng'iz shu yumaloqlangan go'ng ichiga tuxum qo'yadi, shundan keyin uning og'zini berkitib, havf-xatarsiz joyga dumalatib boradi. Yumaloqlangan go'ng ichidagi tuxumdan bir necha vaqtdan keyin qurt chiqadi. Bu qurt go'ngdagi moddalar bilan oziqlanib o'sadi, qurt shu joyning o'zida g'umbakka aylanadi, keyin bu g'umbak qo'ng'izga aylanadi. Yosh qo'ng'iz yumaloq go'ng ichidan teshib chiqib, erkin hayot kechira boshlaydi. Shunday qilib, qo'ng'iz o'zining g'amxo'r ota-onasini ko'rmaydi, ota-onasi esa qo'ng'izni ko'rmaydi.

Poda (to'da) bo'lib yashash instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o'zaro aloqa qilishida va xilma-xil shaklda birgalashib yashashida zohir bo'ladi. Hayvonlarning ba'zi turlari, asosan, o'txo'r va sut emizuvchi hayvonlar doimo to'da bo'lib yashaydi, hayvonlarning boshqa turlari, asosan, yirtqich hayvonlar esa o'ziga o'xshash hayvonlar bilan vaqt bevaqt birgalashib yashaydi. Hasharotlar galasi, qushlar galasi, sut emizuvchilar to'dasi – hayvonlarning poda (to'da) bo'lib yashash formalaridir.

Instinktlar mashq qilish yoki o'rganish yo'li bilan hosil bo'lmaydi – ular ota-onadan naslga biologik irsiyat sifatida o'tadi.

Instinktlarning nerv-fiziologik asosi–shartsiz reflekslardir. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, instinktlar shartsiz reflekslarning o'zi-yu, lekin ancha murakkab turidir. I.P.Pavlov bunday deydi: «Hozirgi vaqtda instinktlarning ham reflekslardan iborat ekanligi, faqat bir oz murakkabroq reflekslar ekanligi etarli aniqlangan deb hisoblash mumkin» 1. Instinktlar – bir qancha shartsiz reflekslardan iborat bo'lgan reflekslar zanjiridir. Bu reflekslardan har birining harakatga kelgan payti navbatdagi refleks uchun qo'zg'ovchi bo'ladi.

Avvalo shuni aytish kerakki, hayvonlardagi instinktlarning ob'ektiv suratda bama'niligi bilan g'oyat ajablantiradi.

Xo'sh hayvonlardagi instinktiv harakatlarning ro'yi rost ko'rinadigan bu bama'niligi va «oqilonaligi» qanday izohlanadi?

Instinktlarning qanday paydo bo'lganligini birinchi marta Ch.Darvin tushuntirib berdi. Darvin ta'limotiga ko'ra, hayvonlarning instinktlari uzoq, evolyutsion taraqqiyot jarayonida, tashqi muhitga moslashish jarayonida, hayot sharoitiga bog'liq holda paydo bo'lgan.

Bu kurashda, tevarak-atrofdagi muhitga moslashishda foydasiz bo'lib qolgan harakatlar, shuningdek, befoyda organlar yo'qolib ketgan, zararli harakatlar hayvonni halokatga olib borgan, foydali harakatlar esa taraqqiyot jarayonida mustahkamlanib, nasldan-naslga o'tgan. Shu bilan birga, iistinktlar butun bir avlodga yoki hayvonlarning, butun bir turiga mustahkam o'rnanib qolgan harakatlardan iborat.

Instinktiv harakatlar hayvonlarga foydali bo'lgandagina ma'qul keladi, ya'ni bama'ni bo'ladi, ammo hayvonlardagi instinktlarning bama'niligi ham juda cheklangandir. Hayvonlarning instinktlari bir qolipda (shablon) bo'ladi. Hayvonlar yashaydigan sharoit salgina o'zgarishi bilan ularning harakatlari bema'ni bo'lib qoladi. Masalan, o'rgimchak iniga pashsha tushsa, darrov ta'zirini beradi: unga yopishib, eb qo'yadi. Ammo o'rgimchak bilan pashsha boshqa joyda (masalan, stakanda) yonma-yon qo'yilsa, o'rgimchak pashshadan qochib ketadi.

Parranda o'z tuxumlarinigina emas, balki boshqa qushlarniig tuxumlarini, gipsdan yoki yog'ochdan yasalgan sun'iy tuxumlarni, hatto tuxumga bir qadar o'xshaydigan boshqa har qanday narsalarni ham bosib yotaveradi. Xolbuki, parrandaning bu harakatlari tamomila bema'nidir.

Ichki sekretiya bezlarining faoliyatidan kelib chiqadigan ichki ta'sirlar ko'pgina instinktlar uchun (masalan, jinsiy instinkt uchun) xarakterlidir. Hayvonni jinsiy instinktini ado etishga

qo'zg'aydigan ichki mexanizmlar bo'lmasa, tashqi ta'sirning bir o'zi bu instinktini yuzaga chiqarolmaydi; jinsiy bezlari olib tashlangan ariga tashqaridan har qanday ta'sir bo'lishiga qaramay u in yasamaydi, nasl uchun ovqat g'amlamaydi va hokazo. Shu munosabat bilan psixikaning emotsional jarayonlar kabi formasi vujudga keladi va yanada taraqqiy etadi.

Biror ehtiyoj va tegishli tashqi sharoit mavjud bo'lgandagina bir turga kiradigan hayvonlar odatda hamma harakatlarni ko'p nasllarning umri davomidagi muayyan bir na'munaga muvofiq bajaradi.

Ammo hayvonlarning hamma turlaridagi instinktlar barcha nasllarda doimo o'zgarmasdan qola beradi deb o'ylash yaramaydi. Organizmlar ular uchun yangi bo'lgan hayot sharoitiga tushib kolsa, yangi xossalar paydo qilishi mumkin. Bu xossalar mustahkamlanib, nasldan-naslga o'tadi. Hayvonlarning instinktlari ham shunday yo'l bilan o'zgaradi. Tashqi muhitga moslashish jarayonida, tajribaga va hayvon yashaydigan sharoitga qarab, ayrim instinktlar so'nishi yoki, aksincha, murakkablashishi, o'zgarishi mumkin.

Masalan, qaldirg'ochlar doimo bir qolipda in qursalar ham, lekin, ba'zida, muhit o'zgarishlarining ta'sirida, bu inlarning salgina boshqacha qilib qurilganini ko'rish mumkin. Uy hayvonlarining instinktlari ularning yovvoyi ajdodlari instinktiga qaraganda ayniqsa ko'p o'zgaradi. Demak, tug'ma nerv bog'lanishlari (shartsiz reflekslar) ob'ektiv sharoitga mos kelmay kolsa, turning taraqqiyot jarayonida sekin-asta o'zgarib, so'nib qolishi mumkin. Shu bilan birga, o'zgargan tashqi sharoitga qarab, hayvon miyasida nerv sistemasida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishi mumkin, shunga ko'ra organizm muhitga ko'proq muvozanatlashadi, hayvon hayot sharoitiga yaxshiroq moslashadi.

Hayvonlarning ko'nikmalari.

Ko'nikma –hayvonlarning individual hayoti davomida paydo qiladigan harakatlaridir.

Masalan, o'rgangan it qo'l uzatilsa, oldingi oyog'ini beradi; it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan ochadi, «o'yinga tushadi», keyingi oyoqlari bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi va hokazo. Bunday harakatlar ko'nikmalar deb ataladi.

Hayvon instinktiv harakatlar yordami bilan qanday ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan ko'nikma yo'li bilan ham o'sha ehtiyojlarini qondiradi. Itning «o'yinga tushishi» yoki «oldingi oyog'ini berishi» uning ovqat olishiga yordam beradigan harakatlardir.

Hayvonlarning ko'nikmalari shartsiz reflekslar, instinktlar asosida, shuningdek, ilgari hosil bo'lgan shartli reflekslar asosida vujudga keladi. Ko'nikmalar hayvonning biron ehtiyojini qondirishga yordam beradigan yangi (instinktiv harakatlardan uzgacha) harakatlarni qayta-qayta takrorlash yo'li bilan vujudga keladi. Shunday qilib, ko'nikmaning nerv-fiziologik mexanizmi shartli refleksdir. Ko'nikma hosil qilish hayvonda shartli reflekslarning birinchi yoki butun bir sistemasini hosil qilish demakdir.

Yangi harakat paydo qilish va uni mustahkamlab qolish avvalo hayvon turgan sharoitga bog'liq. Masalan, itga ovqat beriladigan idishni uyga olib kirib, uy eshigini yopib qo'yildi deylik. It buni ko'radi. It ovqatga ehtiyoj sezganda eshikka yugurib boradi, uni oyog'i yoki tumshug'i bilan ochishga o'rinib, ko'pgina poyma-poy harakatlar qiladi. Shu betartib harakatlar davomida it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan behosdan ochib yuboradi. Bu harakat bir necha marta takrorlanadi. Oyoq yoki tumshuqning o'ng kelgan harakatlari mustahkamlanib qoladi, natija bermaydigan foydasiz harakatlar esa yo'qoladi; it keyinchalik eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan bema'lol ochadigan bo'lib qoladi.

Hayvonda bama'ni harakatning yangi ko'nikmasi, yangi usuli tahminan shunday vujudga keladi.

Hayvonlarning ko'nikmalari ota-onasidan «o'rganish» yo'li bilan ham hosil bo'ladi. Masalan, bo'rilar bolalarini ovga shunday «o'rgatadi»: qari bo'ri qilgan harakatlarni yosh bo'rilar takrorlaydi. Bu erda «o'rganish» tahlil qilish instinktiga asoslangandir.

Uy hayvonlarini odam «o'rgatganida ular ko'p ko'nikma hosil qiladi. Kishilarning hayvonlarda shu tariqa ko'nikmalar hosil qilishi o'rgatish (dressirovka) deb ataladi.

Taraqqiyotning tubdan bosqichida turgan hayvonlarda ham ko'nikma hosil bo'lishi mumkin. Masalan, taxtani turli ranglarga bo'yab, muayyan rangdagi qismiga suvarak chiqqanda, shu qismidan elektr toki o'tkazilsa, suvarakni taxtaning o'sha qismini extiyot bilan aylanib chiqadigan qilib o'rgatish mumkin. Asalarini ham muayyan rangli qog'ozga ko'nadigan qilib o'rgatish mumkin. Buning uchun shirin suv solingan idishni muayyan rangli qog'ozning ustiga bir necha marta qo'yish kerak.

Hayvon biologik taraqqiyotining qanchalik yuqori bosqichida tursa, binobarin, nerv sistemasi qanchalik murakkab bo'lsa, bosh miyasi qanchalik ko'p takomillashgan bo'lsa, bu hayvondagi ko'nikmalar ham shunchalik turli-tuman bo'ladi, bu ko'nikmalar shunchalik tezroq hosil bo'ladi. Hayvonlarda paydo qilingan ko'nikmalar ko'pincha instinktiv harakatlardan ajralgan holda namoyon bo'lmay, balki shu instinktiv harakatlar bilan birga namoyon bo'ladi. Ko'nikmalar instinktiv harakatlarni murakkablashtiradi, ularning xilini ko'paytiradi, o'zgartiradi. U hosil bo'lgan ko'nikmalar ayrim instinktlarni hatto to'xtatib qo'ya oladi. Mushuk bilan sichqonni shunga o'rgatish mumkinki, natijada mushuk sichqondan qochadigan, sichqon esa mushukni quvlaydigan bo'lib qoladi.

Yuksak darajadagi hayvonlarning ba'zi ko'nikmalari juda murakkab bo'ladi va hatto aqllilik belgisi bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'rgatilib, sirk sahnasiga olib chiqiladigan hayvonlarning ko'rsatadigan harakatlari: fillar raqsi, ana ayiqlarning velosiped minib yurishi, sherlarning akrobatik harakatlari, it, otlarining «matematik masalalarni» echishi va hokazolar shundaydir. Bularning hammasi shartli reflekslar hosil qilishga asoslangandir.

Hosil bo'lgan ko'nikmalar ayrim hollarda, hayvonlarning hayot sharoitiga qarab, mustahkamlanishi va irsiy bo'lib qolishi yangi instinktiv harakatlar shaklida nasldan-naslga o'tishi mumkin. I.P.Pavlov fiziologlarning 1913 yilda gronengenda bo'lib o'tgan xalqaro kongressida bunday degan edi: «Yangi paydo qilingan shartli reflekslarning ba'zilari keyinchalik irsiyat yo'li bilai shartsiz reflekslarga aylanadi deyish mumkin». Bir yildan keyin – 1914 yilda, Pavlov yanada ko'proq ishonch bilan bunday dedi: «Yangi paydo bo'lgan reflekslar birin-ketin bir qancha nasllarda hayot sharoiti birday saqlangan taqdirda, uzluksiz ravishda doimiy reflekslarga aylanishi juda ham ehtimol (va bunga endi faktlar dalil bo'la oladi). I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, hayvonlar paydo bo'lib ularda nerv sistemasi vujudga kelishi bilanoq shartli reflekslar, ya'ni organizm bilan tashqi muhit o'rtasidagi muvaqqat nerv bog'lanishlari vujudga kela boshlagan. Biologik jihatdan nihoyatda muhim va organizmning hayotini saqlash uchun zarur bo'lgan bu muvaqqat nerv bog'lanishlari bir qancha nasllardan-nasllarga o'tib, takrorlanib, doimiy (shartsiz) bog'lanishlarga, ya'ni instinktlarga aylangan. Hayvonlarda shartli reflekslar hosil bo'lish jarayonida nerv sistemasining o'zi ham o'zgargan va takomillashib borgan.

Shunday qilib, I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, yuksak nerv faoliyati hayvonlarning taraqqiyotida etakchi rol o'ynaydi.

Hayvonlar ko'nikmalar hosil qilish tufayli, tashqi muhitning o'zgaruvchi sharoitiga chaqqonroq va yaxshiroq moslashadigan bo'lib qoladi.

Hayvonlardagi tafakkur kurtaklari

Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarning (masalan, it, maymunlarning) ba'zi harakatlarini ko'rganimizda ba'zan ularga «ziyrak», «sezgir», «tiyrak» degan va boshqa shu kabi sifatlar beramiz.

Hayvonlarda shunday harakatlar ko'rinadiki, bu harakatlardan bizga hayvon qanday bo'lmasin maqsadga etish yo'llari yoki vositalarini tanlaganday, qanday bo'lmasin masalani hal etganday,

avvalgi tajribani yangi sharoitga qarab tatbiq etganday tuyuladi. Hayvonlarning tafakkuri haqidagi masala sohasida so'nggi vaqtlarda g'oyat ko'p eksperimental tekshirish o'tkazildi, bu tajriba ishlarining ko'pchiligi maymunlarning turli zotlari ustida olib borildi.

Masalan, N.N.Ladigina Kotsning tekshirishlari shimpanzeda boshlang'ich abstraktsiya qobiliyatlari borligini ko'rsatadi: maymunlar o'zi idrok qiladigan narsalarning rangini shakli va hajmidan ajratar ekan, shuningdek, shaklni rang va jismdan ajrata olar ekan.

Hatto tuban darajadagi maymunlarda ham anchagina murakkab tanlash-ajratish qobiliyati borligini tajriba ko'rsatib berdi.

Professor Roginskiy mana bunday tajriba qilgan: maymunlar oldiga turli tomonga qaratib, uzun-uzun bir necha tasma va arqon uzala yotqizib qo'yilgan. Shu tasma va arqonlardan ba'zilarining uchiga emish bog'lab qo'yilgan. Maymunlar bu tasma va arqonlarni bir-biridan farq qilmay bir necha marta ushlab ko'rganidan keyin, oxiri, tasma va arqonlarning qay xilda cho'zilib yotganidan qat'iy nazar, yangilishmay xuddi o'sha emish bog'langan tasma va arqonlarni darrov ajratib, topib olganlar.

Odamsimon maymunlarning sun'iy suratda yaratilgan sharoitda o'zlari uchun yangi, murakkab harakatlarni bajarishga qobil ekanliklari ma'lum bo'ldi. Mahsus tajriba qilib ko'rilganda shu narsa ayon bo'lganki, maymunlar baland joyga qo'yib qo'yilgan emishlarni tushirib olish uchun yonlarida turgan yog'ochni «qurol» tariqasida ishlata olganlar, ayrim hollarda esa emishlarni tushirib olish uchun yog'ochlarni bir-biriga ulaganlar yoki buyumlarni qalashtirib, ustiga chiqib olganlar.

Odamsimon maymunlarning tafakkurini tekshirishda I.P.Pavlovning xizmati ayniqsa kattadir. I.P.Pavlov sinchiklab tajriba qilib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlar qila olishini ko'rsatib berdi. Masalan, tajriba qilingan Rafael deb atalgan maymun eshiklarning turli xil zanjir va ilgaklarini ularning har biriga yarasha asbob bilan ochishga, olovga suv sepishga, yashiklarni taxlab zinapoyacha qilib, balandga chiqishga o'rgandi.

I.P.Pavlov o'z tajribalariga, shuningdek, boshqa tekshiruvchilarning tajribalariga asoslanib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlarini materialistik asosda o'qtirib berdi. Maymunlarning fahm bilan aloqador bu harakatlari ular miyasining shartli reflektor faoliyatidir, albatta. I.P.Pavlov maymunlarning tafakkuri, fahmi o'ylashda emas (maymunlar o'ylamaydi), balki harakatidadir degan xulosa chiqaradi. «Maymunning tafakkurini uning harakatlarida o'z ko'zingiz bilan ko'rasiz», «maymunning goh uni, goh buni qo'liga olib ko'rib qilayotgan barcha ish-harakatlari, o'z ko'zingiz bilan ko'rib turganingizdek, ish-harakatda namoyon bo'lgan tafakkurdir. Bu qisman avvallari hosil qilingan, qisman hozir ko'z o'ngingizda hosil bo'layotgan, ko'z oldingizda bir-biriga qo'shilayotgan bir qancha assotsiatsiyalardir. Albatta, bu fahm eng elementar fahmdir» - deydi I. P.Pavlov.

Bu tafakkurning elementar tafakkurligi shundaki, hayvonlar shu paytda o'zi idrok qiladigan voqe'lik doirasidagina «fikrlaydi», ularning fahm bilan aloqador harakatlari faqat biologik ehtiyojlarni qondirish yo'lidagi harakatlardir, xolos.

Hayvonlar o'ylamaydi, ularning fikrni ifodalaydigan va ma'lum bir shaklga kiritadigan tili yo'q. Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarda faqat birinchi signal sistemasining muvaqqat bog'lanishlari tafakkurning nerv fiziologik mexanizmlari bo'lib xizmat qiladi.

Hayvonlarda vujudga kelgan harakat usullari biridan ikkinchisiga o'tmaydi. Bu harakat usullarini qaysi hayvon topgan bo'lsa, faqat o'sha ayrim hayvonniki bo'lib qoladi. Hayvonlarning kurtak holidagi tafakkuri taraqqiy etmaydi. Bu tafakkurning zohir bo'lishi tafakkurning navbatdagi, yuksak va murakkabroq formalari taraqqiy etishi uchun bir bosqich bo'lolmaydi. Hayvonlarning tafakkuri namoyon bo'ladigan harakatlar ularning fe'l-atvorida asosiy o'rin tutmaydi. Hayvonlarning fe'l-atvori (xatti-harakatlari)dagi asosiy formalari instinktlari bilan ko'nikmalardan iborat. Hayvonlarning ana shu oddiy kurtak holidagi tafakkur faoliyati ayni vaqtda hayvon psixika taraqqiyotidagi yuksak bosqich hisoblanadi.

Hayvonlar psixologiyasi – zoopsixologiya degan mahsus fan hayvonlar psixikasini tekshirish bilan shug'ullanadi. Bu fan hayvonlardagi psixik hayot formalarining taraqqiyotini ulardagi nerv

sistemasining taraqqiyotiga va biologik sistematikaga (hayvonlarning har xil turlariga), shuningdek, hayvonlarning hayot kechirish xususiyatlariga qarab o'rganadi. Zoopsixologiya turli hayvonlar psixikasining taqqoslab tekshirganidan chog'ishtirma psixologiya deb ham ataladi. Shu psixologiyaning o'zi psixika taraqqiyotini hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga qarab tekshirgani uchun yana biologik psixologiya deb ham yuritiladi.

II. INSON ONGINING TARIXIY TARAQQIYOVI

Hayvonlar psixikasiing paydo bo'lishi va o'sib taraqqiy qilinishini yuksak darajada taraqqiy etgan psixikaning ya'ni faqat insonga xos bo'lgan ongning ilk tarixi arafasi desa bo'ladi.

Inson ong egasi bo'lganligi tufayli hodisalarning o'zaro sababiyatlari, bog'lanishlarini va bu bog'lanishlarning natijalarini ochib ola biladi, o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'yadi va shu maqsadlarga yarasha ish ko'radi.

Odam ongi, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir.

Shu bilan birga, odam ongini ijtimoiy hayot sharoitiga bog'lagan holda taraqqiy qiladi.

Ong insonning eng avvalgi ota-bobosi qurol yasab, mehnat qila boshlagan va shu tufayli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo bo'lgan.

Odamning eng avvalgi ota-bobolari to'da-to'da bo'lib yashashi mehnat jarayonida inson jamiyatiga yaqinlashtiradi.

Odam tashqi tabiatga ta'sir etib va uni mehnati bilan o'zlashtirish jarayonida o'zining tabiatini ham o'zgartirib boradi. Odamning eng avvalgi ota-bobolari mehnat jarayonida qayta tuzilib odam organizmi takomillasha borgan.

Odamning taraqqiy qilishida mehnatning roli

Inson ongining taraqqiy qilishida so'zsiz mehnat jarayoni muhim rol o'ynadi. Avlod-ajdodlarimiz mehnat qilish natijasida o'z ehtiyojlari uchun kerak bo'lgan buyumlarni tabiatdagi bor bo'lgan yog'och, tosh kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillasha borgan.

Ayni mehnat qurollari tayyorlanishi, qo'ldan turli-tuman ishlarda foydalanishi tufayli odamzod qo'lining panjalari rivojlandi. Odam mehnat qilgan sayin so'zlashni o'rgandi, nutq, vujudga keldi, odam tilga kirdi, so'zlashni o'rgana boshladi, so'zlay berish munosabati bilan, nutq ila qilinadigan muomalada til taraqqiy eta bordi va mehnat bilan bir qatorda, odam bosh miyasi va ongining yanada o'zgarishi, takomillashuvi uchun asosiy faktor bo'lib qoldi.

Odam miyasining nisbiy hajmi ham o'zgardi va ancha kattalashdi. Bosh miya po'stiniig yuzasi ham kattalashdi (2000 kv. sm), miyaning va miya po'stidagi ayrim qismlarning tuzilishi o'zgardi. Katta yarim sharlarning peshona va tepa bo'laklari ayniqsa takomil etdi. Odam miyasining peshona bo'lagi miya po'sti yuzasining taxminan 30 protsentini egallaydi. Bosh miya po'stining ensa bo'lagi odamda 12 protsentini egalladi. Odam miyasining po'stida yangi markazlar hosil bo'ldi, hayvonlarning miya po'stida esa bunday markazlar yo'q.

Odam miyasining po'stida nutq markazlarining hosil bo'lishi ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ldi. Odamda ikkinchi signal sistemasi vujudga keldi va tarkib topdi, ikkinchi signal sistemasining ishlashi odamdagi yuksak nerv faoliyatining hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan farq qiladigan asosiy xususiyatidir.

Odamda moddiy dunyo taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan ong taraqqiy qilib va o'zgarib bordi. Lekin ongning tarixiy taraqqiyoti biologik qonunlar bilan emas, balki ijtimoiy qonunlar bilan belgilandi. Kishilar ongi ijtimoiy hayot formalarining tarixiy o'zgarishlariga muvofiq ravishda taraqqiy qilib bordi.

Jumladan, kishilar ongining tarixiy taraqqiyoti ishlab chiqarish usullariga, ishlab chiqarish munosabatlarining o'zgarishiga va shu jamiyat ideologiyasiga qarab bordi.

Ideologiya deb biron jamiyat, sinfnig siyosiy, filosofik, ma'naviy, estetik (san'at), diniy qarashlar sistemasini aytiladi. Ideologiya, boshqacha aytganda, ijtimoiy ong deb ataladi. Psixologiyada tekshiriladigan individual ongni, ya'ni har bir ayrim kishi ongini ijtimoiy ongdan farq qilish kerak.

Sinfni jamiyatda sinfiy ideologiyaga qarab, ayrim kishilar ongi ham sinfni ong sifatida tarkib topadi.

Jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida ongning sinfiy hususiyatlari tarkib topishi bilan birga kishilar ongida sinfiy hususiyatlar ham tarkib topdi. Tarixan tarkib topgan har bir millatning o'z «psixik tuzumi» bor. Bu psixik tuzum shu millat taraqqiy etadigan tarixiy sharoitning umumiylikidan kelib chiqadi.

Shuni nazarda tutish kerakki, sinfiy jamiyatda sinfiy va umumiy milliy hususiyatlar bo'lishi bilan birga, mazkur jamiyatdagi barcha kishilarda psixikaning umuman odamzodga xos hususiyatlari ham bo'ladi. Barcha kishilarning irqiy, milliy va sinfiy hususiyatlaridan qat'iy nazar ularning psixik hayoti umuman bir xil tuzilgandir. Barcha kishilar tevarak-atrofdagi dunyoni seza va idrok eta oladilar. Barcha kishilarda xotira va xayol bor. Barcha kishilar fikrlaydilar va til vositasi bilan o'zaro aloqa qiladilar. Barcha kishilar turli hislarni ko'ngildan kechiradilar va o'z irodalarini namoyon qiladilar.

Odam ongining ayrim tomonlari va funktsiyalarining tarixiy taraqqiyoti

Odam ongining ayrim tomonlari va funktsiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o'ziga xos bo'lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi.

Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga etishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir.

Odam yashash, hayot kechirish uchun o'z ehtiyojlarini kondirishi lozim.

Ehtiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi, ovqatlanish, o'z-o'zini himoya qilish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar - bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum formalarining taraqqiyotiga qarab o'zgaradi.

Tarixda odam miyasi taraqqiy etishi bilan birga sezgi ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari ayniqsa yuksak kamolotga erishdi. Odam muzikani, nafis suratlarni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir bo'ldi. Qo'l asosiy mehnat organi bo'lish bilan birga asosiy tuyg'u organi ham bo'lib qoldi.

Odamning tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham takomillashib va sifat jihatidan o'zgarib turdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan bo'ldi, o'z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va undan anglab-bilib foydalanaish qobiliyatiga ega boshladi..

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot mahsulidir.

Odamzod tafakkuri dastlab elementar mehnat faoliyati bilan chambarchas bog'langan edi. Bu konkret-amaliy tafakkur edi. Keyinchalik tafakkur konkret tafakkurdan abstrakt tafakkur sari na amaliy tafakkurdan nazariy tafakkur sari taraqqiy qilib bordi. Albatta, abstrakt va nazariy tafakkur tajribadan ajralmagan holda o'sib bordi. Mantiqiy tafakkur formalari ham mehnat tajribasida va dunyoni bilish jarayonlarida hosil bo'ldi va o'sib bordi.

Odam hodisalar o'rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, tabiat va ijtimoiy hayot qonunlarini tafakkur yordami bilan ochib oladi. Insonning ong idora qiladigan faoliyati endi faqat oddiy qo'l mehnati qurollari, ovqat, kiyim-kechak va turar joyinigina yaratib qolmay, balki fan, san'at, murakkab texnikani ham yaratadi. Kishilar ilmga asoslangan dunyoqarash yaratishga intiladilar va shunga harakat qiladilar. Taraqqiy qilayotgan fan, texnika va san'at esa o'z navbatida kishilar ongining o'sishiga, ularning ma'naviy qiyofasiga, tafakkuriga ta'sir etadi.

Avvalgi nasllarning tajriba va bilimlari tilda mustahkamlanib, keyingi nasllarga o'tib keldi. Mehnat aloqalarida takomillashib borgan til o'z navbatida kishilarning ongi va tafakkuri taraqqiyotiga ham ta'sir etdi. Yozuvning takomillashuvi tufayli kishilarning o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri mislsiz darajada kengaydi va mazmundor bo'lib qoldi. Kishilar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish orqaligina emas, balki uzoq masofadagi kishilar bilan va ilgari o'tgan

kishilar bilan bivosita «aloqa» bog'lash yo'li bilan ham ularning ongi, bilim va tajribasi bilan boyiydigan bo'lib qoladi. Til kishining butun ongli faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, til mehnat bilan bir qatorda inson jamiyati va ongini taraqqiy ettiradigan ikkinchi asosiy faktordir.

Mehnat jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning tarkib topish jarayonida tafakkur va til bilan birga, odam irodasi ham paydo bo'ldi hamda tarixan o'sa bordi. Odam, ish ko'rishdan oldin o'z harakatlarini tasavvur qiladi, shu harakatlarni oldin o'ylab ko'radi, qo'yilgan maqsadga etish uchun anglab-bilib g'ayrat ko'rsatadi, ro'y bergan qiyinchiliklarni engib o'tadigan bo'lib qoladi. Iroda bilan bo'ladigan harakatlar – ongli harakatlar shakllanadi.

Shu bilan birga, odamning iroda-ixtiyor bilan qiladigan harakatlari bo'ladi. Tevarak-atrofdagi muhitni o'zlashtirish, uni o'z ehtiyojiga moslashtirish imkonini paydo qildi.

Odam iroda egasi bo'lganligi tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiatni o'ziga asta-sekin bo'ysundirdi, uni o'ziga xizmat qilishga majbur etdi. Odam tabiatni, tevarak-atrofdagi olamni o'z maqsadlariga muvofiq qilib o'zgartiradi, unga yangilik kiritadi.

O'sha tarixiy taraqqiyot jarayonida, uzoq kurash yo'li bilan insonlar ijtimoiy muhitiing stixiyali ta'siridan kutuladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini sekin-asta bilib olib, ijtimoiy hayotga uyushgan holda ta'sir ko'rsata boshlaydi, inson jamiyatining taraqqiyotini muayyan yo'lga sola boshlaydi.

Kishilar ongining o'zgarishi.

Mamlakatimizda mustaqillikning g'alaba qilishi odamzod shaxsining -undagi barcha kuch va qobiliyatlarning yayrab-yashnashi uchun mislsiz katta imkoniyatlar yaratib berdi.

Ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi ishlab chiqarish munosabatlarining asosi ana shu yangi munosabatlarni aks ettiradigan yangi ong ham paydo bo'ldi. Kishilar ongidagi bu yangilik kishilar o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishida, mehnatga munosabatning o'zgarishida, kishilar saviyasining o'zgarishi va kengayishida, ularning o'z faoliyatida oldilariga qo'yadigan g'oyalarning o'zgarishida o'z ifodasini topdi.

Kishilarning o'zaro munosabatlarida o'rtoqlarcha hamkorlik, va ishlab chiqarish jarayonida o'zaro yordam, hamkorlik qaror topdi.

Bizda kishilarning mehnatga munosabati ham tubdan o'zgardi: ilgari og'ir va mashaqqatli yuk deb hisoblangan mehnat shon-sharafga, shavkat va qahramonlik ishiga aylandi. Mehnatda zavq-shavq qo'zg'aydigan manbalar paydo bo'ldi. Bizda mehnat faqat yashash vositasi bo'libgina qolmay, balki, ehtiyojga shu bilan birga, shodlik va bardamlik manbalariga aylandi. Kishilarning yuksak hislari – Vatanimiz baxt-saodati uchun ijodiy mehnat qilishida yangilik yaratish, kashfiyot bilan shug'ullanishda o'z ifodasini topmokda.

Ozod kishilarning erkin mehnati zo'r ijodiyot ekanligini, bu ijodiyotda kishining barcha jismoniy va ma'naviy kuchlari munosib ravishda qo'shilishini, korxonalarimizning ilg'orlari va tadbirkorlari amalda ko'rsatmokdalar.

Kishilarning o'zaro munosabatlari o'zgarishi bilan mehnatga yangicha munosabat qaror topishi bilan kishilarning ongi ham o'zgardi. Ular o'z jamiyatiga qarshi bosh ko'taradigan kishilar emas, balki o'z jamiyatining a'zosi uning fidoiysidirlar. Ular Vatan oldidagi burchini, vazifalarini doimo yaxshi anglaydigan kishilardir. Mustaqillik davrida kishilarning fikr-hislari, intilishlari va irodasi ham o'zgardi.

Kishilar ongining o'zgarishida ijtimoiy tuzum qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'sib kelayotgan avlod ongiga ta'siri shuncha ortadi. Mustaqillikka erishishimizning o'zi kishilarning ongini o'zgarishiga sabab bo'ldi. Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir etishida ta'lim-tarbiyaning roli kattadir. Chunki bolalar yoshligidan atrofdagi kishilar bilan munosabatda bo'lib, bilimlar, ko'nikma va malakalarni egallaydilar. Bolani o'rab olgan ijtimoiy muhit (tabiat, jamiyat, jamoa va guruh), mehnat va til faqat inson shaxsi taraqqiyotining shartlarigina bo'lib qolmay, bolalar uchun maktabda o'quv predmetiga aylanadi. Bilim va ko'nikmalarni egallash bolaning ma'naviy jihatdan o'sishiga yordam beradi, dunyoqarash shakllanadi.

Inson ongining o'zgarishida uni faollik ko'rsatishi ham muhim ahamiyatga ega. Agar bola tug'ilganidan boshlab faollik ko'rsata boshlasa, keyinchalik bu faollik faoliyatga aylanadi.

Faoliyat esa kishini o'zini o'rab olgan tabiatga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir ko'rsatishuvdir. Bularning hammasi kishilar ongining o'zgarishiga sabab bo'ladi.

III. ODAM ONGINING YoShGA QARAB O'SISHI

Ma'lumki, har bir odamning ongi tug'ilish paytidan boshlab, butun umr bo'yi o'sib boradi.

Odam ongining yoshga qarab o'zgarish sababi nimada, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Turmushdagi kuzatishlar va biologlar, jamiyatshunoslar, psixologlar va pedagoglarning ko'pgina ilmiy tadqiqotlari bu savolga quyidagicha javob qaytarishimizga asos beradi: har bir kishi, ongining yoshga qarab taraqqiy etishi shu kishi organizmining o'sishiga, ijtimoiy muhit ta'siriga, ta'lim va tarbiyaga, shuningdek, odamning o'z faoliyatiga bog'liq.

Organizmning o'sishi

Bola organizmi o'sib, kamolga etib boradi. Organizmning ayrim a'zolari o'sadi va takomil etadi, shu a'zolarining sifati o'zgaradi. Nerv sistemasi taraqqiy etib va chiniqib boradi. Masalan, bola bir yoshga to'lguncha bosh miyasining og'irligi ikki marta oshadi, to'rt-besh yoshlarga borganda bosh miya og'irligi uch marta oshadi. Miyaning o'sishi 20 yoshgacha, ba'zan undan keyin ham davom etadi.

Bola shartsiz reflekslar bilan tug'iladi, ammo hayotining birinchi oyidayoq, shartsiz reflekslar asosida, tashqi ta'sirlar tufayli shartli reflekslar ham vujudga kela boshlaydi.

Bola bir yoshga to'lib, ikkinchi yoshga qadam qo'yganda bosh miya po'stining faqat odamga xos bo'lgan yuksak funktsiyasi tarkib topadi, I.P.Pavlov bu funktsiyani ikkinchi signal sistemasi deb atagan edi. Yuqorida aytganimizdek, I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur hamda og'zaki va yozma nutqning nerv-fiziologik negizi hisoblanadi.

Takomil etuvchi nerv sistemasi, jumladan, bosh miya - taraqqiy etayotgan odam psixikasining moddiy substrati (asosi)dir. Ammo organizm o'sishining o'zi xali odam shaxsini, undagi psixik hayot mazmuni va formalarini belgilab bermaydi. Bola tayyor bilim va mahorat, tasavvur va qobiliyat, tayyor havas va xarakter bilan tug'ilmaydi.

Organizmning o'sishiga bog'liq bo'lgan psixik hayot imkoniyatlari xaqiqatan yuzaga chiqishi uchun bola anchayin o'sish bilangina qolmay, ijtimoiy muhitda, odamlar orasida yashashi va kamolga etishi kerak.

Bolalarni go'dakligida yovvoyi hayvonlar (maymunlar, bo'rilar) o'g'irlab ketishi, bu bolalarning tirik qolib, odamlarga aralashmasdan o'sish hodisalari anchagina ma'lum. Ammo, bunday bolalarda odamga xos bo'lgan psixik qobiliyatlar ularning yoshiga yarasha taraqqiy etgan emas.

Bu faktlar shuni ko'rsatadiki, organizmning inson jamiyatidan tashqarida o'sishining o'zi shaxsning psixik taraqqiyotini ta'minlay olmaydi.

Organizm o'sishi bilan, jumladan, nerv sistemasi o'sishi bilan psixik hayot mazmuni va formalarining taraqqiysi uchun imkoniyat vujudga keladi, xolos. Bu imkoniyatlarning yuzaga chiqish boisi shuki, odam ijtimoiy muhitda yashaydi va kamol topadi. Odam biologik zot sifatida emas, balki ijtimoiy zot sifatida kamolga etadi.

Ijtimoiy muhit.

Umuman odam ongi ijtimoiy tarixiy hayot sharoitida vujudga kelib, kamolga etgani kabi, har bir odam ongi ham faqat muayyan ijtimoiy muhitda kamol topadi.

Bola tug'ilgan paytidanoq, muayyan ijtimoiy hayot sharoitida tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar sharoitida, ijtimoiy ong formalari qaror topgan bir sharoitda bo'ladi, bola mehnat sharoitining ta'sirida bo'ladi, tevarak-atrofdagi kishilar bilan so'zlashib, aloqa qilib turadi.

Go'dak bolaning o'zi mehnat qilmaydi albatta. Ammo u mehnat sharoitida yashaydi va o'sadi. Bolaning atrofida ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli bo'lgan narsalar turadi; u mehnat samaralaridan foydalanadi; katta yoshli kishilar bola uchun mehnat qiladilar, so'ngra bola voyaga etib, mehnatning biron turiga kirishadi, mehnatga biron munosabatda bo'ladi.

Xuddi shuningdek, bola tug'ilgan kuniyoq tilga kirmaydi. Ammo boshqa kishilar bolaning oldida unga murojaat qilib so'zlaydilar. Bola so'zlashuvchilar orasida o'sadi, so'ngra bola ma'lum yoshga etgach tilga kirib, so'zlashadigan bo'lib qoladi.

O'sayotgan bola tilni bilib oladi, tilning yordami bilan esa avvalgi nasllarning to'plagan moddiy va ma'naviy tajribasini bilib oladi, ayni vaqtda o'zining psixik kuchlarini ham kamolga etkazadi. Odam kamolga etadigan muhit qandaydir o'zgarmas bir narsa emas. Har bir odamning, har bir bolaning ongi o'zgaruvchi muhit ta'sirida kamol topadi. Sinfiy jamiyatda bu muhit sinfiy bo'ladi. Shu sababli, konkret muhitga qarab, o'sayotgan odam ongi ham har xil tarkib topadi va kamolga etadi.

Hamma sharoitda bola bolaligicha, yigit-yigitligicha qoladi, albatta. Ammo ijtimoiy hayot, turmush va madaniyat sharoitiga qarab, tarbiyaga qarab, o'smirlar va yigit-qizlarning hususiyatlari tarkib topadi.

Ta'lim va tarbiya

Tevarak-atrofdagi ijtimoiy muhit odamning o'sayotgan ongiga, asosan, uyushgan tartibda ta'sir etadi. Ijtimoiy formatsiya qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'smir avlod ongiga uyushgan tartibdagi ta'siri shuncha katta bo'ladi.

Inson jamiyati bolalar ongiga asosan tarbiya va ta'lim yo'li bilan uyushgan ta'sir ko'rsatadi.

Bola tevarak-atrofdagi kishilar bilan xilma-xil o'zaro munosabatlarga kirishar ekan, go'dakligidanoq bilim, mahorat va malaka orttira boshlaydi. U avval oila sharoitida yoki maktabgacha tarbiya muassasasida, so'ngra maktabda o'qiydi, ta'lim oladi.

Tevarak-atrofdagi muhit (tabiat va jamiyat), mehnat va til odam shaxsini kamolga etkazadigan sharoit bo'lish bilan birga, bola o'sgan sayin maktabda o'rganadi, shuningdek tarbiya vositasi sifatida foydalaniladi.

Ta'lim va tarbiya odamni kamolga etkazadigan asosiy etakchi faktordir. Buning sababi shular:

1. Organizm o'sishining o'zi va muhitning stixiyali ta'siri berolmaydigan narsani odam ta'lim va tarbiya jarayonida oladi. Masalan, bola ona tilini tevarak-atrofdagi muhitning «stixiyali» ta'sirida ham bilib olishi mumkin. Ammo, o'qish-yozishni faqat mahsus ta'lim olish yo'li bilan o'rganishi mumkin.

Odam qo'l-oyog'ining xilma-xil harakatlari organizmning o'sishi bilan birga va shu organizm yashaydigan sharoitga qarab takomil etadi. Ammo, mahsus mehnat va texnik ko'nikma hamda malakalarini odam faqat o'qib-o'rganish yo'li bilan egallab oladi.

2. Odamning noqulay organik takomil natijasi bo'lgan nuqson ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga qarab o'zgartiriladi. Masalan, ba'zi bolalarning ayrim nuqsonlar bilan - ko'r, kar (kar-soqov, ko'r-kar-soqov) bo'lib tug'ilishi ma'lum. Ammo, mahsus tashkil etilgan ta'lim va tarbiya yordami bilan bunday bolalar aqli to'la-to'kis o'sadi. Bunga ko'r-kar-soqov Olga Skoroxodova yorqin misol bo'la oladi. Olga o'qib, oliy ma'lumot oldi, bir qancha ilmiy asarlar va she'r to'plamlari yozdi.

3. Muhitning stixiyali salbiy ta'sir etish natijasi bo'lgan kamchiliklar ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga o'zgartiriladi. Masalan, 9-10 yashar bolalarda ba'zan muhit ta'siri bilan ba'zi yomon odat va mayllar - tamaki chekish, karta o'ynash, so'kinish va shunga o'xshash yaramas odatlar paydo bo'lishi mumkin.

Mahsus pedagogik usullar bilan ta'sir etib, bu yaramas odat va mayllarni bartaraf qilish va o'rniga boshqa yaxshi odatlarni singdirish mumkin.

4. Ta'lim va tarbiya shaxs taraqqiyotida progressiv ahamiyatga egadir. Muhitning stixiyali ta'siri odamning taraqqiyotini shu muhit darajasiga etkaza oladi. Ta'lim va tarbiyada shu progressiv jamiyat darajasidan tashqariga chiqadigan maqsadlar (ideyalar) qo'yiladi. Masalan, pedagogik sistemamizda kelajak kishilarini, yanada mukammal kamol topgan shaxsni etishtirishni maqsad qilib qo'yamiz. Bunday maqsad yosh avlodda psixikaning kamolga etish hususiyatlarini ham belgilab beradi, yoshlarda xaqiqiy, maqsadga intilish, yashash va ishlashga intilishning taraqqiy etishini ta'minlaydi. Shunday maqsad qo'yilar ekan, tarbiya va ta'lim shaxs taraqqiyotida yoshda progressiv ahamiyatga ega bo'ladi.

5. Ta'lim jarayonida bolalar o'z aqlini ilm bilan boyitib, bir qancha mahorat va malaka olib, shu bilan birga o'zlari ham kamol topadilar.

Bolalarning kamolga etish darajasi biror bilim va malakalarni o'zlashtirish imkoniyatiga bog'liq. Bilim va malakalarni o'zlashtirish jarayoni esa o'z navbatida bolalarning jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topishiga imkon beradi.

Ta'lim jarayonida bolalarning iroda va ma'naviy sifatlari takomillashadi, ularning dunyoqarashi tarkib topadi.

Ta'lim - odamning tabiiy qobiliyatlarini uyg'otish va rivojlantirish uchun muhim shartlardan biridir.

Odamning o'z faoliyati

Har bir shaxsning kamolga etishi faqat organizmning o'sishiga, muhit hamda ta'lim va tarbiya vositalarining ta'sir etishiga bog'liq bo'lish bilangina qolmaydi; har bir shaxsning kamol topishi shu kamolga etayotgan kishining aktiv ishtiroki bilan bo'ladi. Bu faoliyat avvalo shunda ko'rinadiki, bola muhitning, tarbiyachilar va o'qituvchilarning o'ziga ko'rsatayotgan ta'siriga ijobiy yoki salbiy munosabatda bo'ladi.

Bolaning tashqaridan bo'ladigan ta'sirlarga biror munosabatda bo'lishi avval organizmning tuzilish va faoliyat xususiyatlariga, shuningdek unda kelib chiqqan ehtiyojlarga bog'liq. O'sayotgan organizmning xususiyatlariga va paydo bo'layotgan ehtiyojlariga qarab, bolaning ba'zi psixik xususiyatlari yoshlik davridan tarkib topa boshlaydi. Shunga qarab, takomil etayotgan odam o'ziga ko'rsatiladigan ta'sirlarni bolalik davridanoq, turlicha va turli darajada o'zlashtiradi. Bola hayotining dastlabki kunlaridanoq ko'rinadigan aktiv munosabat keyinchalik faoliyatga aylanadi. Bu faoliyat esa odamning tevarak-atrofdagi tabiiy muhitga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir etishi demakdir. Agar bola mutlaqo qimirlamay turaversa (amalda bunday bo'lishi mumkin emas, albatta), psixikasi taraqqiy etmagan bulur edi.

Har bir zotning o'z taraqqiyoti uning kamolga etishida katta rol o'ynaydi. Odamning o'z taraqqiyoti faoliyatda yuzaga chiqadi. Odamning o'z taraqqiyoti yosh sayin ongli protsessga aylanib, faoliyatning o'z-o'zini tarbiyalash degan mahsus turiga aylanadi. Odam boshqalarni tarbiyalash bilangina qolmay, o'z-o'zini ham tarbiyalaydi.

Shuning uchun har bir odam umrining qandaydir yoshidan boshlab qandaydir darajada, maktab yoshidan boshlab esa o'zining hatti-harakatiga tegishli tarzda javobgar bo'ladi.

Yosh psixologiyasi degan mahsus fan odam psixikasining yosh sayin taraqqiy etishini tekshiradi. Bu fan odam yoshining turli bosqichlarida psixikaning ketma-ket taraqqiy etish xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi. Odam umri davomida (ontogenezda) ong va shaxs ketma-ket qanday tarkib topishini tekshirish, odam yoshining har bir bosqichida go'daklik davridan tortib to keksayguncha bu psixika stgukturasining qanday spetsifik xususiyatlari borligini bilish, odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy etishi qanday faktorlarga bog'liq ekanligini aniqlash yosh psixologiyasining vazifasidir.

Yosh psixologiyasi sistemasida bolalar psixologiyasi alohida muhim o'rinni egallaydi. Bu fan chaqaloqlik, go'daklik, maktabgacha tarbiya yoshi, maktab yoshida psixika qanday taraqqiy etishini o'rganadi. Bu o'sish davrlari odam shaxsi va ongining tarkib topish davri hamdir.

Psixologiyaning mahsus sohalari «Yoshlar psixologiyasi», «Kattalar psixologiyasi», «Keksalar psixologiyasi» ham yosh psixologiyasi sistemasida o'ziga munosib o'rinni egallaydi.

IV. ShAXS

Shaxs deb konkret bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi bo'lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi.

Shaxsni ta'riflaydigan muhim psixologik belgilarga to'xtab o'taylik.

Shaxsning ijtimoiyligi ongi va o'zini anglashi.

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak formasi bo'lgan ongi va kishilarning o'zaro so'zlashib aloqa qilish vositasi bo'lgan tilidir. Inson hayotida o'zaro munosabatlar muhimdir.

Shuningdek o'zaro munosabatlaridan qat'iy nazar, tug'ilish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, go'yo har bir odam o'zining tayyor «meni» bilan, o'zini anglashga tayyor bo'lib tug'ilgan deb da'vo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir.

Jamiyatdan tashqarida odam odam bo'lolmaydi va kishilar o'rtasidagi ijtimoiy aloqa ularning amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi munosabati bilan belgilanadi.

Odam boshqa kishilarga munosabatda bo'lish tufayligina ongliroq bo'lib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega bo'ladi. Ana shu munosabatlar nechog'li mazmundor va rang-barang bo'lsa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang bo'ladi.

Odam ongining yuksak belgisi - uning o'zini anglashidir, odamning o'zini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir.

Shaxsning o'zini anglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofdagi muhitda o'zining individligini, sub'ektligini ajratadi. Odam tevarak-atrofdagi olamni biluvchi va shu dunyoga ta'sir etuvchi zot sifatida har bir odam sub'ektdir, odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oladigan va ta'sir ko'rsatadigan narsasi uning uchun ob'ektdir. Odamning o'zini anglashi sub'ektiv ravishda o'zini «men» deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zini anglash qobiliyati xosdir.

Ammo odam jamiyatning bir a'zosi va olamning bir qismidir, shu sababli odam tevarak-atrofidagi olamdan ajratsa ham, ayni vaqtda shu olam bilan bog'langanligini anglaydi. Odam o'z tevarak-atrofidagi olamdan o'zini ajralgan holda o'zini «men» deb anglay olmaydi, chunki odam ongining, o'zini anglashining, «men»ning mazmuni o'sha odam atrofidagi real-voqe'lik inkosidir.

Shaxsning o'zini anglashi shunda ifodalanadiki, odam tevarak-atrofdagi olamda o'zini ajratish bilan bir vaqtda, o'zining shu olamga uzviy ravishda bog'langanligini anglaydi, o'ziga, o'z faoliyatiga va o'z vazifalariga anglab-bilib munosabatda bo'ladi.

Shaxsning o'zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. o'zining borligini anglashi, odamning o'zini kim deb bilishi – o'quvchi, ishchi, o'qituvchi, injener va shunga o'xshash deb anglashi, o'zining o'tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabatini anglashi, o'z huquq va burchlarini anglashi, o'zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o'xshashlarni anglashi o'zini anglashga kiradi.

Shaxs o'zini anglaganligidan o'zini-o'zi kuzata oladi va o'zini-o'zi bilib oladi, ko'nglidan o'tgan kechinmalarni tushuna oladi, o'zining hatti-harakatlariga o'zi tanqidiy ko'z bilan qaray oladi.

Shaxsning o'zini anglashi va o'zini bilishi o'z hulk atvorini boshqarish uchun zarur shartdir, o'zini-o'zi tarbiyalash uchun o'z aqlini o'zi o'stirishi uchun zarur shartdir.

Shaxsiing biron maqsadni ko'zlashi va dunyoqarashi.

Shaxsning belgisi va o'zini anglashining mazmuni – uning biron maqsadni ko'zlashi, shunga intilishidan iborat.

Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko'zlaydi, shu maqsadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron ob'ektga ko'z tikadi, unga intiladi, voqe'likning real sohalari ana shunday ob'ekt bo'ladi, ammo xaqiqatda yo'q bo'lgan, xomxayoldan kelib chiqqan narsalar ham shunday ob'ekt bo'lmog'i mumkin.

Shaxs o'z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istikbolning o'z umrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan va amalga oshiradigan barkamol obrazi uchun intiladi va shuni o'ziga oliy maqsad qilib oladi. Odam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb biladi.

Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad bo'lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsuli bo'lmasdan, balki haqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal bo'lishi kerak. Yuksak ideal yoki oliy maqsad kishining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal bo'la oladi.

Dunyoqarashning bo'lishi ham shaxsning muhim belgisidir.

Dunyoqarash odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari haqidagi qarashlari, tasavvurlari va tushunchalari sistemasidir.

Sinfii jamiyatda yagona dunyoqarash yo'q va bo'lishi mumkin emas. Dunyoqarash tashqi olam va inson tafakkurining jarayonlari haqida muntazam qarashlar sistemasini beradi. Bu dunyoqarash fanning yutuqlariga va insoniyatning ko'p asrlk tajribasiga asoslanadi.

Odamning ko'zlagan maqsadi, hatti-harakati dunyoqarashga mos bo'lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash maslak bo'lib qoladi.

Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odamning o'z ongiga qo'shiladi. Odam o'z ideallarini anglab, o'z dunyoqarashi va maslaklarini bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan o'rnini aniqlaydi, nimani deb yashayotganligini va ishlayotganligini; o'zini, o'z faoliyatini qay yo'ldan kamolga etkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi bo'lib etishuvi zarurligini aniqlab oladi.

Odamning ehtiyojlari va mehnat.

Shaxsning muhim belgisi faqat odamga xos mahsus ehtiyojlarning borligidir.

Ehtiyojlar odamning kun ko'rishi va yashashi uchun zarur narsalardir.

Odam yashamok, kun kechirmok uchun o'z ehtiyojlarini qondirish kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor.

Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi,– ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar – bilish ehtiyojlari, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas – ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum formalarining taraqqiysiga qarab o'zgaradi.

Har bir ayrim odamning ehtiyojlari ijtimoiy muhit, tarbiya va tajribasiga qarab taraqqiy etadi.

Ehtiyojni qondirish jarayoni hayotning muhim bir tomonini tashkil etadi.

Odam yuksak darajadagi ma'naviy ehtiyojlari borligi bilangina emas, balki o'zining ehtiyojlari (shu jumladan, biologik ehtiyojlarni ham) anglashi bilan ham hayvonlardan farq qiladi. Ehtiyojlar odamni g'ayratga kirgizadi, uning faoliyatini hamma turlariga dalda beradi.

Yuqorida aytilganidek, hayvonlar o'zining ehtiyojlarini tug'ma instinktiv harakatlar yordami bilan va instinktlar asosida vujudga kelgan ko'nikmalar yordami bilan qoniqtiradi. Odam shaxs bo'lganidan o'z ehtiyojlarini ongli, oqilona harakatlar yordami bilan qondiradi. Shu bilan birga, odam faqat insonga xos bo'lgan madaniy ijtimoiy ehtiyojlarnigina emas, balki tabiiy, biologik ehtiyojlarini ham oqilona qondiradi.

Shu bilan birga, odamning harakati hayvonlar harakatidan tafovut qilib, ijodiy xarakterda bo'ladi.

Hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitga faqat moslashadi, undan tayyorini oladi. Odam muhitga moslashish bilangina qolmaydi, balki shu muhitni qayta ko'radi, o'zgartiradi o'ziga moslashtiradi. Shaxsning oqilona iroda bilan bo'ladigan faoliyati ijodiy mehnatda sodir bo'ladi. Odam yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak atrofdagi voqe'likka qo'shadi, voqe'likni o'zgartiradi va to'ldiradi.

Kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati tufayli er sharining butun qiyofasi o'zgardi – yangi geografik muhit vujudga keldi deyish mumkin.

Shaxsning individual hususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. har bir odamning o'ziga yarasha shaxsiy hususiyatlari bor. Bir-biriga o'xshaydigan, ammo tamomila bir xil bo'lmagan kishilar bor. Odamning individual hususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon bo'ladi. har bir odam o'ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, o'ziga yarasha fikr yuritadi va so'zlaydi. Har kim turli hislarni o'ziga yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslar bor.

Yuqorida aytilganlardan, shaxsning mohiyati faqat yuqorida ko'rsatilgan psixik belgilardan iborat ekan, degan ma'no chiqmaydi. Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi – gavdasidir.

Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni – uning ongi va organizmini nazarda tutamiz.

SEZGILAR

I. Sezgilarning haqida umumiy tushuncha

Tevarak-atrofimizda bo'lgan va bizga ta'sir etib turadigan narsa va hodisalarning xilma-xil xossalari bor. Bu xossalarni ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari va shunga o'xshash sezgi organlari yordami bilan ongimizda bevosita aks etadi. Sezgi organlarimizga ta'sir etadigan narsalardagi ayrim xossalarning miyamizda shu tariqa bevosita aks etishi sezgi deb ataladi. Biz qizil, yashil ranglarni, shirin, achchiq ta'mlarni, og'ir-engilni, issiq-sovuqni va shu kabilarni sezamiz.

Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vujudga keltiradigan har bir narsa (yoki hodisa) qo'zg'ovchi deb ataladi, uning ta'siri esa qo'zg'alish deb yuritiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha ro'y beradi: 1) narsa yoki hodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning chekka (periferi) uchlarini qo'zg'aydi; 2) shu erda kelib chiqqan qo'zg'alish o'sha nervning o'tkazuvchi yo'li orqali bosh miya po'stining tegishli markaziy hujayralar sistemasiga o'tadi; 3) bu erda nerv qo'zg'alishi psixik hodisaga, ya'ni sezgiga aylanadi.

Sezish jarayonining ana shu 3 bosqichi I.P.Pavlov tomonidan analizator deb atalgan sezuvchi nerv apparatining tuzilishiga muvofiq ravishda o'tadi. Yuqorida aytganimizdek, har bir analizator sezuvchi nervning chekka tarmoqlaridan, o'tkazuvchi yo'ldan va bosh miya po'stining markaziy hujayralaridan iborat. Analizatorning yuqorida ko'rsatilgan qismlaridan birortasi zararlangan, sezgi hosil bo'lolmaydi.

Nomidan ham ko'rinib turibdiki, analizatorlar tevarak-atrofdagi olam ta'sirlarini analiz qilib beradi. Analizatorlar insonning ko'p asrlardan beri davom etib kelgan tarixida hayot uchun nihoyatda muhim bo'lib kelgan qo'zg'ovchilarni boshqa qo'zg'ovchilardan ajratadi, ularni bir-biridan ayirib beradi.

Xar bir sezgi odatda hush yoki nohush tuyg'ular bilan bog'langan bo'ladi. Bu sezgining hissiy yoki emotsional toni deb ataladi. Masalan, shirin narsa kishiga huzur beradi, taxir-bemaza narsa ko'ngilni behuzur qiladi. Ba'zi sezgilarda hissiy ton juda kuchli bo'ladi. Masalan, ortiqcha to'yish, ochiqish, og'riq, sezgilari shundaydir.

Sezish jarayonida tug'iladigan xush yoki noxush tuyg'u ayni vaqtda organizmning qo'zg'ovchi ta'siriga javoban reaksiyasiga sabab bo'ladi (bu reaksiya ba'zan arang bilinadi). Bu reaksiyalar bolalik davrida ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Ana shu reaksiyalarga qarab, bolalarning biron sezgini boshdan kechirayotganini bilamiz. Ana shu reaksiyalarning borligi sezgining nerv-fiziologik mexanizmi refleksdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Akademik K.M.Bikov va hamkorlarining tadqiqotlariga qaraganda, sezgining nerv-fiziologik asosi shartli refleksdir.

Shunday qilib, sezgi tevarak-atrofdagi moddiy dunyoni bilishning birinchi bosqichidir, sezgida hissiy ton ham, aktiv iroda momenti ham bor, sezgining murakkab nerv-fiziologik asosi ham bor.

II. SEZGI TURLARI

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Turli-tuman sezgini qaysi sezgi organlari yordami bilan hosil qilsak, ularni o'sha organlarga qarab odatda, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, ta'm (maza) bilish sezgilari, teri sezgilari, muskul-harakat sezgilari va organik sezgilarga ajratiladi.

Sezgi organlari qaerda ekanligiga va qaerdan qo'zg'alishiga qarab, ularni uch gruppaga ajratish mumkin: eksteroretseptorlar, proprioretseptorlar va interoretseptorlar.

Eksteroretseptorlar organizmning sirtida bo'ladi - ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm (maza) bilish, teri sezgisi, muskul harakat sezgisi va organik sezgi organlari shu jumladandir.

Bu a'zolar tashqi sezgi a'zolari deb ataladi. organizmimizdan tashqaridagi narsa va hodisalarning xossalari ana shu a'zolar yordam bilan aks ettiriladi. shu a'zolar orqali kelib chiqadigan sezgilarning (ko'rish, eshitish sezgilari va hokazo) eksteroretseptiv sezgilari deb ataladi.

Proprioretseptorlar muskul, pay va boylamlarda bo'ladi. Organizmimiz va undagi ayrim a'zolarining turli harakatlarini va vaziyatini ana shu a'zolar yordami bilan sezamiz. Bu a'zolar proprioretseptiv sezgilari deb ataladi. Muskul harakat sezgilari (knestetik sezgilari) va muvozanat sezgilari (statik sezgilari) shular jumlasidandir.

Interoretseptorlar gavdamiz ichidagi organlar – teri, me'da, ichak, jigar, o'pkada bo'ladi. Ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish organlari va shunga o'xshash ichki organlardagi jarayonlar (qo'zg'alishlar) vujudga keltiradigan sezgilar shu retseptorlar yordami bilan belgilanadi. Bu sezgilar interoretseptiv sezgilar deb ataladi. Organ sezgilar degan sezgilar shu jumladandir.

Ko'rish sezgilari.

Rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilariga kiradi. Biz sezadigan ranglar xromatik va axromatik ranglarga bo'linadi.

Yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib, singanda hosil bo'ladigan ranglar xromatik ranglar deb ataladi. Xromatik ranglar kamalak ranglari bo'lib, bunga qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k va binafsha ranglar kiradi. Bu ranglarning turlari nihoyatda xilma-xil bo'lib, juda ko'pdir.

Oq rang bilan qora rang, shuningdek, xilma-xil hamma kulranglar axromatik ranglar deb ataladi. Ko'rish sezgilarining organi – ko'zdir. Bu organ ko'z soqqasi bilan undan chiqadigan ko'ruv nervidan iborat.

Ko'z soqqasida uchta parda, ya'ni: tashqi, tomirli va to'r parda bor.

Tashqi pardaning tiniqmas (oq) qismi sklera (qotgan yoki qattiq parda) deb ataladi. Tashqi pardaning oldingi birmuncha qovariq qismi tiniq (muguz) parda deb ataladi.

Tashqi pardaning orqasida tomirli parda bor.

Tomirli pardaning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi. Rangdor pardaning rangiga qarab, kishilarning ko'k ko'z, qo'y ko'z, qora ko'z deb ataymiz va hokazo. Rangdor pardaning o'rtasida yumaloq teshik bor, qorachiq deb ataladigan ana shu teshikdan ko'zning ichiga yorug'lik nurlari o'tadi. Yorug'likning oz-ko'pligiga qarab, qorachiq kengayishi va torayishi mumkin. Ko'zni uchunchi pardasi – tur parda bo'lib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi.

Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq, jism – ko'z gavhari turadi, yorug'lik nurlari ko'z gavxarida turib sinadi va natijada to'r pardaga narsaning aksi (surati) tushadi. Halqa shaklidagi ko'priksimon muskulning uzayishi va qisqarish tufayli gavhar goh yassilanadi, goh kavaradi: narsa ko'zdan uzoqlashtirilganda gavhar deyarli yassi bo'lib qoladi, narsa ko'zga yaqinlashtirilganda esa gavhar deyarli shar shakliga kiradi. Ko'z gavharida shunday xossa borligidan, yaqindagi narsalarning aksi ham uzoqdagi narsalarning aksi ham gavhardan o'tib, xuddi to'r pardaga tushadi.

To'r parda rangni va yorug'likni sezish uchun asosiy ahamiyatga ega. Ko'ruv nervining tarmoqlari to'r pardada joylashgandir. Bu tarmoqlarning chekka uchlarida mahsus nerv hujayralari – shaklan tayoqcha va kolbachaga o'xshagani uchun tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan hujayralar bo'ladi. Odam ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor.

Kolbachalarning yorug'likka sezgirligi kuchli emas. Kolbachalar yordami bilan biz faqat ravshan (kunduzgi) yorug'likda ko'ramiz. Xromatik ranglar kolbachalar yordami bilan ko'riladi. Shu sababli, kolbachalar kunduzgi yorug'likda ko'rish yoki rangni ayirish apparati deb ataladi. Tayoqchalar esa, aksincha, yorug'likni yaxshi sezadigan bo'lib, eng xira yorug'likni ham seza oladi. Tunda, qosh qorayganda va umuman xira yorug'likda tayoqchalar yordami bilan ko'ramiz. Tayoqchalar - g'ira-shirada ko'rish apparatlaridir. Tayoqchalar yordami bilan faqat axromatik ranglar ko'riladi. Shusababli, g'ira-shirada xromatik ranglar yaxshi bilinmaydi yoki butunlay bilinmaydi, natijada hamma narsalar bizga kulrang bo'lib ko'rinadi.

To'r pardaning eng sezgir joyi - sariq dog'ning asosan kolbachalar bilan to'lgan markaziy chuqurchasidir.

Nimaning aksi (surati) sariq dog'ga tushsa, o'sha narsani hamma narsadan ko'ra ravshanroq ko'ramiz. Biron narsaga tikilganimizda ko'z muskullarining yordami bilan ko'zimiz shunday buriladiki, natijada o'sha narsaning aksi, albatta, har bir ko'zimizdagi to'r pardaning sariq

dog'iga tushadi. Bunday ko'rishni to'g'ridan ko'rish deyiladi. Narsalar suratining sariq dog'dan tashqarida - to'r pardaning yon qismlarida aks etishi yondan ko'rish deb ataladi.

To'r pardaning bir joyida rangni va yorug'likni sezadigan tayoqchalar bilan kolbachalar mutlaqo yo'q. Bu – ko'ruv nervining ko'z soqqasidan chiqish joyidir. To'r pardaning ana shu joyi yorug'likdan ta'sirlanmaydi va ko'r dog' deb ataladi.

Odatda ko'r dog'ning borligini payqamaymiz, chunki narsaning bir ko'zdagi ko'r dog'ga tushadigan tasviri ikkinchi ko'z to'r pardasining sezgir joyiga to'g'ri keladi.

18-rasmdan foydalanib, har kim o'z ko'zidagi ko'r dog'ni topishi mumkin.

K O' R D O G' N I T O P I Sh U S U L I

Ko'r dog'ni topish uchun rasm ko'zdan 25 – 30 sm uzoqlikka qo'yiladi, o'ng ko'zni yumib, chap ko'z bilan rasmning o'ng tomonida turgan doiragacha qaraladi. Suratni oldinga va orqaga dam-badam surib, shunday masofaga keltiriladiki, bunday masofada rasmdagi krestcha shakli ko'rinmay qoladi. Buning sababi shuki, krestchadan kelayotgan nur ko'zning ko'r dog'iga tushib qoladi.

Agar chap ko'zni berkitib, o'ng ko'z bilan krestchaga qaralsa, doiracha ko'rinmay qoladi. Tajriba vaqtida ko'zni chalg'itmaslik kerak, chunki ko'zning salgina chalg'ishi ham ko'r dog harakatini o'zgartiradi ko'z soqqasidan chiqadigan ko'ruv nervining tolalari yarim sharlardan o'tib, bosh miyaning ensa bo'lagiga boradi – bosh miya po'stining ko'ruv markazlari ham shu erdadir.

Ko'rish sezgilarning fizik sababi

Ko'rish sezgisini hosil qiladigan fizik sabab – yorug'likdir, ya'ni elektromagnit to'lqinlaridir. Bu to'lqinlar turlicha uzunlikda bo'lib, vaqt birligi hisobi bilan (bir sekund ichida) tebranish tezligi (chastotasi) ham har xil yorug'lik to'lqinlarining uzunligini millimikron (millimetrning milliondan bir bo'lagi) hisobi bilan o'lchanadi. Odam ko'zi sezadigan ranglar taxminan 380 millimikrondan 780 milli-mikrongacha uzunlikdagi to'lqinlarni ta'siri bilan hosil bo'ladi. Yorug'lik to'lqinlarining tebranish tezligi darajasi (chastotasi) bu to'lqinlarning sekundiga necha million marta tebranishiga qarab o'lchanadi. Eng uzun to'lqinlar (uzunligi 780 millimikron bo'lib, sekundiga 450 billion marta tebranadigan to'lqinlar) qizil rang sezgisini hosil qiladi. Eng kalta to'lqinlar (uzunligi 380 millimikron bo'lib, sekundiga 750 million marta tebranadigan to'lqinlar) binafsha rang sezgisini hosil qiladi.

Spektrdagi ayrim ranglarni ko'rish sezgisi yorug'lik to'lqinlari (millimikron hisobi bilan) quyidagicha uzunlikda bo'lganda hosil bo'ladi: to'lqin uzunligi 780–610 millimikron bo'lganda – qizil rang, 610 – 590 millimikron buganda -zarg'aldoq rang, 590–575 millimikron bo'lganda-sariq rang, 560-510 millimikron bo'lganda – yashil rang, 480-470 millimikron bo'lganda – xavorang, 470-450 mikron bo'lganda ko'k rang, 450-380 millimikron bo'lganda – binafsharang seziladi.

Ko'rish sezgilarining xossalari. Yorug'lik to'lqinlarining turlicha qo'shilishi va turlicha ta'sir ko'rsatishi umumiy rang toniga, seziladigan ranglarning ochiqlik va to'qlik darajasiga ta'sir etadi. Barcha xromatik ranglar shu xossalarga qarab ajratiladi. Axromatik ranglar faqat ochiqlik darajasi bilan farq qiladi.

Rang toni deb bir rangni ikkinchi rangdan farq qiladigan spetsifik sifatiga aytamiz. Rang toni ko'zga ta'sir etadigan yorug'lik to'lqinining uzunligiga bog'liq. Odam kuzi rang toni jihatidan 150 ga yaqin har xil tuslarni ajrata oladi.

Ochiqlik deb muayyan rangni qora rangdan farq qilish darajasiga aytamiz. Ochiqlik – qaytarish koefitsientlariga, ya'ni narsa yuzasiga tushadigan yorug'likning necha protsenti o'sha yuzadan qaytishiga bog'liq. Oq rang eng ochiq rang hisoblanadi, chunki oq yuza o'ziga tushadigan yorug'likning deyarli hammasini qaytaradi. Qora rangning ochiqligi eng kam bo'ladi. Chunki, qora yuza o'ziga tushadigan yorug'likni deyarli butunlay qaytarmaydi.

Qulay sharoitlarda odam ko'zi ranglarning ochiqligiga qarab qora bilan oq rang o'rtasidagi 200 tacha tusni ajrata oladi.

Seziladigan ranglarning ravshanligi ochiqlikdan farq qilishi kerak. Rangning ravshanligi ko'zga ko'rinib turgan rangli narsaning yaxshi yoki yomon yoritilib turishiga bog'liq bo'lgan ochiqlikdir. Ma'lum darajada quyuq bo'lgan har bir rangning ko'z ilg'aydigan ravshanlik darajasi 600 ga etadi.

Rangning quyuqligi deb ma'lum bir rangning ochiqlik jihatidan o'zi bilan bir xildagi kulrangdan qay daraja farq qilishini (yoki o'xshashligini) aytamiz. Boshqacha aytganda, rangning quyuqligi deb muayyan rang tonining yaqqollik darajasiga aytamiz. Rangning quyuq bo'lishi muayyan yuza rangi uchun xos spetsifik nurlar miqdori bilan o'sha yuzadan qaytadigan yorug'lik nurlarining umumiy miqdori o'rtasidagi nisbatga bog'liq. Muayyan yuzaning rang tonini belgilab beradigan nurlar yuzadan qancha katta joy egallasa, seziladigan rang shuncha to'qroq bo'lib tuyuladi. Rang tonini belgilab beradigan nurlarning kamayishi natijasida avvalgi to'q rangning tobora ochlashib borishiga biror xromatik rangdan (masalan, qizil rangdan) sof oq rangga o'tish orasida uchraydigan rang tuslari misol bo'la oladi. Eng quyuq, eng to'q rang eng chekkadagi (qizil) rang bo'ladi; boshqa ranglar oq rangga yaqinlashgan sayin to'qligi ketib, tobora oqarib borib, oxiri sof oq rangga o'tadi.

Ranglarning aralashib ketishi, ko'z to'r pardasining biron joyiga turli uzunlikdagi yorug'lik nurlari bir yo'la ta'sir etganda ranglar aralashib ketadi. Shuning natijasida biz faqat bir rangni sezamiz, lekin bu rang aralashib ketgan ranglarning hech biriga o'xshamaydigan, alohida rang bo'ladi. Ikkita xromatik rangning aralashib ketishidan nim rang hosil bo'ladi. Masalan, qizil rang bilan sariq, rangning aralashishidan zarg'aldoq rang hosil bo'ladi, qizil rang bilan ko'k rangning aralashishidan binafsha rang hosil bo'ladi va hokazo. Spektrdagi hamma ranglarning aralashishidan neytral oq rang hosil bo'ladi, Spektrdagi ba'zi ranglarning ikkitasini qo'shib, xuddi boyagidek oq rang yoki och kul rang hosil qilish ham mumkin. Masalan, spektrdagi har bir rang o'ziga mos boshqa rang bilan qo'shib, axromatik oq rang yoki kulrang hosil qiladi. Bunday ranglar qo'shimcha ranglar deb ataladi, Qizil rang bilan och havo rang, ko'k rang bilan sariq rang bir-biriga qo'shib, qo'shimcha ranglar hosil qiladi.

Ranglarning aralashib ketishidagi ana shu qonuniyatlarning hammasini rangdor doiralalar deb ataluvchi doiralarni mahsus asbobga kiygizib tekshirib ko'rish mumkin. Bu asbob «ranglarni aralashtiradigan charx» deb ataladi.

Charx tez aylanganda o'sha doiralardagi har xil ranglar aralashib, muayyan ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishi – periferik protsess emas, balki markaziy protsess ekanligi hozirgi vaqtda aniqlandi. Ranglarning binokulyar aralashib ketish faktlari shundan dalolat beradi. Agar bir ko'zga sariq rang, ikkinchi ko'zga ko'k rang to'g'ri tutilsa, ranglarning oddiy aralashib ketishidagi kabi, kulrangni sezamiz.

Ko'rish sezgisi jarayoni

Rang va yorug'likni ko'rish organinng yordami bilan sezish jarayoni qanday voqe' bo'ladi? Rang va yorug'lik sezish jarayonlarinng o'z xususiyatlari bor.

Rang sezish jarayonlarini tushuntirib beradigan eng mashhur nazariya «uch rangni ko'rish» nazariyasidir.

Bu nazariyaning asosiy qonun qoidalarini rus olimi M. V. Lomonosov 1756 yildayoq bayon qilib bergan edi. Ma'lum nemis fiziologi va fizigi Gelmgolts Lomonosovdan 100 yil keyin o'sha nazariyani to'la bayon qilib berdi. Bu nazariyaga ko'ra, to'r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element bor. O'sha elementlardan birining alohida qo'zg'alishi qizil rang sezgisini, ikkinchi birining qo'zg'alishi yashil rang sezgisini va uchinchi birining qo'zg'alishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Yorug'lik to'lqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda qo'zg'asa, oq rang sezgisi hosil bo'ladi. Lekin, yorug'lik to'lqinlari ikki yoki uch elementga ta'sir etsayu, ammo bu ta'sir bir tekisda bo'lmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik qo'zg'alganligiga qarab, har xil rang sezgilari hosil bo'ladi.

Yuqoridagi rasm turli ranglarning qanday sezilish jarayonini yaqqol ko'rsatib beradi.

Spektrning rang sezuvchi elementlar qo'zg'alish kuchiga qarab hosil bo'ladigan ayrim ranglarining bosh harflari sxemada ko'rsatilgan. «Uch rangni ko'rish» nazariyasi rang sezish jarayonlaridagi ko'ruv organining rolini ochib berishda eng ma'qul nazariya deb hisoblanadi.

Ammo bu nazariya xaqiqatda ehtimolga eng yaqin gipotezadir, chunki kolbachalarda rang sezuvchi uch elementning borligi hali aniq isbot etilgan emas, balki faraz qilinadi, xolos.

Hozirgi vaqtda psixologlar va fiziologlar ranglarni sezish yolg'iz to'r pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki boshqa miya po'stida bo'ladigan jarayonlar bilan ham bog'liq ekanligini isbotlashga harakat qilmoqdalar.

Yorug'lik sezishda ro'y beradigan spetsifik jarayonlar mukammalroq tekshirilgan. Tayoqchalarda ko'rish purpuri degan mahsus modda bor ekan. Ko'zga yorug'lik ta'sir etganda ko'rish purpuri ximik yo'l bilan parchalanib, tarkibiy qismlariga bo'linib ketadi. Ko'rish purpurining shu tariqa parchalanish jarayoni ko'rish nervini qo'zg'ab, yorug'lik sezgisi hosil bo'ldi. Qorong'ida purpur yana tiklanadi.

Ko'rish sezgilaridagi mahsus hodisalar

Ko'rish sezgilaridagi bir qancha mahsus hodisalar ko'rish organidagi apparatlarning holatiga bog'liq. Rang kontrasti, «shapko'rlik» (qorong'ida va tunda yaxshi ko'ra olmaslik) va «rang ajratolmaslik» (rang turlarining farqiga bora olmaslik) shunday hodisalardan hisoblanadi.

Rang kontrasti. Qizil rangli kvadratni bir varaq oq qog'oz ustiga qo'yib tikilib qarasak, bir necha vaqtdan keyin shu kvadrat atrofida och havo rang xoshiyani, ya'ni qizil rangga qo'shimcha rangni ko'ramiz. Kontrast hodisasi ana shudir. Yuqorida keltirilgan misolda qo'shimcha rang asosiy rang bilan bir vaqtda seziladi. Bu bir vaqtdagi kontrastdir. Bundan tashqari, izma-iz kontrast bo'ladi. Masalan, qizil doiraga uzoq vaqt qarab turib, keyin oq yuzaga ko'z tashlansa och havo rang – sariq rangli doira, ya'ni qizil rangga qo'shimcha rang ko'ramiz. Buning teskarisini ham qilib ko'rish mumkin. Izma-iz kontrast hodisasi ana shudir.

Rang kontrastining hosil bo'lishiga sabab shuki kishi uzoq qarab turganda kolbachalarning qizil rangni sezuvchi elementlari charchaydi, natijada ularning sezuvchanligi kamayadi. Ayni vaqtda qo'shimcha rangni sezuvchi elementlar qo'zg'alganicha qola beradi, ularning sezuvchanligi kuchliroq, bo'lib chiqadi. Shu sababli, ranglarning aralashish qonuniga muvofiq, qo'shimcha rang seziladi.

«Shapko'rlik» shundan iboratki, odam kechqurun va tunda xira ko'radi yoki butunlay ko'rmaydi. Bu hodisaning sababi shuki, to'r pardalaridagi tayoqchalar sust ishlaydi yoki butunlay ishlamaydi.

«Rang ajratolmaslik» xromatik ranglarni seza olmaslik va farq qila olmaslikdan iborat. Ba'zi bir kishilar ranglarni sira ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar hamma ranglarni axromatik kul rangdek ko'radilar (xuddi fotografiyadagi singari). Ba'zi kishilar ranglarni qisman ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar faqat ba'zi bir ranglarni ayira olmaydilar. Statistika ma'lumotlariga qaraganda, ranglarni ajrata olmaslik hodisasi erkaklar orasida taxminan 4 protsent va xotinlar orasida 0,5 protsent uchraydi. Qizil va yashil rangni ayira olmaslik hodisasi ko'proq uchraydi. Binafsha rangni ajrata olmaslik hodisasi esa kamroq uchraydi. Ranglarni sira ayira olmaslik hodisasi juda kamdan-kam bo'ladi.

Ranglarni ajrata olmaslik sababi shuki, ko'zning to'r pardasidagi kolbachalar ishlamaydi yoki qisman ishlaydi. Shapko'rlik va rang ajratolmaslik xaqiqatan ham kolbacha va tayoqchalardagi nuqsonlarga bog'liq ekanligi turli hayvonlarning ko'rish organlarini mahsus tekshirishda tasdiqlanadi. Kunduzgi yorug'likda hayot kechiradigan hayvonlar (kaltakesaklar, ilonlar, tovuk, kaptarlar) ko'zining to'r pardasida faqat kolbachalar bo'ladi, ular kechasi hech narsani ko'rmaydi, tunda hayot kechiradigan hayvonlar (ko'rsichqon, ko'rkalamush, kirpilar, boyqushlar, ko'rshapalaklar) ko'zining to'r pardasida faqat taskchalar bo'ladi, ular kunduz kuni ko'rmaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni sezishdan iboratdir. Tovushlar muzikaviy tovushlarga (ashula tovushi, cholg'u asboblarning tovushi) va shovqinli tovushlarga (taraq-turuq, tars-turs, sharaq-shuruq, taqir-tuqur va boshqa shu kabi tovushlarga) bo'linadi.

Tovushlar oddiy va murakkab tovushlarga ham bo'linadi.

Oddiy tovushlar tonlar (yoki mikroto'vushlar) deb ataladi masalan, kamertonni jaranglatganimizda tonni sezamiz. Oxangli tovushlar murakkab tovush bo'lib, ular bir necha

tondan tarkib topadi. Shu tonlardan biri asosiy ton bo'lib, tovushning balandligini va kuchini belgilab beradi, boshqalari birga qo'shiluvchi tovushlar bo'lib, obertonlar deb ataladi. Obertonlar turli asboblardan, masalan, royal, skripka, gitaradan chiqadigan bir xil balandlikdagi tovushlarning o'ziga xosligini belgilaydi. Tovushlarning ana shu tariqa o'ziga xosligi tembr deb ataladi.

Nutq tovushlari ohangli tovushlar (asosan, unli tovushlar) bilan shovqinlardan iborat (shovqinlarda undosh tovushlar ko'proq bo'ladi).

Eshitish sezgilari organi quloq bo'lib, u uch qismdan: tashqi quloq, o'rta quloq va ichki quloqdan iboratdir.

Tashqi quloq – quloq suprasi bilan eshituv yo'lidai iborat. Tashqi quloq havo to'lqinlarini yig'uvchi karnay desa bo'ladi. Tashqi quloq bilan o'rta quloq o'rtasida bir parda bor, u nog'ora parda yoki o'rta quloq pardasi deb ataladi. O'rta quloq–nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg'acha sandon va uzangidan iborat. Nog'ora parda, shuningdek, unga yopishuvchi suyakchalar (bolg'acha, sandon va uzangi) havo tebranishlarini ichki quloqqa o'tkazadi. o'rta quloq mahsus kanal (Evstaxiy nayi) yordami bilan og'iz bo'shlig'iga va burun bo'shlig'iga tutashgan.

Ichki quloq yoki quloq labiranti o'zaro birlashgan uchta bo'lakdan iborat. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim joyga kanaldan, o'rta qismi kameradan (u ichki quloq daxlizi deb ataladi) va pastki qismi chig'anog'dan iborat, ichki quloqning uchala bo'limi endolimfa nomli mahsus suyuqlik bilan to'la. Ichki quloqning asosiy qismi chig'anog'idir. Chig'anoqning ichida Kortiy organi deb ataladigan bo'lakcha bor. Bu organ gumbaz shaklida bo'lib, uning negizida asosiy membrana bor. Membrana – uzunligi sekin-asta qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat. Bu tolalar arfa yoki fortepianoning tarang tortilgan torlariga o'xshaydi. Asosiy membranani yuqori tomondan mahsus tayoqchasimon hujayralar berkitib turadi, bu hujayralar Kortiy duralari deb ataladi. Asosiy membrananing tolalari endolimfaga eng ingichka qillari botib turadigan mahsus hujayralar yordami bilan Kortiy duralari orqali eshitish nerviga bog'lanadi. Eshitish markazlari bosh miya po'stining chakka bo'lagidadir.

Eshitish sezgilarining fizik sababi

Eshitish sezgilarining fizik sababi – havo to'lqinlarining harakati bo'lib, bu havo to'lqinlari tovush chiqaruvchi jismlar tebranganda hosil bo'ladi, Muzikaviy tovushlar to'lqinlarning tekis, ritmik harakatlari natijasida hosil bo'ladi, shovqinli tovushlar esa to'lqinlarning notekis harakatlaridan tug'iladi.

Tovush balandligi asosiy tonning balandligi bilan belgilanadi. Ton balandligi tovush to'lqinlarining vaqt birligi hisobi bilan tezlik darajasiga (chastotasiga) bog'liq. Tovush chiqaruvchi jismlar tebranish tezligi (chastotasi) qancha ko'p bo'lsa, eshtiladigan tovush shuncha yuqori bo'ladi.

Sekundiga 16-20 dan tortib 20000-22000 tebranish bo'lganda odam qulog'i tonlarni seza oladi. Sekundiga 100dan tortib, 5000 gacha tebranuvchi o'rtacha balandlikdagi tonlarning farqi ayniqsa yaqqol seziladi. Muzika asboblari (royal) sekundiga 20 dan tortib, 4200 gacha tebranish doirasida 7 oqtavaga egadir. Odam nutqidagi tovushlarning registri sekundiga 150 dan tortib, 2000 gacha tebranish o'rtasidadir.

Tovushning qattiqligi – tovushning sub'ektiv seziladigan kuchidir. Shu sababli, tovushning qattiqligi avvalo tebranish energiyasiga bog'liqdir. Ammo tovushning qattiqligini tovush kuchi bilan tenglashtirish yaramaydi. Bir xil kuchdagi, ammo

turli balandlikdagi tovushlar bizga qattiqligi jihatidan har xildek seziladi. Tovush kuchi oshgan sari tovushning qattiqligi oshavermaydi. Tovushning qattiqligi quloqning tovush manbaidan qancha masofada ekanligiga va tovush tarqaladigan sharoitga bog'liq Tembr tovush to'lqinining shakliga bog'liq. Tovush to'lqinining shakli odam sezgilarida xilma-xil tonlarda aks etadi, bu tovush shu tonlardan hosil bo'ladi. Tovush tembri bir qancha obertonlardan tashkil topadi. Bu obertonlar asosiy tonga qaraganda 2, 3, 4 va hokazo marta ortiq tebranishi mumkin. Odam ovozining tembrlaridagi, muzika asboblarning tembrlaridagi farqlar obertonlardan qaysi birining kuchliroq jaranglashiga va bu obertonlarning balandligiga bog'liqdir.

Eshitish sezgisi jarayoni.

Eshitib sezishlar chog'ida eshitish organida ro'y beradigan spetsifik jarayonlar sababini anglatishda eng ko'p qabul qilingan nazariya Gelmgolts ishlab chiqqan rezonans nazariyasidir. Bu nazariyaga ko'ra havoning to'liqsimon harakatlari tashqi va o'rta quloq orqali ichki quloqdagi endolimfaga o'tadi. Bu erda endolimfaga botib turuvchi qillar orqali asosiy membrana tolalari harakatga keladi, ulardan eshitish nervi ham harakatga keladi.

Gelmgolts eshituv sezgilarining sifat farqlarini (tonlarning farqlarini) tushuntirganda umumiy rezonans nazariyasiga tayanadi. Bu nazariyaga ko'ra, har bir muzika asbobi tashqaridan keluvchi biron tovushga javoban o'sha tovushga bir tonda moslangan torini tebrantiradi xolos. Gelmgolts nazariyasiga muvofiq, odam qulog'ida ham shunga o'xshash hodisa voqe bo'ladi. Endolimfaga o'tuvchi muayyan balandlikdagi har qanday tovushga javoban asosiy membrana o'z tolalaridan birontasini tebrantiradi, qo'zg'alish o'sha tola orqali eshitish nerviga o'tadi. Eshitish haqidagi rezonans nazariyasi ko'p faktlar bilan tasdiqlanishini aytib o'tmoq kerak. Asosiy membrana tolalarining soni odam qulog'i sezadigan tovushlarning soniga umuman baravar keladi, ya'ni 20000 tacha bo'ladi. So'ngra, arpa yoki guslining uzun torlari singari, asosiy membrananing uzun tolalari ham past (yo'g'on) tovushlarga rezonans (aks sado) beradi, muzika asbobining kalta torlari singari, asosiy membrananing kalta tolalari ham baland (ingichka) tovushlarga rezonans beradi. Bu, masalan, hayvonlar ustida qilingan quyidagi tajribalar bilan isbot etiladi. Agar it qulog'ining asosiy membranasidagi uzun tolalar qirqib olinsa, u past (yo'g'on) tovushlarni sezmaydigan bo'lib qoladi, agar asosiy membrananing kalta tolalari kesib olinsa, baland (ingichka) tovushlarni sezmaydigan bo'lib qoladi.

Hid bilish sezgilari.

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi. Hidlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'ladi. Hidlarni klassifikatsiya qilish uchun umumiy bir mezon yo'q; hidlar odatda hidli narsalarning nomi bilan ataladi, masalan, rayhon hidi, non hidi, olma hidi va hokazo. Hidlar odatda, xush va noxush deb ikkiga bo'linadi, lekin bu taqsimot hidlarning mohiyatini ko'rsatib bermaydi, balki o'sha hidlarga qanday qarashimizni ko'rsatadi.

Hid bilish sezgilarining organi burun kovagining yuqori tomoni bo'lib, bu erda hid bilish hujayralari va sezuvchi nervning tarmoqlari bor, sezuvchi nervning tarmoqlari «hid bilish sohasining shilliq pardasiga botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi, bu qo'zg'alish bosh miyaga o'tadi, natijada biz turli hidlarni sezamiz. Hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida deb faraz qilinadi.

Hidli moddalar hid bilish hujayralariga faqat gaz holatidagina ta'sir etadi va ximik reaksiya yo'li bilan ularni qo'zg'aydi. Ma'lumki, hidli moddalarning hammasi bug'lanadi va eriydi.

Gaz holatidagi moddalar nafasga olinadigan havo bilan burun kavagiga kiradi.

Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilariga shirin-achchiq, nordon-shirin his qilish kiradi. Shu asosiy ta'm bilish sezgilaridan tashqari, umumiy klassifikatsiyasi bo'lmagan juda ko'p va xilma-xil ta'm bilish sezgilari ham bor. Hid bilish sezgilari kabi ta'm bilish sezgilari ham, muayyan ta'mli narsa yoki moddalarning nomi bilan ataladi. Masalan, sutning mazasi, yog'ning mazasi, go'shtning mazasi, nonning mazasi va hokazo deb ataymiz.

Ta'm bilish sezgilarining organi-tilning yuzasi va tanglayning yumshoqqismidir. Tilning shilliq, pardasida mahsus ta'm bilish surgichlari bor.

Ularning ichida tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan mahsus ta'm bilish «kurtaklari» yoki «sugonlari» bor. Har bir ta'm bilish sezgisining o'ziga xos tuzilgan «sugoni» bo'ladi. Spetsifik sifatlari bilan farq qiladigan bu ta'm bilish sugonlari til yuzasida bir tekisda taqsimlangan emas. Tilning asosiy yoki orqa qismi achchiq mazani ayniqsa yaxshi sezadi, til uchi, asosan, shirin mazani - ayniqsa yaxshiroq sezadi, tilning chetlari esa nordon mazani yaxshiroq sezadi. Tilning o'rtasi ta'm sezmaydi. Ta'm bilish organlarining hujayrali qismlarida

mahsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari bor, bular maza (ta'm) bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga o'tkazadi. Ta'm bilish organining miyadagi markazlari hid bilish markazlarining yaqinidadir deb faraz qilinadi.

Ta'm bilish sezgilari moddalarning ximik xossalari tufayli hosil bo'ladi. Ta'm bilish sugonlari faqat suyuq suvda yoki so'lakda erigan moddalar ta'sir ostida qo'zg'aladi (masalan, qand eriy boshlashi bilangina shirin mazasi sezilarli bo'lib qoladi. hid va ta'm bilish sezgilari biri-biri bilan chambarchas bog'langandir. Hid bilish sezgilari ham, ta'm bilish sezgilari ham sezgi organlariga ximik moddalarning ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo ta'm bilish sezgilarini hosil qilmoq uchun o'sha ta'mli narsa bevosita totib ko'rilmog'i kerak, hidli narsalarning isi esa uzoqdan ham sezilaveradi.

Teri sezgilari

Teri sezgilariga tuyush va temperatura sezgilari kiradi, bu sezgilarning teri sezgilari deb atalishiga sabab shuki, bu sezgilarning chekka nerv apparatlari (retseptorlar) terida va organizmimizning tashqi shilliq pardalarida bo'ladi.

Tuyush sezgilari – tegish, tarqalishni tuyush sezgilari yoki tuyush tanachalari. Taktil. sezgilar, shuningdek, silliq yoki g'adir-budurni tuyush sezgilaridir. Biror narsaning tegishini sezish tashqi ta'sir (qo'zg'alish) kuchayganda siqiq sezishga aylanadi. Qo'zg'alish yanada kuchayganda siqiq og'riq sezgisiga aylanishi mumkin. Ammo terida seziladigan har qanday ortiq teriga ta'sir etadigan tashqi qo'zg'alishga bog'liq bo'lavermaydi, albatta;

Tuyush sezgilari organi – teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyush tanachalari degan mahsus tanachalardir. O'sha tanachalarning ichida, qisman esa tashqarisida (bevosita epiteliyda) tuyush nervining chekka tarmoqlari bor. Ular terida va gavdamizning shilliq pardalarida bir tekisda taqsimlangan emas. Bu tanachalar barmoqlarning uchida, til uchida, labda zich joylashgandir. Shuning uchun ham gavdamizning ana shu qismlari tekkan narsani, silliq va g'adir-budurni boshqa qolganlaridan eng ko'p sezgiridir. Tuyush tanachalari orqa terisida juda siyrakdir.

Tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari nechog'li zich taqsimlanganligi esteziometr nomli mahsus asbob yordami bilan aniqlanadi.

Bu asbob keriladigan ikkita oyokli sirkuldan iborat. Sirkul o'zagidagi darajalar oyoqchalarning uchlari o'rtasidagi masofani ko'rsatib beradi. Biron masofada kerilgan ikki oyoqcha bir vaqtda tekkanda, tekshiriluvchi kishi ikki yoki bir nuqtani sezayotganligini sinab ko'rish mumkin. Barmoqlarning uchlari 1 mm.dan 2 mm gacha masofada, qo'l kaftida 10 mm masofada, orqada esa 60–70 mm masofada bir yo'la ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin ekanligi shu yo'l bilan aniqlangan. Oyoqchalar o'rtasidagi masofa kamaytirilganda terining o'sha qismlaridagi ikki ta'sir bir-biridan farq qilinmay, bitta ta'cir deb seziladi. (Bir yo'la ikki ta'sir faqat bitta ta'sir deb seziladigan teri qismlari «sezgi doiralari» deb ataladi.)

Tuyush markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida deb faraz qilinadi.

Tuyush sezgilarining tashqi, fizik sababi biron bir buyumlarning teriga bevosita tegishidir.

Bunda biz narsaga tegish bilan birga uni paypaslasak, uning bilan biron ish qilsak, tuyush sezgisi hiyla oshadi.

Bunday hollarda tuyush organlari muskul-harakat organlari bilan birgalikda ishlaydi.

Harakat bilan bog'liq sezgilar (bu xaqda quyidagi bo'limda so'zlanadi) taktil sezgilar ila birga qo'shilganda, narsalarning asosan, silliq yoki g'adir-budur ekanligi bilinadi. Tuyush sezgisida va paypaslashda qo'l, jumladan, qo'l barmoqlari ayniqsa katta rol o'ynaydi. Odamning faoliyatida, tevarak-atrofdagi olamni bilishida qo'l tuyush va paypaslashning mahsus organi bo'lib xizmat qiladi.

Temperatura sezgilariga issiq va sovuqni sezish kiradi.

Terida va shilliq pardalarda mahsus tanachalar bor, ularning ichida issiqni yoki sovuqni sezadigan mahsus nervlarning chekka tarmoqlari bo'ladi.

Temperatura sezgilarining tashqi sababi biron temperaturaga ega bo'lgan qattiq, suyuq va gazsimon jismlarning organizmimizga tegib turishidir. Issiqni yoki sovuqni ayirish terimizga

tegib turgan narsa (qo'zg'ovchi) temperaturasi bilan badan temperaturasi o'rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Agar qo'zg'ovchining temperaturasi badanimiz yuzasining temperaturasidan pastroq bo'lsa, sovuq sezamiz, agar qo'zg'ovchining temperaturasi badan temperaturasidan yuqoriroq bo'lsa issiq sezamiz.

Issiq yoki sovuqning farqiga borish biz temperaturasini sezayotgan jismlarning issiq o'tkazuvchanligiga ham bog'liq. Shu sababli, baravar temperaturada, masalan, 10 gradus sovuqda yaxshi o'tkazgich (masalan temir) yomon o'tkazgichga (masalan, yungga) qaraganda sovuqroq bo'lib tuyuladi.

Temperatura sezgilari faqat (odam organizmiga nisbatan) tashqaridagi narsalar ta'siri bilangina emas, balki organizmning ichida asosan, qon aylanishining kuchayishi yoki susayishi natijasida ham hosil bo'lishi mumkin. Shu sababli, masalan odam qattiq qo'rqqanda ba'zan «Qo'rqqanimdan dir-dir titrab ketdim» deydi, qattiq uyalganda esa: «Uyalganimdan istmam chiqib ketdi» deydi. Birinchi holda qon tomirlari torayadi, ikkinchi holda esa kengayadi.

Muskul – harakat sezgilari va statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari motor sezgilar yoki kinestetik sezgilar deb ham ataladi. Bu xil sezgilarga tazyiq (og'irlik)ni bilish sezgilari, qarshilikni (qattqlik, yumshoqlikni) bilish sezgilari va ayrim organlarning harakatini bilish sezgilari kiradi.

Bu sezgilarning organlari – gavdamizdagi hamma muskullar, paylar va bo'g'im yuzalaridir. Hamma muskullarda, paylarda va bo'g'implarda mahsus sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari bor, muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar ana shu nerv tarmoqlari yordami bilan hosil bo'ladi.

Muskul-harakat sezgilarining tashqi, fizik sababi muskullarimizga ta'sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi yoki qarshiligi, shuningdek, gavdamizning harakatlaridir. Shu sabablar ta'sirida muskullar, paylar, boylamlar va bo'g'im yuzalarida ishqalanish, taranglashish, cho'zilish, qisilish hodisalari yuz beradi. Bularniig hammasini biz tazyiq, qattqlik, og'irlik, yumshoqlik deb his qilamiz.

Statik sezgilar gavdamizning fazodagi holatini, bilish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini o'taydi. Quloq daxlizi va yarim doira kanallar vestibulyar apparat tarkibiga kiradi. Yarim doira kanallarni to'ldirgan endolimfada sezuvchi nerv tarmoqlari bor, bu nerv gavdamizning fazodagi harakatini va holatni idora etadi. Gavdamiz turli harakatlar qilganda endolimfa tebranib, ana shu nervni qo'zg'aydi. Gavda muvozanatini saqlashda otolitlar katta rol o'ynaydi. Otolitlar- endolimfada otolit pardasi deb ataluvchi mahsus pardaning ustida suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallaridan iboratdir.

Organizm, asosan, avtomatik suratda refleks yo'li bilan muvozanat saqlaydi, gavdamizning biron holati muvozanat buzilgandagina ayniqsa ravshan seziladi (bilib olinadi). Muvozanat organi zararlanganda odam biron organining (yoki butun gavdasining) holatini bila olmaydi va yurganda muvozanat saqlay olmaydi.

Gavdamiz holatining sezilishida ko'rish, harakat (kinestetik) sezgilari bilan teri sezgilari ham katta ahamiyatga egadir.

Organik sezgilar

Ochiqqanda, suvsaganda, ortiq to'yib ketganda, charchaganda, ko'ngil ayniganda, ichki organlarimiz og'riganda ichki sezgilar tug'iladi, ularni organik sezgilar deyiladi; kishining o'zini tetik, salomat, kasal his qilishlari ham organik sezgilar jumlasidandir. Organik sezgilarning ko'pi differentsiatsiyalanmagan va betayin bo'ladi. Bu sezgilarning retseptorlari ichki organlarda: qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda bo'ladi.

Yuqorida aytganimizdek, ichki organlarda bo'lib turadigan jarayonlar organik sezgilar retseptorlarining qo'zg'ovchilaridir. Ammo ichki organlar salomat bo'lib, sog'lom ishlab turgan vaqtda biz ichki (organik) sezishlarni yo payqamaymiz yoki bu sezgilar o'zimizni umuman «yaxshi» his qilish – tetiklik, sog'lomlik va boshqa shu kabi tuyg'ular tarzida ifodalanadi. Ichki organlarimizning ishi izdan chiqqan taqdirda organik (ichki) sezgilar ayniqsa aniq bilinadi.

Masalan, chanqov, ochlik, to'yib ketish sezgilari, ichki organlarda og'riq. His qilish sezgilari, ko'ngil aynish sezgilari shundaydir.

Organik sezgilar ko'pincha xush va noxush tuyg'ular qo'zg'atadi, kuchli hissiy tonda namoyon bo'ladi. Masalan, kishi och qolganda yoki biron eri og'riganda o'zini nihoyat darajada «yomon» sezadi,— azob chekadi, ammo kishi salomat bo'lib, hech eri og'rimasa yoki to'yib yaxshi ovqat esa — «huzur» qiladi,— o'zini nihoyatda «yaxshi» sezadi.

SEZGILAR SOHASIDAGI BA'ZI BIR QONUNIYATLAR.

Sezgilarining hosil bo'lish tezligi va davom etish muddati

Sezgilar biror-bir sezgi organining qo'zg'alishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo qo'zg'ovchi retseptorga ta'sir eta boshlashi bilanoq, darrov sezgi tug'ilavermas ekan: qo'zg'ovchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqt keyingina sezgi hosil bo'ladi. Turli sezgilarda bu vaqt 0,02 sekunddan 0,1 sekundgacha boradi. Shunday qisqa vaziyatni biz, odatda, payqamaymiz.

Sezgi hosil bo'lgach, ma'lum muddat davom etadi. Sezgilar davom etish muddatiga qarab, qisqa va uzoq muddatli sezgilarga bo'linadi. Masalan, yalt etib chaqnagan bir uchqun yorug'ligini sezish yoki erga tushib ketgai qalam tovushini sezish qisqa muddatli sezgilardan hisoblanadi. Kunduzgi yorug'likni sezish, zavodning yangrayotgan gudok ovozini eshitish uzoq muddatli sezgilardandir. Sezgilarning qancha muddat davom etishi tashqaridagi narsalarning sezgi organlariga nechog'li uzoq, ta'sir etishiga bog'liq. Narsa ta'sir etib turar ekan, tegishli sezgi ham bo'ladi. Ammo narsaning ta'sir eta boshlashi va sezgining hosil bo'lishi bir vaqtga to'g'ri kelmagani singari, narsa ta'sirining to'xtashi va sezgining yo'qolishi ham mutlaqo bir vaqtga to'g'ri kelmaydi. Narsa ta'sir etmay qo'ygani holda sezgi yana bir necha vaqt davom etaveradi. Torning ovoz chiqarishi to'xtatilganiga qaramay, tovushnn sezish yana bir necha vaqt davom etadi. Bunday xayollab qolgan sezgilar tutilib qolgan yoki izma-iz obrazlar deb ataladi. Tutilib qolgan obrazlar 0,05 sekunddan 1 sekundgacha (ba'zan bundan ham ortiq) davom etadi.

Yuqorida aytilgan ko'rish sezgilaridagi kontrast va izma-iz obrazlarning paydo bo'lishi sezgilarining hosil bo'lish tezligiga va davom etish muddatiga taalluqli qonuniyatlar bilan izohlanadi.

Sezgilarining shunday hususiyatlari borligidan tezlik bilan almashinuvchi qo'zg'ovchilar bir-biri bilan ketma-ket keluvchi yakka narsalar sifatida sezilmasdan, harakatdagi bir narsa bo'lib seziladi. Kinokartinani ko'rish jarayoni sezgilarining shu xossasiga asoslangan.

Sezgi chegaralari va sezgirlik

Sezgilarining kuchi turli darajada bo'lishi mumkin, boshqacha qilib aytganda kuchsiz va kuchli sezgilar bor. Yonib turgan bir gugurt cho'pi sohib turgan yorug'likni sezish kuchsiz sezgiga, havo ochiq kunda quyosh sohib turgan yorug'likni sezish esa kuchli sezgiga misol bo'la oladi. Sezgilarning kuchi avvalo qo'zg'alishning kuchiga bog'liq. Qo'zg'alish qancha kuchli bo'lsa, hosil bo'ladigan sezgi ham shuncha kuchli bo'ladi.

Odatdagi kuzatishlardan ham, mahsus tekshirishlardan ham ma'lumki, har qanday ta'sirdan sezgi hosil bo'lavermaydi. Qo'zg'ovchi hech qanday sezgi hosil qila olmaydigan darajada sust ta'sir etishi mumkin. Masalan, bir gramm qandni bir stakan suvda eritib ichilsa, hech qanday shirin maza sezilmaydi. 0,1 kv sm keladigan kattagina qog'oz qo'l kaftiga qo'yilsa, hech qanday og'irlik sezmaymiz. Buning sababi shuki, kuchsiz qo'zg'ovchilar ta'siri bilan hosil bo'ladigan qo'zg'alish bosh miya po'stiga etib bormaydi. Bu qo'zg'alish hali differentsiellanmagan, arang bilinadigan dastlabki sezgini hosil qilmoq uchun ta'sir muayyan kuchga ega bo'lishi kerak. Qo'zg'alishning salgina sezila boshlagan darajasini sezgining pastki yoki absolyut chegarasi deyiladi. Agar shu qo'zg'alish kuchi salgina susaytirilsa ham sezgi yo'qoladi. Sezgi hosil qilmaydigan kuchsiz qo'zg'alishlar sezgi chegarasidan pastda turuvchi qo'zg'alishlar deb ataladi. Mahsus tekshirishlar o'tkazib, ayrim sezgi turlarining absolyut (pastki) chegarasi topilgan. Masalan, havo agar tamomila tiniq bo'lsa edi, bunda shamning mingdan bir qismi darajasida bo'lgan nurni bir kilometr joydan turib ko'ra olar edik, Hidga bo'lgan sezgilar ham nihoyat darajada o'tkirdir. Masalan, bir litr havoda bir milligramm sun'iy mushkning 0,000005 hissasi

bo'lganda ham uning hidi sezilishi mahsus tajriba bilan isbot etilgan. Xininning achchiq mazasi 0,0003 protsentli eritmasida ham sezila boshlashi isbot etilgan.

Sezgi hosil qiladigan qo'zg'alishning kuchi o'zgarishi, ya'ni ortishi yoki kamayishi mumkin. Qo'zg'alish o'zgarganda sezgi kuchi ham o'zgaradi (oshadi yoki kamayadi). Agar uyda bitta lampochka yonib turgan bo'lsa, muayyan darajada yorug'lik sezamiz. Agar yana bir shunday lampochka yoqib qo'yilsa, yorug'lik sezgisi kuchayadi. Qo'limizdagi bir kilogramm og'irlikka yana bir kilogramm og'irlik qo'shsak, og'irlik sezgisi kuchliroq bo'lib qoladi.

Ammo qo'zg'alish kuchining har bir o'zgarishi sezgining kuchini o'zgartira bermas ekan. Sezgilarning kuchi qo'zg'alish muayyan miqdorda oshganda yoki kamaygandagina o'zgarar ekan. Masalan, bir stakan suvda 6 g qand eritsak, muayyan darajada shirin maza sezamiz. Eritilgan shu qandga yana 1 g qand qo'shsak, shirin mazani bilish sezgisi o'zgarmaydi. Shirin mazani bilish sezgisi birmuncha ortishi uchun 6 g qandga yana 2 g qand qo'shish (ya'ni butun qand miqdorining uchdan biricha qand qo'shish) kerak ekan.

Boshqa bir misol olaylik: agar uyga ikki yuz sham kuchiga ega bo'lgan lampochka yoqib qo'yilsa va unga bir yoki bir yarim sham kuchiga ega bo'lgan yorug'lik qo'shilsa, yorug'likning fizik o'zgarishi sezgiga ta'sir etmaydi. Yorug'likning payqaladigan darajada o'zgarganligi sezilmog'i uchun yorug'lik kuchini kamida yuzdan bir hissa oshirish, ya'ni keltirilgan misolda ikki yuz sham kuchiga kamida ikki sham kuchi qo'shish kerak. Ammo-yorug'lik kuchining bu tariqa arang payqaladigan darajada o'zgarganligi sezgisini eksperiment sharoitidagina hosil qilish mumkin.

Yorug'lik kuchining payqaladigan darajada o'zgarganligi odatdagi sharoitda sezilmog'i uchun qo'zg'ovchini ikki sham kuchidan ko'proq kuchaytirish kerak. Tovush kuchining payqaladigan darajada o'zgarganligi sezilmog'i uchun qo'zg'ovchi kuchini tahminan uchdan bir hissa kuchaytirish lozim; og'irlik kuchining payqaladigan darajada o'zgarganligi sezilmog'i uchun o'n ettidan bir hissa oshirish lozim.

Qo'zg'ovchilar ta'siri o'rtasidagi sezilar-sezilmas salgina farqni sezishni – farq qilish chegarasi deyiladi.

Qo'zg'alish kuchi shunchalik orta borishi mumkinki, bunda tegishli sezgi o'zining spetsifik sifatini yo'qotadi va og'riq hissiga aylanadi. Chunonchi, haddan tashqari kuchli yorug'lik ko'zda og'riqni keltirib chiqaradi – «ko'zni qamashtiradi». Kuchli tovush quloqni og'ritadi. Haddan tashqari og'ir narsa muskullarni og'ritadi va shuning singarilar.

Qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi sifatidagi og'rik tomon (yoqimsiz) ro'y bergan sezilar-sezilmas o'zgarishga sezgining yuqori chegarasi deyiladi.

Shunday qilib, qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi kuchining o'zgarishi o'rtasida parallellik va to'g'ri proportsionallik yo'q ekan. Qo'zg'alish kuchiga nisbatan sezgi kuchi sekinroq o'zgarar ekan.

Bunday hodisalarning fiziologik sababi, aftidan, shunday bo'lsa kerakki, ma'lum bir qo'zg'ovchining kuchi sezilar-sezilmas o'zgarganda hosil bo'lgan qo'zg'alish ayni shu qo'zg'ovchining kuchi ma'lum darajaga etmaguncha differentsiallanmaydi, ya'ni sezgining o'zgarganligi bilinmaydi, farq qilinmaydi.

Farq qilish chegaralari qo'zg'alish kuchiga bog'liq bo'lishdan tashqari, boshqa sabablarga ham bog'liq. Masalan, eshitish sezgilarida farq qilish chegaralari tovushning balandligiga bog'liq bo'lsa, ko'rish sezgilarida ranglarni (va tuslarni) ajratishga, taktil sezgilarda tegish nuqtalari o'rtasidagi masofaga bog'liq.

Qo'zg'alishning o'zgarishiga qarab, sezgining o'zgarishi haqidagi masalani birinchi marta XIX asrning ikkinchi yarmida Germaniyada fiziolog Veber bilan fizik Fexner tajriba qilib tekshirdilar. Veber ko'pgina tajribalarga asosanib shuni aniqladiki, sezgi salgina, bilinar-bilinmas darajada ortishi uchun qo'zg'alish kuchi ma'lum miqdorda o'zgarishi kerak. Lekin bu miqdor oldingisiga qaraganda, muayyan nisbatda o'zgarishi lozim.

Fexner Veberning tekshirishlarini davom ettirdi. U qo'zg'ovchining o'zgarishi bilan sezgi o'zgarishi o'rtasidagi nisbatga doir tekshirishlarining natijalarini quyidagicha ifodaladi: qo'zg'alishning tegishli o'zgarishlari geometrik progressiyaga muvofiq borsa, sezgilar arifmetik

progressiyaga muvofiq o'zgaradi (ortadi yoki kamayadi). Qo'zg'alish kuchi bilan sezgi kuchining o'zgarishlari o'rtasidagi ana shu nisbat Veber, Fexnerning psixofizik qonuni deb ataladi. Sezgining o'zgarishi bilan qo'zg'alish logarifmi o'rtasida turli proportsional bog'lanish borligini Fexner aniqlagan. Shu sababli, Fexner psixofizik qonunini yana: sezgi qo'zg'alish logarifmiga proportsionaldir, deb ta'rifladi. Sezgi kuchining o'zgarishi bilan qo'zg'alishning o'zgarishi kuchi o'rtasidagi shu nisbatni quyida ko'rsatilgan tablitsadagidek sodda qilib ifodalash mumkin.

Ammo sezgi bilan qo'zg'alish o'rtasidagi bu nisbat yuqorida keltirilgan ta'rifga aynan muvofiq bo'lavermasligi keyingi tekshirishlarda ma'lum bo'ldi, shu bilan birga, bu qonun faqat o'rtacha darajadagi qo'zg'alish kuchiga tegishlidir, absolyut chegaraga yaqinlashganda, shuningdek, qo'zg'alish haddan tashqari kuchli bo'lganda qo'zg'alish kuchining darajasi doimo bir xilda oshmaydi, ya'ni doimiy darajada bo'lmaydi. Qo'zg'alish juda ham kuchli bo'lganda sezgi bilan qo'zg'alish o'rtasidagi nisbat proportsional nisbatga yaqin keladi. Qo'zg'alish kuchi bilan sezgi kuchi o'rtasidagi nisbat ba'zi xillarda shunday bo'ladiki, qo'zg'alish kuchining salgina oshishi ham sezgi kuchini ancha payqarli o'zgartiradi.

Sezgi chegaralarining darajasi (yoki, boshqacha aytganda, yuqoriligi) sensor sezgirlikning darajasini belgilab beradi. Bu sezgirlik sezgi chegaralarining darajasiga teskari nisbatda bo'ladi. Sezgi chegarasining darajasi qancha yuqori bo'lsa sezgirlik shuncha zaif (past) bo'ladi va aksincha,– sezgi chegarasining darajasi qancha past bo'lsa, sezgirlik shuncha kuchli bo'ladi. Sezgi chegaralariga qarab, absolyut sezgirlik va farq qilish sezgirligi ajratiladi. Sezgirlik darajasi yana sezgi o'tkirligi deb ham ataladi; masalan, o'tkir, nozik sezgirlik deb gapiriladi, masalan: ko'rish o'tkirligi, eshitish o'tkirligi deb aytiladi.

Sezgirlikning o'zgarishi

Qo'zg'alish kuchi bir xil bo'lganda turli kishilar va har bir ayrim odamda turli vaqtda sensor sezgirlik turlicha bo'lishi mumkin. Sezgirlik o'zgarib, kuchayishi yoki susayishi, o'tkirlanishi yoki zaiflanishim mumkin.

Masalan, muayyan qo'zg'ovchilar ta'sirida bosh miya po'sti qo'zg'aluvchanligi ortishi munosabati bilan sezgirlik kuchayishi mumkin. Chunonchi, morfiy va boshqa qandaydir qo'zg'ovchi dorilar ichish bosh miya po'stidagi qo'zg'oluvchanlikni kuchaytiradi, ayni vaqtda sensor sezgirlik kuchayadi: ko'rish, eshitish sezgilari, teri sezgilari va boshqa sezgilar odatdagi sharoitdan ko'ra ravshanroq o'ta

boshlaydi. Bunday hodisa sensibilizatsiya deb ataladi.

Sezgilar izma-iz o'zgarganda yoki ayni bir vaqtda mazmuni bir xil boshqa sezgilar bo'lganda qanday bo'lmasin bir qo'zg'ovchiga doir sezgirlik o'zgaradi. Bu erda avvalo sezgilar kontrastini ko'rsatib o'tmoq kerak.

Sezgilar kontrasti qarama-qarshi sifatga ega bo'lgan avvalgi yoki bir vaqtdagi qo'zg'alish tufayli sezgirlikning o'zgarishidan iborat. Masalan, issiq, narsani sezish ketidan sovuqda sezgirlik kuchayadi. Tamomila tinch joyda tovush kuchliroq seziladi. Oqimtir fonda qora rang qoraroq bo'lib seziladi, qoramtir fonda och rang yanada ochroq bo'lib sezladi. Bu sohada rus olimlari ayniqsa ko'p ishlar qildilar. P.P.Lazarev, K.X.Kekcheev va boshqa olimlar tovush, hid, ta'm, temperatura, og'riq kabi qo'zg'ovchilarning ko'rish sezgirligiga ta'sir etishini o'z tekshirishlari bilan aniqladilar. Badan sal-pal sovutilganda, past tovushlar eshutilganda ko'rish sezgirligi oshadi. Ayni vaqtda eshitish sezgisining qo'zg'ovchilari ko'k va yashil ranglarga sezgirlikni kuchaytirib, qizil ranglarga sezgirlikni pasaytiradi. Xuddi shuningdek, ko'rish sezgisining qo'zg'ovchilari eshitish sezgirligini o'zgartiradi. Masalan, eshitiladigan tovush yorug'likda qattiqroq seziladi, g'ira-shirada va qorong'ida esa pastroq eshutiladi.

Sensor sezgirlik odamning umumiy holatiga – tetikligiga, charchashiga, sog'ligiga va kasalligiga bog'liq. Odam charchaganda ko'rish, eshitish, tuyush sezgirligi susayishi har kimda o'z tajribasidan ma'lum. Temperatura oshganda sovuqda sezgirlik o'tkirlashadi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, ko'zimizning to'r pardasidagi kolbachalarda nuqson bo'lsa, rang sezgirligi susayadi yoki butunlay yo'qoladi, to'r pardaniig tayoqchalarida nuqson bo'lsa, odam shapko'r bo'lib qoladi.

Sezgi organlaridan birontasi zaiflashsa yoki butunlay ishlamasa, zaruratga qarab boshqa organlarning sezgirligi kuchliroq, o'sa boshlaydi. Masalan, ko'rlarda eshitish, tuyush va muskul-harakat sezgirligi; kar-soqovlarda ko'rish, tuyush va muskul-harakat sezgirligi; ko'r-kar-soqovlarda tuyush, muskul-harakat va hid sezgirligi kuchliroq o'sgan bo'ladi.

Sezgirlik darajasi idrok qilishdagi e'tibor va havasga ham anchagina bog'liq. Idrok qilinadigan narsalarning ayrim sifatlariga zo'r havas va e'tibor bilan qaralsa, odatda, tegishli organlarning sezgirligi ham ortadi, sezgirlikning o'zgarishida odamning turmush tajribasi va avvalo kasbi katta ahamiyatga egadir. Masalan, muzikachilar tovushning salgina o'zgarishlarini ham sezadilar, rassomlar rang va tuslarning salgina o'zgarishini ham darrov sezadilar. Shlifovka qiluvchilarda tuyush sezgirligi juda kuchli bo'ladi.

Temperaturaning bir gradus farqini ham qo'l tegizib biladigan kishilar bor. Tajribali mutahassislar (degustatorlar) vino, choy, atirning har xil sortlarini ipidan ignasigacha bexato ajratib berishadi.

Adaptatsiya

Sezgi organlarining o'ziga ta'sir etadigan qo'zg'ovchilarga moslanishi, ko'nikishi adaptatsiya deb ataladi. Qo'zg'ovchining ta'siri o'zgarishi bilan sezgirlik ham o'zgaradi. Qo'zg'ovchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda sezgirlik kamayadi. Shu sababli, musbat va manfiy adaptatsiya farq qilinadi.

Adaptatsiya ko'rish sezgilarida, ayniqsa yorug' joydan qorong'i joyga kirganda va aksincha – qorong'i joydan yorug' joyga chiqqanda yaqqol ko'rinadi. Masalan, yorug' joydan balandroq binoga kirganimizda avvaliga hech narsani ko'rmaymiz. Ko'rish organimiz kuchsiz yorug'likka moslashguncha bir necha vaqt o'tadi. Bu – qorong'ilik adaptatsiyasidir. Eksperimental tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, qorong'ida yorug'likka sezgirlik yorug' joydagi sezgirlikka nisbatan 200 ming marta (bir soat mobaynida) oshadi. Qorong'idan yorug'ga chiqqanda ham ko'rish organlari _ yorug'likka yana moslashuvi uchun bir necha vaqt (taxminan 4 minutdan 5 minutgacha fursat) kerak. Bu yorug'lik adaptatsiyasidir.

Qorong'ulik adaptatsiyasida sezgirlikning juda ham ortib ketish sababi avvalo shundaki, yorug'dan qorong'iga kirganda ko'z qorachig'ining satxi 17 marta kengayadi, binobarin, ko'z qorachig'i yorug'ni 17 marta ko'proq o'tkazadi. Ammo sezgirlikning 200 ming marta ortish sababini tushuntirib berish uchun bu kamlik qiladi albatta. Bu erda kolbachalar vositasi bilan ko'rishdan tayoqchalar vositasi bilan ko'rishga o'tishning katta ahamiyati bor. Tayoqchalar yorug'likni kolbachalarga qaraganda yaxshiroq sezadi.

Qorong'ida ko'rish purpuri ko'proq turadi natijada yorug'likni ko'rish sezgirligi oshadi.

Adaptatsiya temperatura sezgilarida ham bor. Biz chumilish uchun suvga tushganimizda yoki dush tagida turganimizda dastlabki paytda suv sovug'roq tuyuladi, bir necha minutdan keyin esa o'sha suvning o'zi unchalik sovuq sezilmaydi va hatto iliqroq, seziladi.

Hid bilish sezgilarida adaptatsiya tezroq boshlanadi. Masalan, biron hidi bor uyga, kirganimizda avvaliga shu hidni sezamiz, bir necha vaqtdan so'ng hidni sezmay qolamiz. Qilingan tajribalar hid sezilmay qoladigan darajada to'liq adaptatsiya, chunonchi: yodning hidiga 50-60 sekunddan keyin, kamfaraning hidiga 1,5 minutdan keyin hidi o'tkir sirga (pishloqqa) 8 minutdan keyin paydo bo'lishini ko'rsatadi. Hid bilish sezgirligi adaptatsiyadan keyin to'la tiklanishi uchun 1 minutdan 3 minutgacha tanaffus kerak bo'ladi.

Tegish yoki zaif tazyiq sezgilarida adaptatsiya kuchliroq ko'rinadi. Ko'pincha biz kiyim-kechakning badanimizga tegib va tazyiq qilib turganini sezmaymiz, doim taqib yuradigan ko'zoynagimiz chakkamizga botayotganini sezmaymiz. Narsa badanimizga tekkandan 3 sekund keyinroq sezgi kuchi qo'zg'ovchining ta'siri bilan hosil bo'ladigan sezgi kuchiga nisbatan beshdan biricha kamayishi tekshirishlardan ma'lum.

Adaptatsiya ko'rish, temperatura, hid bilish sezgilarida kuchliroq, eshitish va og'rik sezgilarida kamroq bo'ladi.

Boshqa sezgi organlari ishlab turganda ayrim sezgi organlarining adaptatsiya jarayoni tezlashuvi mumkin. Masalan, temperatura (sovuq) ta'm, bilish, muskul retseptorlari va ichki organlardagi retseptorlar ta'sirlanganda ko'rish va eshitish sezgirligi tezroq kuchayadi. Olimlar o'tkazgan bir

qancha tajribalar shuni ko'rsatadiki, sovuq suvga latta xo'llab yuz va bo'yinni artganda (issiq faslda), jismoniy tarbiya mashqlariga o'xshash tipdagi engil ishda - nafas olish tezlashganda va kuchayganda eshitish va ko'rish sezgirliги oshadi, musbat adaptatsiya tezlashadi. Shunday vositalardan foydalanib, qorong'ulik adaptatsiyasini odatdagidek 40-50 minutda emas, balki 5-6 minutda tezlatish mumkin.

Hozirgi vaqtda psixologlar adaptatsiya hodisasini I.P.Pavlovning analizatorlar va shartli reflekslar haqidagi ta'limoti asosida tushuntirib berish uchun mahsus tajribalar qilmoqdalar

Sinesteziya

Ba'zi kishilarning sezgilarida sinesteziya degan hodisa ko'riladi. Sinesteziya - ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo'lib qo'shilishi demakdir.

Sinesteziyada sezgilardan birontasi muayyan paytda bevosita ta'sir etuvchi qo'zg'ovchiga ega bo'lmaydi, balki qaytariladi. Sinesteziyaning ko'proq uchraydigan formasi «rangdor eshitish» deb ataladigan hodisadir. Bunda tovush sezgisi (shovqin, ton, muzikali akkord) ko'rish obrazini, ya'ni yorug'lik yoki rang tasavvurini uyg'otadi.

Kompozitorlardan A.Skryabin, F.List, N.Rimskiy-Korsakovda «rangdor eshitish» qobiliyati bo'lganligi ma'lum. Ularga har bir tovush muayyan rangli bo'lib tuyilgan. Masalan, Skryabin «do»da «iroda baxsh etuvchi qizil rang» bor, «re»da «nurafshon sariq rang» bor, «mi»da «havo rang» bor deb hisoblagan va hokazo.

Sinesteziya kishilarning tahminan 12 protsentida uchraydi, «rangdor eshitish»- kishilarning 4 protsentida ko'riladi.

Sinesteziya hodisalarini ko'rsatadigan ayrim so'zlarni adabiy tildan topish mumkin. Masalan, «istarasi issiq», «basharasi sovuq», «yumshoq ko'ngil», «tosh yurak», «shirin so'z», «sassiq so'z» deb gapiradilar va hokazo.

Sinesteziyaning mohiyati xali to'liq aniqlanganicha yo'q. Sezgilarning har xil turlariga xos bo'lgan hissiy (emotsional) momentning umumiyliги tufayli sinesteziya ro'y beradi, deb hisoblanadi. Qanday bo'lmasin biron sezgi (masalan, tovush sezgisi) bo'lganda umumiy hissiy moment assotsiatsiya yo'li bilan boshqa bir tasavvurni, masalan rang tasavvurini tug'diradi.

Sinesteziyaning fiziologik negizi, aftidan, shunda bo'lsa kerakki, bosh miya po'stining ayrim markazlari o'rtasida shartli bog'lanish hosil bo'lib, mustahkam o'mashib qoladi.

IV. BILISHDA SEZGILARNING AHAMIYATI

Sezgi tevarak-atrofimizdagi moddiy dunyoni bilishning dastlabki shaklidir. Sezgilar voqeiy narsa va hodisalarning xaqiqiy xossalarini aks ettirgani uchun ham atrofimizdagi moddiy olamni bila olamiz.

Bilishda sezgilarning ahamiyati haqidagi masalada fanga xilof, idealistik qarashlar bo'lgan edi, bu qarash vakillari sezgilarni ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan narsa va hodisalarning obrazlari emas, deb da'vo qiladi. Sub'ektiv idealizm namoyondalari bo'lmish Berkli, Yum, Max, Avenarius sezgilarni shunday deb hisoblar edilar, ularning burjua filosoflar orasidan chiqqan maslakdoshlari ham sezgilarni shunday deb biladilar XIX–XX asrlardagi idealistlar o'zlarining sezgilar haqidagi noto'g'ri, xato qarashlarini, jumladan, fiziolog Iogann Myuller ta'riflab bergan- «sezgilarning spetsifik energiyasi to'g'risidagi qonun» deb ataluvchi qonunga asoslanib oqlab ko'rsatishga urindilar.

O'sha «qonunga» ko'ra, sezgi qo'zg'ovchining tabiatiga bog'liq emas, balki qo'zg'alish jarayoni qaysi organ, qaysi nervda ro'y bersa, sezgi o'sha organga yoki nervga bog'liq bo'ladi. Masalan, odam «tabiiy yorug'lik» deb ataladigan yorug'likning ko'z to'r pardasiga tushishi natijasida ko'rmaydi, balki ko'rish nervining o'ziga xos spetsifik energiyasi ishga solinishi natijasida ko'radi, I. Myuller ta'limotiga ko'ra, nerv moddasi bir safar o'ziga o'zi nur sochadi, ikkinchi safar o'ziga o'zi tovush chiqaradi, uchinchi safar o'zini o'zi his qiladi, to'rtinchi safar o'zini o'zi hidlaydi va mazasini totib ko'radi. I. Myullerning sezgilar haqidagi ta'limoti «fiziologik idealizm» deb ataladi.

I. Myullerning shogirdi Gelmgolts sezgilar haqidagi shu qarashlarni juda ochiq ifodalab berdi. Gelmgolts sezgi organlariga ta'sir etganda sezgi hosil bo'lishini inkor qilmadilar, lekin sezgilarning o'zini narsalarning obrazlari deb hisoblamadilar, balki narsalarning faqat belgilari – simvollar deb bildilar.

O'rta Osiyoning emas, balki umuman yaqin va o'rta Sharqning mashhur mutafakkiri bo'lgan Abu Nasr Forobiy bilish jarayoniga katta e'tibor berdi va unda sezgilarning ahamiyati, sezgilarning moddiy asosi haqida fikr yuritdi. U «Majmuar Rassoil al-Xukamo» asarida (255-bet) «Insonda uning boshlang'ich vujudga kelishida (tug'ilishida) oziqlantiruvchi quvvat paydo bo'lib, uning yordamida inson ovqatlanadi. bundan so'ng unda teri orqali sezish quvvati vujudga kelib, bu quvvat yordamida inson issiq, sovuq kabilarni sezadi. So'ng esa shunday quvvat vujudga keladiki, uning yordamida ta'm – maza seziladi. so'ng hidni sezishni ta'minlovchi quvvat paydo bo'ladi. Undan keyin esa shunday quvvat paydo bo'ladiki, u orqali rang, yorug'lik va barcha ko'rinuvchi narsalar seziladi. Keyin insonda shunday quvvat vujudga keladiki, u insonni sezayotgan narsaga diqqatini tortadi» - deb yozadi. U sezishning sifat va miqdori tashqi ob'ektning sezgi organlariga bo'lgan ta'siri natijasida paydo bo'lishi, o'zgarishini alohida qayd qiladi.

Sezgilar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Sezgi a'zolariga nimalardir ta'sir etadi va ularning obrazi ongimizda aks etadi.

Sezgilar amaliyotda tekshiriladi, obrazlarning xaqiqiyliги yoki soxtaligi unda aniqlanadi. Shu bilan birga, sezgilar ayrim bir kishining tajribasidagina emas, balki ijtimoiy tajribada ham sinaladi.

Albatta, har bir sezgi organining «spetsifik (o'ziga xos) husiyatlari» bor, lekin bu spetsifik hususiyatlar tirik organizmlarni ko'p asrlardan beri evolyutsiyasi (tadrijiy taraqqiysi) ularning tashqi qo'zg'ovchilar ta'sirini to'laroq, yaxshiroq idrok etishga moslashuv uchun intilib kelgani natijasida vujudga kelgan hususiyatlardir. Sezgi organlari tashqi qo'zg'ovchilar ta'siri tu ayli ixtisoslashgan, ya'ni spetsifik hususiyatlar kasb etgandir.

Shunday qilib, sezgi voqey narsalarda xaqiqatan bor xossalarning in'ikosidir. Modomiki shunday ekan, sezgi – moddiy dunyoni bilish manbaidir.

Demak, inson bilimining manbai – sezgidir. Chunki inson o'zining birinchi va boshlang'ich bilimlarini sezgidan oladi. Uning qolgan barcha bilimlari shu birinchi boshlang'ich bilimi asosida vujudga keladi. Insonni ob'ektiv muhit bilan bog'lovchi eng birinchi yo'l ham sezgilar. Inson onging tashqi olam bilan bevosita munosabati amaliyot jarayonida sezish orqali amalga oshiriladi.

SEZGILARNING O'SISHI

Bola ona qornida 7-9 oylik bo'lgan chog'laridayoq uning barcha sezgi organlari ancha o'sib etilgan bo'ladi. Ammo bundan, bola dunyoga kelgan hamono tevarak-atrofdagi narsalarni katta yoshli kishilar bilan bab-baravar idrok qila olar ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi.

Bolalarning sezgi organlari tajribaga, tarbiyaga qarab o'sadi, mustahkamlanadi, sezish qobiliyati mukammallashadi. Go'dak bolaning sezgilarini biron qo'zg'ovchiga javoban ko'rsatadigan reaksiyalariga qarab bilib olamiz, xolos. Shu reaksiyalarga qarab, bola hayotining dastlabki kunlaridanoq unda issiq va sovuqni teri sezgisi bilan sezish qobiliyati bor deb aytish mumkin. Tegishga javoban bo'ladigan reaksiyalar ham ancha yaqqol ko'rinadi. Bolada ta'm bilish sezgilari ham bo'ladi: bolada shirin eritmaga (qandga) bir boshqa, achchiq eritmaga (xininga) bir boshqa reaksiya bo'ladi.

Bola dunyoga kelgan dastlabki kunlardanoq yorug'likning o'zgarishiga qarab, ko'z qorachigi torayadi yoki kengayadi. Ammo bola ko'z harakatlarini hali muvofiqlashtira olmaydi (ko'zini tuta olmaydi): bir ko'zi bir tomonga, ikkinchi ko'zning ikkinchi tomonga qarab turishi, bir ko'zini ochib ikkinchi ko'zini yumib yotishi mumkin. Bola har narsaga tikilib tura olmaydi. Bola tahminan ikkinchi oy oxirida narsalarga tikilib qaraydigan bo'ladi; shu vaqtda bola tikilgan narsasi chetga surilsa, uni ko'zlari bilan birinchi marta qidira boshlaydi. Besh oylik bola yorqin ranglarni ancha ayiradigan bo'lib qoladi.

Bola tug'ilgan dastlabki kunlarda hech narsani eshitmaydi. Buning sababi shuki yangi tug'ilgan bolaning o'rta qulog'iga mahsus modda to'lgan bo'ladi, bu modda tovushning o'tishiga to'sqinlik qiladi. Bu modda birinchi xafta davomida aksari shimilib ketadi, bola tovushga javoban reaksiya ko'rsata boshlaydi. Avvallari bola faqat tovushning kuchiga javob bersa, ikki-uch oyligida tovushning qay tomondan kelayotganligini bila boshlaydi va tovush kelgan tomonga boshini bura boshlaydi. Bolaniig tovushlarga sezgirliigi o'sa boshlaydi, yoqimli ashula yoki muzika tovushini eshitganda talpinib suyunadi va, aksincha, qattiq tovushlar eshitganda, buni yoqtirmaganligidan chinqiradi.

Bola hayotining dastlabki 3-4 oyida sezgi organlarining hammasi o'z vazifasini o'taydigan bo'lib qoladi; keyinchalik shu organlar o'sadi va farq qilishga doir sezgirlik kuchayishi bilan sezgilar bir-biridan ajratila boshlaydi. Masalan, bola to'rt yoshligida ko'pgina ranglarni bir-biridan ayiradi. Ikki-uch yashar bolalarda eshitish sezgisi shu qadar o'sadiki, ular ayrim kishilarning ovozlarini va ayrim narsalarning tovushlarini bemalol ayirish bilan birga, murakkab kuylarni ham ayira oladi va eng oddiy kuylarni ayta boshlaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning har xil sezgilariga absolyut sezgirliigi ancha yuqori darajaga etishi aniqlangan. Ammo maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada farq qilishga doir sezgirlik maktab yoshidagi bolaga yoki katta yoshli kishiga nisbatan hali ancha zaif bo'ladi.

Odam bolalik davridan biror faoliyatga kirishsa, sezgilari yaxshiroq o'sadi. Maktabgacha tarbiya yoshida sezgilar, turli o'yinlarda o'sadi. Bu o'yinlarda xilma-xil xossalari o'yinchoqlar katta o'rin tutadi. Maktab yoshida o'qish, jumladan, moddiy narsalarniig har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktab o'quvchilarida, asosan farq qilish sezgirliigi o'sadi. ko'rish va eshitish sezgirliigi ayniqsa tez o'sadi.

7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 protsent ortishi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda 65 protsentgacha ortishi olimlarining mahsus tekshirishlarida aniqlangan. Maktab o'quvchilarini rasmga o'rgatish ranglarni ayirish sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Maktab yoshida eshitish sezgilari ham hiyla o'sadi. Ranglarni farq qilish sezgirliigi bolalarga ashula o'rgatish munosabati bilan ayniqsa kuchli suratda o'sadi.

Maktab yoshida harakat malakalarining vujudga kelishi munosabati bilan muskul harakat sezgirliigi ham o'sadi. Mahsus tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, 8 yoshdan 14 yoshgacha bolalarda bu sezgirlik 50 protsentdan ziyod ortadi.

Odamning mehnat faoliyati sezgilarning o'sishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, biron mahsulotni tayyorlaganda, shuningdek, nazoratdan o'tkazganda moddiy narsalarga bevosita tegish (ko'rish, eshitish, paypaslab sezish va hokazo) bilan birga, shu narsalarning sezib bilinadigan ayrim xossalariiga katta e'tibor berishga to'g'ri keladi, sezgi organlarining farq qilish qobiliyatiga ortiqroq talab qilishga to'g'ri keladi.

Modomiki shunday ekan, maktabda ishlab chiqarish – mehnat ta'limini amalga oshirish o'quvchilarda sensor sezgirlikning turli tomonlarini o'stirishga yordam berishi shubhasiz.

Sezgilarining o'sishi uchun jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyati bor. Masalan, aniq harakatlar qilishga to'g'ri keladigan mashqlar muskul-harakat sezgilarini ustiradi. Mashq qilish jarayonida sezgilarning hamma xillari o'sadi.

Sezgilarining ochiq ravshan bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Sezgilar so'z – ifodalar bilan bog'lansa, ochiq-ravshanroq bo'lib qoladi. Masalan, kuy tonlari tegishli terminlar bilan ifodalanmasa, ularni eshitishda kelib chiqadigan sezgilarni ta'riflab bo'lmaydi. So'z bilan ifodalanmagan narsa umumiy kompleksdan yaqqol ajralib turmaydi. Odamning sezgisi – aniqligi, ravshanligi, differentsiiallanganligi (bir-biridan ajralganligi) nutqning taraqqiy etishi bilan o'sadi va ko'p jihatdan nutq tarbiyasiga bog'liq bo'ladi.

Bolalarni to'g'ri tarbiyalash sezgilarning o'sishida katta ahamiyatga egadir. Bolaning sog'ligi va jismoniy tarbiyasi haqida g'amho'rlik qilish, jumladan, sezgi organlarining va sensor sezgirlikning o'z vaqtida o'sishini ta'minlashdan ham iborat.

Sezgilar idrok tarkibiga kiradi, shu sababli, bolalarda idrokni o'stirish bilan ularning sezgilarini ham o'stirgan bo'lamiz. Mushohadani, kuzata bilishni tarbiyalash - sezgi organlarini ham tarbiyalash demakdir, farq qilish sezgirligini ham o'stirish demakdir.

IDROK .

I. IDROK TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Yuqorida aytilganidek, idrok sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarini esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug'ini esa sezamiz, og'zimizdagi chaqmoq qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz. Ammo xossa va narsa bir-biridan ajralmasdir, shu sababli narsalarni idrok qilish ham sezgilardan ajralgan holda voqe bo'lishi mumkin emas.

Biz bir narsani idrok qilayotganimizda uning ayrim xossalarini ham sezamiz.

Biror narsaning o'zini idrok qilmasdan hosil bo'ladigan sezgilar yangi tug'ilgan chaqaloq hayotining dastlabki kunlaridagina mavjud bo'lsa kerak; chaqaloq narsaning o'zini idrok qila bilmasa ham undan hosil bo'ladigan sezgilarni ajratadi, masalan, yorug' va qorong'ini, shirin va nordonni sezadi. Odamning murakkab psixik hayotida ayrim sezgilar faqat idrok jarayonida fikrni analiz va abstraktlashtirish yo'li bilan ajratiladi.

Sezgilar, odatda sodda, elementar psixik jarayonlar deb hisoblanadi, idrok esa murakkab psixik protsessdir. Biz idrok qilayotgan narsalar g'oyatda xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, chunonchi–binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz muzika, surat, rasm va boshqa san'at asarlarini idrok qilamiz. Odamning hayotida nutqni - og'zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim o'rin tutadi.

Atrof-yonimizdagi narsa va hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki hamma vaqt idrok qilinib turgan narsa boshqa narsalar bilan makon va vaqt jihatdan bir-biri bilan bog'langan holda idrok qilinayotganini har bir kishi o'z kundalik tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, stolni idrok qilayotganimizda biz uning joyini, atrofini o'rab olgan stullarni, shu paytda radiodan eshitilayotgan muzikani ham idrok qilamiz, xona ichidagi radiopriyomnikni ham, kishilarni ham bir vaqtda ko'ramiz.

Biz narsa va hodisalarni makon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Makon va zamon moddiy bog'liq formasi sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma'nosi shuki, biz narsalarni, ularga xos bo'lgan fazodagi formalari (kub, uchburchak, doira va hokazo shakllari)ga, fazodagi katta-kichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fazodagi munosabatlari (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o'ng tomonda, yuqori va past turishlari)ga qarab idrok qilamiz, ular tinch yoki harakat holatlarida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo'lish va o'zgarib borishlarida idrok qilamiz. Idrokda – 1) idrok jarayonini ya'ni ongimizning bevosita aks ettiruvchi faoliyatini va narsalarni idrok qilish (aks ettirish)dan hosil bo'ladigan sub'ektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim.

IDROKNING MURAKKABLIGI

Idrok murakkab psixik protsessdir. Bu murakkablik, avvalo shundan iboratki, har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan, qovunni idrok qilish uning shaklini (uzunchoq. va hokazo), rangini (ko'k, oq. va hokazolarni) sezish – bu ko'rish sezgilar idrok, hidini sezish (hid sezgilari), shirin, chuchukligini sezish (maza sezgilari), og'ir-engilligini, qattiq-yumshoqligini sezish (muskul sezgilari) va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida ajratilgan shu ayrim sezgilar (retseptsiyalar) idrokning retseptiv tomonini tashkil qiladilar.

Shu xossalarning jamini sezishdan idrok qilayotgan narsaning dastlabki bevosita obrazi hosil bo'ldi, bu idrokning pertseptiv tomonini tashkil qiladi. Bunda shu xossalar narsaning o'zida qanday bog'langan bo'lsa, ayni shu tarkibda seziladi. Shu sababli idrok qilinayotgan narsaning

dastlabki obrazi ham sezgilarning mexanik jami (yig'indisi)dan iborat bo'lmay, balki yaxlit, bir butun bo'ladi.

Idrokning nerv-fiziologik mexanizmlari ham sezgilardagiga qaraganda ancha murakkabdir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya po'stining analiz sintez faoliyatidan iborat bo'lib, bu faoliyat sezgi organlarimizga ta'sir qilib turadigan narsa yoki hodisaning bitta hossasi bilan emas, balki bu hossalarning jami, butun bir kompleksi bilan vujudga keladi. Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar hossalari jamiining ta'siri bilan hosil bo'ladigan muvaqqat bog'lanishlar sistemasidan iboratdir. har bir narsadagi hossalarning shu jamiga qarab, biz narsalarni bir-biridan farq qilamiz.

I.P.Pavlov qilgan tajribalardan ma'lum bo'ldiki, agar analizatorga bironta yakka qo'zg'ovchi emas, balki qo'zg'ovchilarning jami muntazam ta'sir qilib tursa, bundan tug'iladigan reaksiya har bir qo'zg'ovchining o'z xususiyatiga qarab emas, balki bu qo'zg'ovchilarning o'zaro qanday bog'lanishiga, o'zaro munosabatiga qarab tug'iladi. I.P.Pavlov bu hodisani munosabat refleksi deb atadi.

Bunday bog'lanishlarning ko'rish analizatorida hosil bo'lishi, masalan, muayyan bir figuralarning qanday rang bilan chizilganligi va katta-kichikligidan qat'iy nazar, ularning konturlarini topib olishga imkon beradi. Bunday bog'lanishlarning eshitish analizatorida hosil bo'lishi bironta melodiyaning baland yoki past (ingichka yoki yo'g'on) tonda ijro qilinishidan qat'iy nazar, uni tanib olinishiga (bir xilda idrok qilinishiga) imkon beradi. Munosabat refleksi narsaning ayrim xossalarning o'zaro ob'ektiv bog'liqligini aks ettirishdan iboratdir. Shunday qilib, idrok bitta sezgi organining ishi bo'lavermay, balki boshqa bir qancha sezgi organlari, bir qancha analizatorlarning faoliyati mas'ulidir. Lekin har bir idrokda sezgi organlaridan biri eng muhim o'rin tutadi. Masalan, suratni idrok qilishda ko'rish organi, muzikani idrok qilishda eshitish organi bosh o'rinda turadi. Idrok ham sezgilar kabi, bosh o'rinda turadigan ana shu organlarga qarab: ko'rish, eshitish, hid, maza va boshqa idrok xillariga bo'linadi. Bulardan hayotimiz uchun eng muhimlari ko'rish bilan eshitish idrokidir.

Bulardan tashqari, idrokning yana aralash turi ham bor. Idrokning bu turida yolg'iz bir sezgi organi emas, balki ikki, uch sezgi organi baravar muhim o'rinda turadi. Ovozli kinofilm yoki operani idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi baravar muhim o'rin tutishi aralash idrokka misol bo'la oladi.

Idrokning mazmuni uning tarkibiga kirgan sezgilarning faqat oddiy jami yig'indisidan iborat bo'lib qolmaydi. Biz o'tmishdagi tajribamizda uchburchak va doiralarni ko'p marta ko'rganmiz, bu figuralar bilan ko'p marta ish ko'rganmiz. Bu figuralarning obrazi miyamizda mustahkam o'rnatilib qolgan. Shu sababli, bu rasmlarni ko'rishimiz bilan ilgari bizda hosil bo'lgan tasavvurlar yana esimizga kelib, miyamizda uchburchak yoki doiraning yaxlit obrazi paydo bo'ladi. Atrof-yonimizdagi hamma narsalarni idrok etish ana shunday amalga oshiriladi. Shunday qilib, idrok jarayonlariga xotira faoliyati ham qo'shiladi. Shu sababli idrokning fiziologik asosida avval hosil bo'lgan muvaqqat nerv bog'lanishlari ham mavjuddir.

Agar idrok jarayoniga xotira ishtirok qilmay qo'ysa edi, u holda idrok unchalik mazmunli bo'la olmas edi, hamma buyum va hodisalar nazarimizda har gal yangi va notanish narsadek bo'lib ko'rinaverardi. Xotira tufayli biz narsalarni har gal aynan o'sha narsa yoki o'xshash narsa, yo bo'lmasa bir-biridan boshqa-boshqa narsa deb idrok qilamiz. Har bir idrok ma'lum darajada tanib olish va umumlashtirish jarayoni hamdir.

Ko'p hollarda idrokimiz tarkibiga o'tmishdagi tajriba bilan birga xayol tasavvurlari ham kiradi. Idrokning mazmuni ba'zan idrok qilinayotgan ob'ektning o'ziga qaraganda kengroq, boyroq bo'ladi. Masalan, biz uy ichida turib, qirov bosgan deraza oynasiga qarasak, odatda, qirov allaqanday tropik o'rmon va gullarga o'xshash ko'rinadi. Kechqurun yoki oydin kechalarda bog' yoki o'rmondagi daraxtlar ba'zan xayoliy tus olib, ko'zimizga allaqanday g'alati bo'lib ko'rinadi. Idrok qilinayotgan ob'ektlarning o'z tomonimizdan «qo'shib» shu tarzda kengaytirilishi xayolimiz mas'ulidir. Lekin bunda xayol jarayonlari ham, xotira jarayonlari singari, idrokda ixtiyorsiz, ongimiz uchun «bilinmaydigan» bir suratda sodir bo'ladi. Idrok jarayonlarida xayol ishtirok etganligi bizga idrok natijalarini analiz qilib ko'rganimizdagina ma'lum bo'lib qoladi.

Masalan, o'rmondagi to'nkaning qorasi bironta yovvoyi hayvonga o'xshab ko'zga ko'rinsa, bu holda hayvonning obrazi bu to'nkani idrok qilayotgan kishining xayoli mahsulidir. Idrok tarkibiga tafakkur va nutq faoliyati ham kiradi. Bunda tafakkur va nutq, faoliyati, avvalo idrok qilinayotgan narsa va hodisaning nomini ovoz bilan yoki o'z ichidan aytishda va bilishda ifodalanadi. Narsa va hodisaning nomini so'z bilan ifodalash demak—bu narsa va hodisaga nom berish va uni mavjud tushuncha doirasiga kiritish demakdir. Masalan, biz 28 «A»- rasmni uchburchak va 28 «B»- rasmni doira deb aytamiz va shu bilan birga ularni biz bilgan geometrik tushunchalar doirasiga kiritamiz. Idrok qilayotgan narsa va hodisalarni anglab va tushunib olishimiz sababi ham shundadir. Agar idrok qilayotgan biron narsa yoki hodisamiz yangi, noma'lum bo'lsa, bizda darrov fikr faoliyati boshlanib, «bu nima», «buning nomi nima» degan savol tug'iladi. Bu hol ham idrok jarayonida tafakkurning ishtirokini ko'rsatadi. har bir idrok hukm (gap) formasida ifodalanadi, masalan: «bu kitob», «bu odam», «bu muzika» va hokazo. Odamning idroki sezgi organlariga ta'sir ko'rsatayotgan biron narsaning oddiygina obrazi emas, balki odamning tajribasi zaminida anglab, tushunib olinadigan obrazdir.

Narsa va hodisalarni nomini atab, biz idrokimiz mazmunini ochiq ravshan qilamiz, bu idrokimizni boshqa kishilar uchun ham aniqlaymiz.

Nutqni, rasmlarni, badiiy suratlarni, muzika va boshqa san'at asarlarini idrok qilish, moddiy buyumlarni idrok etishga nisbatan ko'p darajada murakkabdir. Shu jumladagi idrokning mazmuni, asosan, odam hosil qilgan tajribaning boyligi, unda tafakkur va xayolning nechog'li taraqqiy qilganligi bilan belgilanadi.

Idrokimizda nutq ishtirok qilganligidan, idrokning fiziologik asosi birinchi signal sistemasiga oid nerv tutashuvigina bo'lib qolmay, balki ikkinchi signal sistemaning ham nerv bog'lanishlari idrokning fiziologik asosidir. Idrokda ikkinchi va birinchi signal sistemalari birlashgan holda amal qiladi.

IDROKNING FAOLLIGI VA KUZATISH

Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi organlarimizga ta'sir qilib turishlari natijasidagina emas, balki shu bilan birga idrok qilayotgan odam o'zining olamni bilish va amaliy faoliyatida yon atrofidagi narsalarga ta'sir ko'rsatishi natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning faolligiga, avvalo unga bog'liq bo'lgan hissiy kechinmalar sabab bo'ladi. Bu tuyg'u-hislar, avvalo shu topdagi idrok tarkibiga kiradigan sezgilarning emotsional (hissiy) tomonidan iborat bo'ladi. Idrok qilinayotgan narsa va hodisalar to'g'risida o'tmishda tug'ilgan taassurot va fikrlar bilan bog'liq hissiyot ham shu jumladandir. Ko'pincha odamning idrokiga shu paytda kechirayotgan bironta hissiyoti - shodligi, xushchaqchaqligi, g'amginligi, tajangligi va boshqa shu kabi tuyg'ulari ta'sir qilib, idrok qilinayotgan narsa yoki hodisaga ma'lum bir tus beradi. Shu sababli, kishining ta'bi xiralik vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday «g'amgin», «ma'yus» dek ko'rinadigan bo'lsa, ta'bi chog' vaqtida gullar «kulib» turganday, hamma yok «quvnoq» dek ko'rinadi va hokazo.

Tuyg'u-hislar idrok mazmunini jonli, yorqin qiladi, idrokni ma'lum bir tomonga yo'naltiradi. Tuyg'u-hislar idrokning faollik darajasini kuchaytiradi, idrok sharoiti bo'lgan boshqa psixik jarayonlarning ildamlilik darajasiga ta'sir qiladi: bu jarayonlarni tezlatadi yoki susaytiradi. Idrok bilan bog'liq hislar, jumladan, xayol jarayonlarini qo'zg'atib faollashtiradi. Masalan, kishi qattiq vahimaga tushganda har bir arzimagan narsadan ham havfsirayveradi, oddiy, arzimagan narsa ham nazarida allaqanday – dahshatli tuyuladi yoki kishi qattiq, hushvaqtlikda o'zini har narsadan mamnun sezadi, oddiy, arzimagan narsalardan ham zavqlanaveradi, shuning uchun ham: «qo'rqan ko'zga qo'sh ko'rinar» yoki «guli-gun xayol» deydilar.

Idrok jarayonlaridagi diqqat g'oyat katta ahamiyatga egadir. Diqqat idrokning faolligini oshiradi va idrokning mukammal, raso va ravshan bo'lishiga xizmat qiladi. Diqqat, faollik darajasiga qarab, ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin, shu sababli idrok ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin.

Muayyan bir ob'ektni oldindan maqsad qilib olmasdan va mahsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish protsessni ixtiyorsiz idrok deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari

diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qilayotgan ob'ektlarning ta'siri bilan qo'zg'aladi; masalan, biz uzoqdan kelayotgan poezd ovozi beixtiyor eshitamiz, tunda qirda yonayotgan alangani uzoqdan beixtiyor ko'ramiz. o'zining yorug'ligi, rang-barangligi, harakati, hushohangligi, kontrastligi bilan ajralib turadigan narsa yoki hodisalar, odatda, beixtiyor idrok qilinadi, shuningdek, ayni vaqtda birona ehtiyoj va manfaatimizga javob beradigan, shaxsiy tajriba va bilimlarimizga eng ko'p darajada muvofiq keladigan va biz uchun g'oyat katta ahamiyati bo'lgan ob'ektlar ham beixtiyor idrok qilinadi.

Ixtiyorsiz idrok tetik, bardam vaqtimizda bizda to'xtovsiz bo'lib turadigan protsessdir.

Oldin belgilangan maqsadga qarab muayyan bir ob'ektni idrok qilishni ixtiyoriy idrok deb ataladi. Badiiy bir rasmni ko'rish, dokladni e'tibor bilan eshitish, yozma ishlardagi imlo xatolarini chizib o'tish, operadagi ariyani tinglash, ko'pchilik orasida o'zimiz qidirgan bir shaxsni topib ajratish ixtiyoriy idrokka misol bo'la oladi.

Ixtiyoriy idrok ixtiyorsiz idrokdan ayrilgan holda bo'ladigan protsess emas. Ixtiyorsiz idrok ixtiyoriy idrok uchun go'yo «fon» bo'lib xizmat qiladi.

Muayyan sohaga tegishli narsa va hodisalarni sistematik va uzoq vaqt davomida ixtiyoriy idrok qilib borishni kuzatish deb ataladi. Masalan, biz olma daraxtining gullashini ma'lum vaqt davomida kuzatib borishimiz yoki bola nutqining qanday o'sib borishini bir necha yil davomida kuzatib borishimiz mumkin. Lekin kuzatish samarali bo'lmog'i uchun etarli darajada kuchli, barqaror diqqat bilan birga aktiv fikrlash mavjud bo'lishi shart.

Kishining sistemali, davomli va rejali idrok qilish qobiliyati kuzatuvchanlik deb ataladi. Kuzatish qobiliyati tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni ma'lum bir maqsad bilan sistemali va rejali idrok qila bilishdir.

Xar bir kishi ma'lum darajada kuzata bilish qobiliyatiga ega, bu qobiliyat har kimning o'z hayotiy tajribasi va bilish faoliyatida taraqqiy qilib boradi. Ammo har bir kishini ham razmi o'tkir, kuzatish mahorati zo'r deb bo'lavermaydi. Razmi o'tkir, kuzata bilish qobiliyati zo'r kishi deb, odatda, o'z oldiga jamiyat uchun foydali, ilmiy va boshqa muhim vazifalarni qo'ya biladigan, tevarak-atrofdagi xilma-xil narsa va hodisalardan kerakli va eng muhim ob'ektlarni ajrata biladigan kishini aytiladi. Razmi o'tkir, kuzata biladigan kishi idrok qilayotgan narsa va hodisalardagi o'xshashlikni va farqni darrov payqab oladi, bu narsa va hodisalarning eng muhimi, zarur hususiyatlarini ajrata biladi.

Razm sola, bilish, kuzatuvchanlik qobiliyati shaxsning nihoyatda qimmatli sifatlaridandir. U mavjud sharoitni turli tushunishga, o'rab olgan olamni samarali o'rganishga va xususan, o'quv materialini chuqur o'zlashtirishga imkon beradi.

I.P.Pavlov kuzatuvchanlik ilmiy bilishning asosiy sharti deb hisoblardi. Pavlov shahrida u tashkil qilgan biologiya stantsiyasi binosining old tomoniga kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik» deb bejiz yozilmagan edi.

K.D.Ushinskiy kuzatuvchanlikni o'stirish vazifasiga katta ahamiyat berardi. «Agar ta'lim bolalarning aqlini o'stirmoqchi bo'lsa,— deb yozgan edi K.D.Ushinskiy,— ularning kuzatuvchanlik qobiliyatini mashq qildirish kerak». Shuning uchun ham o'sib kelayotgan yosh avlodda kuzatuvchanlikni tarbiyalash pedagogikasining muhim vazifalaridan biridir.

IV. APPERTSEPTSIYA

Yuqorida bayon qilinganlardan ma'lumki, odamning tajribasi, bilimi, xayol va tafakkurining faoliyati, hissiyot va diqqati, umuman odam psixikasining hamma mazmuni idrokida namoyon bo'ladi. Bu psixik hayotning idrokda aks etuvchi va idrokka ta'sir ko'rsatuvchi mazmunini appertseptsiya deb ataladi.

Appertseptsiyalarning nerv-fiziologik mexanizmi, aftidan, o'tmishdagi tajribadan hosil bo'lgan bog'lanishlar sistemasidan va ularning yangi hosil bo'layotgan muvaqqat bog'lanishlarga ta'sir ko'rsatishidan iborat bo'lsa kerak.

Nerv bog'lanishlarning tarkib topgan sistemasi (ya'ni dinamik stereotip) birona bo'shroq hattoki birona o'xshash qo'zg'ovchining ta'siri bilan ham qo'zg'almog'i mumkin. Bunda qo'zg'algan stereotipdan hosil bo'lgan natija, shu stereotipni vujudga keltirgan jami qo'zg'ovchilar ta'sir ko'rsatgandagi natijasidan sira qolishmaydi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayrim kishilarning idrok etishida ko'rinadigan ba'zi hususiyatlar appertsepsiya bilan belgilangan bo'ladi. Bu hususiyatlar odamning tajribasi va bilimlariga bog'liq hususiyatlardir. Kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, ma'lumotlari, turmush tajribalari, kasblari, sinfiy chiqishlari, temperament, xarakter, qobiliyat va qiziqishlarida ko'rinadigan shaxsiy hususiyatlariga qarab, har xil idrok qiladilar.

Odamning aqlli qanchalik etuk, muayyan sohaga oid tasavvuri, fikri, tajribasi, bilimi qanchalik boy bo'lsa, uning shu sohada idroki ham shunchalik murakkab, chuqur va sermazmun bo'ladi. Bu hususiyatlar moddiy buyumlarni idrok qilishdayoq namoyon bo'ladi. Masalan, bironta yangi mashinani tegishli ixtisosi bo'lmagan kishi tomonidan idrok qilinishi, ixtisosi bor odamning idrokiga qaraganda, mazmunan torroq, va yuzaki bo'ladi. Ayni bir ob'ektlarni tegishli ixtisosi bo'lmagan kishining kuzatishlariga qaraganda, olimning chuqur ilmiy kuzatishlari hiyla farq qiladi.

Ayni bir mevali bog'ni rassom, agronom va savdo xodimi har xil, ya'ni har qaysisi o'z nuqtai nazaridan e'tibor berib idrok qilishi mumkin.

Alifbe va boshlang'ich o'qish kitoblari yirik harflar bilan bosiladi, chunki endi savod chiqarayotgan kishilarda (bola va katta yoshlilarda) hali kitob o'qish tajribasi bo'lmaydi. Ko'p o'qigan, bu sohada katta tajribaga ega bo'lgan kishilar mayda harf bilan bosilgan xatni ham (masalan, gazetani) jo'ngina o'qib ketaveradilar. Bizda hosil bo'lgan tajriba va bilim tufayli, biz chala yozilgan so'zlarni, tushib qolgan xarflarni payqamasdan, xato yozilgan bo'lsa ham, baribir, to'g'ri o'qiyveramiz. Masalan, taxistoskop bilan qilingan tajribalar shuni ko'rsatadiki, «avtombrus» deb xato terilgan so'z «avtobus» yoki «avtomobil» deb, «sinoatlantirish» deb terilgan so'z «sanoatlashtirish» deb o'qiyverar ekan va hokazo.

Idrokka sub'ektiv mazmun berish og'zaki materialni idrok etishda ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Masalan, «ildiz» degan so'zni botanik o'simlik ildizi, matematik kvadrat yoki kub ildizi, tish doktori tish ildizi degan ma'noda idrok qilishlari mumkin. Reaksiya degan so'zni tarixchi bir ma'noda tushunsa, ximik yoki psixolog boshqa ma'noda tushunishi mumkin. Appertsepsiya badiiy asarlar tekstini, badiiy surat va rasmlarni idrok etishda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Biz bironta suratga ko'z solganimizda to'g'ridan-to'g'ri faqat bo'yoq rang va chiziqlarni har xil chatishuvini ko'ramiz, xolos. Bu pertsepsiyadir. Rasm va suratni idrok qilganimizda esa, masalan, istiqbolni, odam va hayvonlarning ish-harakatlarini biz o'tmishdagi tajribamiz, bilimlarimiz va xayolimiz faoliyati natijasida idrok qilamiz. Bu appertsepsiyadir. Muzikani idrok qilishda ham xuddi shu hol yuz beradi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayni bir kishi turli vaziyatda turlicha idrok qilavermog'i mumkin, bu hol har gal o'sha kishini kayfiyati, hissiyoti, diqqati, manfaati, maqsadi, va hokazolarga qarab ro'y beradi. Bironta murakkabroq vaziyatni idrok qilayotganimizda e'tiborimiz va manfaatimizning talabiga qarab, biz shu vaziyat tarkibiga kirgan yakka bir narsani yoki uning qismini ajrata olamiz. Masalan, o'rmonda biz uchun zarur bo'lgan bironta daraxtni hamma boshqa daraxtlardan ayrim idrok qilamiz. Muzikani eshitganimizda garmoniya ohanglaridan biz uchun tanish bo'lgan bir kuyni ajratamiz.

Idrok jarayonida ba'zan uchrab keladigan sub'ektivizm ham appertsepsiya natijasidir. Bu sub'ektivizm, masalan, vaqtni, harakatni idrok qilishda, qizg'in munozaralar borayotgan paytda bir kishining gapini idrok qilishda ko'proq uchraydi.

Shunday hollar ham uchraydiki, biron narsa yoki hodisa sezgi organlarimizga ta'sir qilib tursa ham, lekin idrok qilinmay qoladi, ya'ni ongimizning chet-chetida qolaveradi. Masalan, bir kishi muayyan bir narsaga tikilgandek ko'rinsa ham, lekin u narsaning o'zini ko'rmaydi, gapni eshitayotgandek ko'rinsa ham, lekin gap uning qulog'iga kirmaydi. Bunday holning sababi diqqatimiz (butun fikri-zikrimiz) ayni vaqtda sezgi organlarimizga ta'sir qilib turgan ob'ektdan boshqa ob'ektga chalg'ib, xayol kochganligidadir. Bunday odatda, odamlarning hayotida tez-tez uchrab turadi.

Bunday holning fiziologik sababi shundaki, ob'ektning (qo'zg'ovchining) analizatorlarga ta'siri birinchi signal sistemasi yo'li bilan boradi, ayni vaqtda ikkinchi signal sistemasida ilgari hosil bo'lgan bog'lanishlar tormozlanib qoladi, shu sababli, narsaning (qo'zg'ovchining) mavjudligi

fahmlanmay qoladi. Appertsepsiyaning faqat o'tmishdagi tajriba va bilimlarni idrok mazmuniga kiritaverish deb tushunish yaramaydi.

Shunday qilib, idrok jarayonlari faqat sezgi organlarining faoliyati bo'lib qolavermaydi. Olamdagi narsa va hodisalarni odam bir butun shaxs sifatida idrok etadi va bunda shaxsga xos bo'lgan hamma sifatlar, uning ahvoli, mayl va maqsadlari, shuningdek, individual va yosh xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Appertsepsiya fazo, vaqt hamda harakatni idrok qilishda katta rol o'ynaydi. Illyuziyalar esa hiyla darajada appertsepsiya natijasidir.

FAZONI IDROK QILISH.

Fazoni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz narsalarning fazodagi formalarini, ularning fazodagi katta-kichikligini va fazodagi o'zaro munosabatlarini ko'zda tutamiz. Ma'lumki, fazodagi shakllariga qarab, uch burchakli, to'rt burchakli, kub, silindr va shu kabi shakldagi narsalar ajratiladi; narsalar katta-kichikligiga qarab, nisbatan katta, kichikroq, o'rtacha va hokazo narsalarga ajratiladi; fazodagi munosabatlariga qarab, bu narsalar bizga va bir-biriga nisbatan yaqin, uzoq, chap tomonda, o'ng tomonda, yuqori yoki past bo'lishlari mumkin. Fazoni biz uning hamma uch o'lchovida ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari yordami bilan idrok qilamiz.

Fazo munosabatlarini, narsalarning formasini, narsalarning hajmi va katta-kichikligini biz asosan ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Fazoni biz bir ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni monokulyar, ikki ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni binokulyar idrok qilamiz.

Monokulyar idrok quyidagicha voqe bo'ladi. Biz ko'z bilan qaraganimizda, biz shu narsadan aks etgan nurlar ko'z gavharida sinib, ko'zning to'r pardasi (setchatka)da shu narsaning aks etgan surati fotoapparatdagiga o'xshab, to'ng'irilib, teskari tushadi. Ammo bunga qaramasdan, biz narsani xaqiqiy holatida, xaqiqiy shakli va katta-kichikligida ko'ramiz idrok qilamiz.

Narsaning chetlaridagi nuqtalaridan aks etgan nurlar ko'z gavharida bir-birini kesib o'tadi va ularning kesilish joyida ko'rish burchagi hosil bo'ladi. Bu burchakning katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligiga hamda uning ko'zdan qanchalik uzoq-yaqin turganiga bog'liq bo'ladi. Narsa qanchalik katta bo'lsa, ko'rish burchagi ham shunchalik katta bo'ladi va aksincha. Kattaligi bir xildagi ayni bir narsani yaqin masofadan ko'rayotganimizda ko'rish burchagi kattaroq, uzoqdan turib qarasak kichikroq bo'ladi. Demak, ko'rish burchagining katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligini, shuningdek, uning qanchalik uzoqlashganini bildiradi.

Ko'zimiz bilan tik (to'ppa-to'g'ri) qaraganimizda, agar yorug'lik kuchli bo'lib, ko'rinib turgan narsalar o'rtasidagi ko'rish burchagi 50 dan kam bo'lmasa, ko'zimiz ayni bir vaqtda ikki narsani (ikki nuqtani) ko'ra oladi. Lekin, ko'rish burchagi kichikroq bo'lsa, ikki narsa yoki ikki nuqta bittadek bo'lib ko'rinadi. Yon tomondan qaraganda ikki nuqta bittadek ko'rinadi va ko'rish burchagi hiyla katta bo'ladi. Shuning uchun ham uzoq masofadagi ikki yoki bir qancha narsa «birlashib ketib», bir narsadek idrok qilinadi.

Ikki narsani ayni bir vaqtda ko'rayotganda ko'rish burchagi qanchalik kichik bo'lsa, ko'z shunchalik o'tkir hisoblanadi.

Yaqin yoki uzoqroq masofadagi narsalarning aks etgan surati to'ppa-to'g'ri ko'z to'r pardasiga tushmog'i uchun ko'z gavhari burtig' yoki yassi holda bo'lmog'i kerak. Yaqin turgan narsalarga qaragan paytda ko'z gavhari qorayib sharga o'xshash burtig' formaga, uzoqdagi narsalarga qaraganda esa cho'zilib, qariyb yassi formata kiradi. ko'z gavharining va umuman, ko'zning ravshan ko'rish uchun uyg'unlashuvini akkomodatsiya deb ataladi. Ko'zning akkomodatsiyasi 20-25 metr doirasida fazoning uchinchi o'lchovini, ya'ni olislikni, chuqurlikni, relefni ko'z bilan idrok qilishda ayniqsa katta ahamiyatga ega.

Ko'z xiralik – uzoqdan yaxshi ko'ra olmaslik va yaqindan yaxshi ko'ra olmaslik. Ko'z gavhari qanchalik shar formasiga yaqinlashsa, yorug'lik nurining sinishi shunchalik kuchliroq bo'ladi va qaralayotgai narsaning surati ham ko'z gavharidan shunchalik yaqin erda aks etadi. Ko'z gavhari

qanchalik ko'p cho'zilib yassi forma olsa, nurning sinishi ham shunchalik kuchsiz bo'ladi va qaralayotgan narsaning surati ham ko'z gavharidan shunchalik yiroq erda aks etadi.

Ko'z gavharining yassi formaga yoki bo'rtib shar formasiga kira olish qobiliyati hamisha zo'r berib tikilishdan yoki odamning yoshiga qarab susayib bormog'i mumkin. Bunday hollarda normal ko'rish qobiliyati buzilib, uzoqdan yaxshi ko'ra olmaslik (yassilanish qobiliyatining zaifligi) yoki yaqindan yaxshi ko'ra olmaslik (bo'rtish qobiliyatining zaifligi) paydo bo'ladi.

Uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlarning ko'z gavharida nurlarning sinishi kuchli bo'ladi; binobarin, bu sinayotgan nurlar ko'z to'r pardasiga borib etmasdanoq bir nuqtaga yig'iladi. Buning natijasida narsaning surati ko'z to'r pardasida xira, mujmal aks etadi. Shuning uchun ham uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar botik kuzoynak taqib yuradilar, chunki botiq ko'zoynak nurlarni tarqatadi va bu nurlarning sinish nuqtalarini ko'z to'r pardasigacha etkazadi.

Yaqindan yaxshi ko'rmaydigan odamlarning ko'z gavharida nurlarning sinishi zaif bo'ladi, natijada nurlar ko'z to'r pardasining orqa erida turadi. Ko'z to'r pardasining o'ziga esa hali bir nuqtada turmagan nurlar tushadi. Shu sababli, ko'z bu holda ham ravshan ko'ra olmaydi. Yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bo'rtiq ko'zoynak taqadilar, chunki bo'rtiq oyna nurlarning sinishini kuchaytiradi va nurlarni xuddi ko'z to'r pardasiga to'playdi.

Uzoqdan yaxshi ko'rmaslik va yaqindan yaxshi ko'rmaslikning yana bir sababi shuki, ba'zi odamlarning ko'z soqqasi cho'zinchoqroq (uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) yoki kalta (yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) bo'ladi. Shuning uchun ko'zning bu kabi xiraligi bolalik chog'idanoq ko'rinmog'i mumkin. Odatda biz narsalarni fazo munosabatlari formalari va katta-kichikligi bilan birlikda idrok qilganimizda ikkala ko'zimiz bilan, ya'ni binokulyar idrok qilamiz.

Shunisi qiziqki bir narsaga qaraganimizda uning surati har qaysi ko'zimizning to'r pardasiga yakka-yakka tushsa ham, lekin bu narsa va nuqtalar ikkita bo'lib emas, balki bitta bo'lib ko'rinadi, buning sababi nima?

Bu hodisaning sababi shundaki, ko'rib turgan narsamizdan keladigan nurlar ikki ko'zimizda alohida simmetriya bo'lib barobar aks etadi. Bir narsani ikki ko'z bilan ko'rish shu narsadan keladigan nurlarning ko'z to'r pardasidagi alohida mos nuqtalarga tushishi yoki mos emas nuqtalarga to'g'ri kelishiga bog'liqdir. Ko'z soqqalarining to'r pardalarida sariq dog'dan teng-baravar uzoqlikdagi nuqtalarni mos (yoki identik) nuqtalar deyiladi. Idrok qilinayotgan narsadan aks etgan nurlar xuddi shu mos nuqtalarga to'g'ri kelsa, narsa bitta bo'lib ko'rinadi. To'r pardasining sariq dog'iga nisbatan har xil uzoqlikdagi nuqtalarini mos emas nuqtalar deb ataladi. Ma'lum bir narsaning surati shu mos emas nuqtalarga to'g'ri kelsa, bitta narsa ikkita bo'lib ko'rinadi. Agar biz ikkita narsa, masalan, qalam va ruchka olib, ularni bir-biridan 20–30 sm va ko'zimizdan ham 30 sm uzoqlikda ushlab turib, avvalo qalamga tikilsak, u bitta bo'lib ko'rinadi, uning orqasidagi ruchka esa ayni vaqtda ikkita bo'lib ko'rinadi, chunki ruchkaning surati xuddi ikki ko'zimizning to'r pardasidagi mos emas nuqtalariga tushgan bo'ladi. Va, aksincha, orqasidagi ruchkaning o'ziga tikilib qarasak, ayni vaqtda qalam ikkita bo'lib ko'rinadi. Biz fazo munosabatlarini ikki ko'zimiz bilan (binokulyar ko'rish yo'li bilan) mukammalroq va aniqroq idrok qilamiz. Masalan, uchinchi o'lchovni binokulyar aniqroq idrok qilamiz. Buning isboti uchun quyidagi sodda tajribani qilib ko'rish mumkin. Agar oqlangan devor oldida oq ip tortsak va uning ilinib turgan joylarini ko'rmasak, bir ko'zimizni yumib turib ipga qaraganimizda bir ip bilan devor orasidagi masofani belgilashga ojizlik qilamiz. Barmog'imizni ipga tekkizmoqchi bo'lib urinsak, tekkiza olmaymiz. Xuddi shu ipga ikkala ko'zimiz bilan qarasak, ip bilan devor orasidagi masofani aniq ko'ra va barmog'imizni ipga bexato tekkiza olamiz. Shuningdek, bir ko'zimizni yumib turib, nina ko'ziga ip o'tkazmoqchi bo'lsak, qiynalamiz. Uchinchi o'lchovni (uzoqdalik, - chuqurlikni) binokulyar idrok qilishda ko'zning konvergentsiyasi ayniqsa katta ahamiyatga ega.

Konvergentsiya ma'lum bir narsaga qaraganda, ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon baravar bo'rilishidir. Ikkala ko'z soqqasi ana shunday burilganida ko'rish o'qlari biz qarab turgan narsaning o'zida bir-birini kesib o'tadi.

Idrok qilinayotgan narsa qanchalik yaqin tursa, ko'z soqqalari bir-biriga, ya'ni qanshar tomonga shunchalik yaqin buriladi, ko'rish o'qlari ham bir-birini shunchalik yaqin kesib o'tadi. Sechenov ta'biricha, ko'rish o'qlari «qamrab oluvchilar» bo'lib, biz qarab turgan narsa bizga yaqinlashgan sari, 6 "ko'rish o'qlari ham ko'zimizga yaqinlashadi, narsa uzoqlashgan sari, ko'rish o'qlari ham ko'zimizdan uzoqlashadn.

Ko'zlarimizning konvergentsiyasi ayniqsa masofani, yiroqni, chuqurlikni eng aniq, raso idrok qilishga imkon beradi, chunki konvergentsiya vaqtida asosiy o'rinda turgan ko'rish analizatoriga harakat analizatori, ya'ni ko'z muskullarining ishi qo'shiladi.

Biz qarab turgan narsalar yuziga tushgan ko'lankalar masofani, chuqurlikni, relefni idrok qilishda katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, uchinchi o'lchovni ikki ko'z bilan (binokulyar) idrok etishda eng ko'p daraja aniqlikka erishuvning sababi o'tmishdagi tajribamiz samarasi hamdir. Chunki biz kundalik hayotimizda narsalarni doimo ikki ko'z bilan qarab ko'ramiz, narsalarga faqat bir ko'zimiz bilan qarash hollari kamdan-kam uchraydi.

Fazoni idrok qilishda teri sezgilari va muskul harakat organlarining roli

Fazoni teri sezgilari va muskul harakat vositasi bilan idrok etganda ko'z bilan qarab ham, ko'z bilan qaramasdan ham idrok qilaverish mumkin.

Maydaroq narsalarning shaklini, ularning katta-kichikligini, holatini biz teri sezgilari vositasi bilan, ya'ni uni ko'rib, bevosita idrok qilamiz, masalan, qo'limizdagi tanga pulning shaklini, katta-kichikligini, holatini bevosita teri sezgilari vositasi bilan bilamiz.

Teri sezgilari vositasi bilan biz, xususan ikki o'lchovni uzunlik (masofa) va sirt o'lchovlarini idrok qilishimiz mumkin lekin narsalarning (hatto mayda narsalarning ham) shaklini, katta-kichikligini va fazodagi munosabatlarini yolg'iz teri sezgilari vositasi bilan idrok qilganda to'la aniqlikka erishib bo'lmaydi. Shu sababli ko'pincha fazoni teri sezgilari vositasi bilan idrok qilish muskullar harakat vositasi bilan idrok qilish ila birgalikda o'tadi. Muskul - harakat organlarimiz vositasi bilan biz yirik va mayda ob'ektlarning (masalan, stol, xona, hovli va shu kabilarning) shaklini, katta-kichikligini, fazodagi munosabatlarini hamma uch o'lchovda idrok qilishimiz mumkin.

Ko'r odamlar (yoki ko'r emaslar qorong'i tushganda) narsalarning shaklini, masofani va fazodagi munosabatlarni ana shu yo'l bilan idrok qiladilar. Mayda narsalarning shakli barmoq harakatlari (paypaslash) vositasi bilan idrok qilinadi. Yirik narsalarning shaklini va masofani ko'zimizni yumib yoki qorong'ida idrok qilganimizda biz qo'l harakatlarimizdan va qadamlab yurishdan foydalanamiz. Ana shu harakatlardan tug'iladigan muskul-harakat sezgilarimizga o'tmishda hosil bo'lgan tajribamiz qo'shiladi, natijada biz ko'zimiz ko'rmasa ham, turgan joyimizni, fazoga oid munosabatlarni chama bilan bilib olamiz.

Fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilishning o'sishida teri sezgilari va muskul-harakat organlari katta rol o'ynaydi. Ko'r bo'lib tug'ilgan, ammo tegishli operatsiyadan keyin ko'zi ochilgan odamlarning fazoni qanday idrok qilishlarini tekshirish natijalari bunga dalil bo'la oladi.

Bir necha misol keltiraylik. Ko'r bo'lib tug'ilgan bir odam muvaffaqiyatli operatsiyadan keyin ko'zi ochilgan bo'lsada, lekin dastlabki kunlarda u fazoni va narsalarning fazodagi holatini ko'zi ko'r emas (basir) odamlarga qaraganda boshqacha idrok qilgan, masalan, ko'ruv doirasiga kirgan hamma narsalarni juda yaqin va ko'ziga tegib turayotgandek his qilgan shuning uchun bu odam extiyot yuzasidan ko'zini qo'li bilan hadeb qoplayvergan. Narsalarning shaklini ham faqat ko'rish bilangina fahmlay olmagan, bu narsalarni qo'li bilan paypaslab ko'rganidagina, ya'ni o'tmishdagi muskul-harakat sezgisiga asoslangan tajribasiga suyanganidagina narsalarning shakllarini taniy olgan.

Operatsiyadan so'ng ko'zi ochilgan yana bir odamga yog'ochdan yasalgan, har ikkalasi ham bir xil bo'yalgan va diametri teng shar bilan kub ko'rsatganlar. U odam bu narsalarning turli buyumlar ekanini ko'rib tursa ham, lekin ularni bir-biridan aniq, farq qila olmagan: qaysisi dumaloq va qaysisi burchakli ekanini aniq aytib bera olmagan. Yana shu odamga shar bilan bir xil kattalikdagi doiraning, kub bilan bir xil kattalikdagi to'rtburchakning yassi shaklini yonma-yon qo'yib ko'rsatganlarida, ularni bir-biridan farq qila olmagan, faqat paypaslab ko'rganidan

keyin sharni doiradan va kubni to'rtburchakdan ajratgan. Bu odam qilingan operatsiyadan tamomila sog'aygandan keyin, ko'z bilan ko'rib idrok qilishni o'rganmoq uchun mahsus mashq qilgan. Masalan, oyog'idan etigini echib irg'itib yuborar, so'ngra etikkacha bo'lgan masofani ko'zi bilan chamalashga urinar ekan. Chama bilan bir-ikki qadam yurgandan keyin, qo'lini uzatib etikni olmoqqa harakat qilar ekan, lekin ko'zi bilan masofani aniq, belgilay olmaganligidan yanglishar va paypaslab, qachon eshik qo'lga tegsa, uni shundagina ushlab olar ekan.

Yuqorida keltirilgan misollardan ma'lum bo'ldiki, ko'rlar ko'zlari ochilgandan keyin, ularda fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilish qobiliyati teri va muskul harakat organlarining ishtiroki bilan asta-sekin o'sib boradi.

Demak, fazoga oid shakl, katta-kichiklik va munosabatlarni ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari bir-biri bilan mahkam bog'lanib ishlaganlaridagina eng to'g'ri va mukammal idrok qilish mumkin.

Sezgi organlarimizning – tuyush, muskul-harakat va ko'rish organlarimizning o'ziga xos xususiyati, jumladan, ob'ektiv mavjud fazoni ham idrok qilish qobiliyatiga ega bo'lishdadir.

Idrokning hamma turlari singari, fazoni idrok qilish ham kishining tajribasi va umumiy kamoloti jarayonida boradi.

VAQTNI IDROK QILISH

Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalar ma'lum bir (zamon) davomida paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va o'zgarib boradi. Shuningdek, ob'ektiv dunyo hodisalarini aks ettiradigan idrok, tasavvur, fikr va hokazolardan iborat bo'lgan bizdagi sub'ektiv, psixik hodisalar ham vaqt davomida paydo bo'ladi, o'zgarib va almashib turadi. Ma'lumki, fazo singari vaqt ham materiyaning mavjudligi formasidir. Har qanday bog'liqlarning asosiy formasidir. U ob'ektiv reallikdir, ya'ni ongimizdan tashqari o'zi mavjuddir. Biz fazoni idrok qilganimizdek, vaqtni ham idrok qilamiz. Biroq, vaqtni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz quyidagilarni nazarda tutamiz. Vaqtni idrok qilishni vaqt «bo'laklarini» soat va boshqa xronometrik asboblarning yordamida o'lchash deb tushunish yaramaydi. Kishi xuddi bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagi (minut, soat yoki ko'p va hokazo)ning ob'ektiv davomini hamisha bir xilda sezavermas ekan. Ba'zan bir soat, bir daqiqada o'tib ketadi «yoki bir soat bir yildek tuyuladi» deb gapiradilar.

Biz vaqtni hozirgi zamon (hozirgi payt) va undan kelgusiga borayotgan real narsadek idrok qilamiz, uni tasavvur qilamiz va fikrlaymiz. Shuning uchun ham o'tmish, va hozirgi zamon va kelgusi ma'nosida olingan tushunchalar mavjuddir. Vaqtni idrok qilish haqida gapirar ekanmiz, biz hozirgi paytni nazarda tutamiz. O'tmish vaqt xotira faoliyati esga tushirish faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Kelgusi vaqtni esa biz faqat xayolga keltirishimiz yoki bu haqda o'ylashimiz mumkin, xolos. Ob'ektiv (matematik) nuqtai nazardan, hozirgi payt bu o'tmishni kelgusidan ajratadigan bir nuqta (chegara)dir. Ammo psixologik, sub'ektiv nuqtai nazardan, biz borayotgani vaqtning «bo'laklarini» hozirgi payt (endimik) deb idrok qilamiz. Dars, lektsiya yoki bironta muzikaviy asarni eshitib o'tirish davomidagi vaqt ham mana shunday idrok qilinadi. Demak, vaqtning to'xtovsiz borishi, davomi hozirgi payt deb tuyuladi.

Biz vaqtni (uning to'xtovsiz borishi, cho'zilishini va davomini) idrok qiladigan mahsus bir organga ega emasmiz. O'tayotgan vaqt avvalo atrofimizdagi narsa va hodisalarning o'zgarib va almashinib turishidan bilinadi. Shu sababli bizni idrok qilishimiz hamma sezgi a'zolarimiz faoliyati bilan bog'langan deb aytish mumkin.

Vaqtni idrok qilish organimizda borayotgan fiziologik jarayonlar bilan ham belgilanadi.

Yurak tepish, nafas olish ritmikasi va organik sezgilar vaqtni idrok qilishda katta rol o'ynaydi, bu hol mahsus tekshirishlar bilan aniqlangan.

Vaqt bizga «sekin o'tayotgandek» yoki «tez o'tayotgandek» tuyuladi. Buning sababi shunda ekanki, har birining davomi ob'ektiv suratda bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagini, ya'ni soat, minut, sekund va hokazoni hamisha bir xilda sezavermas ekanmiz. Ba'zan biz «bir soat bir yilga

o'xshab ketdi», ba'zan esa «uch soat ko'z ochib yumguncha o'tib ketdi», «bir kun bir daqiqaday o'tib ketdi» deb gapiramiz.

Vaqtning tez yoki sekin o'tayotgandek sezishimiz shu paytda siz kechirayotgan psixik jarayonlarga bog'liq bo'ladi.

Ichki organlarning sezgirligi yo'qolgan (anesteziya paydo bo'lgan) bemorlarda vaqt o'tishini bevosita his qilish qobiliyati yo'qolishi yoki zaiflanishi ma'lumdir. I.P.Pavlovning fikricha tanamizda bo'lib turadigan hodisalarning takrorlanib turishi vaqtning idrok qilishda katta rol o'ynaydi. «Bir kun davomida, - deb yozadi Pavlov, - bosh miya ta'sirlanadi, charchaydi, so'ngra yana kuchini tiklaydi. Ovqat hazm qiladigan yo'llar vaqt-bavaqt ovqat bilan to'latiladi, ovqatdan bo'shab, qoladi va hokazo. Binobarin, organning har bir holati katta miya yarim sharlarida aks etishi mumkin bo'lganligidan ana shuning o'ziyoq bir paytni boshqa paytdan ajratish uchun asos bo'la oladi». Shuning bilan birga, o'tayotgan vaqt tasavvur, fikr, nutq, his va orzularning ongimizda almashib turishida sub'ektiv idrok qilinadi. Sub'ektiv idrok qilinadigan vaqtning davomi, cho'zilishi, borishi esa o'zgarib turadigan mavzuning qanchalik mazmundor bo'lishi bilan belgilanadi. Chunonchi, odamning psixik hayoti bedorlik vaqtida eng boy mazmunga ega bo'ladi, shu sababli vaqtning tez yoki sekin o'tayotgani his qilinadi va bilinadi. Tush ko'rmasdan qattiq uyqu davomida yoki bexush qolgan, yoki sezgirlik tamom yo'qolgan (anesteziya) holatda vaqtning o'zi ham, uning borishi ham sezilmaydi.

Ammo idrok qilinayotgan vaqt faqat ongimizning mazmuni bilan belgilanib qolmay, balki odamning vaqtga va o'zgarib turgan ong mazmuniga qanday munosabatda bo'lishi bilan ham belgilanadi. Bu munosabat e'tiborning nimaga qaratilganligiga va odamning shu paytda kechirayotgan tuyg'u-hislariga bog'liq bo'ladi. Agar biz shu paytda xushnud bo'lmasak va butun e'tiborimiz muayyan bir vaqtning kelishini toqatsizlik bilan kutishga yoki birovni poylashga qaratilsa, vaqtning juda ham sekin o'tayotgandek his qilamiz. Chunonchi, kechikkan tramvay yoki poezdni kutayotgan paytimizda vaqt juda sekin o'tayotgandek tuyuladi. Uyquki kochgan odamga yoki bemorga bedorlikda o'tayotgan tungi vaqt juda sekin o'tayotgandek tuyuladi.

Aksincha, psixik tuyg'ular mazmundor va xilma-xil bo'lib, odamning butun fikri-zikrini o'ziga qaratib qo'ysa, vaqt juda tez o'tib ketayotgandek seziladi. Diqqatimizni tuyg'ularimizning mazmuniga qaratsak, vaqtning o'tayotgani biz uchun bilinmay qoladi. Ayniqsa, ongimizning mazmuni, ya'ni idrok, tasavvur va fikrlarimiz xush emotsiyalar, yoqimli hislar uyg'otsa, vaqt juda tez o'tayotgandek seziladi. Masalan, ayni bir dars vaqti bir o'quvchiga juda tez o'tgandek sezilsa, boshqa bir o'quvchiga juda sekin borayotgandek tuyuladi, buning sababi bu o'quvchilarning diqqati nimaga qaratilishidadir. Agar o'quvchi diqqat-e'tiborini darsning mazmuniga qaratsa, dars bilan qiziqib, zavq bilan tinglasa, ko'ngli to'q bo'lsa, vaqtning o'tib ketganini bilmay qoladi. Darsga ahamiyat bermay, zerikib va dars vaqtining tezroq o'tishini sabrsizlik bilan kutib, hadeb soatiga qarab o'tirgan o'quvchiga vaqt «to'xtab qolgandek» seziladi. «tiqilgan qozon qaynamas» degan xalq maqoli ham bunga misol bo'la oladi.

Demak, vaqtning bevosita idrok qilish («vaqt hissi») aniq bo'lmasdan, sub'ektiv bo'lar ekan. Shuning uchun ham biz ko'pincha vaqt davomini belgilashda xatoga yo'l qo'yib, o'zimizcha «vaqt tez o'tdi» yoki «sekin» o'tmoqda deb o'ylaymiz.

Bu esa odamning ham faoliyatiga, ham ruhiy holatiga ko'pincha salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Amerika soat firmalaridan biri «vaqt hissin» sinab ko'rish uchun mahsus tajriba qilib ko'rgan. Firma boshliklari Nyugempshir shtatida Nort-Konuey nomli qishloqning 1100 nafar aholisini ikki sutka davomida «vaqtdan batamom ayrilgan» holda yashashga ko'ndirganlar. Hamma qo'l, kissa, devoriy, stol va boshqa soatlar bekitilgan, konfiskatsiya qilingan. Jamoat joylarida elektr soatlar to'xtatib qo'yilgan. Mahalliy radio eshittirishlarda vaqt aytilmagan. Ertasigayoq o'quvchilarning hammasi deyarli maktabga yarim soat oldin kelganlar. Aholining ko'pchiligini allaqanday g'ash bosgan va ba'zilar esa hatto o'zlarini bedarmon his qilganlar.

Mazkur tajriba, albatta, «vaqt hissin» ilmiy jihatdan tekshirish maqsadini ko'zlamagan, balki firmaning savdo reklamasi yuzasidan qilingan («Firmamiz chiqargan soatlarni sotib oling»). Lekin bu tajriba ayni vaqtda shuni ham isbot qildi: vaqtning ob'ektiv belgilaydigan asbob (soat) ga qaramasdan «sub'ektiv his qilish» orqali aniqlash kishining hayotiga yomon ta'sir ko'rsatar ekan.

Ba'zan kundalik hayot va faoliyatda vaqtni sub'ektiv his qilish ob'ektiv usulda o'lganadigan vaqtga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, o'qituvchi va o'quvchilarda dars vaqti – 45 minutning davomini to'g'ri belgilash qobiliyati hosil bo'ladi. Chopish sport bilan shug'ullanuvchilarda bu his ayniqsa yaxshi o'sgan bo'lar ekan.

Ammo mahsus mashq qilib, o'tayotgan vaqtning ayrim hissalarini mumkin qadar aniq, belgilay bilish qobiliyatini o'stirish mumkin. I.P.Pavlov itlarda oradan aniq, bir vaqt o'tgach, reaksiya berishdan iborat bo'lgan shartli refleks hosil qilgan.

Odamda ham «vaqtga refleks» hosil bo'lmog'i mumkin. Kunda ma'lum bir vaqtda uyqudan uyg'onish odati bunga misol bo'la oladi.

Vaqt hissi odamda mehnat faoliyati jarayonida vujudga keladi. Ana shu tariqa hosil bo'lgan vaqt hissi o'z navbatida mehnat harakatlarini tartibli ravishda idora qilishga ta'sir ko'rsatadi.

HARAKATNI IDROK QILISH.

Biz narsalarning harakatsiz, sokin holatinigina idrok qilib qolmay, balki fazoda joy almashtirib turgan holatini, narsalarning harakatini ham idrok qilamiz. Harakatning hamma xillari singari, narsalarning ana shu mexanik harakatlari ham vaqt davomida voqe bo'ladi. Shu sababli, harakat tez yoki sekin bo'lmog'i mumkin. Harakatning tezlik darajasini ob'ektiv o'lchash uchun vaqtning bir miqdori, masalan, bir sekund olinib, bu harakatning tezligi jism shu vaqt ichida bosib o'tgan masofa bilan aniqlanadi. Jism bir sekund ichida qancha katta masofa bosib o'tsa, harakat shuncha tez hisoblanadi va aksincha.

Binobarin, harakatni idrok qilish ayni zamonda ham fazoni, ham vaqtni idrok qilish demakdir. Masalan, yurayotgan mashinani ko'rib turar ekanmiz, biz ayni vaqtda uning bizga nisbatan joyini ham va biror nuqtaga nisbatan masofasi o'zgargan (yaqinlashgan yoki uzoqlashgan) vaqtini ham idrok qilamiz.

Idrok qilinayotgan harakatning tezligi shu narsa harakatining ob'ektiv (xaqiqiy) tezligiga hamisha teng – baravar bo'lavermaydi. Ayni bir xildagi harakat tezligi, vaziyatga qarab, har xil idrok qilinishi mumkin: goho ildamroq, goho sekinlashgandek ko'rinadi.

Tanamizga bevosita tegib turgan narsalarning harakatini biz teri sezgisi, muskul va ko'ruv organlari vositasi bilan idrok qilamiz. Bizga nisbatan muayyan masofada turgan narsalarning harakatini ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Harakatni ko'z bilan ko'rib idrok etish ikki xil usul bilan; birinchidan, harakatda bo'lgan narsaga ko'zni uzmasdan qaraganda uning surati ko'z to'r pardasida hosil bo'ladi, ikkinchidan, ko'zimizni harakatda bo'lgan narsa tomon yuritish, harakatini kuzatib borish bilan voqe bo'ladi. Ko'zimizni harakatlanuvchi narsa tomon yuritib idrok qilingan harakatga qaraganda, ko'zimizni uzmasdan (yuritmasdan) idrok qilingan harakat ancha tez harakatdek ko'rinadi. Odatda, harakat ana shu ikkala usul bilan bir yo'la idrok qilinadi. Ikki usulning birlashgani uchun idrok qilinayotgan harakatning tezligi ancha aniq bilib olinadi.

Harakat idrokini nisbiy va g'ayri nisbiy idrok deb ataladigan ikki xilga bo'lish rasm bo'lgan.

Harakatni nisbiy idrok qilish deyilganda, biz harakatlanuvchi narsa va shu narsaning harakati bog'langan yoki yonidan o'tgan sokin nuqta ham ayni vaqtda birgalikda idrok qilinishini tushunamiz. G'ayri nisbiy idrok deb harakatda bo'lgan narsani boshqa narsalardan ayrim holda idrok etishni aytiladi. Ob'ektiv tezligi baravar bo'lsa ham, nisbiy harakat ancha tez, g'ayri nisbiy harakat esa ancha sekin harakatdek idrok qilinadi.

Harakatning tezdek yoki sekindek ko'rinishi shu harakatning ob'ektiv tezligiga hamda harakatda bo'lgan buyumning ko'zimizdan uzoq-yaqin bo'lishiga bog'liq: u bizdan qancha uzoq bo'lsa, uning harakati ham shuncha sekindek ko'rinadi. Idrok qilinayotgan harakatning tez yoki sekindek ko'rinishi buyumning muayyan vaqt davomida o'tadigan harakatini idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagining katta-kichikligi bilan belgilanadi. Harakatda bo'lgan buyumlarni idrok qilgan paytda qarash burchagi kattalashadi. Qarash burchagi harakatlanuvchi buyum bosib o'tayotgan fazo nuqtalaridan bir-birini kesib ko'zga keluvchi nurlardan hosil bo'ladi. Muayyan vaqt ichida (masalan, bir sekund ichida) hosil bo'lgan qarash burchagi qancha katta bo'lsa, harakat ham shuncha tez harakatdek idrok qilinadi.

Harakatda bo'lgan buyum ko'zimizdan qancha uzoqlashsa, qarash burchagi ham shuncha kichrayadi, binobarin, harakatning xaqiqiy (ob'ektiv) tezligi o'zgarmasa ham, harakat sekindek ko'zga ko'rinadi. Odam idrok qilmog'i mumkin bo'lgan - eng sekin harakat shunday harakatdirki, bunda harakatni nisbiy va to'g'ri qarab idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagi sekundiga 1-2 ga baravar keladi. G'ayri nisbiy harakatni to'g'ri qaraganda ana shu burchakning kattaligi sekundiga 15-20 dan kam bo'lmasligi shart. Sekundiga 15 dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat to'g'ri kelganda bevosita idrok qilinmaydi (masalan, soat strelkasining, quyosh, yulduz va hokazolarning harakati), harakatni yondan qarab idrok qilganda qarash burchagi hiyla katta bo'lmog'i kerak. 15 dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat haqida narsalarning vaqt-vaqt o'z o'rnini o'zgartirganliklariga qarab hukm qilamiz. Masalan, soat strelkalarining, quyosh, yulduz va shu kabilarning harakati haqida ana shu yo'l bilan xulosa chiqaramiz. Harakatda bo'lgan narsaning ovozigga qarab, ya'ni harakatni eshitib ham idrok qilamiz. Masalan, yurayotgan poezdning o'zini ko'rmasak ham, lekin bizdan uzoq, yaqin yurib ketayotganligini poezd ovozinin kuchayishi yoki pasayishidan bilamiz. Lekin bu harakatni bevosita idrok qilish emas, balki bevosita (ovoz orqali) idrok qilishdir. Harakatni bevosita idrok qilishda, asosan, o'tmishdagi tajribamizga va bilimlarimizga suyanamiz.

IDROKNING KONSTANTLIGI

Idrokning konstantligi shundan iboratki, bironta narsani idrok qilishdan hosil bo'lgan obraz, idrokning fizik sharoiti o'zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolaveradi.

Idrokning konstantligi ko'rish idroklarida, narsalarning katta-kichikligini, ularning shakli va ranglarini idrok qilishda ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Bizga ma'lumki, biror narsadan uzoqlashsak, uning ko'zimiz to'r pardasidagi surati (aksi) kichrayadi, ammo shu narsaning obrazi bu bilan o'zgarmaydi, o'zgarganda ham bilinar-bilinmas o'zgaradi. Masalan, ayni bir qalamni 20 sm va 1 m masofadan turib idrok kilinsa ham, baribir uning uzunligi o'zgarganligi sezilmaydi, holbuki uning ko'z to'r pardasiga tushgan surati o'zgaradi, ya'ni qalamni 20 sm masofadan turib ko'rishga nisbatan, 1 m masofadan ko'rilganda, qalamning ko'z to'r pardasiga tushadigan surati 5 marta qisqaradi. Shu qalamning sezilarli darajada kaltaroq ko'rinishi uchun uni hiyla uzoq, masofadan turib ko'rish kerak bo'ladi. To'g'ri burchakli stol bizdan 1 m yoki 10 m uzoqroqda tursa ham biz unga to'g'ridan yoki yondan qarasak ham, uning kattaligi va shaklining aksi ko'z to'r pardasida har safar o'zgarib turishiga qaramay, bari bir hamisha o'z shakli va katta-kichikligini o'zgartirmagandek, boyagicha idrok qilinaveradi. Kosaga to'g'ridan qarasak, shakli dumaloq ekanini ko'ramiz, ammo ana shu kosaga yondan karasak, qarash burchagi o'zgarganligidan uning ko'z to'r pardasiga tushgan surati tuxumsimon cho'zinchoqroq, shaklda bo'ladi. Biz esa doimo uni dumaloq shaklida idrok qilamiz. Bu safar ham narsaning idrok qilinayotgan shakli, uning xaqiqiy, ob'ektiv shakliga muvofiq bo'lib, doimo to'g'ri idrok qilinadi.

Ayni shu kabi konstantlik ranglarni sezishda ham ro'y beradi. Yorug'lik darajasi turli xil bo'lganda ham narsalarning rangi, narsalar qaytargan yorug'lik nurlariniig fizik tarkibi o'zgarishiga qaramay, biz doimo bir tusda idrok qilaveramiz. Masalan, oq qog'oz elektr chirog'ining sarg'ish nurida ham, yoki u yashil barglar soyasida yotsa ham bari bir u bizga oppoq bo'lib ko'rinaraveradi. Holbuki bu ikki vaziyatda ham qog'oz yuzidan qaytariladigan nurlarning fizik tarkibi o'zgaradi. Yozuv qog'ozi qosh qoraygan paytda ham oppoq, qora bosma harf bilan yozilgan xat esa quyosh yorug'ida ham qopqora bo'lib ko'rinaraveradi, holbuki qosh qoraygan paytda qog'oz yuzidan qaytarilgan nurlarning kuchi, quyosh yorug'ida bosma xatdan qaytarilgan nurlarga qaraganda zaifroqdir. Ma'lumki, bir parcha ko'mirdan tushki vaqtda qaytariladigan nurlar miqdori tong yorishish paytida bundan qaytariladigan nurlar miqdoriga qaraganda bir necha marta ko'pdir. Holbuki, ko'mir tush vaqtida ham qop-qora, bo'r esa tong otarda ham, g'ira-shira paytda ham, hatto tunda ham, bari bir, oppoq bo'lib ko'rinadi.

Konstantlik hodisasi shuni ko'rsatadiki, biz narsalarni ko'rib turgan paytimizda, ularning ko'z to'r pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq holda ko'rmay, balki shu narsalar xaqiqatda qanday mavjud bo'lsa, shu holda ko'ramiz.

Idrokning konstantligi odamning tajribasi jarayonida, amaliy faoliyatida vujudga kelib, mustahkamlanadi, I.P.Pavlov ko'z bilan ko'rib idrok etish konstantligi uchun fiziologik asos bo'lib xizmat qiladigan muvaqqat bog'lanishlarga oid reflektor faoliyatning tashkil topish hususiyatlarini ochib berdi, «bironta narsaning xaqiqiy katta-kichikligi to'g'risida tasavvur hosil qilmoq uchun,— deb yozadi Pavlov, shu narsaning ko'z to'r pardasiga tushgan surati ma'lum katta-kichiklikka ega bo'lmog'i va ko'z soqqasining sirti va ichki muskullarining ma'lum ravishda birlashib ishlamog'i talab qilinadi. ko'z to'r pardasi va ana shu muskullardan keluvchi qo'zg'alishlarning muayyan kombinatsiyasi, muayyan kattalikda bo'lgan narsani teri sezgisi orqali idrok etishdan hosil bo'lgan qo'zg'alishlar bilan bir necha marta ayni vaqtda to'g'ri kela berib, narsaning xaqiqiy kattaligidan hosil bo'lgan shartli qo'zg'ovchi bo'lib qoladi»1. I.P.Pavlov aytib o'tgan ko'z muskullari harakati bilan narsaning ko'z to'r pardasiga tushgan surati o'rtasida ana shu tariqa hosil bo'lgan bog'lanishlar doimo turmushda mustahkamlanib turadi, shuning uchun ham bu bog'lanishlar idrok konstantligini nerv-fiziologik tomondan belgilab beradi. Konstantlik hodisasi voqelikni bilishda, tevarak-atrofdagi muhitni fahmlab, kunda amaliy ish ko'rishda juda katta ahamiyatga egadir. Idrokimizda konstantlik bo'lmaganida edi, biz har bir qimirlashimizda, boshimizni salgina burganimizda, yorug'lik o'zgarib turganida, narsalar o'z joylaridan andakkina siljiganida ham xuddi shu narsalarni har gal butunlay boshqa-boshqa, yangi notanish narsalardek idrok qilardik, biz hatto o'z narsalarimizni ham ulardan hatto yarim metr uzoqlashgan taqdirda, taniy olmasdik.

ILLYuZIYaLAR

Ba'zi hollarda narsalar noto'g'ri, yanglish idrok qilinishi mumkin. Narsalarni bu tariqa noto'g'ri idrok qilishni illyuziya deb ataladi. Masalan, agar biz 35-rasmda ko'rsatilganidek, ko'rsatkich va o'rta barmog'imizni chalishtirib, no'xat yoki bironta dumaloq narsani chalishtirilgan ikkala barmog'imizning uchi bilan bosib turib, ayni bir vaqtda aylantiraversak (biz no'xatni aylantiraylik), barmoqlarimiz tagida bitta emas, balki ikki no'xat bordek his qilamiz. Rasm-35. Ana shu holda bir narsaning ikki bo'lib sezilishini Aristotel (Arastu) illyuziyasi deyiladi. og'irligi aynan teng, ammo kattaligi har xil bo'lgan ikki buyumni ketma-ketiga ushlab turilsa, kattasi engilroq ikkinchisi og'irroqdek tuyuladi. Metaldan ishlangan 1 kg tarozi toshi, 1 kg paxtadan og'irroqdek his qilinadi.

Bu hol geometrik illyuziyalar deb nom berilgan illyuziyalarda ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Masalan, uzunligi baravar bo'lgan ikki chiziqning chetlariga ikki xil burchaklar chizilsa, illyuziya paydo bo'ladi, ya'ni burchaklari tashqariga qaratilgan, chiziqqa nisbatan, burchaklari ichkari tomonga qaratilgan chiziq kaltaroq bo'lib ko'rinadi. Bir nechta parallel chiziqlar ustidan qiya chiziqlar chizilsa, bu chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga qarab ketgan chiziqlardek tuyuladi. Ikki ta teng burchakdan bittasi chiziqlar bilan to'latilsa, ikkinchisiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi, Ikki ta baravar doira shaklini chizib, bulardan birini shu doiradan kattaroq, ikkinchisini esa o'zidan kichikroq, doiralari ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi.

Illyuziyaning yuqorida keltirilgan namunalari hamma aqli raso odamlarda albatta bo'ladigan illyuziyalardandir. Bunday illyuziyalarning muayyan qonuniyatlari bor. Masalan, yuqorida bayon qilingan Aristotel illyuziyasining paydo bo'lish sababi shuki, bunda bitta narsa barmoq uchlarimizning terisi yuzidagi shunday ikki nuqtaga tegadi, odatdagi tabiiy sharoitda esa bitta narsa ana shu ikki nuqtaga hech qachon birdaniga tegib turmaydi. Og'irligi baravar bo'lib, kattaligi har xil bo'lgan buyumlardan kichikroq i kattaroq'iga qaraganda og'ir ko'rinishining sababi shundaki, odam hajmi kattaroq buyumning hajmi kichikroq buyumdan og'ir ekanini o'z tajribasida doimo sinab kelgan, binobarin, hajmi har xil buyumlarni ko'z bilan idrok qilganda beixtiyor shu tajribasiga tayanadida kattaroq buyumni ushlaganida ko'proq zo'r beradi, kichikroq buyumni qo'lga olganida, uncha zo'r bermaydi, natijada og'irligi baravar bo'lgani bilan zo'r berish yoki muskullarning qarshilik ko'rsatishi uchun sarf qilingan kuch darajasi har xil bo'lganligidan, kichikroq, buyum og'irroqdek his qilinadi.

Idrok qilib turgan shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan tug'iladigan tasodifiy illyuziyalar ham bo'ladi. Masalan, cho'lda suvsagan kishi uzoqda yarqirab turgan sho'rxok erni

ko'l deb o'ylashi (lekin, bu illyuziyami sahrodagi sarobdan farq, qila bilish kerak), yoki o'rmondagi to'nka odamning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi va hokazo shu kabi illyuziyalar jumlasidandir. Gap nutq sohasida ham illyuziyalar ko'p uchrab turishi hammaga ma'lum. Bu xil illyuziyalar shundan iboratki, birovning nutqidagi ayrim so'zlar boshqa tovush tarkibidagi yoki boshqa bir ma'noda aytilgan so'zdek eshitiladi. Bunday hollarda odamlar odatda «yaxshi eshitmay qoldim», «boshqacha tushunibman» deb gapiradilar. Eshitish organining sog' bo'lishiga qaramay, birovning nutqini noto'g'ri eshitish sababi suhbatdoshlardan birining gap borayotgan narsa haqida etarli ma'lumoti bo'lmasligida yoki e'tibori boshqa narsaga chalg'ib ketib, gapni chala eshitganligidadir. Illyuziyani gollyutsinatsiyadan farq qilish lozim. Illyuziya shu onda sezgi organlarimizga ta'sir qilib turgan bir narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish bo'lsa, Gollyutsinatsiya yo'q narsalarni, tashqi ta'sirotsiz «idrok qilinishidir»: o'rni tagida yo'q narsaning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitilishi, yo'q narsalarning isi dimoqqa urilishi va boshqa shu kabilar gollyutsinatsiya mahsulidir. Gollyutsinatsiya shaxsning go'yo biror narsani ko'rgandek, eshitgandek, ushlagandek, is bilgandek va boshqa shu kabi tasavvuridir, xolos.

Gollyutsinatsiya ko'pincha kasallikdan darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasi bironta zaharli narsa (alkogol, kokain, nasha) bilan ta'sirlanganda, nerv sistemasini buzadigan kasalliklar oqibatida ro'y beradi.

IDROKNING SIFATLARI

Idrokka xos sifatlar ajratiladi. Idrokning tezligi, to'raligi, ravshanligi va aniqligi yoki to'g'riligi uning sifatlaridandir. Idrokning tezligi idrok qilinayotgan narsaning sezgi organlarimizga ta'sir qila boshlagan paytdan, to bu narsa obrazini anglab olgunimizgacha o'tgan vaqt bilan o'lchanadi. Buni anglash odatda: «Bu falon narsa ekan», yoki:– «Men falon narsani ko'rayotirman, eshityapman va hokazo» deb tasdiqlash (gapirish) da ifodalanadi. Obrazning aniqlab olinishi yana organizm idrok qilinayotgan narsani tanish (orientirovka) yuzasidan qilgan harakat reaksiyasida ham namoyon bo'lishi mumkin. Idrokning tezligi idrok asosida yotgan sezgilarning tezligiga baravar, yoxud hiyla sekinroq ham bo'lmog'i mumkin. Idrokning u yoki bu darajada sekin o'tishi ma'lum darajada appertseptsiya bilan ham belgilanadi. Idrokning tezligi sekundning o'n, yuz va mingdan bir qismi, ba'zan esa sekundlar bilan o'lchanadi.

Mazmun jihatdan idrok to'la yoki to'la bo'lmasligi mumkin. Idrokning to'raligi narsaning ayni idrokda aks etgan belgilarining miqdori va xilma-xilligi bilan xarakterlanadi. Idrok qanchalik to'la va sermazmun bo'lsa, u shuncha aniq bo'ladi. Mazmunan to'liq bo'lmagan idrok obrazlari ayni vaqtda tussiz va siyqa bo'ladi.

Idrokning aniqligi idrok obrazlari idrok qilinayotgan narsalarga qanchalik muvofiq bo'lishida bilinadi. Idrokda faqat idrok qilinayotgan narsaning ayni vaqtda mavjud bo'lgan belgilari aks ettirilsa, u aniq, idrok bo'ladi. Idrokning mazmunida idrok qilinayotgan narsada yo'q bo'lgan belgilar ham bo'lsa, u noaniq idrok bo'ladi. Bunday belgilar biron sabab bilan avval idrok qilingan narsalardan olib qo'shiladi yoki xayolda yaratiladi. Yuqorida aytilganidek, har xil illyuziyalar ana shunday noaniq idroklar jumlasidandir.

Butun psixik hayotimizda, faoliyatimizning hamma sohalari va xususan o'qish - o'qitishda idrokning ahamiyati kattadir. Shuning uchun hamisha idrokning sifatiga alohida e'tibor berish lozim bo'ladi. Psixik hayotimizning butun boyligi sezgi va idroklarimiz orqali hosil bo'lgan mazmundan voqe bo'ladi. Idrok olamni bilish faoliyatimizning boshlang'ich, asosiy momentidir. Idrok qilish yo'li bilan hosil bo'lgan ma'lumotlar xotiramizda saqlanib qoladi va so'ngra ongimizning oliy jarayonlari – tafakkur, xayol, iroda faoliyati uchun asos bo'ladi. Tasavvurlarimizning qanchalik to'la va ravshan bo'lishi idrokning sifati bilan belgilanadi. Idrok xilma-xil hissiyot va xususan estetik hislar manbai bo'lib xizmat etadi. Shu tuyg'u hissiyotlarning hususiyatlari tegishli idroklarning u yoki bu sifatlariga hiyla darajada bog'liq bo'ladi. Idrokning sifat atrof-tevarakdagi sharoitni to'g'ri va tez tushunib olish, inson faoliyatining har xil turlari – o'yin, mehnat, sport mashqi va musobaqalari uchun ahamiyati kattadir. Xususan, ta'lim-tarbiya ishida idrokning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga egadir.

O'qituvchi bergan har bir o'quv materialini o'zlashtirish uchun o'quvchi avvalo uni idrok qilmog'i-ko'rmog'i, eshitmog'i va hokazo kerak. O'quvchi idrok qilgan narsasini esda qoldiradi, tushunib oladi. O'quvchi o'quv materialini qanchalik tez, to'la, ravshan va aniq, idrok qilsa, u bu materialni shunchalik engil va to'g'ri tushunib, fahmlab oladi, shunchalik oson, to'la va mustahkam bilib oladi.

Shuning uchun o'qish o'qitishda idrokning sifatiga oid xususiyatlarni e'tiborga olish, o'quv materialini eng yaxshi usulda idrok qilishni ta'min etish lozim, o'qish-o'qitish ishini shunday tashkil etish kerakki, o'quvchilar materialni tez, to'la, ravshan va aniq idrok qila oladigan bo'lsin. Buning uchun o'quvchilar idrokning sifati qanday sabablarga bog'liq ekanini bilishi kerak.

Idrokning sifati – uning tezligi, to'laligi, ravshan va aniqligi – tashqi shartlar, organik va psixik shartlar bilan belgilanadi.

Biz idrok qilayotgan narsa va hodisalarning xossalari idrokning sifatini belgilovchi tashqi yoki ob'ektiv shartlardir. Aniq va chiroyli qilib ishlangan rasm, kitob harflarining aniqligi, ravshan va to'g'ri talaffuz qilingan nutq tez, oson, to'la va aniqroq idrok qilinadi. Idrok qilinayotgan paytdagi sharoit ham idrok sifatini ta'minlovchi ob'ektiv shartlar jumlasidandir. Masalan, ko'rish idroki uchun joyning yaxshi yoritilgan bo'lishi, eshitish idroki uchun – jim-jitlik alohida ahamiyatga ega. Ko'rish yoki eshitish lozim bo'lgan narsalarga nisbatan masofa ham shunday shartlardandir.

Nerv sistemasi va sezgi organlarining holati idrok sifatini belgilovchi organik shartdir. Umuman idrokning yaxshi sifati nerv sistemasi va sezgi organlarining sog'lom, tetik bo'lishiga bog'liqdir. Nerv sistemasi kasal, charchagan yoki biror zahar ta'sirida buzilgan bo'lsa, idrokning sifati pasayadi; idrok qilish sekinlashadi, idrok obrazlari xiralashadi, ba'zan esa juda ravshandek bo'lsa ham aslida noaniq, noto'g'ri bo'ladi. Sezgi organlarida biror nuqson bo'lsa, idrokning sifati ham o'zgaradi. Masalan, eshitish va ko'rish organi zaif bo'lganda eshitish va ko'rish idroki to'la va aniq bo'lmaydi. O'qish-o'qitish ishida ko'rish va eshitish organlari ayniqsa katta ahamiyatga ega. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining sezgi organlari (meditsina tekshirishiga qarab) qanday holatda ekanini bilishi kerak. Ko'zi yaxshi ko'rmaydigan yoki qulog'i yaxshi eshitmaydigan o'quvchilarni oldingi partalarga o'tkazish zarurdir. Shunday hollar uchraydiki, ayrim o'quvchilar dars materialini puxta esga olib qola olmaslik yoki, uni o'qib ololmaslikdan emas, balki yaxshi eshita olmasliklari yoki ko'ra olmasliklari oqibatida o'zlashtira olmaydilar.

Mavjud tasavvurlar, tajriba va bilimlar, tafakkurning taraqqiyot darajasi, diqqatning faolligi, kishining hislari, qiziqish-havaslar va manfaatlari idrokning sifatini belgilovchi sub'ektiv yoki psixik shartlardandir.

Biror sohada tajriba, bilim kam bo'lsa, shu sohaga doir yangi narsani idrok qilishi sekinlashadi, idrok chala, xira va noaniq bo'ladi. Odamning qaysi bir sohada tajriba va bilimi qanchalik ko'p bo'lsa, u shu sohadagi narsalarni shunchalik tez idrok qiladi, idroki esa, mazmunan to'la, ravshan va aniq bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, idrokning sifati uchun tuyg'u-hislar, diqqat va tafakkurning ahamiyati katta. Idrokning aniqligi, ravonligi, fahmlanganligi diqqat va tafakkurning taraqqiyot darajasiga bog'liq. Illyuziyalar tafakkur orqali tekshiriladi, aniqlanadi va shu tariqa idrokning aniqligiga erishiladi. Shuning uchun pedagog yangi materialni bayon qilishda avvalo o'quvchilarda mavjud tasavvur va bilimlarini hisobga olishi kerak. Didaktikaning «ma'lumdan noma'lumga» degan asosiy qoidasidan, avvalo, o'quvchilarning o'quv materialini tez, to'la, aniq idrok qilishni ta'minlash maqsadida foydalanish lozim. O'quvchilar idrokining to'la, ravshan va aniq, bo'lishi uchun o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning diqqatini to'la jalb qilish va tarbiyalashga, shuningdek, ularda kishiga nisbatan ijobiy hissiyot va qiziqishlar yaratish uchun harakat qilishi lozim.

IDROKNING O'SISHI

Bolalarda idrokning o'sishi haqida gapirar ekanmiz, idrokning ravshanligi, rasoligi, ongliligi, sermazmunliligi hamda kuzata bilish qobiliyatining o'sib borishini nazarda tutamiz.

Idrokning o'sishi sezgi organlari va analizatorlarning mukammal o'sishi bilan belgilanadi. Shu bilan birga yuqorida aytib o'tilganidek, sezgi organlarining o'sishi ham idrokning o'sishi bilan juda mahkam bog'langandir.

Idrok bolaga beriladigan tarbiya ta'siri, tajriba orttirish, bilim olish tufayli, tafakkur, xayol, diqqat, hissiyot, irodaning bir-biriga ta'sir qilib birgalikda o'sishi yoki umuman shaxsning kamol topib borishi jarayonida o'sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar idrokining o'sishi Chaqaloq uch-to'rt oylik davrida idrok qila oladigan narsalar doirasi hali juda tor bo'ladi. Bola bu chog'larda eng avval ko'z oldidagi rang-barang, ovoz chiqaradigan va harakatlanadigan narsalarni ozmi-ko'pmi ravshan idrok qila boshlaydi. Bola onasini uning ovozi bilan erta bila boshlaydi. Bola buyumlarni qo'lga olib, ular bilan turli harakat qila boshlagach, uning idroki mazmun jihatdan kengayib boradi. Chunki, bu vaqtda uning ko'rish va eshitish sezgilariga teri sezgisi, maza-ta'm bilish, issiq-sovuqni, qattiq-yumshoqni, og'ir-engilni bilish sezgilari qo'shiladi.

Yarim yashar bola atrofdagi narsalarni, uy ichidagilarni taniydigan bo'lib qoladi. Bu shuni ko'rsatadiki, demak, bola olti oylik bo'lganda tevarak-atrofdagi narsalarni bir-biridan ajratib idrok qila boshlaydi.

Bola u yoqdan-bu yoqqa avval emaklab, so'ngra mustaqil yura boshlagach, idrok qilinadigan narsalarning doirasi hiyla kengayib, idroki takomillashib boradi. Shu bilan bir vaqtda bolaning qo'l harakatlari taraqqiy qiladi, teri sezgisi takomillashadi. Narsalarni faqat ko'z bilan ko'rishning o'zi endi bolani qanoatlantirmaydi: bola har qanday narsalarning oldiga borib ularni ushlab ko'radi, qo'lga oladi, og'ziga eltadi, itaradi, irg'itadi va hokazo.

Bola narsalarning o'zi bilan aktiv ish-harakat qilar ekan, bunda u narsalarning turli-tuman xossalarini – ularning shaklini, katta-kichikligini, qattiq-yumshoqligini, og'ir-engilligini yaxshiroq bilib oladi. Yurish va yugurish bilan bola masofani ham aniqlay boshlaydi. Ammo bu yoshdagi bolalar narsalarning qanchalik yiroq-yaqin turishini rosa aniqlay olmaydilar. Ko'pincha bolalar o'zlaridan yiroq turgan bir narsani olmoqchi bo'lib qo'llarini uzatadilar, yoki uzoqdagi narsani, masalan, osmondagi oyni olib berishni kattalardan suraydilar.

Bola avvallari narsalar bilan bevosita amal qilib, shu narsalarning xossalarini bilib oladi, keyinchalik shu xossalarni muskul - harakat sezgilari, maza bilish va teri sezgisi organlarining bevosita ishtirokisiz, faqat ko'rish bilan taniydigan bo'lib o'sadi. Masalan, 2–3 yashar bola olmani ko'rganida, uning hamma xossalarini: rangi, mazasi, shakli, kattaligi va boladan qanday masofada turganligini ko'zi bilan tanib bila oladi.

Bola muzikaga oid ritmni va sodda kuylarni, masalan, allani erta yoshdan idrok qila boshlaydi. Bola cholg'u ovozi yoki ashulani eshitir ekan, bunga e'tibor berib jim qoladi, tinchiydi. Ikki-uch yashar bola o'zi ham sodda kuylarni ayta oladigan bo'lib qoladi. Bularning hammasi shu kabi idroklarning yosh bolalarda paydo bo'lish, o'sib borishini isbot qiladi.

Bola ikki yoshga qadam qo'yganda narsalarni suratdagi tasviriga qarab ajrata boshlaydi. Bolaning sur'atda tasvir qilingan narsalarni, umuman, suratlarni tanish qobiliyatining o'sishiga uning xaqiqiy narsalarning o'zini ko'rishdan hosil bo'lgan tajribasi va kattalarning raxbarligi ostida tez-tez rasm va suratlar ko'rib turishi yordam beradi.

Shunday qilib, bolaning idroki yasli yoshidanoq (bir-uch yoshda) mazmunan ancha xilma-xil bo'ladi. Lekin shu bilan bir vaqtda, uning idroki hali aslo to'la takomil topmagan bo'ladi. Masalan, shu yoshdagi bolalar vaqtni yaxshi ajrata (idroq qila) olmaydilar. Ular, odatda, bironta ish-harakat yoki voqeaning necha vaqt davom etayotganini, bu vaqtning sekin yoki tez o'tayotganligini, bironta voqea yoki ish-xarakatning «ilgari» yoki «keyin» yuz berganini ajrata bilmaydilar. Bu yoshdagi bola idrok obrazlari ko'pincha tarqoq holda bo'lib, bir-biri bilan to'g'ri bog'lanmaydi, bu obrazlarning ma'nosiga bola tushunib eta olmaydi, shu sababli, bu yoshda bolaning idroki etarli darajada ongli bo'la olmaydi. Bola idrok qilar ekan, ko'pincha, narsalarning muhim alomatlariga e'tibor bermay, balki yaqqol ayrilib turadigan tamonlariga: rangi, ovozi, harakati va shakliga e'tibor beradi. Shu bilan birga yosh bolalar ko'rib turgan narsalarining arzimaydigan mayda-chuyda tomonlarini, masalan, shkafning tabaqasida salgina

darz ketgan joyini, suratdagi bolaning kiyimida bir tugmasi qadab qo'yilmaganini va hokazolarni ham payqaydilarki, katta yoshli kishilar buni payqamasliklari ham mumkin.

Yasli yoshidagi bolalarning idroki ko'proq, ixtiyorsiz bo'ladigan idrokdir. Bolalarning diqqatini beixtiyor o'ziga tortadigan narsalarni, bolalarning bevosita ehtiyojlari ta'siri ostida bo'layotgan ish-harakatlariga bog'liq bo'lgan narsalarni idrok qiladilar xolos. Ammo katta yoshli kishilar bolani: «mana, buni qara», «falon narsaga quloq sol» degan ko'rsatmalari bilan muayyan bir narsani idrok qilishga majbur etadilar. Lekin bu holda ham bolaning idroki turg'un bo'lmasdan, diqqati juda tez chalg'ib ketadi, xususan idrok qilinmog'i kerak bo'lgan narsa o'zining ko'rinishi, harakati, ovozi va shu kabi hususiyatlari bilan bolani qiziqitirmasa, idroki beqaror bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z idroklarini hali idora qila olmaydilar.

Bolalar idrokining ravonlik, barqarorlik, mukammallik va onglilik darajasi, ularning o'yin faoliyatida hamda tafakkur va nutqlari o'sib borgan sari osha boradi.

Maktabgacha tarbiya va yasli yoshidagi kattaroq bolalarning hayotida o'yin katta o'rin oladi va yosh bolalarning tabiatiga xos bo'lgan harakatchanlikdan, faoliyatga intilishdan tug'iladi, o'yin faoliyati bolada tug'iladigan har xil ehtiyojlar: bilish ehtiyoji, ijtimoiy va estetik ehtiyojlar ta'siri ostida kuchayib boradi. Bola o'ynar ekan, atrofidagi muhit bilan turli-tuman, bevosita va aktiv aloqa bog'laydi, o'z o'yinida atrofdagi voqelikni aks ettiradi va shu voqelikka qarab ish-harakat qiladi.

Bolalar o'z o'yinlarida katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qiladilar. Katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qilmoq uchun esa bolalar kattalarning ish-harakatlariga, bu ish-harakatga aloqasi bo'lgan sharoit va buyumlarga e'tibor berib, razm solishlari kerak bo'ladi. Shunday qilib, o'yin jarayonida bola idrok qiladigan narsalarning doirasi va idrokning mazmuni kengayib, boyib boradi.

Bola bir yoshga to'lib ikki yoshga qadam qo'ygan paytida uning idrokida nutq katta rol o'ynay boshlaydi.

Bola boshqalarning gap so'zini tinglaydi va bu bilan uni bevosita o'rab olgan muhitdan tashqaridagi narsalarni bilib oladi. Nutq bolaning idrok qilayotgan narsalarini yaxshi anglab olishini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Bola narsalarning nomini bilib oladi va o'zi idrok qilgan narsalarning nomini aytadi. Bironta narsaning nomini aytar ekan, bola bu narsani muayyan narsalar jinsiga kiritadi. Idrokda onglilik darajasi o'sganligi shu yoshdagi bolalarning doimo: «Bu nima?», «Buning oti nima?», «Nega shunday?» va shu kabi juda ko'p savol bilan kattalarga murojaat qilishlarida ko'rinadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda kattalarning rahbarligi ostida uy-ruzg'or mehnatida ishtirok qilish va o'yin faoliyati tufayli ixtiyoriy idrok qobiliyati ham o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy idrok bolalarda tafakkur, iroda va ixtiyoriy diqqatning o'sishi bilan birga tarkib topadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada kuzata bilish qobiliyati ham ko'rina boshlaydi. Kuzata bilish qobiliyatining o'sishiga tabiat burchaklarida olib boriladigan ishlar, sayr va ekskursiyaga borib turishlar yordam beradi. Bolalar narsalarni kattalarning rahbarligida kattalar belgilab bergan maqsadga muvofiq e'tibor berib kuzatadilar. Kuzata bilish maktabgacha tarbiya yoshida, asosan, tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshida fazoni idrok qilish qobiliyati ancha taraqqiy qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yin vaqtida, maishiy hayotda turli-tuman narsalar bilan turli ish-harakatlar bajaradi. Bola ko'p yuguradi, ma'lum masofagacha yugurib yuradi. U rasm soladi, loydan biron narsa qiladi, tuzish-ko'rish bilan shug'ullanadi. Bu ishlarning hammasi bolaning fazo idroklarining o'sishiga yordam beradi. Bola ikki o'lchamli va uch o'lchamli (tekis va hajmli) narsalarni ajrata biladi. U qancha uzoq masofada turgan narsalarning shaklini, katta-kichikligini, qaysisi uzoq, qaysisi yaqinroq turganini mo'ljal bilan ayta oladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida vaziyatni idrok qilish qobiliyati ham takomillashadi. Shu yoshdagi bola «endi», «keyin», «ilgari», «avval» hamda «kech kelish», «vaqtida kelish», «uzoq poylash», «tez bo'lish» kabi so'zlarning ma'nosiga tushunadigan bo'ladi. Demak, bu yoshdagi bolalar vaqt haqida tasavvur va ba'zi tushunchalarga ega bo'ladilar.

Bolalarning o'yin faoliyati ularda vaqt hissining o'sishiga anchagina yordam beradi. O'yin vaqtida doimo o'z harakatlari va o'yinga katnashgan sheriklarining harakatlariga e'tibor berishga, harakatlarning sur'atini, jadalligini hisobga olishga, o'yin (harakat) natijasini kutishga to'g'ri keladi.

Shuningdek, bolalarning kuchiga yarasha mehnat qilganda ham harakatdagi ildamlilik, chaqqonlik yoki sustkashlikka e'tibor berishi zarur bo'lib qoladi. Ko'pincha kattalar ham bolaning biron yumushni jadallik, chaqqonlik bilan bajarishini talab qiladilar. Bolalar katta yoshdagi kishilarning «tez bo'l» degan buyruqlarini bajarish uchun harakatlarini tezlatishga tirishadilar. Bolalarning o'zlari ham biron narsani «tezroq» bajarish uchun «jadal» harakat qiladilar.

Bolalar boqchasida va oilada belgilangan qat'iy rejim bolalarda vaqt hissini o'stirishga yordam beradi. Bolalar har kuni belgilangan bir mahalda uxlashlari, ovqat eyishlari, bir ish yoki o'yin va hokazolar bilan mashg'ul bo'lishlari lozim bo'ladi. Olti-etti yashar bolalar vaqtni soatga qarab bila boshlaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ancha murakkab muzika asarlarini cholg'u va ashulani tinglash va tushuna bilish qobiliyati o'sadi. Bolalarboqchada muzika asbobida chalingan ma'lum bir kuyga moslab yuradilar, chopadilar, raqs qiladilar. Muzika ohanglarini ajrata bilish qobiliyati ham bu yoshda ancha ulg'ayadi, shu sababli, bolalar muzika va ashulani o'rganadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda surat va rasmlarni ko'rib tushunish qobiliyati o'sa boshlaydi. Uch-to'rt yashar bolalar rasmda tasvir qilingan narsalarni birma-bir ko'rsatadilar, ammo shu narsalarni rasmda tasvirlangan ish-harakatlarini va uni natijalarini hamma vaqt to'g'ri idrok qilavermaydilar. Olti-etti yashar bolalar mazmuni ular uchun tushunarli bo'lgan surat va rasmlarni ko'rganlarida uni hikoya qilib bera va muhokama qila oladilar, suratda tasvirlangan harakat va voqealarni ham ko'rib tushuna va ajrata biladilar.

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning hamma turlari, asosan, ta'lim va tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko'p daraja takomillashadi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata bilish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur shartlardan biridir. O'quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish - havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Kuzatish ob'ektlarini tanlashda o'quvchilarning o'zlari tashabbus ko'rsata boshlaydilar. O'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora qila oladilar. Ammo hamma boshqa ixtiyorsiz - jarayonlar singari, ixtiyorsiz idrok ham maktab yoshidagi bolalarda hali ko'p uchraydi. Shuning uchun ham o'quvchilarga beriladigan material, ular tomonidan ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok qilishini mo'ljallab berilmog'i kerak.

Fazo tasavvurlari ham maktab yoshida ancha takomillashgan bo'ladi. Jumladan, o'quvchilarda ko'z bilan chamalash qobiliyati ancha taraqqiy qilgan bo'ladi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari endi bu chog'da katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan, to'g'ri chiziqni ko'z bilan chamalab ikki teng bo'lakka bo'la oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichiklik darajasiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o'rnini bulardan qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini tahminan to'g'ri belgilay oladilar. IV–V sinf o'quvchilari idrok qilinayotgan masofani ko'z bilan chamalab, shu masofani bosib o'tish uchun talab qilinadigan vaqtni ham tahminan hisoblab oladigan bo'ladilar.

Ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning ko'z bilan chamalash hamda narsalarning shakli va katta-kichikligini ajrata bilish qobiliyatining yana yaxshiroq o'sishiga jismoniy tarbiya, chizmachilik, rasm, geometriya, fizika darslari bilan shug'ullanish, shuningdek, geografiya kartalari va o'lchov asboblariidan foydalanish katta yordam beradi. Katta masofalarni ko'z bilan chamalash qobiliyatining o'sishga ekskursiyalar, sayrga chiqishlar, kattalar bilan birgalikda dala va boshqa erlarda mehnatga ishtirok qilish yordam beradi.

Maktab yoshida vaqtni idrok qilish ham takomillashadi. O'quvchilar vaqtning, hozirgi paytning «tez» yoki «sekin» o'tayotganini aniq sezadilar. V-VI sinf o'quvchilari, katta yoshdagi odamlar singari, ikki minut, o'n minut, bir soat, uch soat va shu kabi vaqtlarning o'tishini tahminan ayta oladilar.

O'quvchilarda vaqtni yana aniqroq idrok qilish qobiliyati, asosan, maktabda o'qish mashg'ulotlari to'g'ri uyushtirilishiga, mashg'ulotlarni muayyan vaqtga qarab taqsimlanishi va vazifalarni ma'lum bir o'quv soati (45 minut) ichida tamom qilish talabiga bog'liq holda o'sib boradi. O'quvchilarning o'zlari ham mustaqil suratda bajarishlari lozim bo'lgan turli darslarini tayyorlash uchun vaziyatni har bir fanga taqsimlab chiqishga majbur bo'ladilar. Darsga kech qolmasdan maktabga borib etish to'g'risida g'amho'rlik o'quvchilardan vaqtning o'tishiga e'tibor berishni talab etadi. O'quvchilar ma'lum bir ishini bajarish uchun lozim bo'lgan ozmi-ko'p muddatni fikrda hisoblab chiqishga majbur bo'ladilar. Vaqt o'lchovlarini o'rganish, doimo soatdan foydalanish ham vaqtni aniq va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini o'stiradi.

Katta yoshdagi odamlar singari, maktab bolalari ham suratda tasvirlangan voqea va harakatni to'g'ri ko'ra va tushuna oladilar. To'qqiz-o'n bir yashar bolalar narsalarning fazoda tutgan o'rnini va ularniig bir-biriga nisbatlarini o'z rasmlarida to'g'ri tasvirlay oladigan bo'ladilar.

Maktab bolalari murakkab muzika asarlarini zavq bilan tinglaydilar, ular ton va yarim ton kabi ohanglarni ajrata oladilar, maktab xorida ishtirok qiladilar va har xil cholg'u asboblariida chalishni o'rganadilar.

Yoshlar – o'g'il va qiz bolalar – murakkab muzika asarlarini eshitish, badiiy rasmlar ko'rish bilan shu asarlarning g'oyaviy ma'nosiga ham tushunadigan bo'ladilar.

Idrok qobiliyati bolalar ulg'ayib, ancha voyaga etib qolgan davrlarda yanada o'sib boradi. O'qish va mehnat jarayonida o'smir va yoshlarda muayyan idrok ob'ektlari ustida o'z diqqatlarini ancha uzoq vaqtgacha to'plab turish, murakkab kompleksli ob'ektlardan nazariy va amaliy maqsadlarga qarab muhim va zarurlarini ajrata bilish qobiliyati hosil bo'ladi va mustahkamlanib boradi. Yuqori sinf o'quvchilari endi shu yoshda tabiat va jamiyat hayotiga doir hodisalar ustida ilmiy yo'sindagi kuzatishlar olib bora oladilar.

XOTIRA

I. XOTIRA TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda olib qolinadi, ya'ni esimizda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo'lganda esimizga tushadi.

Shuningdek, kechirilgan tuyg'u, fikr va qilingan ish-harakatlarimiz ham esimizda saqlanib qoladi va keyinchalik esimizga tushadi. Buni har kim o'z tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, o'quvchilar maktabda o'qitilayotgan narsalarini esda olib qoladilar, esda saqlaydilar va esga tushiradilar.

Kundalik tajribamiz ko'rsatadiki, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir.

Ta'sirotlarning ana shunday esda qoldirish va keyin esga tushirishning fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlaridir, bu muvaqqat bog'lanishlarning hosil bo'lish, mustahkamlanish va keyin jonlanish (tiklanish) jarayonidir.

Esda qoladigan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi.

Eng avval bevosita idrok qilingan narsa va hodisalar (uyalar, ko'chalar, daraxtlar, hayvonlar va hokazolar)ning obrazlari esda olib qolinadi, saqlanib qoladi va esga tushadi. Ko'rgan badiiy surat va rasmlar, eshitgan muzika kuylari, ashulalar va hokazolar esda qoladi.

Ilgari idrok qilingan narsalarning esimizga tushgan obrazlari tasavvur deb ataladi. Bu xotiramizda saqlanib qolgan idrok obrazlari bo'lib, mazmunan obrazli xotiraga taalluqlidir. Odam xotirasining asosiy mazmunini nutq-so'z materialini tashkil etadi. Idrok qilingan narsa va hodisalarning nomlari, o'qilgan tekstlar, so'zlar, gaplar boshqalarning nutqi esda olib qolinadi, esda saqlanib qoladi va esga tushiriladi. Lekin nutq esda olib qolinganda u yoki bu oddiy tovushlar birikish sistemalari emas, balki nutqda ifodalangan ma'no, o'zi va boshqalarning fikrlari esda qoladi, saqlanadi va esga tushadi. So'zlarning ma'no jihatdan mantiqiy sur'atda bir-biriga bog'lanib esda qolishi va esga tushishi mazmunan so'z-logik xotirasi bo'lib, obrazli

xotiraga nisbatan, ancha murakkab aqliy faoliyatdir. Biz ko'ngildan kechirgan tuyg'ular, har xil muskul va ish - harakatlari ham xotira mazmunini tashkil qiladilar.

Shu sababli esda qoladigan materialning xilma-xil mazmuniga qarab, xotirani, odatda, obrazli, so'z logik, emotsional (tuyg'u-hissiyot) va harakat xotirasi kabi xillarga ajratiladi. Albatta, xotiraning ana shu xillarga bo'linishi nisbiydir. Xaqiqatda xotiraning shu hamma xillari bir-biri bilan chambarchas bog'langan, bironta narsaning esimizda qolgan va keyin esimizga tushirilgan obrazi gap bilan ifodalanadi, har bir tuyg'u-hissiyot bironta bir tasavvurga, yoki fikrga, yoki ish-harakatga va hokazolarga bog'liq holda tug'iladi.

Shunday qilib, ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat bo'lgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.

Xotiraning ayrim jarayonlarini – esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish jarayonlarini ko'rib chiqaylik.

ESDA OLIB QOLISH

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha bir narsa yoki hodisani idrok qilishimiz, biron narsa haqida o'ylashimiz singari hamisha biron narsa yoki hodisani esda olib qolamiz.

Esda olib qolish jarayoni eng avval miya po'stida idrok qilinayotgan narsalarning–buyum, surat, so'z, fikr va hokazolarning «izlari» hosil bo'lishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba o'rtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari o'rtasida bog'lanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda qolishning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stida yangi muvaqqat nerv bog'lanishlari hosil bo'lishidan iboratdir.

Esda olib qolishning tezligi, to'laligi, aniqligi va mustahkamligi har xil bo'lishi mumkin. Esda qoldirishning bu sifatleri esga tushirishning tezligi, to'laligi va aniqligiga, shuningdek nechog'li tez yoki sekin unutilishiga qarab aniqlanadi. Tez, to'la va aniq esga tushirish va tezda unutib qo'ymaslik esda qoldirishning eng yaxshi sifatlaridandir.

Jumladan, unutishning tezligiga qarab, esda qoldirishning mustahkam bo'lish-bo'lmasligi aniqlanadi: puxta esda qolgan material sekin unutiladi yoki sira unutilmaydi.

Shu sababli esda olib qolishning har xil sifati nimaga bog'liq degan savolning tug'ilishi tabiiydir. Xotiraning sifatini belgilovchi shartlarni bilish pedagogika uchun amaliy ahamiyatga ega, chunki bu shartlarni bilganda, eng mustahkam va eng tez esda qoldirishga erishmoq uchun nimalar qilish va nimalarni hisobga olish kerak ekani ma'lum bo'ladi.

Turmushdagi kuzatishlar pedagogik amaliy va mahsus eksperimental tekshirishlar ko'rsatishcha, esda qoldirishning sifatleri – uning tezligi, to'laligi, aniqligi va puxtaligi, birinchidan, esda qoldirish xillariga, ikkinchidan, esda olib qolinayotgan materialga kishining (shaxsning) munosabatiga va uchinchidan, esda qoldirish uchun qo'llanilgan mahsus metodik usul va priyomlarga bog'liq bo'lar ekan.

Biroq har holda esda mustahkam olib qolish, albatta, eng avval nerv sistemasining ahvoliga bog'liqdir. Nerv sistemasi sog'lom va tetik bo'lsa, muvaqqat nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, puxtarok bo'ladi, binobarin, esda olib qolish ham tez va puxtarok bo'ladi.

1. Esda olib qolish hollari

Esda qoldirish jarayonining asosida yotgan bog'lanishlarning ikki xili ajratiladi. Bu bog'lanishlarning qaysi biri asosiy o'rin olganligiga qarab, assotsiativ va logik esda qoldirish xillari farq qilinadi.

Esda olib qolish aktiv protsessdir: bu faollik ikki xil bo'ladi, shu sababli ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish xillari ajratiladi.

Assotsiativ (mexanik) va logik (ma'nosini tushunib) esda qoldirish

Assotsiativ esda qoldirish.

Bir vaqtda va bir erda birin-ketin idrok qilingan ikki yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari o'rtasida miyada hosil bo'ladigan bog'lanish assotsiativ bog'lanish yoki assotsiatsiya deyiladi. Ana shu yo'sinda hosil bo'lgan assotsiatsiya yondoshlik assotsiatsiyadir.

Masalan, bironta ashulani eshita turib, ayni zamonda shu ashulani aytayotgan odamning o'zini ham ko'rsak, shu ashulani (uning kuyi va so'zlarini) idrok qilish bilan birga, ashula aytib turgan kishining o'zini ham idrok qilish o'rtasida yondoshlik assotsiatsiya hosil bo'ladi. Bunday assotsiatsiyaning bizda hosil bo'lganligi shundan bilinadiki, ana shu ashulani takror eshitganimizda yoki uni esimizga tushirganimizda, ashulani aytgan odamning obrazi ham darrov ko'z oldimizga keladi ashulani aytgan odamni tasavvur qilganimizda yoki uni ko'rganimizda, ashulaning kuyi ham esimizga tushadi. Bunda muzika kuyi bilan ashula aytgan kishining qiyofasi (obrazi) o'rtasida shartli bir vaqtli bog'lanish paydo bo'ladi. Shuningdek, kishining qiyofasi (obrazi) uning ismi, familiyasi, turgan joyi, ishlayotgan joyi (biz uni avval shu erlarda ko'rgan bo'lsak) o'rtasida shu xil assotsiatsiya (bog'lanish) hosil bo'ladi. Yondoshlik assotsiatsiyasidan tashqari, yana o'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyasi farqlanadi.

O'xshashlik assotsiatsiyalar – idrok qilinayotgan narsa bilan esga olinadigan narsa o'rtasida o'xshash belgilar bo'lganda vujudga keladigan bog'lanishlardir. Qush bilan samolyot yoki tarkibida bir-biriga o'xshash tovushlar bor so'zlar o'rtasidagi assotsiatsiyalar shu jumladandir.

Qarama-qarshilik (kontrakt) assotsiatsiyalar hozir idrok qilinayotgan narsa bilan ilgari idrok qilingan narsa o'rtasida qarama-qarshilik yuz berganda hosil bo'ladigan assotsiatsiyadir (masalan, yorug'lik va qorong'i).

O'xshashlik va qarama-qarshilik asosidagi assotsiatsiyalar ko'pincha tashqi, ahamiyatsiz va tasodifiy belgilar asosida hosil bo'ladilar. Ular turli vaqtda esda olib qolingan tasavvurlar o'rtasida ham hosil bo'lishlari mumkin.

Bu xildagi assotsiatsiyalar bir-biridan batamom farq qilgan narsalar o'rtasida ham voqe bo'lmog'i mumkin. Daraxtning bir xilini majnun kishi obraziga o'xshatib, majnuntol deb atalishi bunga misol bo'la oladi (daraxtga berilgan nom shu bilan izohlansa kerak).

Mohiyati va ma'nosi jihatidan bir-biridan tamomila uzoq bo'lgan so'zlar o'rtasida ham assotsiatsiya hosil bo'lmog'i mumkin. Masalan, mix va apelsin degan so'z bir necha marta ketma-ket takrorlansa, bu so'zlar o'rtasida assotsiatsiya hosil bo'ladi, natijada keyinchalik bu so'zlarning bittasi esga tushsa, ikkinchisi ham albatta esga tushadigan bo'lib qoladi. Bu so'zlar o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'lishiga sabab, ularning faqat birin-ketin takrorlanishidir.

Shuningdek, ayni zamon yoki birin-ketin paydo bo'lgan yoki ta'siri bir xil bo'lgan sezgilar o'rtasida ham assotsiatsiyalar voqe bo'ladi. Idrokning mazmunga ega bo'lishi ham shu xil assotsiatsiyalarni mavjudligi bilan izohlanadi.

Ba'zan o'quvchi hisob jadvalini o'rganar ekan, u jadvaldagi yonma-yon sonlarni ma'nosini o'qimasdan, masalan, uchu uch-to'qqiz, uchu-to'rt o'n ikki deb takrorlayverishi mumkin. Jadvalni shu usulda yod olgan o'quvchi odatda to'rt marta uch qancha bo'ladi degan savolga javob bera olmay qoladi.

Assotsiatsiya ma'no jihatdan bir-biri bilan sira bog'lanmagan ayrim bo'g'inlar o'rtasida ham paydo bo'lmog'i mumkin, masalan, «mich-tich», «babbi-mabbi» va hokazolar.

Bironta material (masalan, kitob teksti)ning ma'nosini butunlay tushunmasdan faqat mexanik sur'atda aynan esda qoldirish mumkin.

Esda olib qolishda qancha ko'p va xilma-xil assotsiatsiyalar voqe bo'lsa, esda qoldirish ham shunchalik mustahkam bo'ladi Ammo faqatgina assotsiativ bog'lanishlar asosida esda qoldirish, xususan biror tekstni shu asosda yod olish kam natija beradi. yolg'iz assotsiativ bog'lanishlarga suyanib esda qoldirishni mexanik esda qoldirish deyiladi.

Materialni, uning ichki ma'nosini tushunmasdan va uni mustaqil uylab chiqmasdan mana shu usulda yod olinsa, bu quruq takrorlay berishdangina iborat bo'lib qoladi; bu usul ko'p kuch sarf etishni talab qiladi-yu, ammo kam natija beradi va ko'p hollarda foydasiz bo'ladi.

Mexanik esda olib qolishning uchiga chiqqan usulini quruq yodlash deyiladi. Bu usul bilan yod olish tekstni, so'z va gaplarning ma'nosini tushunmasdan faqat ko'p marta takrorlab borishdan iborat bo'ladi.

Assotsiativ bog'lanishlar esda qoldirish1 jarayonida voqe bo'ladilar. Ammo ularning mavjudligi esga tushirish vaqtida namoyon bo'ladi, chunki assotsiatsiyalar esga tushirishda juda katta rol o'ynaydilar («Esga tushirish va uning turlari» bobi ko'rilsin).

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda qoldirish.

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda olib qolish jarayonida asosiy o'rinda fikrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan materialning ayrim qismlari va elementlari o'rtasidagi ma'no va logik (mantiqiy) bog'lanishlarni fikr yuritish yo'li bilan ochiladi. Ma'no bog'lanishlarni ochish bironta narsaning obrazini oddiy esda olib qolish emas, balki narsa va hodisalarga xos bo'lgan eng muhim va zaruriy bog'lanishlarni ochish demakdir, bir grupp (sinf) doirasiga kirgan narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini, ular o'rtasidagi sababi va natija bog'lanishlarini aniqlash demakdir.

Assotsiatsiyalar asosida esda olib qolish singari ma'nosiga tushunib esda qoldirish bevosita idrok qilinayotgan narsalar, buyumlar, tabiat hodisalari va hokazo obrazlarini xotirada mustahkamlash jarayonida ro'y beradi. Ma'nosini tushunib esda olib qolish og'zaki materialni - nutq va kitob tekstini esda qoldirishda ayniqsa katta rol o'ynaydi. Nutq tovushlari va nutq belgilari (harf, raqam va shu kabilar)ning bir-biri bilan bog'lanishlarida ifodalangan ma'no, fikr idrok qilinadi, fikrlar o'rtasidagi ichki mantiqiy bog'lanishlar ochiladi va aniqlanadi, tushunib olinadi va mulohazalar yuritiladi.

Chunonchi, o'quvchi hisob jadvalini ma'nosiga tushunib yod olar ekan, u masalan, «uch-u to'rt - o'n ikki» deb takrorlaydi va ayni zamonda to'rt - uch marta o'n ikki son tartibiga, uch esa to'rt marta kirganini fahmlab oladi va bu haqida o'ylaydi. Jadvalini shu usulda o'zlashtirgan o'quvchi sonlarning tartibini o'zgartirib berilgan savolga to'g'ri javob beradi. Masalan, student o'quv materialini ma'nosiga tushunib esda olar ekan, uning tafakkuri ishga solinadi, ya'ni student tekstda berilgan har bir so'zning va gaplarning ma'nosini tushunadi, so'z va gaplarda ifodalangan fikrlarni fahmlab oladi, yoki gaplar, ayrim so'zlar o'rtasidagi mantiqiy (logik) bog'lanishlarni o'zi mustaqil ochadi va hokazo.

Mexanik suratda yod olishga qaraganda ma'nosiga tushunib yod olish eng ma'qul va samarali usuldir. Buni har kim o'z tajribasidan va boshqa odamlarni kuzatishdan biladi. Bu hol mahsus qilingan tajribalar bilan ham isbot qilingan.

Mazmuni murakkab va hajmi katta materialni esda olib qolish zarur bo'lganda, shu materialning sistemasini fahmlab olish yoki uni muayyan sistemaga solish kerak bo'ladi. Sistemasi bayon qilingan materialga qaraganda muayyan sistemaga solingan material tezroq va puxtarroq esda olib qoladi.

Ma'nosiga tushunib esda qoldirish tez va puxta bo'lish bilan bir vaqtda kishining aqliy jihatdan o'sishining eng yaxshi shartidir.

Agar bironta materialni ma'nosiga tushunmasdan, uni obdon o'ylab chiqmasdan, mulohaza qilib ko'rmasdan yod olinsa, bu material miya uchun keraksiz gap bo'lib qoladi va kishi o'z hayoti uchun muhim bo'lgan yangi vazifalarni hal qilishda bu materialdan foydalana olmaydi. O'zlashtirib olingan bilimlar asosida yangi masalalarni mustaqil hal qila bilish pedagogika psixologiya asosiy talablaridan biridir.

Shuning uchun ham biz bilimni yuzaki, mexanik sur'atda yod olishni mutlaqo ma'qullay olmaymiz. Xotirani o'stirish va takomillashtirish tayyor bilimlarni faqat puxta o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, balki bilimlarni ongli ravishda mulohaza qilib chiqish qobiliyatiga ham ega bo'lishdan iboratdir. Bilimlarni ongli ravishda mulohaza qilish esa fikrlash demakdir.

Ta'lim-tarbiya ishida tushunib esda qoldirishning ahamiyatini doimo esda tutish zarur. O'quvchilarni esda saqlab qolish zarur bo'lgan materialning mazmunini yaxshi tushunib olib, so'ngra uni o'rganib olishga odatlantirish kerak.

Tafakkur bilan chambarchas bog'langan nutq esda qoldirish jarayonida katta rol o'ynaydi. Nutq esda olib qolinayotgan material (ob'ekt) gina bo'lib qolmay, balki ham obrazli (konkret va ko'rsatma), ham abstrakt materialni eng yaxshi esda qoldirishning juda muhim sharti hamdir. Insonlarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida hosil qilingan bilimlar tovush tili bor bo'lgani tufayli mustahkamlanib, saqlanib qoladi. Xuddi, shuningdek, har bir kishi bilimni nutq, vositasi bilan aloqa qilish jarayonida, til vositasi bilan hosil qiladi. Biz hosil qilgan bilimlar so'z bilan ifoda qilingan shaklda esda olib qolinadi. Nutq faqat nazariy abstrakt materialni esda olib qolish sharti bo'lib qolmay, balki bevosita ko'rilayotgan, eshitayotgan ko'rsatmali materialni esda olib

qolishning ham zaruriy shartidir. Agar ko'rsatmali materialga yana o'qituvchining og'zaki tushuntirishlari qo'shilsa, bunday material yanada puxtaroq esda qoladi. har bir kishi o'zi idrok qilayotgan narsani og'zaki yoki o'z ichida so'z, nutq bilan ifoda qila turib esda qoldiradi.

Turli narsalarni esda olib qolishda so'z maktabgacha tarbiya yoshidayoq hiyla katta rol o'ynaydi. to'rt-besh yoshli bolalar bilan professor L. V. Zankov qilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, bolalar turli narsalarni esda olib qolayotganlarida ularning nomlarini aytadilar. Faqat so'zlar mavjud bo'lganligi tufayli material umumiyashtirilgan holda, turli logik ta'rif va iboralar shaklida esda qoladi. Shuni ham e'tiborga olish kerakki, tez va puxta esda qoldirish uchun nutqning mazmuni to'g'ri bo'lishigina kifoya qilmaydi, balki uning sintaksis va uslub jihatdan ham to'g'ri shaklga solingan bo'lishi ahamiyatga egadir. Sintaksis jihatdan noto'g'ri tuzilgan nutq, bir til bilan ifodalangan fikrlarni tushunib olish ancha qiyin bo'ladi va esda turmaydi. Nazariy materialni esda olib qolishda nutqning tuzilishi ayniqsa katta ahamiyatga ega, chunki bunday material, odatda, abstrakt tushunchalar va hukm (gap) shaklida ifodalanadi.

Ma'nosini tushunib esda olib qolishning nerv-fiziologik asosi ikkinchi signal sistemasida voqelikda mavjud narsa va hodisalarning ichki muhim bog'lanishlariga muvofiq ravishda hosil bo'ladigan bog'lanishlardan iboratdir. Bu bog'lanishlar, albatta birinchi signal sistemasining ishtirokisiz hosil bo'lmaydi. Xuddi so'zning abstraktlashtiruvchi va umumiyashtiruvchi roli tufayli esda olib qolinayotgan materialning ayrim qismlari o'rtasidagi muhim munosabatlar ham aniqlanadi. Lekin shuni nazarda tutmoq kerakki, ma'nosini tushunib yod olish jarayoni assotsiativ bog'lanishlardan batamom ayrilgan holda voqe bo'lmaydi. Assotsiatsiyalar shunday dastlabki bog'lanishlardirki, ular mantiqiy bog'lanishlar hosil bo'lishi va materialni ma'nosiga tushunib yod olish uchun asos bo'ladi. Mexanik (assotsiativ) va ma'nosini tushunib (logik) yod olish tez va puxta bo'lishi uchun kishida ma'lum sohaga oid tajriba va bilim bo'lishi katta ahamiyatga ega. Tajriba va bilim qanchalik boy bo'lsa, esda olib qolinadigan yangi material bilan mavjud tajriba va bilim o'rtasida hosil bo'ladigan assotsiativ logik bog'lanishlar ham shunchalik xilma-xil bo'lishi mumkin.

Fiziologik jihatdan bu hodisa avval tarkib topgan nerv bog'lanishlari sistemasining yangi nerv bog'lanishlar voqe bo'lishiga ta'sir etishi va esda qoladigan materialning xarakteri bilan izohlanadi. Chunonchi, ancha murakkab bog'lanishlar hosil bo'lishini talab qiladigan abstrakt-nazariy materialga nisbatan yaqqol ko'rsatmali material tezroq va osonroq esda qoladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish.

Esda olib qolish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin.

Ixtiyorsiz esda qoldirish oldimizga hech bir qanday maqsad qo'ymasdan, esga olinadigan materialni oldin belgilamasdan va mahsus usullar qo'llanmasdan, beixtiyor esda qoldirishdir. Masalan, biz, odatda, ko'chada tasodifiy ko'rgan kishilarning aft-basharasini, tasodifiy eshitib qolgan ba'zi gap va kuylarni beixtiyor esimizda (xotiramizda) saqlab qolamiz. Hayotimizda bo'lib o'tgan ko'p hodisa va voqealarni ham biz ana shunday beixtiyor esimizda saqlab qolamiz. Ko'pincha beixtiyor idrok qilingan narsa yoki hodisalar beixtiyor esda qoladi. o'zining rang-barangligi, ovozi, harakati bilan ko'zga juda yaqqol ko'rinib turadigan, bizda kuchli hissiyot uyg'otadigan, o'tmishdagi tajribamizga, mavjud bilimlarimizga, bizning kasb va faoliyatimizga, biz uchun alohida ahamiyati bo'lgan va bizda qiziqish-havas tug'diradigan shunday narsa yoki hodisalar xotiramizda beixtiyor saqlanib qoladi. Ko'pincha ixtiyoriy atayin idrok qilingan narsa yoki hodisalar ham beixtiyor esda qolaveradi. Ko'p hollarda biz bironta suratni ko'rishni, bironta kitobni o'qib chiqishni, bironta lektsiyani eshitishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yamiz, ammo ko'rilgan, o'qilgan, eshitilgan narsalarning mazmunini esda olib qolish niyatini o'ylaymiz, lekin, shunga qaramay, ixtiyoriy idrok qilingan kitob, surat, nutqning mazmunini beixtiyor eslab qolamiz. Ixtiyorsiz esda saqlab qolish bizning hayotimiz va faoliyatimizda juda katta o'rin tutadi. Ayrim hollarda bironta yorqin obrazlar, so'zlar, ayrim kishilarning aft-basharasi, o'qilgan yoki eshitilgan jumlar ixtiyorsiz ravishda esda olib qolinadi va xotirada uzoq saqlanib turadi.

Esda olib qolinadigan material bizning ehtiyoj va manfaatimizga muvofiq bo'lsa, bu material biz uchun alohida ahamiyatga ega bo'lsa, esimizda uzoq saqlanib turadi. Ixtiyorsiz esda olib

qolishda hissiyot ayniqsa katta rol o'ynaydi. Bizda bironta hissiyot tug'diradigan material hissiyotimizga hech bir ta'sir qilmaydigan materialga qaraganda esimizda ham tezroq, ham mustahkamroq o'rnatilib qoladi. Ba'zan esa beixtiyor esda qoldirish ixtiyoriy esda qoldirishdan ko'ra samaraliroq bo'ladi. Lekin hissiyot esda qoldirish jarayoniga yomon ta'sir qilmog'i ham mumkin. Masalan, esga olinmog'i lozim bo'lgan materialga sira aloqasi bo'lmagan sabablar bilan tug'ilgan hissiyot ana shunday ta'sir qiladi. Bunday hollarda diqqatimiz bo'linib, uni esda qoldirilmog'i lozim bo'lgan materialga etarli darajada to'play olmay qolamiz, diqqatimiz bizning tuyg'u-hissimizga shu topda ta'sir etgan narsaga chalg'ib ketaveradi. Bundan ta'lim-tarbiya ishida mana bunday xulosa kelib chiqadi. O'quvchilar o'qib-bilib olishlari lozim bo'lgan materialda ularning his-tuyg'ulariga ta'sir etadigan momentlar mumkin qadar ko'proq, bo'lmog'i kerak. O'quvchilarning his-tuyrulariga ta'sir etadigan bunday momentlar o'quv materialining mazmunida ham, u materialni bayon qilish usulida ham, sezgi organlari bilan idrok qilinayotgan tashqi xususiyatlarida (materialning darslikda qanday bayon qilinganligi, o'qituvchining qiziqtirarli hikoya qilib berishi, darslikdagi suratlar va darslikning grafika hamda badiiy jihatdan qanday bezalganligida) ham ifodalanishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, o'quvchining diqqatini o'quv mashg'ulotlaridan chalg'itib yuborishga sababchi bo'ladigan kuchli hissiyotlarning oldini olish uchun maktabda ham uyda ham tegishli sharoit tug'dirish kerak.

Ixtiyorsiz esda olib qolish ixtiyoriy esda olib qolish jarayonidan batamom ayrilgan bo'lmaydi: ko'pincha ixtiyoriy esda qoldirishda ixtiyorsiz esda olib qolish yuz beradi yoki esda olib qolinadigan material biror amaliy faoliyat tarkibiga kirgan bo'ladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish ko'zda tutilgan maqsadga muvofiq, tanlangan materialni ongli ravishda kuch berib mahsus esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishda materialni puxta esda saqlab qolish maqsadida biz mahsus usullardan foydalanamiz: diqqatimizni to'playmiz, idrok qilingan materialni takrorlaymiz, uning mazmunini o'qib olish uchun harakat qilamiz, ilgari tajriba va bilimlarimiz bilan uni bog'laymiz va hokazo.

Sistematik ravishda esda qoldirish yodlab olish, o'rganib olish deyiladi. Bizning o'quv ishlarimiz - bilimlarni o'zlashtirish, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish asosan ixtiyoriy esda qoldirish yo'li bilan bo'ladi. Yodlab, o'rganib olish-tartib bilan esda qoldirish demakdir.

Ixtiyoriy esda qoldirish anglab-bilib esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishning nerv-fiziologik asosi birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabatda ikkinchi signal hosil bo'ladigan bog'lanishlardir.

Ixtiyoriy (irodaviy) esda olib qolish eng samarali va puxta esda qoldirishdir.

Bunda esda olib qolish maqsadini ko'zda tutishning esda olib qolish lozim bo'lgan materialni tanlashning o'zaroq uni eng samarali yo'sinda esda qoldirishga sabab bo'ladi.

Esda olib qolishda ma'lum materialni xotirada qoldirish zarur va kerak ekanini tushunish ahamiyatga egadir. Esda olib qolishga jazm qilish, maqsadni ko'zlash, kerak materialni tanlash, motivatsiya (nima maqsad bilan esda qoldirish kerakligini bilish) – bularning hammasi tafakkur faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ixtiyoriy esda qoldirish asosan ma'nosiga tushunib, ongli va binobarin, eng unumli ravishda esda qoldirishdir. Ammo bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun jazm qilish, hohlash va oldindan muhokama qilishning bir o'zi kifoya qilavermaydi. Ba'zi vaqtlarda (masalan, aniq, ilmiy ta'rif va iboralarni, yangi terminlarni, chet til so'zlarni va shu kabi materialni) esda olib qolishda kattagina qiyinchiliklarni engishga to'g'ri keladi, bu qiyinchiliklar iroda va g'ayrat bilan engiladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish qilingan ishning natijasini tekshirib borish bilan birga boradi: o'quvchi biror materialni esda mustahkam saqlab qolish uchun harakat qilar ekan, u materialning xotirada to'liq va aniq qolgan qolmaganligini tekshirib ko'radi va murodiga etmaguncha ishni davom ettiraveradi.

Yodlab bilib olishda muvaffaqiyat qozonish kishining iroda bilan astoydil ishlashiga ko'p darajada bog'liq bo'lar ekan.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'quvchilar xotirasini o'stirish ularda irodani ham o'stirish bilan bog'liqdir.

Ixtiyorsiz esda olib qolish singari ixtiyoriy esda qoldirish ham assotsiativ va ma'no bog'lanishlari asosida voqe bo'ladi.

Ammo ixtiyorsiz esda olib qolishni assotsiativ esda qoldirish bilan aralashtirish yoki teng-baravar qilish yaramaydi. Xaqiqatan kuzatish va mahsus qilingan tajribalar (A.A.Smirnov, P.I.Zinchenko) shuni isbot qilganlarki, assotsiativ bog'lanishlar ko'p hollarda ixtiyorsiz idrok qilishda, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotiraga olib qolishda va har xil amaliy faoliyat vaqtida ham hosil bo'laveradilar. Ammo shu bilan birga ko'p xilma-xil assotsiatsiyalarni kishi ongida ko'zlagan maqsad yuzasidan o'zi vujudga keltiradi. Masalan, chet til so'zlarini yod olishga, telefon nomerlarini esda olib qolishga yordam beradigan assotsiatsiyalar atayin vujudga keltiriladi. Biz bir narsani yoki bergan va'damizni esdan chiqarib yubormaslik uchun atayin assotsiatsiya paydo qilamiz, masalan, dastro'molning bir chetini tugun qilib tutamiz.

Assotsiatsiyalar hosil bo'lgan ko'nikma va odatlar assotsiatsiyalar aniq (kompleksi) sistemasidan iborat bo'lib, bu assotsiatsiyalar ongli ravishda va takror qilinadigan harakatlarning mustahkamlanishi jarayonida voqe bo'ladi.

Ikkinchi tomondan, ma'nosini tushunib logik esda olib qolish jarayonini ham ixtiyoriy esda qoldirish bilan aralashtirib yuborish yoki teng-barobar qilish ham yaramaydi.

Kitob o'qiganda, birov bilan suhbatlashganda biz, odatda, ko'pgina har xil fikr, gap, maqol, qissa, bayt va qisqa she'rlarni beixtiyor esda olib qolamiz. Ko'p hollarda ma'noli gaplar yondoshlik, o'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalari asosida xotiramizda bog'lanadilar.

Assotsiativ va ma'no bog'lanishlari ham ixtiyoriy, ham ixtiyorsiz esda olib qolishda yuz beradi deyish mumkin. Bunda assotsiatsiyalar ularning nerv fiziologik asoslari bilan birga dastlabki va universal bog'lanishlardir. «Muvaqqat nerv bog'lanishlar, deb yozadi I.P.Pavlov hayvonot olamida va bizning o'zimizda ham bo'ladigan eng umumiy (universal) fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixik hodisa hamdir turli-tuman harakat, taassurot yo bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlardirki, bu bog'lanishlarni psixologlar assotsiatsiya deb aytadilar».

Ixtiyoriy esda qoldirish jarayonida asosiy o'rinni ish «qiladigan, hukm va tushuncha shaklida ifodalanadigan ma'no bog'lanishlari ham assotsiatsiyalar asosida hosil bo'ladi.

2. Esda olib qolinayotgan materialga shaxsning munosabati

Esda olib qolishning muvaffaqiyati ko'p darajada esda olib qolinayotgan materialga yoki shu material bilan aloqasi bo'lgan faoliyatga shaxsning ijobiy munosabati bilan bog'liq bo'ladi. Bu munosabat qiziqish, diqqat-e'tibor tarzida namoyon bo'ladi.

Qiziqish muvaffaqiyatli esda qoldirishning eng birinchi shartlaridandir. Bizda qiziqish tug'dirgan narsa tezroq va mustahkamroq esda qoladi. Biz, odatda, bizni qiziqitirmaydigan narsalarga e'tibor bermaymiz va ularni hatto payqamaymiz. O'quvchilar qiziqqan, o'zlari «sevgan» fanlarining mazmunini puxta o'qib olishlarini har bir pedagog yaxshi biladi.

Bu aytilganlardan ta'lim-tarbiya ishida mana bunday xulosa chiqadi: o'quv materialining o'quvchilarning xotirasida mahkam o'rnatish uchun maktabda ta'lim ishini shunday olib borish kerakki, har bir fan o'quvchilarda qiziqish, havas tug'diradigan bo'lsin.

Esda qoldiriladigan materialga qiziqish, diqqatimizni shu materialga qaratadi, his-tuyg'umizga ta'sir qiladi, zavqlantiradi va beixtiyor esda qoldirish jarayonlarini kuchaytiradi.

Qiziqish esda qoldiriladigan materialni, shaxsning o'zi va jamiyat uchun ahamiyatini tushunish bilan bog'liq bo'lsa, esda qoldirish samaraliroq bo'ladi.

Diqqat esda mustahkam saqlab qolishning zaruriy shartidir. Diqqat esga olish lozim bo'lgan materialga nechog'li kuchli sur'atda qaratilgan bo'lsa, u shunchalik tez va puxta esda qoladi, chunki diqqatning nerv fiziologik asosi miya po'stining bir qismida kuchli qo'zg'alish (optimal qo'zg'alish) o'chog'ining paydo bo'lishidir. Ana shunday qo'zg'alish paydo bo'lishi bilan yangi nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, mahkam saqlanib qoladi. Ko'pincha, ayrim kishilarning o'z xotirasining zaifligi, tez va puxta esda saqlab qololmasligi to'g'risidagi shikoyatlari analiz qilib ko'rilganda, esda yaxshi saqlab qololmasliklarining sababi ular diqqatining bo'shligida, tarqoqligida, miya po'stidagi tegishli qo'zg'alish o'choqlarining zaifligida ekanligi ma'lum

bo'ladi. Bunday kishilar diqqatlarini bir nuqtaga jamlab qunt bilan ishlashga harakat qilishlari bilan ulardagi xotira ham kuchaya boradi.

Esda qoldirish usuli hayot va faoliyatning turli hollarida biror muddatgacha nimanidir qisqa yoki uzoq vaqtgacha esda qoldirishga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, esda qoldirish usuliga yoki maqsadiga ko'ra xotira qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'linadi.

Muayyan (qisqa) vaqtdan keyin takror tiklash (eslash) maqsadida kerakli materialning esda saqlab qolingani vaqtlardagi xotira, qisqa muddatli xotira deb ataladi, qisqa muddatli xotira bir lahzali xotiradir. Chunki bunda material bir marta idrok qilinadi. shunday keyin esa esda qolgan material qisqa muddatli xotira misol bo'ladi. Ongda uning keyingi eslab qolinishi (saqlanishi)ga hech qanday zaruriyat yo'q. Masalan, odam ishdan qayta turib yo'l-yo'lakay bir qancha ishlar qilishni: pochtaga kirish, xat tashlash, magazindagi yangi kitoblarni ko'zdan kechirish, non hamda shakar va shuning singarilar sotib olishni belgilab oladi.

O'quv tajribasida shunday hodisalar bo'lib turadi. Ba'zi bir o'quvchilar darsga yoki imtihonga tayyorlanar ekanlar, kerakli o'quv materialini shunday usulda, ya'ni bu materialni faqat darsda yoki imtihonda eslash uchungina yod oladilar.

Qisqa muddatli xotira shunday holda, ya'ni kishi o'ziga berilgan qandaydir vazifani aniq bajarganida namoyon bo'ladi. Xotiraning bu turini boshqacha qilib operativ xotira deyiladi. Xotira faoliyatning shunday turlarida, ya'ni kerakli materialni va ayniqsa o'quv materialini uzoq muddatgacha va butunlay esda saqlab qolishda uzoq muddatli xotira tariqasida namoyon bo'ladi. Odatda har qanday o'quv materiali ana shu usulda o'zlashtirib olinadi.

Esda qolish usuli qandaydir biror muddat va sifatga ham ta'sir etib – esda qoldirishni mustahkamlaydi.

Mahsus eksperimentlarda isbot qilinganki, kishining: «esimda uzoq saqlayman» yoki «esimdan aslo chiqarmayman» deb jazm qilgan narsasi xotirada mahkam o'rnatilib qolar ekan. Aksincha, qisqa bir muddat uchun (masalan, navbatdagi imtihonni berish uchun) esda qoldirishga jazm qilingan material tez unutiladi.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'qituvchi ta'lim jarayonida darsni tushuntirganida, uyga vazifa topshirganida, o'quvchi bilimini tekshirganida hamisha ma'lum ta'rif, qoida, parcha, tarix sanalari va shu kabilarni puxta va doimo esda saqlab qolishning zarurligini o'qitirib bormog'i lozim.

Darsni so'raganda savolni faqat o'tgan safargi topshiriq yuzasidangina berib qolmay, balki bundan oldin o'tilgan materialdan ham savol berish kerak, bunday qilish o'quvchilarni har bir yangi darsni doimo puxta esda saqlab tutish maqsadi bilan o'qish yo'liga soladi va ular buni odat qiladilar. Bunday qilish o'quvchilarning o'quv materialini puxtaroq esda qoldirishlariga yordam beradi.

3. Esda olib qolishda qo'llaniladigan mahsus metodik usullar

Materialning tez va puxta esda olib qolinishi, ko'p darajada, biz esda olib qolish maqsadida foydalanadigan alohida metodik usullarga bog'liq bo'ladi. Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari, takrorlash va hokazolar shu jumladagi usullardir.

Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari

Tez va puxta esda qoldirish eng avvalo esda olinadigan materialning qanday idrok qilinishiga bog'liq. Tez, ravshan va raso, aniq idrok qilingan narsa, odatda, esda tez va mahkam saqlanib qoladi. Shuning uchun ham idrokning sifatini belgilovchi shart ayni vaqtda xotiraning sifatini ham, ya'ni uning tezligini va puxta bo'lishini ham belgilaydi.

Shuni ham muhimki, materialni idrok qilishda qancha ko'p sezgi organlari ishtirok qilsa, material ham shuncha tez va puxta esda qoladi. Masalan, o'quvchilar o'quv materialini eshitish organlari vositasi bilan idrok qilib qolmay (faqat o'qituvchining darsiga, sheriklarining baland ovoz bilan o'qishiga quloq solish bilangina cheklanib qolmay.), balki ko'rish organlari vositasi bilan (darslikni o'qish, undagi rasmlarni ko'rish, turli ko'rsatma qurollardan foydalanish), shuningdek, muskul harakatlari (yozib olish, so'zlarni baland ovoz bilan aytish, o'z ichida

shivirlab aytish) vositasi bilan ham idrok qilganlarida, bu materialni yaxshi va mustahkam eslab qoladilar.

Materialni yaxshiroq esga olib qolmoq uchun har xil idrok usullaridan foydalanish kerak. Masalan, chet tildagi soʻz va gaplarni yodlab olmoq uchun ularni faqat oʻqish va ogʻzaki qaytarish kifoya qilmaydi, balki bu soʻz va gaplar bir necha karra koʻchirib yozishi va yozilganni ovoz bilan oʻqish kerak, ana shunda material tezroq va puxta esda qoladi. She'r, ilmiy ta'rif, termin va shu kabilarni yodlab olishda ham ana shu usuldan foydalanish lozim.

. O'qituvchi shunday sur'at bilan gapirmog'i kerakki, uning nutqida ifoda qilingan fikr va qoidalar o'quvchilar uchun ravshan va to'la tushunarli bo'lsin.

O'quvchi ham kitob tekstini shunday sur'at bilan o'qishi kerakki, bundagi har bir soʻz va iboraning ma'nosi to'la-to'kis idrok qilinadigan bo'lsin. O'quvchi tekstni o'qir ekan: «Oldingisini tushunib olmasdan keyingisiga o'tmang» degan qoidaga rioya qilishga odatlanishi kerak.

Takrorlash:

Bosh miya po'stida yangi puxta bog'lanishlar hosil bo'lmog'i uchun ta'sirotlarning bir necha marta takrorlanishi shart. Bironta material qancha ko'p takrorlansa, shuncha mahkam esda qolishini hamma biladi. Takrorlash esda qoldirishning puxtaligiga ta'sir qiladigan eng muhim shartlardan biridir. Ammo takrorlashning har qandayi ham samarali bo'lavermaydi. Ba'zan takrorlash hech qanday natija bermasligi mumkin.

Takrorlashning bir necha turlari bo'lib, ularning natijalari ham turlichadir. Avvalo passiv va aktiv takrorlash usullarini farq qilish lozim.

Passiv takrorlash ayni bir materialni idrok qilishning o'zini takrorlayverishdir. Passiv takrorlash ayni bir narsani bir necha karra ko'zdan kechirish, o'qib chiqish yoki eshitish demakdir. Ana shu tariqa takrorlash (ba'zan ko'p marta takrorlansa ham) ko'p vaqtlarda uncha katta natija bermaydi.

Aktiv takrorlash materialni esga tushirish asosida takrorlashdir. Aktiv takrorlash idrok qilingan materialni, masalan, o'qilgan, eshitilgan materialni bir necha marta esga tushirib takrorlash demakdir. Kitobdan ko'zni uzmasdan takror-takror o'qib yod olishdan ko'ra, aktiv qaytarish eng yaxshi natija beradigan usuldir. Shu sababli, o'quvchi bir-ikki marta o'qib chiqilgan materialni kitobga nazar solmasdan ogʻzaki takrorlasa, material tezroq va puxtaroq esda qoladi. Esda olinayotgan materialni boshqa bir kishiga gapirib berish mustahkam esda qoldirish uchun hiyla katta amiyatga egadir.

Aktiv takrorlashning samarali bo'lishiga sabab shuki, ixtiyoriy esga tushirish jarayoni, idrokka, ya'ni kitobning tekstini hadeb o'qiy berishga qaraganda, aktivroq protsessdir. Esda tushirishni idrok qilish bilan navbatlab (ya'ni bir gal kitobga qarab, bir gal yoddan soʻzlab) takrorlab borilsa, mahkamroq nerv bog'lanishlari hosil bo'ladi, diqqat to'la safarbar qilinadi, fikrlash va nutq faoliyati aktivlashadi, esga olinmog'i lozim bo'lgan materialning mazmuni yaxshiroq, tushunib olinadi. O'qilgan materialni yoddan soʻzlab esda qoldirish o'z-o'zini tekshirib, g'oyat puxta va ravshan nazorat qilishga imkon beradi, bu esa materialning to'la-to'kis, to'g'ri va puxta esda qolishiga yordam beradi. Esda qoldirish jarayonida o'z-o'zini tekshirib ko'rish (o'z-o'ziga nazoratlik qilish) fikrlash va nutq faoliyatini aktivlashtiradi. Esda olinayottan materialni boshqa bir kishiga yoddan soʻzlab berganda alohida bir mas'uliyat hissi turiladiki, bu o'z navbatida, o'quvchilarda esga olib qolishning faollik darajasini oshiradi va esda qolishni samaraliroq qiladi. Sidirg'asiga takrorlash bilan taqsimlab takrorlash. Materialni aktiv usuldami, passiv usuldami, bari bir, yo sidirg'asiga, ya'ni orada ma'lum vaqt o'tkazmay takrorlash, yoki taqsimlab, ya'ni orada ma'lum vaqt o'tkazib takrorlash mumkin. Orada ma'lum vaqt o'tkazib takrorlash, sidirg'asiga, to'xtovsiz takrorlayverishga qaraganda, hiyla natija berar ekan. Bir talay mahsus tajribalar shuni isbot qildiki, orada vaqt o'tkazib takrorlaganda materialni puxta esda qoldirish uchun takrorlash ancha kamroq talab qilinir ekan.

Masalan, I.I.Volkov qilib ko'rgan bir tajribani olaylik. I.I.Volkov IV sinflardan birining o'quvchilarini ikki gruppaga ajratib, har qaysisiga ayni bir she'rni yod olishni topshirgan. Birinchi gruppaga o'quvchilar she'rni sidirg'asiga takrorlayverish usuli bilan bir yo'la yodlab olganlar. Ikkinchi gruppaga o'quvchilar esa mana shunday tartibda yod olganlar: birinchi kuni

she'ni ikki karra takrorlaganlar, xolos; ertasiga yana ikki marta va so'ngra she'ni batamom yodga olmaguncha kunda ikki martadan takrorlab borganlar. Natijada ma'lum bo'lganki, sidirg'asiga yodlab o'rganib olmoq uchun she'ni o'rta hisob bilan 18 marta takrorlash zarur bo'lgan, orada bir sutka vaqt o'tkazib takrorlaganda esa shu she'ning o'zini esga olib qolmoq uchun o'rta hisob bilan 7 marta qaytarish kifoya qilgan. Shu narsa ham aniqlanganki, birinchi gruppadagi o'quvchilar (she'ni sidirg'asiga yod olgan o'quvchilar) she'ni yoddan aytib berganlarida, ikkinchi gruppaga o'quvchilarga (she'ni orada vaqt o'tkazib yod olgan o'quvchilarga) qaraganda ko'proq yangilishganlar.

Orada vaqt o'tkazib takrorlashning ko'p daraja natijali bo'lishini professor M.N.Shardakoviing tarix va geografiyadan o'quv materialini esda qoldirish ustida qilib ko'rgan tajribalari ham tasdiqlaydi.

Orada vaqt o'tkazib takrorlashning yaxshiroq natija berishiga sabab shuki, esga olib qolish bir lahzada o'tadigan protsess bo'lmay, balki cho'ziladigan protsessdir, chunki esda qoldirishning nerv-fiziologik asosi bo'lmish nerv bog'lanishlar darrov hosil bo'lavermaydi. Sidirg'asiga hadeb takrorlay berganda, navbatdagi har bir takrorlash hali tamomila etmagan esda qoldirish jarayonini to'sib qo'yadi va bu bilan esga olish jarayonini chalkashtirib yuboradi, binobarin, xotira faoliyatini ham bo'shashtiradi.

Lekin orada juda uzoq vaqt o'tkazib takrorlash ham ma'qul emas: bunday usulning ham foydasi kam. Masalan, professor Shardakov qilib ko'rgan tajriba shunday natija bergan: she'ni orada bir sutka o'tkazib yod olinganda 4 marta takrorlash, orada uch kun o'tkazib yod olinganda 6 marta takrorlash, orada 6 kun o'tkazib yod olishda esa 7 marta takrorlash zarur bo'lgan.

Esga olib qolishda materialni taqsim qilish usulining ham ahamiyati katta: materialni yaxlit yoki parchalarga bo'lib esda qoldirish mumkin. Material tushunarli va hajmi kichikroq bo'lsa, yaxlit esga olib qolinishi ma'qul. Material katta bo'lsa (masalan, katta bir she'r, doston), uni parchalarga bo'lib, avval bir parchasini, keyin boshqa parchalarini birin-ketin yodlab olish kerak. Materialni taqsim qilganda, uning har bir parchasi tugal bir ma'no berishiga, mazmuni to'liq bo'lishiga albatta rioya qilish kerak.

Eng yaxshisi, hajmi katta materialni kombinatsiya usuli deb aytiladigan usulda o'rganib-bilib olishdir, bunda avval materialni boshidan oxirigacha ko'rib (o'qib) chiqib, uning mazmunini tushunib olinadi va so'ngra parchalarga taqsim qilib, esda qoldiriladi. Bunday usulda esga olib qolish oson bo'ladi, kuch va vaqt kamroq sarf bo'ladi, material esda mahkam o'rnashib qoladi. Kombinatsiya usulida esda qoldirishning yaxshi natija berganligi M.N.Shardakov qilib ko'rgan mahsus tajribalar bilan isbotlangan. Esda qoldirilmog'i lozim bo'lgan materialni taqsimlashda kishining tafakkuri va diqqati aktivlashadi. Binobarin, materialni taqsimlash va rejalashtirish jarayonining o'ziyoq esga olib qolishning sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

O'quv materialini esga olib qolishda har xil yordamchi usullar ham katta ahamiyatga ega: o'qituvchining so'zini yozib borish, kitoblardan ko'chirmalar olish, konspekt va tablitsalar (masalan, tarixdan xronologik tablitsalar) tuzish, shuningdek, turli rasmlar chizish, sxemalar, chertyojlar qilish, tarix va geografiyadan xaritalar yasash kabi ishlar shu jumladandir. Esga olib qolish jarayonida o'quvchilar shu tablitsa, sxema va suratlarni o'zlari qilsalar, materialni o'rganib bilib olish ayniqsa osonlashadi. O'quvchilar bilimi eng muvaffaqiyatli o'zlashtirishlariga erishmog'i maqsadida so'nggi yillarda programmashtirilgan o'qituv usuli yangi pedagogik texnologiya, an'anaviy va noan'anaviy usullardan, texnik vositalardan foydalanish usullarini ta'lim-tarbiyaga tatbiq qilinmoqda. Bu usullar bilan o'qitishda ko'pgina hollarda kibernetika vositalari, o'rgatuvchi mashinalar, hisob-elektron sistemalar kompyuter va internet shu kabilardan foydalanadilar.

ESGA TUSHIRISH VA UNING XILLARI

O'tmishda idrok qilingan narsalarning tuyg'u-his, fikr va ish-harakatlarning ongimizda qaytadan tiklanishini esga tushirish deyiladi.

Esga tushirishning nerv fiziologik asosi bosh miya po'stida ilgari hosil bo'lgan nerv bog'lanishlarining qo'zg'alishdir.

Esga tushirishning: tanish, eslash, bevosita eslash, oradan ma'lum bir vaqt o'tkazib eslash, ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslash xillari bo'ladi.

Tanish va eslash.

Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni takror idrok qilganda, u narsa yoki hodisa esga tushadi, ana shuni tanish deymiz.

Oshnamizni yoki uyni tanish deganimizda, buning ma'nosi biz shu oshnamizni yoki uyni ilgari ko'rganimizda hosil bo'lgan obraz, his va fikrlarning oshnamizni yoki uyni ikkinchi ko'rganimizda ongimizda tiklanishi demakdir.

Tanish aniq, (to'liq) va noaniq, (yarim-yorti) bo'lmog'i mumkin.

Yarim metr taniganimizda shu narsani idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi bir tasavvur, his va fikrlargina g'ira-shira esimizga tushadi, biz bu narsa bizga notanish emasligini his qilamiz, xolos. Lekin bu tasavvur va fikrlar xuddi shu narsani ilgari ko'rganimizda tug'ilgan tasavvur va fikrlarga bog'lanmagan holda esimizga tushadi: masalan, bir odam ko'zimizga issiq ko'rinadi-yu, ammo uni qachon, qayerda ko'rganimizni eslay olmaymiz.

Yarim-yorti tanishda shu narsa, umuman nima uchundir tanish ekani his qilinadi, lekin to'liq esga tushmay turadi.

To'liq, aniq tanishda esa shu paytda idrok qilinayotgan bir narsaga doir ilgari hosil bo'lgan tasavvur va fikrlar ongimizda tiklanadi. Ana shu tasavvur va fikrlar bir talay boshqa tasavvur va fikrlar bilan bog'lanib esga tushaveradi. Bunday holda biz shu narsani qayerda va qachon ko'rganimizni ham bemalol eslay olamiz. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashganimizda uning o'zini ham taniymiz va ilgari u bilan qayerda, qanday sharoitda uchrashganimizni, nima to'g'risida gaplashganimizni va hokazolarni ravshan eslay olamiz. Ko'pincha, yarim-yorti tanish, umuman tanish ekanini his qilish bir necha vaqtdan keyin to'la, aniq, tanishga o'tadi. Bunga shu narsa bilan ilgari uchrashgan erni ikkinchi ko'rish yoki shu narsani ilgari qayerda ko'rganimizning esga tushirilishi yordam beradi.

Tanish jarayonida idrok qilinayotgan narsaning nomi katta rol o'ynaydi. Narsaning nomi bilan shu narsaning o'zi o'rtasida juda mahkam assotsiatsiya hosil bo'ladi va biron narsaning nomi esga tushganda shu narsaga aloqasi bo'lgan juda ko'p boshqa tasavvurlar ko'z oldimizga keladi. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashib qolganimizda uni tanib eta olmasak, familiyasini eshitish bilan darrov kim ekani esimizga tushadi.

Biz o'zimiz ilgari idrok qilgan narsalarnigina tanib qolmay, balki kitobdan o'qib yoki boshqa kishilardan eshitib, xayolimizda yaratilgan obrazlarga qarab, ularning muvofiq'i bo'lgan narsalarning o'zini ham tanib olamiz. Bu – tasvirotga suyanib tanishdir. Masalan, so'z bilai tasvirlab berilgan bir uyni yoki bir odamni topib olish, kitobdan o'qib tasvirini bilib olgan bir hayvonni hayvonot bog'ida ko'rib tanish mumkin.

Tanish ma'lum darajada har bir idrok jarayonining tarkibiy elementidir.

Eslash narsani, uning o'zini shu paytda idrok qilmay turib, esga tushirishdir. Eslaganda xotirada qolgan obraz, his va fikrlar shu paytda sezgi organlarining ishtirokidan tashqari esga tushadi. Masalan, biz bo'lib o'tgan voqealarni, o'rganib olgan she'ni ana shunday esimizga tushiramiz. Tanish singari, eslash ham, to'lalilik va aniqlik jihatdan har xil bo'lmog'i mumkin. Esda qolgan narsa qisman esga tushsa, buni yarim-yorti eslash deymiz. Ammo esga tushgan materialning mazmuni esda qolgan materialga ma'lum darajada muvofiq bo'lmasa, buni noaniq eslash deymiz. Ba'zan esda qolgan bironta materialning mazmuni mukammal esga tushadi-yu, ammo shu material qachon, qayerda, qanday sharoitda esga olib qolinganligini yoki birinchi marta, boshimizdan kechirilgan paytini eslay olmaymiz. Masalan, biz she'ni yodakasiga aytib bera olsak ham, uni qachon va qayerda o'rganib olganimizni eslay olmasligimiz mumkin.

Ba'zan shunday hollar ham bo'ladiki, biz boshqa bir kishilarning fikrini o'qib olamiz va keyinchalik bu fikr o'zimiz o'ylab topgan fikrdek his qilina boshlaydi. Ana shu tariqa

«boshqalarning fikrini o'ziniki qilib olish» bolalarda ko'p uchrab turadi. Materialning muayyan mazmuni bilan birga, bu material qachon, qerda va qanday sharoitda, esga olib qolingnligi ham aniq esga tushsa – xotirlash mukammal va to'la-to'kis bo'ladi, Masalan, she'rni yoddan aytib berar ekanmiz, bu she'rni yoddan bilib olishni kim buyurganini, uni qerda va qanday qilib o'rganib olganimizni, bu vaqtda qanday qiynalganimizni, bungacha va bundan so'ng nimalar qilganimizni va hokazolarni ham eslashimiz mumkin. Ba'zan esa she'rning mazmunini yodimizdan chiqazgan bo'lsak ham, uni qachon va qerda o'rganib olganimizni aniq, eslay olamiz. Esda qoldirilgan materialning muayyan mazmuni, bu materialning qachon va qanday sharoitda esga olib qolingnligini aniq, esga tushirish bilan birga, shu material esga olib qolingandan oldin va keyin nimalar bo'lganligi va hokazolar ham esga tushirilsa, xotirlash to'la-to'kis va mukammal bo'ladi.

Eslash jarayoni tanish bilan mahkam bog'langan. Kundalik faoliyatimizda, ayniqsa o'quv ishida, esga tushirish jarayoni ko'pincha tanishdan boshlanadi va shundan keyin esga keladi.

Ko'p hollarda bironta narsani mumkin qadar aniq va to'la eslash uchun tanish momentlardan foydalanish kerak bo'lib qoladi o'qilganni yoddan aytib berganda kitobga ahyon-ahyon ko'z tashlash, o'qituvchining yordamchi savoli shu jumladandir. o'rganib-bilib olish jarayonida tanish – esga olinadigan materialni takror idrok qilish vositasi bilan mustahkamlanishidir,

Bevosita va oradan ma'lum bir vaqt o'tkazib esga tushirish.

Bevosita eslash va vaqt o'tqazib esga tushirish ham tanish, ham eslash shaklida bo'lmog'i mumkin.

Bevosita esga tushirish deb materialni idrok qilish ketidanoq, ya'ni esga olib qolish bilan esga tushirish o'rtasidagi paytda ongimizda esga olinadigan materialdan boshqa hech qanday protsess yuz bermaganda bo'ladigan esga tushirishni aytiladi.

Esga olish jarayonida biz ana shu xil esga tushirishdan, odatda, texnik bir usul tariqasida foydalanamiz. Masalan, she'rni yod olganimizda biz, odatda, bir necha satrni o'qigach, kitobga qaramasdan takrorlaymiz, ya'ni bevosita esga tushiramiz. Kishi biror topshiriqni tez bajarganda muayyan bir qarorga kelib, uni darrov amalga oshirganda bevosita esga tushirish yuz bergan bo'ladi.

Bevosita esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira faoliyati ba'zan qisqa muddatli yoki operativ xotira tarzida namoyon bo'ladi. Yahlit-yahlit parchalarni ana shu usulda bevosita esga tushirish esga olib qolish jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Bir karra ko'zdan kechirilgan yoki eshtilgan materialning bevosita esga tushirilgan miqdoriga qarab, xotiraning ko'lamini (hajmi) aniqlanadi. Materialning ko'p qismini bevosita esga tushira oladigan kishining xotira ko'lamini keng hisoblanadi.

Xotiraning ko'lamini, masalan, quyidagicha aniqlasa bo'ladi: sinalayotgan kishiga bir necha so'z yoki raqamlardan iborat materialni o'qib chiqish yoki eshitish va so'ngra bu materialni darrov to'la-to'kis va berilgan tartibda esga tushirish kerakligi o'qitiladi. Sinalayotgan kishining materialni qanchalik to'la va tartibini aynan saqlab esga tushira olishiga qarab, uning xotira ko'lamini aniqlanadi. 6-7 raqamdan yoki so'zdan 1-2 tasigina esga tushirilsa, xotiraning ko'lamini tor hisoblanadi, 5-6 raqamni yoki so'zni eslab aytilsa – xotiraning ko'lamini keng hisoblanadi.

Xotira ko'lamini mashq qilish yo'li bilan o'stirish (kengaytirish) mumkin. Masalan, artistlar tekstlardagi so'z va iboralarni esda qoldirishni hamisha mashq qiladilar, shu sababli, ularda so'z va iboralarni esda tutib qolish xotirasining ko'lamini kengayadi. Hisob-kitob ishlarini yuritadigan xodimlarda sonlarni esda tutib qolish xotirasining ko'lamini kengayadi. O'quvchilar juda ko'p yillar davomida o'quv materiallarini esda qoldirib boradilar, shuning uchun ularning ham xotira ko'lamini kengayib boradi. Xotira ko'lamining kengayishi o'z navbatida esda olib qolishni tezlatishga yordam beradi.

Vaqt o'tkazib esga tushirish esda olib qolingn narsani oradan bir qancha, ba'zan ancha ko'p vaqt o'tkazib esga tushirishdirki, shu orada ongimizdan boshqa jarayonlar (fikir-tuyg'ular, tasavvur va shu kabilar) ham o'tgan bo'ladi. Masalan, hayotimizda bundan bir necha yillar ilgari bo'lib o'tgan voqealarni ana shu tariqa eslaymiz. O'quvchining sinfda darsdan berilgan savolga javob

bera turib, bundan bir necha kun yoki bir necha soat ilgari o'rganib-bilib olganlarini xotirlashi ham shu jumladandir.

Xotira faoliyatining asosiy xizmati vaqt o'tkazib esga tushirishdadir. Xotiraning qiymati ham shundaki, biz xotira tufayli esda qolgan materialni ma'lum muddatdan keyin ham eslash imkoniyatiga ega bo'lamiz va binobarin, tajriba to'play olamiz hamda hosil bo'lgan tajribani esimizda uzoq, vaqtgacha saqlab tura va undan foydalana olamiz. Xotiraning shu hususiyati tufayli biz bilim va malakalar hosil qilamiz va bu bilim hamda malakalardan zarur bo'lgan holda bemalol foydalana olamiz.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish.

Esga tushirish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'ladi.

Ixtiyorsiz esga tushirish o'z oldiga ma'lum bir maqsad qo'ymasdan, esga tushirish uchun material tanlamasdan va zo'r bermasdan esga tushirishdir. Biron narsani beixtiyor eslaganda o'z-o'zidan esga tushib qoladi. Ammo xaqiqatda o'zidan sababsiz hech narsa vujudga kelmaydi, albatta. Beixtiyor esga tushirish ham hamisha bironta sabab bilan bo'ladi. Bironta narsaning idrok qilinishi, bironta tasavvur yoki fikrning tug'ilishi beixtiyor eslashga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, «maktab» degan so'zni eshitgan yoki o'qiganda bizning ko'z o'ngimizda maktabning ichki ko'rinishi, o'quvchilar, o'qituvchilar va shu kabilar beixtiyor gavdalanadi, shular to'g'risida tasavvur tug'iladi. Paydo bo'lgan bir tasavvur yoki fikr boshqa bir tasavvur yoki fikrni uyg'otmog'i, bu fikr va tasavvurlar o'z navbatida yana boshqa fikr va tasavvurlarni tug'dirmog'i mumkin va hokazo.

Tasavvur va fikrlarning ana shu tariqa beixtiyor tug'ilib turishi tartibsiz sodir bo'lmaydi, balki ma'lum bir tartib asosida sodir bo'ladi. Bu tartib esga olinib qolishda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar bilan belgilanadi. Shu sababli, beixtiyor esga tushirish yondashlik, o'xshashlik, qarama-qarshilik assotsiatsiyalari asosida bo'lishi mumkin.

Yondashlik assotsiatsiyasi. Bu assotsiatsiya asosida avvalo tasavvurlar tug'iladi. Ilgari ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilingan va esga olib qolingan narsalardan biri keyinchalik tasavvur qilinsa, bu tasavvur ikkinchi narsa haqidagi tasavvurning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Masalan, biz ilgari A, B, V, G, D degan harflarni ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilib agar bu narsalar mustahkam esda qolgan bo'lsa, A ni ikkinchi marta ko'rganimizda, bizda beixtiyor B haqida, so'ngra V, G haqidagi tasavvurlar ham tug'iladi va hokazo. Daraxt degan so'zni eshitganimizda, bizda daraxtning tanasi, shoxlari, barglari, o'rmonzorlar haqida tasavvur paydo bo'ladi. Shuningdek, parovoz so'zini eshtar ekanmiz, vagon, temir yo'l, vokzal, gudok va shu kabilar. beixtiyor ko'z oldimizga keladi. Yod olingan bir she'r tarkibidagi so'zlar, uning mazmuniga e'tibor berilmagan holda ham, yodlashlik assotsiatsiyasi asosida bir-biri bilan ulanib, esga tushaveradi. Ongimizda mahkam o'rnashib qolgan fikr va odatlanilgan ish-harakatlar ham shu assotsiatsiya yo'li bilan batartib takrorlanaveradi. O'tmishda ma'lum bir fikr va tasavvurlar bilan birlikda tug'ilgan tuyg'u-hislar ham keyinchalik ana shu fikr va tasavvurlar esimizga tushib qolsa, yondashlik assotsiatsiyasi tufayli u bilan birga boyagi tuyg'u-hislar ham ko'nglimizdan kechadi.

O'xshashlik assotsiatsiyasi umumiy (o'xshash) belgilari bo'lgan tasavvurlarning bir-birini tug'dirishidir. Bironta narsani idrok yoki tasavvur qilinganda, shunga o'xshagan boshqa bir narsa ham beixtier tasavvur qilinadi. Masalan, oshnamizning suratini ko'rар ekanmiz, uning obrazi ko'z oldimizda gavdalanadi. Samolyotning ko'rinishi katta bir qush to'g'risida tasavvur paydo qilishi mumkin. Va, aksincha, uchayotgan qush samolyotni eslatishi mumkin. Bir so'z o'ziga hamohang yoki qofiyadosh so'zni eslatishi mumkin.

O'xshashlik assotsiatsiyasi biror narsa yoki hodisaning obrazi yoki bu haqida tug'ilgan fikr boshqa bir shunga o'xshash narsani eslatganda voqe bo'ladi. Masalan, ko'p hollarda suhbatdoshlar boshdan kechirilgan, eshitgan, shohid bo'lgan va o'zlari xuddi o'xshash vaziyatlarda ishtirok qilgan turli voqealarni beixtiyor esga tushiradilar.

Qarama-qarshilik assotsiatsiyasi – bironta narsa yoki hodisalar to'g'risidagi tasavvur yoki fikrlar o'ziga qarama-qarshi fikr va tasavvurlarning tug'ilishiga sabab bo'lishidir. Masalan, qish-yoz haqida, oq-qora, katta-kichik, yoshlik-qarilik haqida tasavvur uyg'onishi mumkin va hokazo.

Mahsus o'tkazilgan tajriba va oddiy kuzatishlar ko'rsatganidek, beixtiyor eslash jarayonida eng ko'p o'rinni yondashlik assotsiatsiyasi ishg'ol qilar ekan. O'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalari esa kamroq uchrab turar ekan.

Shunday qilib, assotsiatsiyalar esga olib qolishning qonuniy shartidir, ayni zamon xotirada o'rtnashib qolgan materialni esga tushirish yo'llaridir ham.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish va idrok qilish jarayonida ayrim so'zlar, gaplar, fikr va ish-harakatlar o'rtasida yangi va murakkabroq assotsiatsiyalar sistemasi vujudga keladi. Sabab bilan natijaning bog'lanishlari, grammatik qoidalar bilan yozuv o'rtasidagi va arifmetik qoidalar bilan hisob amallari o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar shu jumladandir. Assotsiatsiya jarayonlari har xil tezlikda voqe bo'ladi. Assotsiatsiyaning tezligi ma'lum bir vaqt ichida yuz berib, ongimizda almashib turadigan fikr yoki tasavvurlar miqdori bilan belgilanadi. Assotsiatsiyalar tezligi alohida asbob-xronoskop bilan aniqlanadi va sekundning o'n yoki yuzdan bir hissasi bilan o'lchanadi.

Assotsiatsiyalarning tezlik darajasi bir talay sabablarga; nerv sistemasining holatiga, esga tushadigan narsaning ongimizda nechog'li mustahkam o'rtnashib qolganligiga, kishining kayfiyati, tuyg'u-hislari va shu kabilarga bog'liq bo'ladi. Ixtiyorsiz idrok qilish singari, ixtiyorsiz esga tushirish ham bizda doimo bo'lib turadigan protsessdir. har bir idrokimiz tarkibiga o'tmishdagi tajriba va mavjud bilimlarimizning qandaydir bir elementi albatta kirgan bo'ladi. Xayol, tafakkur va nutq, jarayonlari faqat ixtiyorsiz esga tushadigan tasavvur va fikrlarimizga bog'langan holda voqe bo'ladi.

Ixtiyoriy esga tushirish – biron maqsad bilan esga olinishi kerak bo'lgan materialni tanlab, harakat qilib, mahsus esga tushirish demakdir. Bunda, asosan, assotsiatsiya yo'li bilan esga tushirilgan materialdan faqat maqsad uchun kerak bo'lgani mahsus tanlanadi. Tanlashning o'zi va esga tushirmoqchi bo'lgan narsani sistemaga solish esa tafakkur ishidir. Ixtiyoriy esga tushirish bilib, anglab esga tushirishdir. Biroq, u assotsiatsiyalar va ixtiyorsiz tug'iladigan momentlardan ayrilgan holda voqe bo'lmaydi. Masalan, tarixiy voqealarni, tarix sanalarini, tarixiy shaxslarning ismlarini, ma'lum joylarning nomlarini, har xil ta'riflarni, qoidalarni va shu kabilarni ixtiyoriy esga tushiriladi. O'quvchi darslarni ana shu tariqa esga tushiradi: Ixtiyoriy esga tushirishda ham, materialni esga olib qolish jarayonida hosil bo'lgan assotsiatsiyalar katta rol o'ynaydi. Ixtiyoriy esga tushirish, odatda, assotsiatsiya jarayonlariga va aktiv fikrlashga bog'liq holda yuz beradi.

Esga tushirishda ko'pincha qiynalib qolish hollari bo'ladi va esga tushirish jarayoni to'xtalib qolgandek bo'ladi. Biz ba'zan kerak bo'lib qolgan bir narsani, masalan, bir kishining ism-familiyasini, biror joyning nomini, grammatika yoki matematika ta'riflarini va hokazolarni esga tushirish uchun birmuncha kirishamiz. Bunday hollarda biz, odatda, har xil yordamchi usullardan foydalanamiz. Bir kishining esimizdan chiqazib qo'ygan familiyasini eslamog'chi bo'lib, bir qancha familiyalarni atayin aytib chiqamiz, har xil buyumlar nomini tilga olamiz, alfavitning ayrim harflarini aytib qaraymiz, shu kishi bilan oxirgi marta qachon, qaerda ko'rishganligimizni xotirlashga harakat qilamiz. Eslab topish uchun mahsus usullardan foydalanishning yaqqol misoli A.P.Chexovning «Yilqibop familiya» nomli hikoyasida ko'rish mumkin.

Shu singari qiynalish eslashdagina emas, balki tanish jarayonida ham uchrab turadi. Ana shunday qiynalib arang eslashni xotiraga keltirish deyiladi.

Kuzatishlardan ma'lum bo'lganidek, ixtiyorsiz esda qolgan kitob teksti, ixtiyoriy esga olib qolingandagiday to'liq va aniq esga tushmaydi. Bu faqat keyinchalik esga tushirish maqsadini ko'zlamay ixtiyorsiz esda qoldirish xususiyatlari bilangina emas, balki ixtiyorsiz esda olib qolingan narsani keyin esga tushirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham izohlanadi,

ESDA SAQLASH VA UNUTISH.

Idrok qilingan narsalar miyamizda o'rtnashib qolishi, esimizda turishi tufayli turli usulda esimizga tushishi mumkin.

Esda saqlash deyilganda, ilgari tug'ilgan taassurot, fikr, tuyg'u-his va ish-harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyillik paydo qilishi va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyillikning hosil bo'lishi va mustahkamlanib qolishiga sabab nerv sistemasining

plastiklik deb ataluvchi alohida xususiyatga ega bo'lishidir. Shuning uchun ham nerv sistemasi ilgari bo'lib o'tgan taassurotlarni takrorlashga (tiklashta) tayyor turadi.

I.P.Pavlov, mustahkam qaror topgan yangi nerv bog'lanishlari uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi, deb takror-takror o'qitirib o'tgan edi.

Esda tutish haqida gapirar ekanmiz, xotirada qolgan material qay darajada va qachongacha unutilmasdan esda saqlanib tura oladi, degan savol tug'iladi.

Materialning qanday va qancha vaqt esda saqlanib turishini biz materialni qay darajada eslay olishimizga qarab bila olamiz, xolos. Esga tushish haqida gapirilganda, ko'pincha, esga tushirishning faqat bir xilini, ya'ni ixtiyoriy esga tushirishni ko'zda tutiladi. Ammo ixtiyoriy esga tushirish eng ko'p kuch sarf qilishni talab etadigan protsess bo'lganligidan va, shu bilan birga, bizga xuddi shu paytda kerak bo'lib qolgan material, odatda, darrov esga tushavermaganligidan, shunday bir fikr: esga olib qolingani materialning bir qismi (ba'zan ko'pi) go'yo tamomila unutiladi, degan fikr tug'iladi.

Shu sababli, unutilish hodisasini ilgarilari esga olib qolingani narsalarning ongimizdan tamomila yo'qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarama-qarshi protsess deb tushuniladi. Ammo bunday deb tushunish uncha asosli emas.

Shuni esda tutish kerakki, esga tushirish faqat xotiraga keltirish usuli bilangina emas, balki tanish vositasi bilan ham voqe bo'ladigan protsessdir. Biz ilgarilari esda qoldirgan har bir narsani keyinchalik qay darajada bo'lmasin tanib olamiz. Bundan tashqari, har bir idrokda tanib olish elementi bor. Demak, xotiramizda ixtiyoriy esga tushiriladigan narsadan ko'ra xayolda ko'p narsa saqlanib turar ekan.

So'ngra, biz o'qib olgan material, biz uni esga olib qolgan vaqtda mazmunan va shaklan qanday bo'lgan bo'lsa, albatta aynan shunday saqlanib turavermaydi. Lekin bir qancha narsalar, masalan, odatlanilgan ish-harakat, ko'paytirish jadvali, matematika va grammatikaga oid har xil ta'riflar, she'rlar, telefon nomarlari va shu kabilar esimizda mazmunan va shaklan o'zgarmasdan aynan saqlanib turishi mumkin. Ammo ko'p narsa esimizda aynan saqlanib qolmaydi, biz ba'zan esa esda aynan saqlab qolish kamdan kam uchraydi deb uylaymiz.

Ammo esda qolgan hamma materialni to'la-to'kis va aynan esga tushirish mumkin emasligidan, shu material esimizda saqlanib qolmaydi, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Esda qoldirilayotgan material, uni yodga olib qolish va esda saqlanib turish jarayonida qaytadan tuziladi, rekonstruktsiya qilinadi. Rekonstruktsiya, ko'pincha xotira mahsuli to'g'risida fikrimizning aktiv ishlashi natijasida voqe bo'ladi. Xotirada qolgan material kishining ongida mustaqil «ishlanib chiqilgandan» keyin shaxsning o'z xazinasiga bo'lib qolgandagina xotira qiymatli sifatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, xotira faoliyatini keng ma'noda tushunish lozim, chunki xotira materialni mexanik ravishda esda qoldirish va uni aynan esga tushirish qobiliyati bilan cheklanib qolmaydi. Bizning xotiramizda biz aynan esga tushira oladiganlarimizdan va esga tushirish kerak bo'lib qoladiganlardan ko'ra juda ko'p narsa saqlanib turadi deb o'ylashga haqqimiz bor.

Psixologiyada hatto shunday bir fikr tug'ilganki, bu fikrga ko'ra, kishi idrok qilgan va esiga olib qolgan hamma narsa xotirada saqlanib qoladi-yu, ammo kerak bo'lib qolgan bir paytda hamma narsa esga tushavermaydi: faqat esga tushishi uchun qulay sharoit mavjud bo'lgan narsagina esga tushadi. Qulay sharoit deb shunday sharoitni hisoblanadiki, bunda bir narsani esga tushirish zaruriyati tug'iladi, nerv sistemasi sog' va tetik holda bo'ladi, esga tushiriladigan materialning ayrim qismlari o'rtasida mazmunan mahkam bog'lanish, shuningdek, esga tushiriladigan material bilan shu paytda kishi ongining mazmuni o'rtasida bog'lanish mavjud bo'ladi.

Shunday qilib, unutilish deb, esga tushirishda ana shu tariqa qiynalib qolishni, shuningdek, zarur bo'lgan narsani shu onda esga tushira olmaslikni tushunamiz. Unutilgan deb esda saqlanib qolmagan narsani emas, balki shu paytda esga tushira olmagan, esga tushish uchun qulay sharoit mavjud bo'lmagan narsani aytamiz. Shuning uchun, unutilish – esda saqlashning aksi bo'lgan protsess bo'lmay, balki esga tushirishning aksi bo'lgan protsessdir. Unutilishning nerv-fiziologik asosi muvaqqat bog'lanishlarning tormozlanishidir.

Unutish darajasi har xil bo'ladi. Materialni tamom yoki qisman unutish mumkin, ya'ni material butunlay esdan chiqib ketadi yoki uning faqat bir qismi unutiladi.

Material tez orada yoki birmuncha vaqtdan keyin unutilishi mumkin. Ancha vaqtgacha unutilib turishi mumkin, ya'ni bir narsani ancha vaqtgacha xotiraga keltira olmay turishimiz mumkin. Odatda, unutish vaqtincha bo'ladi, biz shu paytda zarur bo'lgan bir narsani darrov eslay olmaymiz, ammo bir necha vaqtdan keyin u esimizga tushadi. Bu hodisaning sababi shuki, uzoq vaqt bir ish bilan mashg'ul bo'lganda miya po'stining tegishli nerv hujayralarida charchash yuz beradi va charchash haddan oshishi natijasida nerv hujayralarida extiyot yuzasidan saqllovchi tormozlanish paydo bo'ladi va vaqtincha esdan chiqarish ro'y beradi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi, dam olgan nerv hujayralari normal ishlay boshlaydi va vaqtincha unutilgan narsa esga tushishi mumkin bo'ladi.

Unutish asta-sekin va bir tekisda voqe bo'ladigan protsess emas.

Bir necha vaqt o'tishi bilan materialni unutish ham sekinlashib boradi. Lekin bu ahvol faqat ma'nosiz materialni mexanik ravishda yod olinganda yuz beradi.

Ma'noli materialni o'qib-o'rganib olinganda unutish boshqacha bo'ladi; durust, bunda ham materialni esda qoldirilgandan keyingi bir-ikki soat ichida esga tushirilsa, uning ko'p qismi unutiladi. Bir necha vaqt o'tgach, shu material yaxshi esga to'sha boshlaydi, ammo orada hiyla ko'p vaqt o'tgan bo'lsa, u yana unutila boshlaydi.

Shu singari hollarni biz o'quvchilarda ko'p ko'ramiz. O'quvchi hozirgina o'qib-o'rganib olgan materialni shu zahotiyoy ko'pincha aytib bera olmaydi, ko'p qismini esidan chiqarib qo'yganligi ma'lum bo'ladi, ammo bir necha vaqtdan keyin esa, uni takrorlamasa ham esiga tushirib, aytib bera oladi. Shuning uchun ham o'quvchilarni berilgan vazifani xuddi dars yoki imtihon oldidan tayyorlab kelmay balki ilgariroq tayyorlashga odatlantirish kerak.

Materialni o'qib-o'rganib olinganidan keyinroq uni yaxshi xotiray olmaslik, ammo orada bir necha vaqt o'tgandan keyin uni to'la xotiray olishlikning sababi materialni o'qib-o'rganib olish jarayonida ro'y beradigan charchashlikda bo'lsa kerak. I.P.Pavlov shuni aniqlaganki, shartli refleks vujudga keltirishda erishiladigan differentsirovka (qo'zg'ovchini ajrata olish) darajasi tajriba ketidanoq, bevosita bilinmay, balki keyinroq bilinar ekan. Pavlov bu hodisaning sababini mana bunday tushuntiradi kiyinroq bir vazifani hal qilganda miya po'stining tegishli markazlaridagi nerv hujayralarida charchash yuz beradi va bu charchash erishilgan differentsirovkani qoplaydi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi va nerv sistemasi endi qo'zg'ovchilarni yaxshiroq, differentsirovka qila boshlaydi.

Biror materialning unutilishiga uning ketidan esga olib qolgan material ta'sir etadi. Kuzatishlardan ma'lumki, hozirgina yod olingan materialni esga tushirishga, uning ketidan esga olingan biror material to'sqinlik qilargan ekan. Bu hodisa retroaktiv (teskari amal qiluvchi) tormozlanish deb ataladi.

Biror materialni o'rganib esda qoldirgandan keyin unga o'xshagan boshqa material yod olinsa, retroaktiv tormozlanishning salbiy ta'siri ayniqsa ravshan seziladi.

Ammo shunday hollar ham bo'ladi: oldin yod olingan material undan keyingisini esda olib qolishga salbiy ta'sir qiladi. Buni proaktiv tormozlanish hodisasi deyiladi. Retroaktiv va proaktiv tormozlanish hodisalari mahsus o'tkazilgan tajribalar yo'li bilan professor A.A.Smironov tomonidan tekshirilgan.

Xotirada qolgan materialni esdan chiqib ketish darajasi yana shu materialdan keyin anglab olingan materialning mazmuni qanchalik boy va yangi bo'lishiga ham bog'liqdir. Agar ilgari esga olib qolingan material bilan undan keyin esga olib qilingan material o'rtasida chuqur bog'lanish hosil bo'lsa, ilgari esga olib qolingan material osonroq esga tushadi va tez orada esdan chiqib ketmaydi, bora-bora esdan chiqadi. Masalan, ma'lum biron soatga doir bilimlarni sistemali suratda va ma'nosiga tushunib anglab olgan kishi, odatda, shu bilimlarni qisman esdan chiqazadi va oradan ancha vaqt o'tgach unutadi. Kishi biron sohaga doir qancha ko'p bilim olsa, bu bilimlar shuncha puxta bo'ladi hamda juda oz qismi unutiladi, umuman esa bora-bora unutiladi.

Materialning tez esdan chiqish-chiqmasligi yana bu materialning amalda tatbiq qililinish-qilinmasligiga ham bog'liqdir. O'qib-bilib olingan narsa amalda ishlatilsa, binobarin, takrorlab turilsa, tez unutilmaydi yoki hech ham esdan chiqmaydi. Biz ona tilimizni unutmaymiz, chunki doimo shu tilda so'zlashamiz. Shuningdek, kasbimizga aloqasi bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar ham unutilmaydi, chunki biz ulardan hamisha foydalanib turamiz. Va, aksincha, egallab olingan bilim va malakalarni turmush tajribamizda ishlatmay qo'ysak, bu bilim va malakalarni tez esdan chiqazib qo'yamiz. Agar o'z ona tilimizda uzoq, vaqt gapirmay yursak yoki o'z kasbimizni tashlab qo'ysak, hatto ona tilimizdagi so'zlarni va kasbga bog'liq bo'lgan bilim va malakalarni ham unuta boshlaymiz.

Esda qolgan materialning esdan tez chiqish-chiqmasligi yana shu materialga bo'lgan qiziqishning na qadar barqaror bo'lishiga ham bog'liqdir. Qiziqish-havas tug'diradigan narsa ustida kishi o'z diqqatini aktiv to'playdi, bu narsa haqida ko'proq o'ylaydi, uni ko'proq eslaydi. Shu sababli, ma'lum bir narsaga qiziqish-havas hanuz saqlanib tursa, bu narsa unutilmaydi, yoki uzoq, vaqt o'tgach unutiladi, agar havas yo'qolsa, material tez unutiladi. Masalan, bir odam ancha vaqt tarix bilan qiziqib yurib, bu sohada ma'lum bilimga ega bo'lsa, keyin bu bilimlar darrov unutilmay, bora-bora unutiladi.

Biz uchun o'z dolzarb ahamiyatini va qimmatini yo'qotgan narsa tezroq, esdan chiqadi. Bu xil unutishlarning nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanishdan, ya'ni amaliy ahamiyati bo'lgan qo'zg'ovchilar bilan mustahkamlanib turmagan muvaqqat bog'lanishlarning yo'qolishi (so'nishi)dan iboratdir.

Esdan chiqarib qo'yish-qo'ymaslik hiyla darajada nerv sistemasining ahvoliga bog'liq bo'ladi. Charchash yoki kasaldan keyin nerv sistemasining bo'shashishi natijasida ba'zan unutish juda ham kuchayadi.

Qattiq charchagan yoki ba'zi bir kasalliklarga yo'liqqan, yo bo'lmasa qattiq hayajon oqibatida psixikasiga zarar etgan odamlarda retrograd amneziya deb atalgan xotiraga oid shunday bir hodisa ro'y beradi: birinchi navbatda eng keyingi vaqtda esda qolgan narsalar unutila boshlaydi, ancha vaqtlar ilgari esda qolgan narsalar esa keyin esdan chiqadi. Kasaldan sog'ayganlarida xotira unutish jarayoniga teskari tartibda tiklanib boradi.

Biz esimizda olib qolgan narsalar, vaqt o'tishi bilan, ma'lum darajada unutilib boradi. Shu sababli, unutishning oldini olish, unutishga qarshi kurashish, ayniqsa o'qish jarayonida bunga qarshi choralar ko'rib borish kerak. Buning uchun, o'rganib-bilib olgan materialni vaqti-vaqti bilan takrorlab turish lozim. Esda qoldiriladigan materialni undan keyin olingan bilim bilan, hosil qilingan bilimni amaliyot bilan bog'lab borish kerak har bir kishi nimaiki zarur va qiymatga ega bo'lsa, shuni o'qib-o'rganib olishga o'zida barqaror va xilma-xil qiziqish, havas o'stirib bormog'i lozim.

Maktab ta'limining amaliy hayot bilan bog'lab olib borilishi bilim va ko'nikmalarni puxta o'zlashtirishning muhim sharti va shuningdek, unutishga qarshi kurashish vositasi bo'lmog'i kerak

XOTIRA TASAVVURLARI

Tasavvur va idrok

Yuqorida aytib o'tilganidek, tasavvur oldin idrok qilingan narsalarning ko'z oldimizga kelgan obrazlaridir. Idrok obrazlari voqelikda mavjud narsa va hodisalarning obrazlari bo'lganligidan, tasavvurlar ham huddi shu narsa va hodisalarni aks ettiradi. Ammo idrok bilan tasavvur o'rtasida kattagina farq bor.

Idrok narsa va hodisalarning sezgi organlariga bevosita ta'sir qilishi natijasida tug'iladi.

Xotira tasavvurlari esa ilgari sezilgan va idrok qilingan narsalar asosida, sezgi organlarimizning bevosita faoliyatisiz hosil bo'ladi. Biz ilgarilari ko'rgan (idrok qilgan) bir narsaning obrazini ko'zimizni yumib turib ko'z o'ngimizga keltira olamiz. Ilgarilari eshitgan bir kuyni, biror buyumining og'ir-engiligini tasavvur qilmog'imiz mumkin.

Tasavvur qilishning fiziologik asosi shartli reflekslarning hosil bo'lishida bosh miya po'stida paydo bo'lgan «izlar»ning jonlanishidir. Tasavvur bironta turtki ta'siri bilan tug'iladi. Masalan, bironta odam haqidagi tasavvurning tug'ilishi uchun «birinchi turtki bo'lib,— deb yozadi

I.M.Sechenov, - men shu odamni ilgari uchratganimda hosil bo'lgan juda ko'p ta'sirotlar o'rtasida shu paytda qo'zg'algan bironta tashqi ta'sirot xizmat qiladi; bu turtki ana shu odamni ko'rishdan hosil bo'lib, izlar shaklida saqlanib qolgan hamma sezgilarni uyg'otadi..»

Odamda tasavvur tug'diradigan spetsifik qo'zg'ovchi so'zdir. so'z bilan tasvirlash orqali turli tasavvurlar tug'iladi. Masalan, bizga shaxsan tanish bo'lgan bir kishining ismini eshitib qolganimizda uning obrazi (tasavvuri) darrov ko'z oldimizga keladi.

Tasavvurlar ravshanlik yoki boshqacha qilib aytganda, yaqqollik darajasi jihatidan idrok obrazlaridan farq qiladi, tasavvurlar idrok obrazlaridan ancha noravshan, xiraroq bo'ladi.

Tasavvurning sifatlari

Tasavvurlar sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi, Tasavvurning sifati uning idrok obraziga naqadar aynan o'xshashlik darajasiga bog'liqdir. Tasavvur qancha to'liq, ravshan va aniq, bo'lsa, u idrok obraziga shunchalik yaqinlashadi. Tasavvurning sifatlari deyilganda, ularning to'laligini, ravshanligini, aniqligini va yaqqolligini tushunamiz. Ba'zi bir narsa yoki o'tmishdagi biron voqea haqida tasavvurlarimiz ayniqsa to'la va ravshan bo'ladi. Demak, bunday tasavvurlarning mazmuni tasavvur qilinayotgan narsaning eng ko'p sifat va alomatlarini qamrab olgan bo'ladi, Masalan, bironta narsani xotiramizga tushirganimizda: «huddi hozirgina bo'lganday ko'z oldimda turibdi», «boyagi ashula hozir ham huddi qulog'imga eshitalayotgandek tuyuladi» deb gapiramiz. Aksincha, noaniq, noravshan va xiraroq tasavvurlar ham bo'ladi. Demak, bunday tasavvurlarning mazmuni tasavvur qilinadigan narsaning faqat ba'zi bir va ko'pincha uncha muhim bo'lmagan belgilarinigina aks ettiradi. Bu xil tasavvurlar ko'pincha faqat narsaning umumiy sxemasi shaklida gavdalanadi.

Tasavvurning sifati turli sabablarga bog'liqdir.

Bu sifatlari, avvallo nerv sistemasining ahvoliga bog'liq bo'ladi. Nerv sistemi sog'lom va tetik bo'lsa, bunday holda tug'iladigan tasavvurlar juda to'liq, juda ravshan va yugurik bo'ladi. Charchaganda yoki nerv sistemi ba'zi kasalliklariga yo'liqqan hollarda, odatda, tasavvurlar xiralashadi. Ammo ba'zi bir kasalliklar orqasida (yoki nerv sistemi zaharlanganda), aksincha, tasavvur nihoyat yaqqol bo'ladi, ya'ni Gollyutsinatsiyaga aylanadi.

Tasavvurning sifatlari yana idrokning puxtaligiga ham bog'liqdir: bironta narsani qanchalik puxta esga olib qolinsa, tegishli tasavvurlar ham shunchalik ravshanroq va aniqroq bo'ladi.

So'ngra, tasavvurning sifati tuyg'u-hisllarga, emotsional holatga bog'liq bo'ladi: bu tuyg'u-hisllar nechog'li kuchli va chuqur bo'lsa, tasavvurlar ham shunchalik to'la va yaqqolroq bo'ladi.

Tasavvurning sifatiga ixtiyoriy diqqat ham katta ta'sir ko'rsatadi: idrok qilinayotgan narsa ustida diqqat qanchalik yaxshi to'plangan bo'lsa, keyinchalik bu narsalar to'laroq, ravshanroq va raso tasavvur qilinadi. Diqqat tarqoq holda bo'lsa idrok qilingan narsa yarim-yorti, chala, xira, noaniq tasavvur qilinadi.

Tasavvur sifatlari odamlarning individual xususiyatlari namoyon bo'ladi, qachondir idrok qilingan xuddi bir narsa yoki hodisani har kim o'ziyoq idrok qiladi. Tasavvurning shu xil farqlari odamning kasblariga, qiziqish-havaslariga, xarakter va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Ayrim kishilarda tasavvur obrazlarning yaqqolli va ravshanligi qariyb idrok obrazlari darajasigacha etadi. Shu daraja ravshan yaqqol tasavvurlarini eydetik obrazlar deb ataladi. Tasavvurlari shu xildagi odamlarni esa eydetiklar deyiladi.

Tasavvur xillari

Bizda turli-tuman tasavvurlar tug'iladi.

Idrok singari tasavvurlar ham sezgi organlariga muvofiq turlarga bo'linadi. Shu sababli, tasavvurlar ko'rish, eshitish, hid bilish, maza (ta'm) bilish, teri sezgisi, temperatura, muskul-harakat, umumiy-organik tasavvurlarga bo'linadi. Tasavvurlarda aks etadigan voqelik sohalariga qarab ham tasavvurlar bir-biridan farqladi. Masalan, tabiat, jamiyat, texnika, fazo, vaqt va shu kabilar to'g'risidagi tasavvurlar shular katoridagi tasavvurlardir.

Nihoyat, tasavvurlar yana yakka va umumiy tasavvur xillariga bo'linadi.

Yakka tasavvur deb bironta yakka narsa yoki hodisaning obrazini tasavvur qilishni aytiladi. Masalan, mening o'z stolim, bironta oshnam, yurgan ko'cham haqidagi tasavvurlarim yakka tasavvurlardandir.

Umumiy tasavvur deyilganda, bir-biriga o'xshagan, bir gruppaga kirgan narsalarning umumiy obrazini tushunamiz. Umuman uy, umuman hayvon, umuman daraxt, umuman o'simlik haqidagi tasavvur shu jumladandir. Bunda ko'z o'ngimizga yakka bir hayvon yoki daraxt haqidagi tasavvur kelmay, balki umuman hayvon va umuman daraxt obrazlari ko'z oldimizga keladi.

Albatta, umumiy tasavvur bir talay bir-biriga o'xshagan yakka narsalarni idrok qilish natijasida hosil bo'ladi. Shunday qilib, bir-biriga o'xshagan narsalarni tasavvur qilganda umumiylashtirish jarayoni yuz beradi. Umumiy tasavvurlarning paydo bo'lishida faqat ko'p marta takrorlanib turgan idrok jarayonigina katta rol o'ynab qolmay, balki xayol hamda tafakkur bilan nutq ham katta rol o'ynaydi.

Tasavvurlar yuqori taraqqiy qilgan hayvonga ham, odamga ham xos bo'lgan birinchi signal sistemasi asosida vujudga keladi. Ammo odamda endi umumiy tasavvurlarning tarkib topishida «birinchi» signal sistemasiga oid behisob ko'p signallarni umumiylashtirishni amalga oshiruvchi ikkinchi signal sistemasi ham katta rol o'ynaydi. Odamda tasavvur ham, idrok singari, narsalarning faqat «sof» obrazi shaklida tug'ilmasdan, balki hamisha ovoz bilan yoki o'z ichida ifodalanadigan hukm va gaplar bilan birga tug'iladi. Har bir narsa haqida bizda tug'iladigan har bir tasavvur hamisha shu narsaning nomi bo'lgan so'z bilan ifodalangan holda tug'iladi. Umumiy tasavvurlarda so'z asosiy rolni o'ynaydi. Umumiy tasavvur umumiylashtiradi, ammo uning umumiy mazmuni bunda yakka obraz shaklida tarkib topadi. Chindan ham, masalan, biz ayni bir imoratni ham bir qavatlik, ham ikki qavatlik deb, ayni bir mushukni ham qora, ham oq deb tasavvur qila olmaymiz. Tasavvur qilinadigan narsa hamisha yakka obraz shaklida ko'z oldimizga keladi. Biz bironta uyni faqat muayyan kattalikda, muayyan ko'rinishda va rangda olib tasavvur qilamiz. Yuqorida aytilganidek, umumiy tasavvurlarda umumiy belgilar mavjud bo'ladi. Ammo ana shu umumiy belgilarni biz yakka bir obrazga bog'lamasdan tasavvur qila olmaymiz. Tasavvurlarni umumiylashtirish shundan iboratki, bunda umumiy belgilar eng yaqqol va ravshan bo'lib, juz'iy, tasodifiy belgilar xiralashib ikkinchi safga suriladi, yo'q bo'lib ketadi.

Ana shu umumiy belgilar idrok qilish jarayonidayoq bilinadi. Chunonchi, stollarning har qandayini ham, bari bir stol deb idrok qilaveramiz, chunki idrok qilish jarayonida har xil stollarda bo'ladigan umumiy o'xshash tashqi belgilar tasavvur qilinadi. Umumiy tasavvurlarda yakka tasavvurlardagiga qaraganda ravshanlik va yaqqollik kamroq bo'ladi. Bu tasavvurlar yakka tasavvurlarga nisbatan ancha beqaror, beto'xtov bo'ladi. Ammo shu bilan birga, har bir umumiy tasavvur bizda yakka tasavvur sifatida tug'iladi va bir gruppaga yoki klassga kirgan narsalarni aks ettiradi.

XOTIRA TIPLARI

Har kimning o'ziga xos xotira hususiyatlari bor. Har kimning xotirasidagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi, ma'lumki, xotirasi kuchli va xotirasi zaif odamlar bor.

Xotiraning sifati (kuchi) ga ko'pincha faqat esga olib qolish tezligiga qarab baho beradilar. Bunday fikr ayniqsa maktab o'quvchilariga nisbatan ko'p tarqalgandir. O'quvchi tez yod olar ekan, demak, uning xotirasi kuchli va aksincha, sekin esga olib qolar ekan – xotirasi bo'sh. Ammo bunday qarash noto'g'ri. Faqat esga olib qolish tezligiga qarab, xotiraning kuchli-kuchsizligiga baho berish yaramaydi.

Xotiraning kuchli-kuchsiz bo'lishini biz ham esda qoldirish va ham esdan chiqarib ham ishning tezlik darajasiga qarab bilamiz. Tez esga olib, sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli hususiyati bo'lsa, sekin esga olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kuchsiz xotira belgilaridandir. Ana shu xotira sifatlarining nerv-fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishiga va ularning qanday ishlab turishiga xos hususiyatlaridan iborat. Xotiraning ana shu xillarini o'quvchilarda ham ko'rish mumkin. Ba'zi o'quvchilar birinchi tipga kiradilar, bunday o'quvchilarning xotirasi kuchli, ayniqsa samarali bo'ladi; ular materialni, darsni tez bilib oladilar, buning uchun ularga materialni bir marta eshitish yoki bir karra o'qib chiqish kifoya, shu bilan birga, material bora-bora esdan chiqadi va materialni bu

o'quvchilar to'la-to'kis hamda yanglishmasdan, raso esga tushiradilar. Bu tipdagi o'quvchilarning xotirasi yaqqol sezilib turadi.

Xotirasi ikkinchi tipdagi o'quvchilar materialni sekinroq, bilib oladilar, lekin uzoq esdan chiqarmaydilar. Ular materialni o'rganib olish uchun ko'proq kuch sarf qilib, uni mahsus usullar yordami bilan takrorlaydilar, qayta-qayta o'qiydilar, eshitadilar, yozib oladilar, sxemasini chizadilar va hokazo; materialni puxta bilib oladilar va shu sababli, uni tez esdan chiqarmaydilar. Xotiraning natijali bo'lishi jihatidan ular birinchi tipdagi o'quvchilardan qolishmaydilar.

Uchinchi tip - tez bilib olish va tez unutish hususiyati bilan ajraladi. Bu tipga kirgan o'quvchilar-materialni bir ko'rish – eshitish, o'qituvchining og'zidan chiqishi bilanoq ilib olganday darrov bilib oladilar va keyindan uni to'la-to'kis aytib bera oladilar. Ammo bu tariqa bilib olish va esga tushirish uzoqqa bormaydi. Bir necha vaqt (odatda, ikki yoki uch kun) o'tgandan keyin materialni unutib qo'yadilar: juda qiynalib, yarim yorti esga tushiradilar. Shunday qilib ular tez bilib olsalar ham, natijasizdir, chunki ular materialni tez unutadilar. Bunday o'quvchilarga materialni tez-tez takrorlab turishni maslahat berish, individual topshiriqlar berib, ularni tez-tez tekshirib turish lozim.

To'rtinchi tip xotiraning zaif tipidir. Bu tipdagi o'quvchilar materialni juda sekinlik bilan bilib oladilar va tez unutadilar. Bu o'quvchilar materialni o'rganib olish uchun ko'p kuch, vaqt sarf qiladilar, lekin ularning mehnati kam natija beradi, ular materialni yarim-yorti va chala esga tushiradilar hamda uni tez esdan chiqarib qo'yadilar. Xotiraning bu tipi o'z vaqtida bironta sabab bilan maktabga qatnamagan va o'qishdan orqada qolib ketgan bolalarda uchraydi. Ulardagi xotiraning zaif bo'lishiga bironta nerv-miya kasalining asari ta'sir qilgan bo'lishi ham mumkin. Bunday o'quvchilar anchagacha individual erdamga muhtoj bo'ladilar. Ularga darslarni qanday o'qish to'g'risida tegishli maslahat va alohida topshiriqlar berish lozim, ularni faqat nazorat qilib qo'yaqolmay, balki ularga materialni o'rganib olishda bir necha vaqt davomida bevosita yordam ham berib turish kerak. Tajriba ko'rsatganidek, to'g'ri tarbiya natijasida, bir necha vaqt o'tgandan keyin, bunday o'quvchilarning xotirasi tuzaladi va ular ham ikkinchi tipdagi o'quvchilardan qolishmay, materialni mustaqil o'rganishga qobil bo'lib qoladilar. Ammo bunday hol kasallik oqibatida ro'y bergan bo'lsa, tegishli davolash choralarini ko'rish zarur bo'ladi.

Xotiraning yana neytral (befarq) tipi ham ajratiladi. Xotirasi shu tipda bo'lgan odam farq qilmasdan ko'rish orqali ham, eshitish orqali va muskul harakati orqali ham idrok qilingan narsalarni bemalol esida qoldiraveradi.

Xotiraning ana shu individual hususiyatlari tug'ma va o'zgarmaydigan, barqaror qattiq o'rnashib qolgan narsa emas. Bu hususiyatlar ham turmush tajribasida va ta'lim-tarbiya jarayonida vujudga keladi. Ta'lim-tarbiya ishining vazifalaridan biri o'quvchilarda xotiraning hamma xillarini ya'ni ko'rish, eshitish, harakat tiplarini ham baravar o'stirishdan iborat bo'lmog'i kerakki, natijada o'quvchilar o'zlari o'qigan, eshitgan, yozib olgan, rasmini chizgan narsalarini tez va puxta o'qib olishga qobil bo'lsinlar.

Lekin aytilganlardan, hamma o'quvchilarda neytral xotirani paydo qilish mumkin degan xulosa chiqarish yaramaydi, unki xotira hususiyatlari faqat o'quv-tarbiya jarayonida tarkib topib qolmay, balki maktabdan tashqi amaliy jarayonida ham tarkib topadi, Shu sababli, o'quvchilarda hosil bo'lgan xotira hususiyatlarini ularning xotirasini o'stirish ishida nazarga olish talab qilinadi.

Xotiraga oid individual hususiyatlarning vujudga kelishiga odamning kasb-kori ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, rassomlarda ko'rish xotirasi muzikantlarda eshitish xotirasi va hokazo ko'proq taraqqiy qilgan bo'ladi.

XOTIRANING AHAMIYATI.

Xotira inson hayotida g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Xotira tufayli ongimizda faqat hozirgi paytdagi narsalar, hodisalar aks etib qolmay, balki o'tmishda idrok qilingan narsa va hodisalar kechirgan tuyg'u fikrlar ham aks etadi. Xotiraga ega bo'lmaganimizda edi biz shu paytda idrok qilinayotgan narsa va hodisalarnigina aks ettirar edik, shu bilan birga, idrok qilinayotgan narsa va hodisalar hamma vaqt bizga yangi, notanishdek ko'rinar edi.

Odam xotira tufayli malaka va ko'nikmalar hosil qiladi, bilimini boyitadi va saviyasini kengaytiradi.

Xotira boshqa psixik jarayonlarning faoliyati va taraqqiysi uchun katta ahamiyatga egadir. Idrok to'g'risidagi bobda biz, xotira idrokimizni boyitadi deb ko'rsatib o'tgan edik. Xotira mahsuli bo'lgan tasavvur shuningdek, fikr bilim va bizning tajribalarimiz xotiramizda mustahkam o'rnatilib qolsa, bu bilan xayol, tafakkur, nutq, iroda va his faoliyati va taraqqiysi uchun sharoit ta'minlangan bo'ladi.

Odamning tasavvurlari boyligi va xotirasida mustahkam o'rnatilib qolgan bilimlari boyligi qanchalik boy bo'lsa, uning idroki ham shunchalik mazmundor, to'la, aniq bo'ladi. Xayol, tafakkur, nutq va irodasining faoliyati ham samarali bo'ladi.

Xotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol o'ynaydi. Hatto yosh bolalar ham agar ularda ba'zi bir bilim, ko'nikma va malakalar bo'lsagina o'ynay oladilar, bo'lmasa o'ynay olmaydilar. har qanday mehnat hoh jismoniy, hoh aqliy mehnat zarur bilim, malaka va ko'nikmalar mavjud bo'lganidagina amalga oshmog'i mumkin.

Xotiraning ahamiyati ta'lim ishlarida ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Maktabdagi ta'lim ishlarining eng birinchi va asosiy vazifasi o'quvchilarni fanlar asosi bilimi bilan qurollantirish, boyitishdir. Xotirada mukammal bilmay turib fan asoslarini o'qib olish mumkin emas. Maktablarda ta'lim ishlari shunday yo'lga qo'yilmog'i kerakki, o'quvchilarga o'qitilayotgan material ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladigan bo'lsin. Shu sababdan, o'qituvchi ta'lim protsessida o'z o'quvchilarini o'rganib, har bir o'quvchisini yaxshi bilishi, jumladan, har bir o'quvchisining xotirasi qanday ekanligini, bu xotiraning qanday o'sib borayotganligini, xotiraning o'sishiga nimalar sabab bo'layotganini va o'quvchilarning xotirasini maktab ta'limi kishilari jarayonida qanday yo'l va vositalar bilan o'stirish kerakligini bilmog'i lozim.

XOTIRANING O'SISHI.

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridanoq o'sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining o'sishi bilan birga, tarbiya va turli faoliyat (o'yin, o'qish, mehnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida o'sib, takomillashib boradi.

Xotira ta'liming asosiy shartidir, shu bilan birga, xotiraning o'zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Xotira o'sishining nerv-fiziologik asosi miya po'stida shartli reflektor nerv bog'lanishlarining asta-sekii ko'payib va murakkablashib borishidir. Birinchi shartli reflekslar tahminan ikki xaftalik chaqaloqda ovqatlanishga bog'liq bo'lgan qo'zg'ovchilar asosida hosil bo'ladi. Besh oylik chaqaloqda shartli reflektor bog'lanishlar endi hamma analizatorlarning ishtirokida hosil bo'la boshlaydi va bu bilan xotira jarayonlarining paydo bo'lishiga imkoniyat tug'dirilgan bo'ladi.

Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yonidagi yaqin kishilar va buyumlarni tanishida ko'rinadi. Juda ko'p turli tuman va bir biri bilan bog'langan shartli reflekslarning tobora ko'payib borishi tufayli bolaning tashqi qo'zg'ovchilarga javoban reaksiyalari murakkablashadi va qo'zg'ovchi ta'sirida shartli refleks tamoyili bo'yicha qo'zg'aladigan, ilgari hosil bo'lgan bog'lanishlarni o'z ichiga ola boshlaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xotirasi asosan konkret obrazli xotiradir. Ular idrok qilgan va tasavvur etadigan narsalarning yaqqol ko'zga ko'rinadigan xususiyat va munosabatlariga tayanib turib, tegishli materialni oson va tushunib esda qoldiradilar.

Yuqori sinf o'quvchilarida murakkablashib boradigan abstrakt nazariy materialni o'qib – bilib olish qobiliyati tobora ko'proq o'sib boradi. Shu bilan birga o'smirlarda tajriba, tafakkur va xayol qobiliyatining boyib, o'sib borishi munosabati bilan obrazli konkret xotira yanada murakkablashib boradi.

XAYOL

XAYOL TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA.

Bizning ongimizda o'zimiz ilgari idrok qilgan ob'ektlar to'g'risidagina emas, shu bilan birga, biz idrok qilmagan ob'ektlar (narsalar, voqealar, shaxslar, joylar va shu kabilar) to'g'risida ham tasavvurlar bor. Masalan, garchi biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo'lmagan, Mirniy

pasyolkasidagi tadqiqotchilarimizning hayotini va ishini ko'rmagan bo'lsak ham, lekin ular haqida bizning tasavvurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq o'tmishidagi voqealar to'g'risidagi tasavvurga egamiz, o'n, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo'lishini tasavvur qilamiz va hokazo. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu tasavvurlarni xayolimiz yaratib, beradi, xotira tasavvurlaridan farq qilgan bu tasavvurlar xayol tasavvurlari yoki fantaziya tasavvurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasavvurlar) faqat ongning sub'ektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odamlarning hayoti va faoliyatida og'zaki va yozma nutqda ifodalanadilar; narsalarda, buyoqlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Shunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Odamning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaqqat bog'lanishlarning miyada gavdalanishini va bu bog'lanishlar bir-biri bilan tutashib, yangi tarzda paydo bo'lishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamoq kerak.

Ongning boshqa funktsiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odamning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmoq uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o'zgartira berganlar va uni o'zlariga buysundira berganlar. O'zgartira bermoq, va yarata bermoq uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yo'llar bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan.

Bora-bora odamning xilma-xil ehtiyojlari – ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari, xayol ham rivojlana borgan.

Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'layotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida harakter, alohida yo'nalish kasb qilaveradi.

II. XAYOL QILISH JARAYONI.

Xayol tasavvurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasavvurlaridan farqi shuki, xayol tasavvurlari tajribamizda orttirilgan ob'ektlarga ega emas. Xo'sh, odamlarning ongida bu obrazlar qaerdan va qanday qilib paydo bo'ladi, degan savol tug'iladi.

Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega bo'lmay, yo'q, narsadan paydo bo'lishi mumkin emas.

Muayyan bir ehtiyoj mavjud bo'lgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari-xayol tasavvurlari insonning tajribasiga va xotira tasavvurlariga asoslanib hosil bo'lishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasavvurlar xayol tasavvurlarini vujudga keltirishga asos bo'ladigan materialdir. Masalan, biz muzlar to'g'risida, qorong'ilik va yorug'lik to'g'risida, sovuq to'g'risida, suv to'g'risida, ko'p va shu kabilar to'g'risida tajribada orttirgan tasavvurlarimiz bo'lgani sababli, Antarktika va Janubiy qutb to'g'risida tasavvur qilishimiz mumkin. Xayol jarayonida bizda mavjud bo'lgan kerakli tasavvurlar albatta ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

Lekin xayol jarayoni tasavvurlarni gavdalandirishdan va ularni shunchaki bir-biriga qo'shishdan iborat bo'lmaydi. Xayol jarayonida xotira tasavvurlari shunday qayta ishlanadiki, buning natijasida yangi tasavvurlar hosil bo'ladi.

Xayolning spetsifik faoliyati xotira tasavvurlarini o'ziga xos analiz va sintez qilishdan iborat bo'ladi.

Xayol uchun material bo'ladigan tasavvurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga, ko'pincha, to'liq, holda kirmasdan, balki qisman kiradi. Shu sababli, xayol jarayonida mavjud tasavvurlarni gavdalandirish bilan birlikda yoki uning ketidan analiz qilish ya'ni tasavvurlarni bo'lak-bo'lak qilib bo'lish va shu tasavvurlarning ayrim qismlarini hamda elementlarini ajratib olish faoliyati ro'y beradi.

So'ngra xayolning sintez qilish faoliyati ro'y beradi. Muayyan tasavvurdan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavvurlar bilan yoki boshqa tasavvurlarning elementlari bilan qo'shish va

bir turkum qilish jarayoni ro'y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur xayol tasavvuri vujudga keladi.

Xayolning sintez qiluvchi faoliyatining oddiy formasi agglyutinatsiyadir. Agglyutinatsiya–ayrim elementlarni yoki bir necha buyumlarning qismlarini bitta obraz qilib qo'shish va shularning kombinatsiyasidir. Masalan, xalq xayolining mahsuli bo'lgan rusalka (suv pariysi) obrazi xotin (bosh va gavdasi), baliq, (dumi) va yashil suv o'simligi (sochlari) obrazlaridan yaratilgan. Xuddi shuningdek, Bulbuli go'yo deganimizda xalq tasavvurida har bir narsani bilib aytib beradigan odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gavdalanadi, bunda ham biz odam va qush obrazidan bitta obraz yaratilganligini ko'ramiz. Yozuvchilar adabiyotdagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning sintez va analiz qiluvchi murakkab faoliyatining xarakterli hususiyatlari ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. har bir badiiy obraz bitta obrazda, o'ziga xos ravishda birlashtirilgan tasavvurlarning qismlari, elementlaridir yoki butun bir tasavvurlarning o'zidir.

L.N.Tolstoy, men Natasha obrazini («Urush va tinchlik») yaratayotganimda uning ayrim belgilarini xotinim Sofiya Andreevnadan, boshqa xil belgilarini singlisi Tatyannadan olganman, shularning hammasini «yanchib aralashtirganman» va shu tariqa Natasha obrazi kelib chiqqan, deb yozgan edi.

I.S.Turgenev, menda qahramon obrazini yaratish jarayoni o'zimga juda kuchli ta'sir qilgan taassurotdan boshlanadi degan edi. U biror konkret odamda – Ivanda, Pyotrda, Fyoklada «qandaydir juda taassurotli» bir hususiyat borligini payqab qolar ekan. «Men unga obdan razm solib yuraman, xo'p o'ylayman; so'ngra o'sha Fyokla, o'sha Pyotr, o'sha Ivan ko'zimdan qayoqqadir g'oyib bo'ladi, lekin ular menda qoldirgan taassurot saqlanib qoladi va etiladi. Men bu shaxslarni boshqa shaxslar bilan taqqoslayman, ularni har xil harakatlar doirasiga kiritaman, shu tariqa menda alohida bir butun odam hosil bo'ladi...»

Xotira tasavvurlarini qayta ishlash, yangi obrazlar yaratish jarayonida xayol faoliyati tasavvur qilinadigan buyumlarni kattalashtirishda yoki kichraytirishda ifodalanishi mumkin. Bu kattalashtirish yoki kichraytirish ba'zi hollarda buyumning hamma qismlariga nisbatan mutanosib, proportsional bo'lishi mumkin. Chunonchi, rus ertaklarida pahlavonlarni «qad ko'targan daraxtdan baland, sayr qilib yurgan bulutdan sal past» qilib ko'rsatiladi. Mahmur «qozi Muhammad Rajab to'g'risida...» nomli hajviy she'rida Qozi Muhammadning bo'yini terakka o'xshatib, «Bo'yi chunonam uzunki, misli terak, osmon shipiga ilsang bo'ladi tirgak» deydi. Sviftning «Gulliverning sayohati» romanidagi juda katta odamlar bilan liliputlarning obrazlari mana shunday obrazlardir. O'zbek xalq ertaklaridagi «boshi bulutga tegadigan pahlavonlar» yoki «kichkina mitti xonxo'jani yiqitti» so'zlarida ifodalangan obraz ham shunday obrazlardir.

Kattalashtirish yoki kichraytirish mutanosib bo'lmasligi, proportsional bo'lmasligi ham mumkin, xayol jarayonida buyumning faqat ayrim qismlarigina kattalashtirilishi yoki kichraytirilishi mumkin. Buyumning faqat bir qismini bunday kattalashtirish yoki kichraytirishni aktsentirovka deyiladi. Aktsentirovka, asosan, karikatura tariqasidagi tasavvurlarda va suratlarda namoyon bo'ladi. Chunonchi, san'atkor biron imperialistning karikatura tariqasidagi obrazini yaratmoqchi bo'lsa, uning og'zini juda katta, tishlarini sulohmonday, panjalarini uzun va chovut solib turganday, qornini qappayib chiqqan qilib, bo'rttirib ko'rsatadi.

San'atkor ko'p shaxslarga xos bo'lgan o'xshash belgilarni o'xshata olish, bo'rttirib aktsentlash va umumlashtirish yo'li bilan tipik obrazlar yoki tiplar yaratadi. Lermontovning aytishiga qaraganda, uning asarida tasvirlangan Pechorin «aynan ko'chirilgan surat bo'lsa ham lekin yolg'iz bir kishining surati emas, bu surat hozirgi bo'g'indagi barcha ayb va nuqsonlarni o'zida to'la ifodalagan suratdir».

Tip – individual obrazdir, ammo bu obrazda butun bir grupp, sinf, millat kishilarining eng xarakterli belgilari birga bilib, yahlit aks ettiriladi yoki ifodalanadi.

Xayolning xarakterli hususiyati yana shuki, u bevosita vaziyatdan «ajralib» chiqa oladi va makon hamda zamon jihatidan hozirgi vaziyatdan uzoqlashgan yangi vaziyatga «o'ta oladi». Shuning uchun ham ko'pincha «Xayol osmonida sayr qilib yurish kabi bir narsa»,– deb gapiradilar. Xayol

faoliyati tufayli biz, hozirgi paytda bizning oldimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini yaratamiz. Biz bu obrazlarni uzoq o'tmishga nazar tashlab, tarixiy voqealarni, tarixiy shaxslarni tasavvur qilib yaratishimiz yoki kelajakka – ertagi, bundan bir yil, besh yil va yuz yillar keyingi davrga – o'z turmushimizning kelajagiga nazar tashlab, o'z kelajagimizning obrazlarini va ideallarini yaratishimiz mumkin. Biz jahonning hamma mamlakatlarini xayolimizda kezib chiqib, geografik ob'ektlarning obrazlarini yaratamiz, yulduzlar va planetalar hamda raketalarda bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni tasavvur qilib, yulduzlar olamida kezamiz. Xayolning bunday «ko'chish» qobiliyatining qay darajada o'sganligi xayolning nechog'li keng va boy bo'lishini ko'rsatadi.

Xayol jarayonlaridagi odam tafakkuri katta o'rin oladi. Biror yangi obraz yoki tasavvurlar sistemasini yaratishda odamning o'ylab qo'ygan biror murodi amalga oshiriladi, biror vazifa hal qilinadi.

Ko'pincha har turli abstrakt nazariy fikrlar xayol yo'li bilan yaratiladigan konkret obrazlarda ochib beriladi. Odatda, har bir rassom, shoir, kompozitor ijod qilish jarayonida biror masalani hal qiladi, o'ziga biror nimani aniqlab oladi yoki boshqalarga tushuntirib beradi. Lekin u o'zining fikrlarini umumiy va abstrakt tushunchalarda ochib bermasdan, balki konkret obrazlarda ochib beradi. Masalan, I.A.Krilov «Oqqush, qisqichbaqa va cho'rta baliq» masalida «O'rtoqlar ahil bo'lmasa, ularning ishi yurishmaydi», – degan fikrni obrazli qilib ochib beradi. Biz har bir she'riy asardan, har bir badiiy suratdan, muzika asaridan shu asarlarda yaqqol, obrazli qilib ochib beriladigan asosiy fikrni, asosiy ideyani qidiramiz.

Xayol tasavvuridagi abstrakt tushunchalar ham har xil allegoriyalarda, metaforalarda va boshqa simvolik obrazlarda konkretlashgan bo'ladi. Chunonchi kuch yoki g'urur to'g'risidagi fikr azaldan beri sher yoki Semurg' qushning yaqqol obrazida simvolik tarzda ifodalanadi, imillab yurish to'g'risidagi fikr toshbaqa obrazida ifodalanadi va hokazo.

So'ngra, tafakkur, xayol faoliyatini tartibga, sistemaga solib turadi.

Chunonchi, yozuvchi ko'p iboralardan iborat badiiy asar yaratayotganida uning tafakkur faoliyati shu obrazlarni muayyan tartibga keltirishda, bir butun qilib birlashtirishda ifodalanadi.

Ixtirochi yangi mashina yaratayotganida unda dastlab, shu, mashinaning ayrim qismlari va detallari hamda ularning qanday tuzilishi va ishlashi to'g'risida umumiy bir fikr va tasavvur hosil bo'ladi. Ixtirochi fikr yuritish jarayonida mazkur ayrim tasavvurlardan hosil bo'lgan bo'lajak mashinaning bitta murakkab obrazini yaratadi.

Xayol jarayonlari mana shu hususiyatning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stining ishida muayyan sistema borligida bo'lsa kerak.

Tafakkur tufayli xayol jarayonlari tartibga va sistemaga solinibgina qolmasdan, shu bilan birga, «to'xtatilib», nazorat qilinib ham turadi. Tafakkur yaxshi o'smagan bo'lsa, bilim kam bo'lsa, fantaziya juda uzoqqa «uchib ketishi» va voqelikka hech qanday o'xshashlik tomoni qolmasligi mumkin. Qadimgi greklar yaratgan mifologiya (afsonalar), ko'p darajada ular bilimining cheklanganligi va tafakkurlarining shu bilim darajasiga yarasha bo'lganligi mahsulidir.

Xayol tasavvurlarining paydo bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Har kimga ham ma'lumki, shu tasavvurlarning ko'pi boshqa kishilar aytib bergan hikoyalarning ta'siri ostida, shuningdek, o'qish jarayonida, ayniqsa she'riy asarlarni va badiiy adabiyotning boshqa turlarini o'qish chog'ida paydo bo'ladi.

Bunda yana quyidagilarga e'tiborni jalb qilish zarur.

Xayol obrazlari, garchi tasavvurlar deb atalsa ham, lekin bu tasavvurlar o'zlarining bir qancha hususiyatlari bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi.

1. Yuqorida aytib o'tilganidek, xotira tasavvurlari ilgari idrok qilingan buyumlar obrazining gavdalanishidir. Xayol tasavvurlari esa xotira tasavvurlarini murakkab ijodiy qayta ishlash natijasida vujudga keladi. Xayol tasavvurlari xotira tasavvurlarining takrorlanishi emas, balki yangicha hosil bo'lgan tasavvurlardir.

2. Xayol tasavvurlari ko'pincha o'zining ko'proq, to'liq bo'lishi, lo'nda va yorqin bo'lishi bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi. Shu jihatdan qaraganda, xayol tasavvurlari idrok obrazlariga yaqinroq bo'ladi.

3. Tasavvur ob'ekti bilan tanishlik hissi va shu ob'ekt real mavjud bo'lib turibdi yoki mavjud bo'lgan, tasavvurning mazmuni ob'ektga muvofiq keladi degan ishonch xotira tasavvurlariga xos belgilardir. Bunda mana shunday ishonch idroklarning ob'ektivligiga bo'lgan ishonchga yaqinroqdir.

Ammo xayol tasavvurlari esa hamisha alohida bir «yangilikni» va «noma'lumlikni» his qilish tuyg'usini beradi. Shu sababli xotira tasavvurlari tasavvur qilingan narsaning mavjudligiga yoki xaqiqatan mavjud bo'lganligiga yohud mavjud bo'lajagiga alohida ishonch hissi bilan bog'langan bo'ladi va tasavvurning mazmuni shu narsaga muvofiq degan alohida hisni vujudga keltiradi.

Bunda tasavvur qilingan narsaning realligiga to'la ishonch bo'lishi mumkin va buning realligiga shubhalanish, ishonmaslik va hatto bu reallikning inkor qilinishi ham mumkin.

Xotira tasavvurlari o'tmishda ko'rilgan va eshitilgan narsalarning esga tushishi bilan bog'langan bo'lib, passivroq xarakterga egadir. Xayol tasavvurlarining ko'pchiligi o'zining faolligi bilan farq qiladi: bu tasavvurlar masofa yoki vaqt jihatdan birmuncha olisroqqa intilish bilan bog'langandir.

Xayol tasavvurlarining bu hususiyatlarini shu narsa bilan izohlash mumkinki, bu tasavvurlar ehtiyojning kuchli ravishda namoyon bo'lishi natijasida, insonda qiziqish va ideallar borligi sababli, insonda xilma-xil hissiyotlar va jumladan yangilikni his qilish tuyg'ulari paydo bo'lganligi natijasida vujudga keladi.

III. XAYOL TURLARI.

Xayol har xil turlarda namoyon bo'ladi. Tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol – xayol turlari jumlasidan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Tasavvur xayoli va ijodiy xayol.

Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o'tmishda aslida mavjud bo'lsa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar to'g'risida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytamiz. Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan so'zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Mana shu hamma misollardagi tasavvur ob'ektlari hozir yoki o'tmishda aslida bo'lgan bo'lsada, lekin biz o'zimiz bevosita idrok qilmagan ob'ektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam o'zi ko'z oldiga keltirayotgan obrazning ob'ekti xaqiqatan ham muayyan joyda bo'lganligini yoki muayyan vaqtda bo'lganligini anglaydi. Tasavvur xayolining xarakterli hususiyati ham mana shudir.

Masalan, arxiv hujjatlari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda bo'lib o'tgan voqealarni shu materiallar asosida ko'z oldiga keltiradi.

Kimdir – biron ma'lum bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosida biron bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasavvur xayoli bo'ladi. Masalan, badiiy asarni o'qiganimizda badiiy suratni ko'rganimizda, texnika chertyojlarini va sxemalarini o'qiganimizda hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarning, tabiat manzaralarining, voqealarning obrazlari paydo bo'ladi. Bunda boshqa shaxslar yaratgan tayyor obrazning o'zigina o'zlashtiriladi, deyish mumkin. Bunda muayyan bir obrazni tasavvur qilish ko'p jihatdan avtorning yaratgan obrazi qanday usullar bilan bunyod qilinganiga bog'liq bo'ladi, avtorning badiiy mahoratiga bog'liq bo'ladi, lekin, shu bilan birga, tasavvur qilinayotgan obrazning muayyan bir darajadagi mazmuni, to'liqligi, yorqinligi shu obrazni idrok qiluvchi odam xayolining qay darajada o'sganligiga ham bog'liq bo'ladi. Har bir kishi o'qiyotganida, ko'rayotganida, eshitayotganida ob'ektga muvofiq o'z obrazini yaratadi. Masalan, L.N.Tolstoyning «Anna Karenina» romanini o'qigan har bir kitobxon Annaning, Vronskiyning, Levinning va boshqalarning ma'lum darajada o'ziga (shu kitobxonga) xos bo'lgan obrazini yaratadi.

Geografik kartalarga ko'z yuritilgan vaqtda va geografiyaga doir kitoblarni o'qigan vaqtda ham, odamda real geografik ob'ektlarning– tog'lar, daryolar, dengizlar, o'rmonlar va shu kabilarning

obrazlari vujudga keladi. Chertyojlar va suratlarni ko'zdan kechirayotgan kishida ishlab turgan mashinalarning tegishli obrazlari vujudga keladi.

O'qitish jarayonida o'quvchilarda tasavvur xayoli ularning, shaxsiy tajribalarida uchramagan yoki zamon va makon jihatidan ularga uzoq bo'lgan ob'ektlar to'g'risidagi bilimlarni o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, tarixga, geografiyaga, kosmografiyaga va boshqa shu kabi fanlarga doir bilimlar mana shunday tasavvur xayoli jarayonida o'zlashtirilgan bilimlardir.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yaratadi. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Ixtirochining yangi mashina, yangi asbob proektini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Tadqiqotchining biror gipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir.

Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi. Avvalo yaratilayotgan obrazning ob'ekti xaqiqatda yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. So'ngra, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlari o'sha obrazni yaratishga rag'batlantiradi, shu obrazning yaratilishi o'sha obrazni yaratayotgan odamdagi shaxsiy tasavvurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, o'sha odam xayolining alohida ijodiy xislatlariga bog'liq bo'ladi.

Ijodiy xayol obrazlari so'zlarda yoki moddiy ob'ektlarda gavdalanirishi, tasvir qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol san'atning hamma turlarida - poeziyada, muzikada, tasviriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo'jaligidagi novatorlikda, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo'ladi. Ijodiy xayol jarayonida odam o'z ongida faqat yangi mazmun yaratibgina qolmaydi, shu bilan birga, ob'ektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi.

Shuni nazarda tutish kerakki tasavvur xayoli bilan ijodiy xayol o'rtasidagi farq faqat nisbiy farqdir. Ijodiy xayol jarayonida bo'lgani kabi, tasavvur xayoli jarayonida ham ob'ektlarning obrazlari yaratiladi, yangidan irod qilinadi, Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy protsessdir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir.

Orzu – ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish – ko'nglimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Chunonchi, yosh yigit qanday qilib kelgusida pedagog, injener, tokar, vrach, traktor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lishni orzu qiladi. Boshqa bir yigit qanday qilib kelajakda Vatan faxrlanadigan katta qahramonlik ko'rsatishni orzu qiladi.

Shirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo'lmagan xayol jarayonidir. Shirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar ko'z ongidan birin-ketin betartib o'ta beradi. Bu tasavvurlar jarayonini tafakkur tartibga solmaydi. Orzularda bo'lgani kabi, shirin xayol surishda ham, asosan, o'zimiz xush ko'rgan obrazlar paydo bo'ladi. Shu sababli, ko'pincha, shirin xayol surish odamga huzur bahsh etadi.

Shirin xayolga botish, odatda, odam passiv, irodasi bo'shashgan paytda, masalan, qattiq charchagandan keyin istirohat qilayotgan vaqtda, ko'z uyquga ketayotgan va uyqudan uyg'ongan vaqtda (odam uxlab borayotgan yoki uyqudan uyg'onayotgan paytlarda) paydo bo'ladi. Shirin xayol surish nerv sistemasi betoblanib holsizlangan vaqtda, ba'zan psixik kasalliklar vaqtida, isitma chiqayotganida, nerv sistemasi (alkogol, kokain, morfiy bilan) zaharlangan vaqtda paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol.

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda aktiv ishtirok qilmaydi. Obrazlar bu holda o'z-o'zidan paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz xayol avvalo qondirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tug'iladi. Masalan, odam suvsiz cho'l-biyobonda yurib, juda chanqab qolgan vaqtida uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'la boshlaydi.

Biror narsa yoki hodisani idrok qilish, tasavvur qilish, biror fikr, nutq, hislarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi. Chunonchi, tarix, geografiyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va ayniqsa badiiy asarlarni o'qigan vaqtda bizning ongimizda turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'ladi. Muzika tinglagan vaqtda ham xuddi shunday bo'ladi. Badiiy asarlarning xususiyati shundaki, biz bu asarlarni idrok qilayotganimizda (o'qiyotganimizda, ko'rayotganimizda, tinglayotganimizda), ular bizda beixtiyor xayol paydo qiladi.

Orzu va shirin xayol surish, ko'pincha, beixtiyor paydo bo'ladi.

Bizning tush ko'rishimiz ham ixtiyorsiz xayol faoliyatidir. Odatda, kishi qattiq uxlamagan vaqtida tush ko'radi; uyqu vaqtida, garchi zaif holda bo'lsa ham, har holda, tug'iladigan sezgilar, kishi organizmining holati va ehtiyojlari, shuningdek, kishi bedor yurgan chog'ida tuyg'usida kechirgan hissiyotlar, uyqu vaqtida beixtiyor paydo bo'ladigan tasavvurlar odamning tush ko'rishiga sabab bo'ladi.

Masalan, biz salqin uyda issiq ko'rpa yopinib, uxlab yotdik; kechasi qo'limiz yoki oyog'imiz ochilib qolganida biz sovuq qota boshlaymiz. Mana shu sovuqni sezish xayolni ishga soladi, o'shanda, masalan, biz shunday tush ko'ramiz biz qor bosgan yo'lda oyoq yalang ketayotgan bo'lamiz, o'zimizni sovuqdan panaga olishga harakat qilamiz, Issiq binoga kirib olishga ko'p urinamiz-u, lekin buni uddalay olmaymiz va hokazo.

I.P.Pavlovning fikricha, tush ko'rishning fiziologik asosi «ilgarigi ta'sirotlarning» nervda qoldirgan izlari juda kutilmagan bir tarzda bir-biri bilan bog'lanishidir.

Xayolning beixtiyor jarayonlari betartib ravishda o'tmay, balki muayyan bir narsaga yo'nalgan bo'ladi. Bu yo'nalish shaxsning ehtiyojlari, maqsadlari, hissiyotlari, tevarak-atrofdagi voqelikni idrok qilishi, uning ustun turgan tasavvurlari va fikrlari bilan belgilanadi.

Ixtiyoriy xayol oldindan belgilangan maqsadga yo'nalgan bo'ladi, muayyan obrazni yaratish uchun zarur bo'lgan materialni tanlash, iroda kuchini ishlatish yo'li bilan vujudga keladi. Shaxs tashabbusi bilan o'z oldiga maqsad qo'yishi mumkin, masalan: rassom, shoir o'zi chizmoqchi bo'lgan suratning yoki o'z she'riy asarining temasini o'zi belgilaydi. Albatta, badiiy asarda ijtimoiy vazifalar ifodalanadi, lekin asarning konkret temasi, shu temaga muvofiq keladigan kompozitsiya rassomning, shoirning o'z tashabbusi bilan belgilanadi.

San'at asarlarining hammasi avvalo-ixtiyoriy xayol mahsullaridir. Ixtiyoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan ajralgan holda ro'y bermaydi: ixtiyoriy xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol momentlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, muzika ijodiyotining she'riy yoki boshqa bir ijodiyotning ixtiyoriy faoliyat tariqasida o'tadigan murakkab jarayonlari ko'pincha beixtiyor qilinadigan xayol faoliyatini ham o'z ichiga oladi. Shoirilar, rassomlar muayyan temada o'z asarlarini (ixtiyoriy ravishda) yaratayotganlarida, ba'zan beixtiyor paydo bo'lgan obrazlar, hislar, fikrlarga berilib ketgandek bo'ladilar.

Mana shunday beixtiyor ijodiy protsessni ko'rsatuvchi bir necha misol keltiramiz.

Rus shoiri A. V. Koltsov bunday deb hikoya qiladi: «Men otamning qo'ylari bilan cho'lda tunab qolgan edim. Tun tim qorong'i edi, hammayoq shu qadar jimjit ediki, o'tlarning shitirlagani ham eshitilar edi. Tepamdagi osmon ham baland, qorong'i edi, undagi yulduzlar yarqirab ko'rinardi. Uyqum kelmasdan osmonga tikilib yotdim. To'satdan miyamda she'rlar to'g'ila boshladi. Shu vaqtgacha miyamni nuqul poyma-poy, bir-biriga bog'lanmagan qofiyalar band qilib yurar edi, «endi bo'lsa shu qofiyalar muayyan shaklga kirdi. Men bezgak tutgandek, sapchib o'rnimdan turdim, mening bu holatim tush emasligini tekshirib ko'rmoq uchun she'rni baland ovoz bilan o'qiy boshladim. O'z she'rlarimga o'zim quloq solayotganimda menda g'alati bir his paydo bo'ldi».

I.A.Goncharov o'zining ijod qilish vaqtidagi faoliyati to'g'risida quyidagilarni aytgan: «Menda hamisha bitta obraz va shu bilan birga asosiy motiv bor, ana o'shaning o'zi hamisha meni olg'a sudraydi, men bo'lsam yo'l-yo'lakay duch kelgan narsani, ya'ni shu obrazga yaqin bo'lgan narsani to'satdan ilib oladigan, ana shunda jon-dilim bilan, jadal ishga tushaman, qo'lim yozishga ulgurolmay qoladi. Ammo miyam ishlay beradi, turli basharalar meni sira tinch qo'ymaydilar, oldimga kelib jilvalanadilar, turli alfozda ko'rinadilar, ularning barini eshitaman,

aksari, nazarimda ularni men uylab chiqarganim yo'qdek, ular barchasi mening ko'z oldimda gir-kapalak bo'lib, aylanib yurgandek tuyuladi va men ularga qarab turib, yaxshi o'ylasam bo'lganidek fahmlar edim».

P.I.Chaykovskiy o'zining ijodiy holati to'g'risida bunday deb yozgan edi: «...ba'zan butunlay yangi mustaqil muzika mavzui paydo bo'ladi. Uning qaerdan paydo bo'lishi bilib bo'lmaydigan bir sirdir. Masalan, bugun ertalabdan boshlab men o'zim ham tushuna olmaydigan va qaerdan paydo bo'lganligini o'zim ham bilmaydigan jo'shqin ilhomga berilib ketdim, shu narsani oldindan bilamanki, shunday jo'shqin ilhom tufayli shu kun yozgan narsalarimning hammasi kishining qalbiga yoqadigan va unda taassurot qoldiradigan narsalar bo'ladi».

Qadim zamonlardan boshlab kishilarda, shoirlar, rassomlar, filosoflar o'z asarlarini qandaydir «ilohiy kuchlar» ning ko'rsatishi bilan yaratadilar, degan fikr paydo bo'lganligining sababi ham ana shunda. Ijod qilish vaqtida alohida ilhom keladi degan «ta'limot» yaratilgan. Burjua idealistik psixologiyasi ijodiy jarayonlarga ong aralashmaydi degan va fanga xilof bo'lgan qarashlarni targ'ib qiladi.

Aslida esa shoirning, rassomning, olimning, ixtirochining ijodiy faoliyatida tashqi kuchlar qatnashmaydi, balki bu ijodiy faoliyatda uning o'z kuchlari – uning tajribalari, bilimlari namoyon bo'ladi, tafakkurining, xayolining diqqatining qay darajada o'sganligi namoyon bo'ladi. Albatta, ijodiy ilhomlanish singari murakkab hodisa batamom beixtiyor xayol qilish faoliyatidan iborat bo'lmaydi. Lekin, har holda, beixtiyor bo'ladigan xayol ijodiy faoliyatda katta o'rin tutadi.

Shu bilan birga, ijodiy xayolning mahsuldorligi, asosan, iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan ishlashga bog'liqdir. Xayol faoliyatini qo'zg'atish, tegishli obrazlarni yaratish uchun ulug' kishilarni ham ko'p fikr ishlatishlari, zo'r iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan, ko'p mehnat sarf qilib, tirishib ishlashlari lozim bo'lgan.

Mashhur rassom akademik I.E.Grabar kompozitor P. I. Chaykovskiy to'g'risidagi xotiralarida «ilhom haqida» aytilgan quyidagi gaplarni keltiradi:

«Qachon ilhom kelar ekan deb, kutib o'tirib bo'lmaydi,– deydi Chaykovskiy,– zotan, birgina ilhomning o'zi kifoya ham qilmaydi: birinchi galda kerak bo'ladigan narsa – mehnat, mehnat va yana mehnatdir. Men har kuni ertalab ishga boraman va yozaveraman, agar bugun yozganlarimdan hech bir narsa chiqmasa, ertaga shu ishni yana boshlayman, ikki kun, o'n kun bo'lsa ham yoza beraman, shunda ham hech narsa chiqmasa, baribir, umidsizlanmayman, nihoyat, o'n birinchi kun ishlaganimda, qarabsizki, biror kerakli asar paydo bo'ladi».

Asosan ayrim obrazlar, obrazlar kompleksi beixtiyor yaratilishi mumkin, bular ba'zan yangi va yorqin obrazlar bo'lsa ham lekin ayni vaqtda sistemasiz, tartibsiz bo'lishlari turgan gap, xayolda paydo bo'lgan bu chala-chulpa obrazlarni tartibga solmoq, turkumlashtirmok, sistemaga solmoq, yahlit bir narsa yaratmoq uchun fikr va irodaning zo'r berishi, mehnat qilish lozim bo'ladi.

IV. XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR.

Xayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi. Xayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo'ladi va har bir shaxsning o'ziga xos xarakterini belgilaydi.

Ikkinchi tomondan, odamning vujudga kelgan individual xususiyatlari ham uning xayol qilish faoliyatida namoyon bo'laveradi. Shu sababli, xayol qilish jarayonlariga va xayol obrazlarning hosil bo'lishiga odamning dunyoqarashi, ijtimoiiy-siyosiy qarashlari va ahloqiy tamoyillari ham ta'sir qilaveradi.

Xayol kengligi va mazmundorligi.

Xayol kengligi voqelikning kishilar xayol faoliyati uchun ob'ekt bo'ladigan sohalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning o'tmishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, er ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun ob'ekt bo'ladigan ana shunday sohalar jumlasidandir. Odamning xayoli shunday sohalarning naqadar ko'pini o'z ichiga olsa, uning xayoli shunchalik keng bo'ladi. Kishining xayoli ko'pincha real voqelikdan, mavjud bo'lgan va ruyobga chiqarilishi mumkin bo'lgan narsalar

doirasidan chetga chiqib ketadi. Buni «sof fantastika sohasi» deb ataydilar, odam ko'pincha o'z orzulari va shirin xayollarida mana shu «sof fantastika sohasi»ga chiqib ketadi.

Xayolning mazmundorligi biror ob'ektga nisbatan xayolda tug'ilayotgan tasavvurlarning boyligi xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham falon kishining xayoli mazmundor (xayoli boy) va falon kishining xayoli kam mazmun (xayoli kambag'al) deb gapiramiz. Xayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kemaning uchishi ham inson fantaziyasi g'oyat yuksak darajaga ko'tarilganligining mahsulidir. Lekin shu kemaning real obrazini yaratmoq va kemaning o'zini yasamoq (qurmoq) uchun katta bilimlardan hamda fizika, ximiya, matematika, astronomiya va shu kabi xilma-xil fanlarning muvaffaqiyatlaridan foydalanish zarur bo'ldi.

Tajriba va bilim xayol jarayonida qayta ishlanadigan materialgina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayol faoliyatining ma'lum bir yo'ldan borishini ham belgilab beradi.

Xayol kuchi.

Xayol kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Biz xayol kuchiga xayolda yaratilayotgan obrazlar voqelikni idrok qilishdan hosil bo'lgan obrazlarga qanchalik yaqinlashganligiga qarab baho beramiz. Ba'zan xayol shunchalik kuchli sur'atda ishlaydiki, biz xayol ob'ektlarini xuddi ko'zimiz bilan ko'rib turgandek, qulog'imiz bilan eshitib turgandek yoki qo'limiz bilan ushlab sezayotgandek bo'lamiz. Bunday hollarda real voqelik bilan fantaziya obrazlari o'rtasida tafovut qolmagandek bo'ladi.

Dikens o'z qahramonlarining tortgan azoblarini va ularning o'lishini tasvirlayotgan vaqtida ularni ko'rayotgandek bo'lib ko'zi jiq yoshga to'lar ekan.

Glinka «Ivan Susanin» operasini yaratgan vaqtida Susaninning polyaklar bilan uchrashib qolganida g'oyat hayajonga tushganligini eslab, mening ham «sochlarim dikkayib ketdi va badanim jimillab, muzlab qoldi» deb yozadi.

Chaykovskiy o'zining xotira daftarida «Pikovaya dama» operasini yozib tamomlagan kuni «German jon bergan paytda men xo'ngrab yig'lab yubordim» degan so'zlarni qayd qiladi.

Betxoven muzika ohanglarini shu qadar yorqin va aniq tasavvur qilar ekanki, xuddi qulog'ida jaranglab turgandek bo'lar ekan, u tamomila kar bo'lib qolgan vaqtida ham «To'qqizinchi simfoniya» singari ulug' asarlar yarata olganligining sababi ana shunda. A. N. Tolstoy o'z adabiy mahoratini oshirish uchun qanday ishlaganligini hikoya qilib quyidagilarni yozadi: «Men biror narsani ko'z oldimga yaqqol qilib keltirishni mashq qildim. Bora-bora men o'zimdagi bu qobiliyatni shu qadar taraqqiy ettirdimki, ko'pincha biror voqeani eslaganimda, bo'lib o'tgan voqea bilan xayolimdagi voqeani chalkashtirib yuboradigan bo'lib qoldim».

Xayol kuchi avvalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklarining kuchiga bog'liq bo'ladi. Faqat shu bugunnigina o'ylaydigan, shu bugungisiga mag'rur yoki o'zi-o'ziga mag'rur kishilarda xayol juda kuchsiz bo'ladi.

Tasavvur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, buyoqlarda, chertyojlarda, ohanglarda va boshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalandirilganiga bog'liq bo'ladi. Masalan, biz Navoiy, Bobur, Muqimiy asarlarini o'qiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralar ko'z oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi. San'atning asosiy vazifalaridan biri ham shuki, u tomoshabinlar va tinglovchilarning ko'z o'ngida eng jonli va ravshan, juda yorqin va yaqqol obrazlar gavdalandirishdir.

Xayol kuchli hissiyotga bog'liq bo'ladi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tug'iladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham rag'batlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli bo'lsa, xayoliy obrazlar ham shunchalik kuchli, yorqin va jonli bo'ladi. Hissiyoti kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli bo'ladi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlarning xayoliy obrazlari odatda nursiz va zaif bo'ladi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bog'liq bo'ladi. Agar bizning diqqatimiz tevarak-atrofdagi vaziyatni idrok qilish bilan band bo'lsa, u holda xayol jarayoni susayib ketadi. Agar diqqatimiz xayol qilinayotgan ob'ektga

batamom band bo'lib qolsa, u holda idrok qilish susayib ketadi. Ba'zan kishi «xayol surib» ketib, tevarak-atrofdagi narsalarni (go'yo ko'rmayotgan va eshitmayotganday) payqamay qoladi. Kishi uxlagan vaqtida tevarak-atrofdagi hodisalarni idrok qilmaydi, shuning uchun ham xayol jarayoni tush ko'rish tariqasida namoyon bo'ladi va tushdagi narsalar real idrok qilingan narsalardek ravshan ko'rinadi.

Xayol kuchi ko'p daraja kishining umumiy ahvoliga va nerv sistemasining holatiga, kishining tetikligiga yoki charchab qolganligiga, sog'ligiga yoki betobligiga bog'liq bo'ladi.

Ko'p kishilarga ma'lumki, kishining temperaturasi oshib ketganida uning fantaziyasi zo'r berib ishlaydi, uning xayolida paydo bo'layotgan obrazlar g'oyat yorqin va tez-tez takrorlanadigan obrazlar bo'lib qoladi. Bu holda kishining xayoli beixtiyor xayol surish tarzida o'tadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida, fantaziya obrazlari ko'pincha real idrok qilingan narsalardek kuchli va yorqin bo'ladi, Gollyutsinatsiyaga (alahsirashga) aylanadi. Gollyutsinatsiyaning o'zi aslida xayolning kuchli namoyon bo'lishidir. Bunday holatda xayoliy obrazlar kishining nazarida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko'pincha real narsalarni ham kishi noto'g'ri idrok qiladi – illyuziya hosil bo'ladi.

Xayol jarayonlarining nerv sistemasining kasallik holatiga bog'liq bo'lgan bu hususiyatlari patalogik hodisalar sohasiga taalluqli hususiyatlardir. Biz kuchli xayol to'g'risida ijobiy ma'noda gapirgan vaqtimizda, nerv sistemasining normal holatida o'tadigan xayolni ko'zda tutamiz.

Xayolning realligi.

Xayol jarayonlaridagi voqelik o'zgargan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni to'g'ri aks ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmasligi ham mumkin. voqelikni to'g'ri aks ettirgan obrazlar real obrazlar deb aytiladi.

Xayol yaratgan obrazlar turmushda gavdalandirilgan va gavdalandirilayotgan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta ko'rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham real xayol bo'ladi.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham ruyobga chiqmaydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlari kosmosda bir necha o'n million kilometr masofani bosib o'tdilar. Endi biz Oyga, Marsga, Veneraga, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Binobarin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mumkin bo'lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan bo'lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, san'atning hamma turlari mana shunday real xayol mahsullaridir. Maktab o'quvchisining «kelgusida qahramon bo'laman» degan orzusi va shu orzuning haqiqatan amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir. Kuchli real xayol ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan ko'rishning eng muhim tarkibiy bo'laklaridan biridir. Masalan, K. E. Siolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayol qilish quvvatiga ega edi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «Shuni aytishni mumkinki, Siolkovskiy o'zining «Erdan tashqarida» degan kitobida men o'zim uchgan vaqtda ko'rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga ko'tarilgan insonning ko'zi oldida gavdalangan olamni Siolkovskiy hammadan ko'ra ravshanroq tasavvur qilgan edi».

Xayolning realligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tanqidiy tafakkurning qay darajada o'sganligiga va odamning turmush tajribasi bilan qay darajada aloqasi borligiga bog'liqdir.

Xayolda yaratilayotgan obrazlar amalda ruyobga chiqarilmaydigan bo'lsa yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir narsa bo'lsa, bunday xayol real xayol bo'lmaydi. Xayoli mana shunday real bo'lmagan kishilarni «quruq xayolparast» «fantazyor», deb aytadilar.

Puch fantaziyaachilar xayolparastlar ko'pincha shaxsiy tajribasi oz, bilimi kam, tanqidiy tafakkuri o'smagan, irodasi kuchsiz, turmush tajribasi bilan tuzuk bog'lanmagan kishilardir. Bular g'ayrati yo'q, lapashang kishilardir. Ularning fantaziyasi hech bir narsa bilan chegaralanmaydi, hech bir narsa bilan nazorat qilinmaydi, shuning uchun ham ular juda g'alati, aqlga sig'maydigan va amalga oshmaydigan obrazlar yaratishlari mumkin.

V. XAYOLNING AHAMIYATI.

Xayol jarayoni ongimizning mazmunini faqat biz idrok qilgan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilangina boyitib qolmasdan, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham boyitadi, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham boyitadi.

Shunday qilib, xayol tufayli olam bizning ongimizda kengroq, va xilma-xilroq bo'lib aks etadi, bizning nazar doiramiz kengayib, shaxsiy tajribamiz doirasidan ancha chetga chiqadi.

Xayol boshqa psixik jarayonlarning faoliyatini boyitadi.

Xayol natijasida bizning idrokimiz, garchi hamisha raso bo'lavermasada, lekin, har holda, to'liqroq va yorqinroq bo'ladi. Masalan, nutq badiiy suratlar, muzika va boshqa shu kabi san'at asarlarining qanchalik to'liq idrok qilinishi ko'p darajada xayol faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Xayol faoliyati qanchalik kuchli bo'lsa, shunchalik mukammal, mazmuni ham shunchalik keng idrok etiladi.

Xayol jarayonlari xotira faoliyatida kattagina o'rin oladi. Xayolda yaratilayotgan tasavvurlar esga olib qolish vaqtida va esga tushirish vaqtida bog'lanishlar vujudga keltirish uchun tayanch bo'ladi. Xotira tasavvurlarining mazmuni ko'pincha xayol faoliyati bilan o'zgartiriladi va to'ldiriladi.

Xotira tasavvurlari kabi, xayol tasavvurlari ham tafakkur uchun tayanch material bo'ladi. Tafakkurning umumiyashtirish, abstraksiyalash, konkretlashtirish kabi jarayonlari xayolga ko'p daraja bog'liq bo'ladi. Jumladan, tafakkur jarayonlaridagi yaqqollik ko'p jihatdan xayol faoliyati tufayli hosil bo'ladi.

Xayol yaratib berayotgan obrazlar, shuningdek, xayol jarayonlarini o'zi ham har xil hissiyotlarimiz uchun eng boy manbadir. Xayol faoliyati tufayli tug'iladigan hislar ko'pincha ancha kuchli va barqaror hislar bo'ladi.

Xayol tufayli odam o'z tevarak-atrofidagi voqelikni idrok qilib va o'z turmushining o'tmishidagi hodisalarni esga tushirish bilan bog'liq bo'lgan tuyg'ularni his qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, kelajak to'g'risidagi-kutilayotgan yoki istakdagi narsalar, orzu va maqsadlar to'g'risida tasavvurlar tug'dirgan tuyg'ularni his qiladi. Masalan, tilakdagi maqsadni tasavvur qilish kishida ijobiy hislar tug'diradi, bunday hislar esa kishini tetik qiladi va uning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi. Chunonchi, charchab qolgan kishi o'z mehnatining natijalarini tasavvur qilganida, bu tasavvur uning ishini bitkazishiga yordam beradigan kuch va tetiklik bag'ishlaydi.

Albatta, xayol tufayli shunday obrazlar ham tug'iladiki, bu obrazlar salbiy hislarni: sog'inish, ma'yuslik, qo'rqish, sababsiz g'azablanish va boshqa shu kabi hislarni vujudga keltiradi yoki kuchaytiradi. Shunday ham bo'ladiki, xayol jarayonlarining o'zi salbiy emotsional holat sababli, ya'ni yomon kayfiyat, ko'ngil g'ashlik, xavotirlik va boshqa shu singari holat sababli vujudga keladi va bu holat o'sha protsesslarni kuchaytiradi, so'ngra esa vujudga kelgan tasavvurlar o'sha salbiy hislarni tag'in ham kuchaytirib yuboradi. Hammaga ma'lumki, qo'rqqoq kishilar hatarli ahvolni tasavvur qilishlari bilanoq xaqiqatda bo'lishi mumkin bo'lganidan beshbattarroq enka-tenkalari chiqib ketadi.

Xayol faoliyati bizning ijtimoiy hislarimizni do'stlik va jamoalizm hislarini ko'p darajada kuchaytiradi. Xayol tufayli odam o'zini boshqa kishining o'rnida deb tasavvur qilishi, uning hislari va intilishlari bilan yashashi, hayrihohlik, birdamlik deb ataladigan va boshqa shu kabi tuyg'ularni his qilishi mumkin.

Xayol bizning irodamizni ishlatishimizda ham katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, odam bir ishga kirishmasdan oldin o'z oldiga muayyan maqsad qo'yadi, shu maqsadga erishish yo'llarini va vositalarini belgilab oladi, o'z harakatlarining natijalarini tasavvur qiladi, rejalashtiradi. Mana shu tasavvurlarning hammasi esa xayol vositasi bilan vujudga keltiriladi. Shu sababli, irodasi kuchli, o'tkir, xarakteri mustahkam kishilarda xayol ham juda o'sgan bo'ladi. Inson faoliyatining hamma turlarida: o'yinda, o'qishda, mehnatda, fan va ijodiyotda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi o'yinlar – asosan, bolalar fantaziyasining namoyon bo'lishidir. Bolalarning ijodiy o'yinlarida ularning organizmi kamol topadi va mustahkamlanadi, aqli, irodasi, ma'naviy va estetik hislari o'sadi.

Xayol bo'lmasa, o'qish ishlarining samarali bo'lishi mumkin emas. O'quvchilar o'zlari bevosita idrok qilolmaydigan narsalar to'g'risidagi bilimlarni xayol mavjud bo'lganidagina yaqqol tushunib bilib olishlari mumkin. Chunonchi, o'quvchilar geografiya va tarixga doir bilimlarni mana shu tariqa yaqqol idrok qiladilar.

Xayol jarayoni o'quvchilarga darsda, mavhum, abstrakt shaklda berilayotgan materialni konkretlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar matematikaga, grammatikaga va boshqa fanlarga doir misollarni ko'p jihatdan xayol ishtiroki bilan «o'ylab topadilar» va tanlab oladilar.

Xayol bo'lmasa, odamning mehnat qilishi ham mumkin bo'lmaydi. Mehnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad oldindan belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalar berishi oldindan tasavvur qilinadi. Shunday qilinmasa, ishlab bo'lmaydi. Erishilmoqchi bo'lgan maqsadni belgilash, oldindan ko'rish, chamalashning o'zi shu maqsadni va natijalarni xayolda tasavvur qilish demakdir, xayolning bo'lishi insonning har qanday ishni ijodiy bajarishiga yoki bu ishga ijodkorlik elementlarini kiritishga imkon beradi. Aks holda mehnatning har bir turi ilgari o'rganib olingan usullar, priyomlar va harakatlarni shunchaki takrorlash yo'li bilangina bajarilishi mumkin.

Ilmiy kashfiyotlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahamiyati bo'lgan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli ayniqsa katta.

Gipoteza- haqiqiy sabablari noma'lum bo'lgan hodisalarning faktlarni izohlamok uchun fanda qo'llaniladigan tahmindir. Odatda, gipotezalarning ko'pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlar yoki farazlar asosida vujudga keladi. Vujudga keltirilgan gipoteza eksperimentlar qilish yoki faktlar tanlash yo'li bilan tanqidiy ravishda tekshirib ko'riladi. Eksperimentning natijalari va to'plangan faktlar shu gipotezaning rostligini tasdiqlasa, u holda gipoteza ilmiy nazariya bo'lib qoladi. Masalan, qadimiy fiziklar va astronomlar meteorlarning va yulduzlar uchishining sabablarini izohlashga urinib, bu hodisalar Erdagi qattiq moddalarning bug'lanishidan boshqa narsa emas, suv bug'lari kabi mazkur qattiq moddalarning bug'lari ham yuqori ko'tarilib va so'ngra lovillagan toshlar holida erga tushadi deb faraz qilgan edilar. Lekin bu gipoteza faktlar bilan isbot bo'lmaganligi sababli rad qilindi. So'ngra, mana shu hodisalarni meteorlarni izohlamok uchun boshqa bir gipoteza vujudga keltirildi: Oyda vulqonlar bor, shu vulqonlar g'oyat zo'r kuch bilan lava chiqarib turadi, bu lavaning bir qismi meteoritlar tariqasida erga tushadi deb faraz qilindi. Lekin bu gipoteza ham isbot bo'lmadi: Oyda hech qanday vulqon yo'qligi va lavalar chiqarmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Keyingi vaqtlarda bunday gipoteza vujudga keldi: shu gipotezaga ko'ra, benihoya ko'p miqdorda kichik va mayda jismlar bor, planetalar singari, bu jismlar ham quyosh atrofida aylanib yuradi. Ba'zan bu jismlar Erning tortish kuchi doirasiga tushib qoladi, buning natijasida ular erga tushadi. Bu gipoteza xaqiqatga eng yaqinroq bo'lib chiqdi va hozirgi vaqtda hamma tomonidan qabul qilingan ilmiy nazariya bo'lib qoldi.

Gipotezalar ilm-fanning olg'a borishi uchun muhim shartdir.

Odamning butun ijodiy faoliyatida xayolning juda katta ahamiyati bor, xayol bo'lmasa, qishloq xo'jaligida novatorlik, texnikada ixtirochilik va barcha san'at tarmoqlari ham bo'lmagan bo'lar edi.

Albatta, real xayolgina inson faoliyatida ana shunday ijobiy ahamiyatga egadir.

Aksincha, real bo'lmagan xayol-quruq xayolparastlikdir, bunday quruq xayolparastlik har qanday faoliyatga to'sqinlik qiladi. Keng, mazmunli, kuchli va real xayolgina inson faoliyatining hamma sohalarida ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi, albatta. Mana shunday xayolni o'stirish aqliy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

VI. XAYOLNING O'SISHI.

Odamda xayol ilk bolalik chog'idanoq o'sib boradi. Bolalardagi xayol ularning faoliyati jarayonida taraqqiy qilib boradi: dastlab o'yinlarda, so'ngra esa o'qishda va mehnatda o'sib boradi. Bolalarda tajriba to'plana borishi hamda xotira tasavvurlarining boyligi hosil bo'la borishi bilan ularda xayol ham o'sib boradi va ulardagi ehtiyojning o'sishi uchun yo'l ochadi.

Psixikaning boshqa jihatlari kabi, bolalardagi xayol ham, asosan, tarbiya va o'qitishning ta'siri ostida o'sadi.

Yasli yoshidagi bolalarda xayolning o'sib borishi.

Ikki yoshga kirgan bolada xayolning dastlabki kurtaklari o'yinchoqlar bilan har-xil o'yinlar qilishda, qo'lga tushgan mayda-chuyda narsalar – tayoqchalar, toshlar, qog'ozlar va boshqa shu kabilar bilan o'ynashda, egri-bugri chiziqlardan iborat rasm chizishda namoyon bo'ladi. Bolalar xayolining mana shu hamma dastlabki ko'rinishlari beixtiyor voqe bo'ladi. Bola ko'zi ko'rgan, qo'lga olgan va ishlatayotgan narsalarning o'zi uni shu narsalar bilan o'ynashga qiziqtiradi. Bunday holda bola o'zining harakatidan zavqlanib va o'z faoliyatida qandaydir biror yangilik paydo bo'lganini ko'rib ovunib yuradi, xolos.

Bolada nutq paydo bo'la boshlashi bilan, kattalarning ta'siri ostida u o'z «ijodini» tushuntira boshlaydi. «Bu qilgan narsang nima?», «Nimalarning suratini chizding?» deb berilgan savollarga bola terib qo'ygan kubiklarni ko'rsatib: «Men uy qildim», o'zi chizgan suratlarini ko'rsatib: «Bu – laycha» deb javob beradi va hokazo.

Yasli yoshidagi bolaning xayoli hali tor va mazmuni kambag'al bo'ladi. Uning xayoli tevarakatrofida ko'rgan narsalar doirasidan chetga chiqmaydi va asosan, o'z tevaragida, o'zi yashab turgan uy sharoitidagi narsa va hodisalarga taqlid qilish tariqasida namoyon bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada xayolning o'sishi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada o'yin, mashg'ulot jarayonida, tarbiya ta'siri bilan tasavvur boyligi ancha kengayadi, tafakkur o'sadi, yangi ehtiyojlar paydo bo'ladi, faollik ortadi, shular sababli, bu yoshdagi bolalarda xayol faoliyati ham kengroq va mazmunliroq bo'lib qoladi.

Yasli yoshidagi bolalarda bo'lgani singari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda hamda xayol, asosan, o'yin jarayonida paydo bo'ladi va o'sib boradi.

Bolalar uch-to'rt yoshga etganlarida ularda o'zlarini katta yoshdagi odamlardek qilib ko'rsatish va shunday katta bo'lishga intilish, o'zlari hali uddalay olmaydigan narsalarni qilish ehtiyoji juda yaqqol paydo bo'la boshlaydi. Bola o'zi o'ynayotgan o'yinlarida goh o'zini ot minib chopib borayotgan chavandoz-deb goh o'zini uchuvchi deb, goh shofyor deb, goh vrach deb, goh o'qituvchi deb xayol qila boshlaydi. Bu o'yinlarda, albatta, bolalarning turli harakatlarga taqlid qilishlari katta o'rin oladi. Lekin, har holda, mana shu o'yinlarda ham xayolning ijodiy faoliyati namoyon bo'laveradi. Bu o'yinlarda bola o'ynab turgan joyni ham, qo'lga tushgan narsalarni ham boshqacha tarzda tasavvur qilaveradi: u atrofiga dengiz, o'rmon deb, yog'ochni ot deb, stulni avtomobil yoki samolyot deb, cho'plarni, qaldirg'ochlarni uchuvchilar va shofyorlar deb tasavvur qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida xayol jarayonlari ixtiyoriy ravishda ham, ya'ni oldindan qo'yilgan maqsad asosida sodir bo'la boshlaydi. Dastlab bu maqsadni bolaning o'zi qo'ymaydi, balki bolaga bu maqsadni kattalar ko'rsatib beradi. Bolaga: «Kubiklardan uy yasagin», «Mushukning suratini chizgin» degan mazmunda topshiriqlar beriladi. Bola ham bu topshiriqlarni o'z kuchiga va o'zining o'quviga yarasha bajaradi. Keyin bola o'z faoliyatida o'zi ham o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'ya boshlaydi, keyin bu maqsadlarni o'z o'yinlarida, ko'rish o'yinlarida, loy va plastilindan yasagan buyumlarida, chizgan rasmlarida gavdalan-tiradi. Endilikda buyumlar – kubiklar, tayoqchalar, qalamlar, qog'ozlar va boshqa shu kabilar bolaning qo'lida ijodiy faoliyatni uyg'otadigan buyumlargina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, mana shu faoliyat uchun material va hosil qilingan natijalarni ifodalash vositasi ham bo'lib qoladi.

Lekin maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida boladagi xayolning ixtiyoriy ijodiy jarayonlari juda beqaror bo'ladi. Bola maqsadni amalga oshirayotgan vaqtida ko'pincha shu qo'yilgan maqsadni o'zgartirib yuboradi. O'yin jarayonida o'yinning syujeti o'zgartiriladi, bola chizayotgan suratlardagi obrazlar o'zgaradi: tasodifiy (beixtiyor) ravishda biror chiziq, ortib ketish bilan suratdagi ot kapalakka, uy itga aylanib ketadi va hokazo. Keyinroq bolalarning yoshi osha borgan sari, bolalarning o'yinlari murakkablasha boradi, shu o'yinlarda namoyon bo'ladigan ixtiyoriy xayol ham ancha barqaror bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning xayoli kattalar bilan gaplashishning ta'siri ostida ham paydo bo'ladi va o'sadi. Bolalar uzoq mamlakatlar to'g'risidagi, o'rmonlar va dengizlar to'g'risidagi hamda shu o'rmonlar va dengizlarda qanday jonivorlar va nimalar borligi

to'g'risidagi, qutbda ishlayotgan kishilarimizning hayoti to'g'risidagi, qahramonlarimizning urush vaqtida va ishlab chiqarishda ko'ratgan bahodirliklari to'g'risidagi, tabiatni o'zgartirish to'g'risidagi hikoyalarni zavq bilan tinglaydilar. Bolalar ertaklarni ayniqsa qiziqib tinglaydilar: bolalarning o'zlari ham ertak aytishni yaxshi ko'radilar, kattalar aytib bergan ertak va hikoyalar ta'siri bilan bolalarda o'zlari idrok qila olmaydigan narsalar to'g'risida, shu jumladan, hech qachon bo'lmagan va bo'lmaydigan narsalar to'g'risida olamjahon obrazlar pado bo'ladi.

Shunday qilib, xayol jarayonlaridagi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning aqliy tafakkuri kengayadi, uning shaxsiy tajribasi doirasidan chetga chiqadi. Saviya kengaya borgan sari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning psixik hayoti ham mazmunliroq bo'lib qoladi, buning esa bolani maktabda o'qishga tayyorlashda katta ahamiyati bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xayoli ancha kuchli bo'ladi. Bolalarning o'yin vaqtida yaratayotgan obrazlari, ularning hikoyalaridagi va ertaklaridagi obrazlar yorqin, jo'shqin obrazlar bo'ladi. Bu obrazlar idrokka yaqinlashib qoladi deyish mumkin. Chunonchi, yog'ochni «ot» qilib chopib borayotgan bola o'zini xuddi chinakam otda chopib borayotgandek his qilishadi, bolalar o'yin qoidasini buzilishiga biror katta ishning buzilishi deb karaydilar. Bolalarning xayoli hissiyot jihatidan juda kuchli bo'ladi, lekin tanqidiy tafakkur jihatidan kuchsiz, turmush tajribasi jihatidan kambag'al, bilim jihatidan cheklangan bo'ladi.

Ammo shunday bo'lsa ham, bolalarning o'yin faoliyatida va ularning ertaklaridagi obrazlarda reallikni his qilish butunlay bo'lmaydi, deyish noto'g'ridir. Agar bola «ot» qilib chopayotgan yoki «samolyot» qilib uchayotgan stul xaqiqatan ham chopib uchib ketganida edi, buni o'ynayotgan bola, hech shubhasiz, hayron bo'lib qolur yoki qo'rqib ketgan bo'lur edi. Bolalar odatda o'yin bilan ertakni, «yolg'on» bilan rostni bir-biridan farq qiladilar.

Bolalik yoshida, asosan, 5–7 yoshlarda, bolalar xayolda gavalantiriladigan obrazlarni (xayolda ilgari vujudga kelgan va xotirada saqlanib qolgan obrazlarni) ko'pincha xotira tasavvurlariga aynan o'xshatadilar. Bola o'z hikoyalarida ko'pincha o'zining fantaziyasida saqlanib qolgan obrazni xaqiqatda bo'lgan, o'zi ilgari idrok qilgan fakt deb gapiradi. Bolalar yolg'onni mana shu tariqa beixtiyor chin deb gapiradilar, xayol mahsuli bo'lgan bu yolg'onni bolalarning tafakkuri ham etarli ravishda nazorat qila olmaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xayolning rivojlanishida shu yoshdagi bolalarga xos individual hususiyatlar sezilarli ravishda paydo bo'la boshlaydi. Bu hususiyatlar avvalo, bolalar yashab turgan vaziyatdan, ularga berilayotgan tarbiyadan, bolalardagi faollikning namoyon qilinishi uchun bo'lgan mavjud imkoniyatlardan, bolaning umumiy o'sishidan kelib chiqadi. Bolalik chog'idagi xayollarning juda rivojlanib ketishiga biror individual iste'dod va qobiliyatning erta uyg'onishi va o'sishi ko'pincha sabab bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarda xayolning o'sishi.

Maktab yoshidagi bolalarda xayol qilish, asosan o'qitishning ta'siri ostida yana o'sa boradi.

Maktabning birinchi sinfiga kirgan bolada xayol etarli ravishda rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina boyligiga ega bo'ladi. Birinchi sinflarda o'qish natijasida u faqat idrokka va xotira tasavvurlarigagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'qitilayotgan materialni asosan yaqqol tarzda o'zlashtira beradi.

Masalan, geografiya, tarix, adabiyot singari sohalaridagi bilimlarni yaqqol tarzda o'zlashtirishda maktab o'quvchisining xayol qilish faoliyati ayniqsa katta rol o'ynaydi, chunki bu fanlarning ob'ektlarini o'quvchilar bevosita idrok qilolmaydilar va tajriba qilib ko'rolmaydilar. O'quvchi o'qituvchining geografiyaga, tarixga, adabiyotga va boshqa fanlarga doir darslarini tinglab yoki kitoblarni o'qib, hamisha muayyan bir joyni, o'simliklar va hayvonlar olamini tasavvur qilib turishi, uzoq, o'tmishdagi odamlarning hayotini va faoliyatini, ayrim tarixiy voqealarni ko'z oldiga keltirishi lozim. Shunday tasavvurlar bo'lmasa, o'qitilayotgan materialni o'zlashtirish faqat o'qituvchining so'zlarini yoki darslikda yozilgan gaplarni yodlab olishdangina iborat bo'lib qoladi.

Fanga qiziqish mavjud bo'lganda yoki tasavvurlar boyligi etarli bo'lgan taqdirda bilimlarni o'zlashtirish chog'ida yangi obrazlar o'qituvchi o'qitgan darsning yoki darslikda yozilgan

gaplarning ta'siri ostida beixtiyor paydo bo'laveradi. Lekin ba'zan geografiya, tarix, adabiyot yoki fizika mashg'ulotlarida o'quvchilar muayyan bir tasavvurni yaratmoq uchun ko'proq kuch sarflashlari lozim bo'lib qoladi.

Bilimlar ko'rsatmalilik asosida o'zlashtirilganida o'quvchilarning xayoli rivojlana boradi, keng va mazmunan boy bo'lib qolaveradi. O'qitish jarayonida urning keng va kattaligi to'g'risidagi tasavvurlar vujudga keladi, uzoq, o'tmish to'g'risida, chin va uzoq, kelajak to'g'risida yangi tasavvurlar paydo bo'ladi.

O'qitish jarayonida xayolning o'sishiga faqat o'qitilayotgan materialning mazmuniga yordam berib qolmasdan, shu bilan birga, o'quvchilarga shu materialni o'qitishda qo'llanilayotgan usullar, metodlar, ham yordam beradi. O'quvchida xayolning taraqqiysi uchun o'qituvchining jonli nutqi, darslikda etarli miqdorda bo'lgan obrazli, konkret material, shuningdek, badiiy mahorat bilan yasalgan o'qish qurollari – suratlar, sxemalar, jadvallar, kartalar, modellar va boshqa shu kabilar katta ahamiyatga egadir.

O'quvchilarning ijodiy xayolini taraqqiy qildirish uchun sinfda va sinfdan tashqi o'tkaziladigan muzika, rasm mashg'ulotlari, loy va plastilindan har xil buyumlar yasash mashg'ulotlari, insho, badiiy adabiyot o'qish, to'garaklarda (adabiyot, drama, aviamodelchilik to'garaklarida va boshqa shu kabi to'garaklarda) qatnashish katta ahamiyatga egadir. Bunday mashg'ulotlarda bolaning turli narsalarga qiziqishi: uning bilishga qiziqishi, uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, estetik qiziqishlari, texnikani va shu kabilarni bilishga qiziqishi xayolning o'sishiga yordam beradi. Bu qiziqishlar o'smirlarda ayniqsa sezilarli ravishda namoyon bo'la boshlaydi.

Badiiy adabiyot asarlarini o'qish, shuningdek, jurnallarda va gazetalarda bizning qurilishlarimiz, to'g'risida, ilmiy kashfiyotlar va texnika sohasidagi kashfiyotlar to'g'risida, qishloq xo'jaligidagi navotorlar to'g'risida yozilgan maqolalarni o'qish keng, mazmunli va real xayolning o'sishi uchun katta ahamiyatga egadir.

Maktab yoshidagi bolalarning o'ynaydigan o'yinlarida ham ulardagi xayolning o'sishi davom eta beradi. O'quvchilar o'yinchoq masterskoylar, zavodlar, temir yo'llar yasab o'ynaydilar, o'z o'yinlarida turli «ekspeditsiyalarga» boradilar. Oyga, Marsga, boshqa planetalarga «kosmik sayohat qilib uchib» boradilar va shu kabi o'yinlarni o'ynaydilar. Bunday o'yinlarda har bir o'quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy ko'rish-yasash va badiiy qobiliyatlari o'sadi.

O'quvchining va o'smirning o'sib borayotgan xayoli o'zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalish jihatidan ham o'zgaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z ehtiyojlariga bog'liq bo'lgan biror tasavvur yaratishlari bilan darhol shu tasavvurlarni o'z harakatlarida, o'yinlarida, suratlarida va shu kabilarda namoyon qiladilar. Bola, asosan, hozirgi hayot bilan yashaydi va unda o'zi yaratayotgan obrazlarni ruyobga chiqarishni kelajakka qoldirish mayli bo'lmaydi. Yuqori sinf o'quvchilarida xayol faoliyati, asosan, kelajak obrazlarini yaratishga – ideallar yaratishga, kasb tanlashga qaratilgan bo'ladi.

O'quvchilarda va o'smirlarda xilma-xil qiziqishlar va ideallar, jumladan, kasbga qiziqishlar o'sib borishi bilan ulardagi xayol orzu tariqasida namoyon bo'la boshlaydi. Bizning maktablarimizdagi o'quvchi bolalar, o'smirlar, yigitlar va qizlar o'zlarining kelajak faoliyatlarini, mamlakatimizda ijodiy mehnat qilishni, yangi ulug' kashfiyotlar, ixtirolar qilishini orzu qiladilar. Bizning yoshlarimiz o'zlari orzu qilayotganlarida bizda mana shu orzularni ruyobga chiqarmoq uchun butun sharoit yaratib berilganligini va shu orzuni amalga oshirish faqat o'zlariga, o'zlarining qunt bilan ishlashlariga bog'liq ekanligini biladilar.

O'quvchi va o'smirning xayoli o'zining barqarorligi bilan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning xayolidan farq qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ixtiyoriy xayol ham, ayniqsa ularda ko'proq uchraydigan beixtiyor xayol ham g'oyat beqaror bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolada ixtiyorsiz xayol ham, ixtiyoriy xayol ham borgan sari barqaror bo'lib bora beradi. Xayolni tug'diradigan qiziqish yoki ideyalar mavjud bo'lganda ixtiyorsiz xayol barqaror bo'ladi. O'quvchilarda ixtiyorsiz xayol ko'pincha ularning ixtiyoriy xayolidagi ayrim momentlar tariqasida namoyon bo'ladi. Bunday ixtiyorsiz xayol yangi materialni tushunish va

o'zlashtirishda, turli masalalarni hal qilishda, insholar yozishda, surat chizishda, har xil buyumlar shaklini yasashda va shu kabi mashg'ulotlarda katta rol o'ynaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda bo'lgani singari, o'quvchilarda ham xayol katta kuch bilan namoyon bo'ladi. O'quvchilar va o'smirlarning o'z xayolida, ayniqsa o'z orzularida yaratayotgan obrazlari juda yorqin va jonli obrazlar bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalardan o'quvchilarning farqi shundaki, katta yoshdagi kishilar singari, maktab o'quvchilari ham shu obrazlarni idrok qilinayotgan narsalardan aniq farq qiladilar va o'z xayollaridagi o'tmish obrazlarini xotira tasavvurlari bilan aralashtirib yubormaydilar. Maktab yoshidagi bolalarda reallikni mana shunday sezish hissi katta tajriba, to'plangan bilimlar tufayli va tafakkurning ancha o'sganligi tufayli vujudga keladi.

Odamlarning barcha yoshidagi keng, mazmundor, barqaror va real xayol ularning faoliyatida tafakkur, iroda, qiziqish va ehtiyojlarining taraqqiysi bilan birlikda taraqqiy qilib boradi.

VIII BOB

TAFAKKUR

TAFAKKUR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak formasidir. Tafakkur atrofidagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq – til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiyligini belgilab oladi shularning voqelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun sharqdan chiqib, g'arbga botayotganligini hammamiz ko'ramiz (idrok qilamiz). Biz Erning qimirlamay turganligini, quyosh esa er atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasidagina, uzoq davom qilgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina xaqiqatda quyosh er atrofida aylanmasdan, balki er o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqat holga to'g'ri kelmas ekan, voqelikning to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat hol - bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Voqelik tafakkurda idrok va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq va to'laroq aks etadi.

Biz sezgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning hususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan, bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning etti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infra-qizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarni borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

Tafakkur – voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkimi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bog'lanishidagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq qilib aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yo'li bilan topamiz.

So'ngra, ayrim hodisalardagi sabab-natija bog'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyashtirish yo'li bilan voqelikning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlab qolganligiga temperaturaning pasayganligi (0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiyashtirish natijasida: «Temperatura 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini oldindan aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda temperaturaning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini raso aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning asoschilari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi.

Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xoscalarini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shug'ullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq, (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiyashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi.

Bosh miya po'stining biron bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I. P. Pavlov aytganidek, «avvalo umuminsoniy empirizmni, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi mahsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqe bo'ladi. (Posobie sobranie, III tom, 2-kitob, 232-bet)

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yo'l ko'rsatib turuvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan chog'ida yoki o'zi harakat qilayotgan chog'idagina emas, balki shu bilan birga, u o'zining (og'zaki yoki yozma) nutqi bilan o'z fikrlarini boshqa odamlarga o'tkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini o'zi o'zlashtirib olayotgan chog'da ham fikr qilaveradi.

Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytira beradi. Shu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan bo'lishi shu jarayonlarning muhim hususiyatidir.

II. FIKR YurITISH OPERATsIYaLARI

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe bo'lmasdan, balki alohida aqliy operatsiyalar – biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar (ob'ektlar) ustida, biz umumiy lashgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan ob'ektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe bo'ladi.

Tafakkur qilish – operativ protsessdir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraktsiya va umumiy lashtirish, konkret lashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash.

Taqqoslash – shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik borligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K.D.Ushinskiy tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bilolmasak boshqa yo'l bilan bilolmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron yangi narsaga duch kelganimizda edi (basharti shunday narsa bor bo'lsa), u holda biz shu narsa to'g'risida hech qanday fikr hosil qila olmagan bo'lur edik va uning to'g'risida biror so'z ayta olmagan bo'lur edik»¹. (Izbranno'e sochineniya, II tom, 1939 yil, 436-bet)

Narsalarning o'xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu protsess idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqe bo'ladi.

Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko'rilayotganda, masalan, bir qalamni ikkinchi qalamga, o'lchov chizig'ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib ko'rilayotganda sodir bo'ladi. Biz masofani santimetrli lenta bilan o'lchayotganimizda, og'irlikni tortib ko'rayotganimizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo'ladi.

Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o'ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solishtirib ko'rish yo'li bilan ham bo'ladi. Masalan, biz o'zimiz turgan binoni boshqa ko'chadagi binolar bilan taqqoslab ko'rib, ularning o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o'rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi o'xshashlikni ham tafovutni ham topamiz. Ayrim kishilarni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarida va hokazolarda tafovut yoki o'xshashlik borligini topamiz, ikkita matematik ifodani: $6Q2$ bilan $10-2$ ni taqqoslab, bu ifodalar qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda o'xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga o'xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya'ni tafakkurning mana shunday qobiliyati ayniqsa katta ahamiyatga egadir.

«Agar siz,– deb yozgan edi Ushinskiy,– tashqi tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan bo'lgan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu

narsa-ning eng muhim hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz»1. (O'sha kitob, 436-bet)

Analiz va sintez

Analiz – narsani (buyumlarni, hodisalarni, protsessni, tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo'lish– uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarini bir-biridan ajratib olish mumkin. Ximik suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalanishi mumkin.

Analiz ob'ektlarni amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo'lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qilinadigan analizdir. Chunonchi, stolni analiz qilgan vaqtimizda biz uning tusini, og'irligi va boshqa shu kabi belgilarini bilib olamiz. Suvning tiniqligini, og'irligini, bug'lanishini, temperaturasini, zichligini ham fikran ajratish mumkin.

Psixologiyani o'rganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

O'qish mashg'uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish faoliyati katta o'rin tutadi. Chunonchi, savod o'rgatish, odatda, nutqni analiz qilishdan: gapni so'zlarga, so'zlarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni tovushlarga ajratishdan boshlanadi. Matematika masalasini echish analiz qilishdan – dastlab bir qancha ma'lum sonlarni, so'ngra esa noma'lum sonlarni topishdan boshlanadi.

Sintez – analizning aksi yoki teskarisi bo'lgan tafakkur jarayonidir. Bu protsess ob'ektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir, amaliy analiz bo'lgani singari, sintez ham amaliy bo'lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda biriktirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil bo'ladi. Kislorod bilan vodorodning ximiyaviy birikishi natijasida suv hosil bo'ladi. Mana shu va shunga o'xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayonlarida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayotganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gapni o'qib tushunayotganimizda xuddi shunday protsess sodir bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masalan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi – sintezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarining, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Analiz va sintez yo'li bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim qismining, har bir ayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bog'lanishi, narsaning asosiy (muhim) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

Analiz va sintez hamisha birlikda o'tadi. Bir butun narsa analiz qilinadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirmoq uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

«Tafakkur-deb yozgandi I.P.Pavlov,– albatta assotsiatsillardan, sintezdan boshlanadi, so'ngra sintezning ishi shu analiz bilan qo'shiladi. Analiz, bir tomondan, retseptorlarimizning, periferiya

uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining po'stida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq bo'lmagan narsalarni voqelikka muvofiq bo'lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozlanish jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining po'stida qilinadigan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini o'z ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarining yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi.

Abstraktsiyalash, umumiyashtirish va konkretlashtirish

Abstraktsiya – shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha ob'ektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu ob'ekt yoki ob'ektlardan fikran ajratib olinadi. Bu protsessda ob'ektdan ajratilgan bir belgining o'zi tafakkurning mustaqil ob'ekti bo'lib qoladi. Abstraktsiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo'ladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini – qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to'g'risida emas, balki doskaning qoraligi to'g'risida, so'ngra esa umuman qoralik to'g'risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning ko'z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini – harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to'g'risida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash yo'li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to'g'risida abstrakt tushuncha hosil bo'ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash chog'ida ham abstraktsiyalash jarayoni sodir bo'ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, harakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

I.P.Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraktsiyaning alohida ahamiyati borligini o'qtirib, bunday degan edi:

«Umumiyashtirishga keng imkoniyat ochib bergan so'zning alohida xususiyati bo'lmish abstraktsiya tufayli biz voqelikka bo'lgan munosabatimizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar formasiga solganmiz» («Pavlovskie sredi», III tom, 320-bet)

Nutq til bo'lganidagina abstraktsiya qilish mumkin. so'z bo'lmasa, hech bir tushunchani ifodalab bo'lmaydi.

Umumiyashtirish – tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o'xshash, muhim belgilarini shu narsalar to'g'risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, o'riklarda, apelsinlarda va boshqa shu kabilarda bo'lgan o'xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni meva degan so'z bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, o'tlar, gullar va boshqa shu kabilar «o'simlik» degan tushunchada umumiyashtiriladi, o'simlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiyashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiyashtiriladi.

Umumiyashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning o'xshash belgilari aniqlanadi va shu o'xshash belgilar umumiyashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiyashtirish ham so'z yordami bilan hosil bo'ladi. har qanday so'z yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki o'xshash yakka-yakka ob'ektlarning ko'pchiligini ifodalaydi. Chunonchi, biz stol degan so'zni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka ko'p stollarga taalluqli bo'lgan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiyashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, o'ziga xos mexanizmlariga tayanadi. Nutq signallari (suz) tufayli,– deydi I. P. Pavlov,– «...nerv faoliyatining yangi tamoyili – abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiyashtirish vujudga keladiki, bunda ham o'z navbatida ana shu umumiyashtirilgan yangi signallar tag'in analiz va sintez, qilinaveradi...»1. (Polnoe sobranie sochineniy, III tom, 2-kitob, 215-bet)

Konkretlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraktsiyalash va umumiyashtirish jarayoniga qarama-qarshi yoki shu protsessning teskarisidir.

Konkretlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka ob'ektlarga tatbiq yoki mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimizda ko'z oldimizga qor, qog'oz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Biz «kuch» deganimizda odamni, mashinani, yorug'likni va shu kabilarni tasavvur qilishimiz mumkin. «To'rt burchakli» deganimizda bu belgi kvadratga, trapetsiyaga, parallelogrammga, kitoblarga va shu kabilarga tatbiq qilinishi mumkin. Ikkinchidan, konkretlashtirish umumiy va yakka belgilari kamroq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo'ri, uzumni mevalar qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash chog'ida biz, odatda, keltiradigan misollarning hammasi konkretlashtirishning o'zidir.

Klassifikatsiya va sistemaga solish.

Atrofdagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki ko'pchilik va xilma-xil narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi. Shu sababli o'rganish uchun qulaylik tug'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu ko'pchilik narsalarni gruppalariga– turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni (narsalarni va hodisalarni) gruppalarga bo'lish klassifikatsiya yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Har bir gruppadagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi borligi ularni biror jihatdan bir-biriga o'xshash qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. O'quvchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'ladilar.

Turkumlarga bo'lish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'lishning asosi deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'rniga qarab yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. Shu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajra-tiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtlarning boqqa o'tqazilishi makoniy sistema namunasi bo'la oladi. O'tmishda bo'lib o'tgan voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi. Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasidir.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'lish asosida o'tkaziladi va mana shu turkumlarga bo'lishning yakuni desa bo'ladi.

Xulosa chiqarish tafakkurning spetsifik fikr yurituvchi operatsiyasidir, lekin hukmlar masalasini bayon qilayotganimizda bu operatsiya to'g'risida gapirish maqsadga muvofiqroq bo'ladi.

III. HUKM VA XULOSA CHIQRISH.

Tafakkur qilish jarayonida, ayrim fikr yuritish operatsiyalarida bizda paydo bo'ladigan fikrlar hukm tariqasida shakllanadi. Hukm – biror narsa (yoki biror kimsa) haqida biror nimani tasdiqlash yoki inkor qilish demakdir. Masalan, «Bu stol – yog'och stol», «Tuyaqushlar ucha olmaydi», «hamma fanlar foydali». Hukmda biror nima haqida yoki biror kimsa haqida tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsa hukm mavzui bo'ladi. Hukmlarda buyumda biror belgilarning borligi yoki yo'qligi - uning boshqa buyumlar bilan bog'lanishi va munosabatlari tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Shu sababli hukmlar sifatiga qarab bir-biridan farq qilinib, tasdiqlovchi hukm va inkor qiluvchi hukm deb aytiladi. Shu hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar esa hukmlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hukm mavzui va uning mazmuni idrok qilinishi, tasavvur etilishi va fikrga keltirilishi mumkin, ya'ni tushunchalar tarzida ifodalanishi mumkin. Binobarin, idroklar, tasavvur tushunchalar ikki elementining (mahsullarining) mazmunini hukmning psixologik (sub'ektiv) jihatini tashkil etadi. Lekin elementlarning bu qo'shilishini ularning assotsiatsiyalar asosida ketma-ket bir-biri bilan almashinish tariqasidagina tushunish yaramaydi. Bunda shunday bog'lanish ham bo'lishi

mumkin. Lekin tasdiqlash yoki inkor qilishning o'zidagi mazkur elementlarning bog'lanishi hukm (fikir) spetsifikasini tashkil etadi. Hukmning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tasvirlash mumkin.

Bu erdagi ikki to'g'arak – S bilan R hukm elementlaridir. S chizig'i tasdiqlashni yoki inkor qilishni ifodalaydi. Nuqta A chizig'i bo'lishi mumkin bo'lgan assotsiatsiyali bog'lanishni ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki hukmlar so'zlarda – gaplarda ifodalanadi. Gapda bo'lgani kabi hukmda ham hukmning ikki bo'lagi – egasi yoki sub'ekti (S) hamda hukmning kesimi yoki predikati (R) bo'ladi. Hukmning gapdan farqi faqat shuki, hukmdagi ega va kesim so'zlardan emas, balki idroklardan, buyum va uning to'g'risida so'z bilan ifodalanadigan tasavvur va tushunchalardan iborat bo'ladi. Shu sababli, hukmning so'z bilan

39-rasm. Hukm

sxemasi.

ifodalanishi uchun ham tilning grammatik tuzumi ayniqsa katta ahamiyatga ega. Fikir hukm to'g'ri grammatik formada ifodalanganligi uchun ham uni (fikrni) izoh qilgan kishi uchun va boshqa kishilar uchun aniq va ravshan bo'lib qoladi.

Bizning hukmlarimiz yo bir buyumga, yoki buyumlarning butun bir turkumiga, yohud buyumlar turkumining biror qismiga taalluqli bo'lishi mumkin. Bir buyumga yoki bir hodisaga taalluqli hukmlar yakka hukm deb ataladi.

Masalan: «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti», «Bugun havo ochiq». Buyumlarning bir butun turkumiga taalluqli hukmlar umumiy hukmlar deb ataladi. Masalan, «Matorlarning hammasi elektr tokini o'tkazadi». Buyumlarning biror turkumi qismigagina taalluqli bo'lgan hukmlar juz'iy hukmlar deb ataladi. Masalan «Ba'zi jismlar elektr tokini o'tkazmaydi».

Hukmlar voqelikka munosabati jihatidan ham bir-biridan farq qiladi, hukmlar voqelikka muvofiq kelishi yoki muvofiq kelmasligi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, ular chinakam hukm, noto'g'ri (xato) hukm va tahminiy bo'lishi mumkin.

Voqelikka muvofiq bo'lgan, shu voqelikni to'g'ri aks ettiradigan hukmlar chinakam hukmlar deb ataladi. Masalan, «Andijon-O'zbekistonning eng yirik sanoat shahridir» degan hukmlar chinakkam hukmlardir.

Biror buyum to'g'risidagi chinakam hukmlar shu buyum to'g'risidagi bilimdir. Bilim hukmlarda shakllanadi, lekin har qanday hukm ham bilim bo'lavermaydi.

Voqelikka muvofiq kelmaydigan, uni noto'g'ri aks ettirayotgan hukmlar yolg'on yoki xato hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ikki karra uch sakkiz» degan hukmlar mana shunday noto'g'ri hukmlardir. Bu xato, noto'g'ri hukmlar bilmaslikni ifodalaydi.

Chin yoki yolg'on hukm bo'lib chiqishi mumkin bo'lgan, ya'ni buyumga muvofiq kelishi mumkin bo'lgan, muvofiq kelmasligi ham mumkin bo'lgan hukmlar tahminiy hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin», «Ehtimol, Marsda hayot bordir» kabi.

Tevarak-atrof olamni bilish jarayonida tafakkur narsalar va voqelik hodisalari to'g'risida hamisha chin hukmlar chiqarishga yo'nalgan bo'ladi.

Fikir yuritish jarayonlarining natijalari hukmlarda gavdalandiriladi. Lekin ayni vaqtda hukmlar ham tafakkurniing formasidir. Bizda tafakkur faoliyati odatda, muhokama formasida o'tadi. Muhokama esa bir-biri bilan bog'langan hukmlar «zanjiri» dir, ammo bu «zanjir» da ayrim hukmlar shunchaki biri ketidan biri kelavermaydi, balki ayni vaqtda tafakkurning biror muayyan narsasiga (yoki masalasiga) taalluqli bo'lib, bir-biri bilan bog'lana boradi. Shu tufayli muhokamalarning sistemali, muayyan va mantiqiy bo'lishiga erishiladi.

Tafakkur jarayonlaridagi qo'yilgani maqsadga muvofiq hukmlar shunday bir tartibda ketma-ket kelishi (bir-biriga taalluqli bo'lishi) mumkinki, hukmlarning bunday tartibda kelishining o'zida yangi hukmlar paydo bo'ladi va shakllanadi, shuningdek, mavjud hukmlarning chinligi yoki yangilishligi ravshan bo'lib qoladi.

Bunda shuni nazarda tutish kerakki, hukmlar har qancha mantiqiy bo'lsa ham ularning vujudga kelishida va muhokamalarida assotsiativ jarayonlar ham hamisha katta o'rin tutadi.

Xulosa chiqarish

Taqqoslash, analiz va sintez qilish, abstraktlashtirish va umumiyashtirish jarayonlarida avvalo bizning sezgi organlarimiz bevosita sezib olishi mumkin bo'lgan hodisalar va narsalarning xususiyatlari, ularning bog'lanishlari hamda munosabatlar aks ettiriladi. Shu yo'l bilan bizda bevosita idrok va tasavvurlarga asoslangan hukmlar hosil bo'ladi. Masalan, «Kecha bugungiga qaraganda issiqroq bo'ldi» (taqqoslash), «Daraxt ildizlar, tana, butoqlar, shoxlar va barglardan iborat bo'ladi» (analiz) degan hukmlar mana shunday hukmlardir.

Lekin, ilgari aytib o'tilganidek, voqelikni bilish jarayonida avval bizning idrok va tasavvurlarimizda bevosita aks etmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini ochib berishga to'g'ri keladi. Bunday narsa yoki hodisalar bevosita, asosan, xulosa chiqarish yo'li bilan aks ettiriladi (bilinadi).

Xulosa chiqarish – tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy formasidir, tafakkurning shu mantiqiy formasi vositasi bilan bir yoki bir necha ma'lum hukmlar (asoslar) dan yangi hukm – xulosa chiqariladi. Masalan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Erdagi kabi elementlardan tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikkita hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Erda ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi.

Erda geliy borligi dastlab xuddi ana shunday xulosa chiqarish yo'li bilan kashf qilingan edi. So'ngra bu xulosa amaliyotda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular – induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir.

Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shunday bir turidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «Yog'och qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitishdan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «jismlar qizdirishdan kengayadi» deb aytamiz.

O'qitish jarayonida ko'pincha, o'quvchilarning o'zlari bir qancha ayrim hodisalarga, ayrim hukmlarga asoslanib, matematika yoki grammatikadan umumiy qoidalar chiqarib oladilar. Masalan, o'quvchilar kitob degan so'zining oxirida b yoziladimi yoki p yoziladimi, deb shubhalanib qoladilar. Bunday holda o'qituvchi o'quvchilarga aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun bu so'zni unli tovush bilan boshqaradigan qo'shimcha qo'shib turlashni taklif qiladi. O'quvchilar bu so'zni unli bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shib bir necha marta turlab (kitobim, kitobing, kitobi) mashq qilganlaridan keyin, p emas, balki 6 yozish kerakligini bilib oladilar. O'quvchilar, yana ozod, tuz, Axmedov, Yo'ldoshev kabi-so'zlarni yozishdan ham d, z, v undosh tovushlarini aniqlash uchun shu so'zlarni xuddi haligidek turlaydilar (ozoda, tuzi, Axmedova, Yo'ldosheva). So'ngra shunday so'zlardan bir nechasini turlab mashq qilingandan keyin, o'quvchilar o'qituvchining yordami bilan; «Yozish vaqtida so'zlardagi aniq eshitilmaydigan undosh tovushlarni aniq eshitilmog'i uchun shu so'zlarni unli tovushlar bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shib turlash kerak ekan» degan xulosaga (umumiy hukmga) keladilar. Mana shuning o'zi induksiyaning yoki induktiv fikr qilishning misolidir.

Umumiy hukmda yakka hukmga o'tish yo'li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduktsiya) deb ataymiz.

Masalan:

«Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos.

«Havo jismdir». Asos.

«Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» – xulosa. O'qitish jarayonida umumiy qoidalarni juz'iy, yakka hukmlarga tatbiq qilish vaqtida o'quvchilar deduktsiya yo'li bilan fikrlaydilar.

Masalan, o'quvchilarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan so'z uchray qoladi (kitob, ozod va hokazo). Ular umumiy qoidani bilganliklari sababli o'sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun so'zni turlab, uni to'g'ri yozadilar.

Analogiya yo'li bilan, ya'ni o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish – juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir. boqcha yoshidagi bolaning quyidagi

muhokamasini misol qilib keltirish mumkin. Bola bunday muhokama yuritadi; «Ana, xolam kelayotir. U menga konfet beradi». Agar bolaning shu muhokamasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishi quyidagi tarzda borganligini ko'ramiz.

«O'tgan safar xolam kelgan edi. Asos.

«O'shanda xolam menga konfet olib kelgan edi». Asos.

«Yana xolam kelayotir». Asos.

«Demak, xolam menga yana konfet beradi» – xulosa.

Yana bir misol:

«O'tgan yil iyun oyining boshida sel yoqqan edi». Asos.

«Iyun kelayotir». Asos.

«Demak, tez orada qattiq, sel yog'sa kerak» – xulosa.

Xulosa chiqarishga doir keltirilgan bu misollar kengaytirilgan mantiqiy shaklda beriladi. Fikr qilish jarayonida xulosa chiqarishning ayrim qismlari, odatda, tushirib qoldiriladi. Ko'pincha, ayrim asoslar hammaga ma'lum hukm bo'lganligi, shu sababli, takrorlab o'tirishning hojati yo'qligi tufayli tushirib qoldiriladi.

Masalan: «Fanlarning hammasi foydalidir. Psixologiya – fandir. Demak, psixologiya foydalidir», degan mazmundagi kengaytirilgan shaklda xulosa chiqarish o'rniga biz odatda, shu xulosa chiqarish yo'lini qisqartirilgan shaklda ifodalab, bunday deymiz: «Hamma fanlar foydalidir, demak, psixologiya ham foydalidir», yoki «Psixologiya – fandir, demak, u foydalidir» yoki: «Psixologiya foydalidir, chunki hamma fanlar foydalidir».

Biz o'zimizning yoki boshqalarning fikrlarini tekshirib ko'rish, asoslab berish, isbotlab berish lozim bo'lgandagina xulosa chiqarishning to'liq, kengaytirilgan mantiqiy formasidan foydalanamiz.

Hukm yuritishning murakkab jarayonlari hamisha tutash xulosalar chiqarishdan iborat bo'lib, bu jarayonlarda xulosalarning hamma turlari bir-biri bilan chatishib ketadi.

Hukmning haqligiga ishonch hissi.

Tafakkur jarayoni hamisha ob'ektiv dunyoda mavjud narsa hodisalar to'g'risida chin xulosa chiqarishga, shuningdek, xato xulosa va hukmlardan qutulishga qaratilgan bo'ladi.

Mana shunday chin xaqiqatni qidirayotgan kishida, odatda, o'zi tayyor holda o'qib olayotgan yoki fikrlash jarayonida paydo bo'layotgan xukmlarning chinligiga, haqligiga ishonch yoki shubha hissi tug'iladi. Ishonch yoki shubhalanish darajasi turlicha bo'ladi. Biz biror hukmning chinligiga, muhokamalarimizning to'g'riligiga to'la amin bo'lishimiz, ishonishimiz yoki aksincha, shubhalanishimiz yohud butunlay ishonmasligimiz mumkin.

Shunday hukmlar, xulosalar borki, ularni o'qib olishda yoki hosil qilishda kishida shubhalanish hislari, ya'ni ishonchdan ishonchsizlikka o'tish va aksincha, shubhadan ishonchga o'tish hislari paydo bo'ladi.

Voqelikni bevosita idrok qilish, sezishga asoslangan hukmlar bizda katta ishonch hissi tug'diradi. Odatda biz bunday xukmlarni ko'rinib turgan, o'z-o'zidan ravshan haqiqat deymiz. Lekin idrok qilish vaqtida noto'g'ri idrok qilish hollari ham bo'lganligi sababli, mana shunday idroklarga asoslangan hukmlar bizda ba'zan ishonchsizlik yoki shubhalanish hislarini tug'diradi. Ba'zan biz «o'z qulog'imizga va o'z ko'zimizga ishonmay qolamiz».

Xotira tasavvurlariga asoslangan (o'tmishni esga tushirgandagi) hukmlar ba'zan kishida shubha tug'diradi va ularga kamroq ishonch bilan qaraymiz.

Xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilinadigan hukmlar xotira tasavvurlariga asoslangan hukmlarga qaraganda ko'p daraja inobatli, ishonchli bo'ladi, lekin, shunday bo'lsa ham, biz xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilingan yoki shu yo'l bilan hosil qilinadigan hukmlardan hamma vaqt ham qanoat hosil qilavermaymiz. Buning sababi, birinchidan, mana shu chiqarilgan xulosaga negiz bo'lgan asoslarning qanchalik to'g'riligiga, ya'ni shu hukmlarda voqelikning to'g'ri aks ettirilganligiga qay darajada ishonch borligiga va ikkinchidan, kishi xulosa chiqarishning mantiqiy formalarini qanchalik egallab olganligiga bog'liq bo'ladi. Agar kishi xulosa chiqarish formalarini to'la egallab olmagan bo'lsa, u to'g'ri va chin asoslar bo'lgan

taqdirda ham xato xulosa chiqarishi yoki chin xulosani noto'g'ri xulosa deb qabul qilishi mumkin.

Odamning mavjud ehtiyojlari va manfaatlari hukmning chinligiga va muhokamaning to'g'riligiga hamda qay darajada ishonch bilan qarashiga ta'sir qiladi. Bizning ehtiyojlarimizga va manfaatimizga mos kelgan hukmlar darrov chin hukm deb aytila beradi, bizning manfaatimizga mos kelmagan xukmlarni, xulosalarni esa, ko'pincha, biz noto'g'ri xulosalar deb qabul qilamiz.

Hukm chiqarishda ishonchning qay darajada osonlik bilan vujudga kelishi har bir shaxsning individual hususiyatlariga ham bog'liqdir.

Odamlar hissiyotga berilib yoki o'z manfaatlarini ko'zlab hukm yuritishlari mumkin, shu sababli bir tomonlama, g'arazgo'ylik bilan chiqarilgan va binobarin, haqiqatni aks ettirmaydigan xato hukmlar bo'lishi mumkin.

Ishonmaslik, shubhalanish hislari xaqiqatni qidiraverishga yo'llaydi, tajribada sinalgan hukmlar eng ko'p ishonch bilan qabul qilinadigan, inobatli hukmlardir. Shu sababli, odamning fikr qilishi va bilish faoliyatini jarayonlaridagi tafakkur jarayonlarini, ayrim xukmlarni tajribada sinab ko'rish va tanqiddan o'tkazish zaruriyati, ehtiyoji tug'ilgan.

Haqiqatni isbot qilish, noto'g'risini rad etish ehtiyoji tug'ilgan. Shu sababli, yana kengaytirilgan mantiqiy formadagi hukm chiqarish, hamma dalil va asoslarni birma-bir keltirib xulosa chiqarish zaruriyati ham tug'ilgan. Tafakkurning ikkilamchi jarayonlari, ya'ni nazorat qiluvchi yoki tanqidiy tafakkur shu tariqa vujudga keladi va tashkil topadi. Bu tafakkur kishining yoshi o'sgan sari, tarbiya ta'siri ostida o'sadi. Nazorat qiluvchi tafakkurning o'sganligi odamning aqli yuksak darajada o'sganligini, odamning mustaqil fikr yuritayotganligini ko'rsatadi. Xukmlarni mufassal turkumlarga ajratish, xulosa chiqarishning hamma turlariga doir qoidalar tuzib berish, shuningdek, shubha tug'diradigan xukmlarni asoslash va isbotlash formalari hamda qoidalarini tuzib berish bilan logika (mantiq) fani shug'ullanadi. Shu qoidalar va formalarga muvofiq keladigan tafakkur mantiqiy tafakkur deb ataladi.

IV. TUSHUNCHa.

Yuqorida aytib o'tilganidek, bizda fikrlar hukmlar tarzidagina shakllanib qolmasdan, shu bilan birga atrofimizdagi olam va hayot to'g'risidagi tushunchalar tarzida shakllanadi. Tushuncha narsalar to'g'risida – ularning hususiyatlari, holatlari, bog'lanishlari va munosabatlari to'g'risida bir-biri bilan bog'langan hukmlardan hosil bo'ladi. Biror narsa to'g'risida tushuncha hosil qilish – shu narsa to'g'risida bir qancha hukmlar yuritish demakdir. Tushunchani ochib beradigan hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to'g'risida qancha ko'p hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy bo'ladi. Narsaning shu hukmlarda ifodalangan belgilari qanchalik muhim bo'lsa, tushunchaning mazmuni ham shunchalik chuqur bo'ladi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri konkret tushuncha, ikkinchisi – abstrakt tushuncha.

Bir butun narsaga taalluqli bo'lgan tushuncha, masalan, stol to'g'risidagi, odam to'g'risidagi, o'simlik va boshqa shu kabi narsalar to'g'risidagi tushuncha konkret tushunchadir.

Narsa va hodisalarning o'ziga taalluqli bo'lmasdan, balki narsa va hodisalardan, fikran ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlarga, shuningdek, ayrim narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarga va bog'lanishlarga taalluqli bo'lgan tushunchalar abstrakt tushunchalar deb ataladi. Masalan, «og'irlik» to'g'risidagi, «uzunlik» to'g'risidagi, «tenglik» to'g'risidagi, «harakat» to'g'risidagi, «qiymat» to'g'risidagi va boshqa shu kabi tushunchalar mana shunday abstrakt tushunchalardir.

Tushunchalarning idrok va tasavvurlardan farqi.

Tushunchani idrok va tasavvurdan farq qilmoq kerak. Ilgari aytib o'tilganidek, sezgi va idroklar narsa va hodisalarning bizning sezuv organlarimizga ta'sir qilishi jarayonida hosil bo'ladi. Sezgi va idroklar sezuv organlari faoliyatining mahsulidir. Tasavvurlar yo xotiraning mahsuli yoki xayolning mahsulidir.

Idrok va tasavvurlar faqat yakka narsalarning obrazlaridir. Tushunchalar esa faqat yakka bir narsaga emas, balki ko'p narsalarga, narsalarning butun turkumiga ham taalluqli bo'lgan, umumiyashtirilgan bir mazmunni aks ettiradi. Masalan, «stol» (umuman stol) degan tushuncha hamma stollarga taalluqli tushunchadir.

Tushuncha – o'zining psixologik tuzilishi jihatidan fikran umumiyashtirilgan obrazdir.

Tushunchaga taalluqli ob'ektlarning miqdori tushunchaning ko'lamini (hajmini) tashkil qiladi. Tushunchalar ko'lam jihatidan ikkiga bo'linib, yakka tushunchalar va umumiy tushunchalar deb ataladi.

Ayrim, yakka narsalarga taalluqli tushunchalar yakka tushunchalar deb ataladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi, Navoiy to'g'risidagi, bir stol to'g'risidagi va hokazolar haqidagi tushunchalarimiz mana shunday yakka tushunchalardir. Ammo yakka tushunchalarning mazmuni, garchi bitta narsaga taalluqli bo'lsa ham umumiyashtirilgan tarzda bo'ladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi tushunchada shu daryoni ko'p martalab kuzatish va uning haqida bir qancha xilma-xil hukmlar chiqarish natijasida hosil qilingan va umumiyashtirilgan mazmun ifodalanadi.

Yakka tushunchalarning hususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha yaqqol obraz mavjud bo'ladi, chunki bu tushunchalar bevosita yo idrokka, yoki tasavvurga asoslanadi.

Butun bir turkum, bir-biriga o'xshash tushunchalar umumiy tushunchalar deb ataladi. Masalan: imorat to'g'risidagi odam to'g'risidagi, o'simlik to'g'risidagi, organizm va hokazolar to'g'risidagi tushunchalar mana shunday tushunchalardir. Umumiy tushunchalar ham tasavvurlarga asoslanadi. Lekin mana shu tushunchalarda paydo bo'ladigan tasavvurlar ayrim hollarda va ayrim kishilarda turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, bizning fikrimizda «hayvon» degan tushuncha paydo bo'lganida, bizning ongimizda yo ot to'g'risidagi, yoki sigir to'g'risidagi, yoki it to'g'risidagi, yoxud shu hayvonlarning butun bir tudasi to'g'risidagi tasavvur tug'ilishi mumkin. Konkret tushunchalarda tug'iladigan tasavvur har qancha xilma-xil bo'lsa ham shu tushunchalar shu tushunchada ifodalanadigan narsalarning bir turiga, bir turkumigagina taalluqli bo'ladi.

Abstrakt tushuncha hamisha umumiy bo'ladi. Abstrakt tushunchalarning hususiyati shuki, bu tushunchalar idrok yoki tasavvurlarga bevosita tayanadi. Bu tushunchalarda yaqqol obraz bo'lmaydi, abstrakt tushunchalarda sezgi elementlari bo'lmaydi.

Garchi abstrakt tushunchalardan miyamizda biror tasavvur tug'ilsa ham, bu tasavvurlar shu tushunchaning o'ziga bevosita taalluqli bo'lmasdan, balki bevosita va hatto juda olis munosabatda bo'ladi. Masalan, «cheksizlik» degan abstrakt tushuncha bir odamda uzun yo'l to'g'risida tasavvur tug'dirs, ikkinchi bir kishida bir g'altak ip to'g'risida tasavvur tug'diradi, uchinchi bir kishida osmon to'la yulduzlar to'g'risida tasavvur tug'dirishi, to'rtinchi bir kishida cheksizlik alomati bo'lgan matematik belgi to'g'risida tasavvur tug'dirishi mumkin va hokazo. Abstrakt tushunchalar konkretlashtirilgandagina tasavvurlar muayyan xarakter kasb etadi. Masalan, «balandlik» to'g'risidagi, «oqlik» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz yo'q, lekin «imoratning balandligi» to'g'risidagi, «qorning oqligi» to'g'risidagi tushunchalarda yaqqol obraz, tasavvur bor.

Tushunchalar o'zining mazmuni jihatidan ham idrok va tasavvur obrazlaridan farq qiladi. Sezgi organlari yordami bilan bevosita aks ettirilgan belgilar narsalar to'g'risidagi idrok va tasavvurlarning mazmunini tashkil qiladi.

Tushunchaning mazmunini hukmlar sintezining majmuini tashkil qiladi, bu hukmlarda o'sha idrok qilinayotgan belgilar, shuningdek sezish organlarimiz his qilolmaydigan belgilar ko'rsatiladi. Bunda narsaning belgilari uning boshqa narsalar va tushunchalar bilan muhim bog'lanishlarini va munosabatlarini ifodalaydi. To'g'ri fikr qilingan taqdirda, voqelik tushunchalarda, sezgi va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq, to'liqroq va aniqroq aks etadi. Masalan, biz Quyoshni nur sohib turgan katta doira shaklida idrok qilamiz, lekin bizning quyosh to'g'risidagi tushunchamiz bir qancha hukmlarni ham o'z ichiga oladi. Bu hukmlarda, idrokka nisbatan, ko'proq bilim mavjuddir. Masalan: Quyosh Erdan qariyb bir yarim million

marta katta, loyillab turgan shardir. Quyosh bilan Erning orasi 150 million kilometr. Quyosh Er, shuningdek, osmondagi hamma jismlar tarkib topgan elementlardan tarkib topgan va hokazo. Tasavvurlar bilan tushunchalar o'rtasidagi tafovutlar to'g'risida aytilgan bu gaplardan tasavvurlar bizning ongimizda o'zicha paydo bo'la berar ekan, tushunchalar esa o'z yo'li bilan hosil bo'lar ekan, degan ma'no chiqarish yaramaydi. Tasavvurlar bilan tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'langandir.

Hamma tushunchalar tajriba asosida hosil bo'ladi; shu sababli hamma tushunchalar - konkret tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham - idrok va tasavvurlar asosida tashkil topadi.

Ikkinchi signal sistemasining muvaqqat bog'lanishlari tushunchalar hosil bo'lishini nerv-fiziologik mexanizmlaridir; lekin, ilgari necha marta aytib o'tganimizdek, ikkinchi signal sistemasining faoliyati hamisha birinchi signal sistemasi asosida va bir-biriga o'tkazayotgan ta'siri natijasida sodir bo'ladi. Tushunchalar birinchi signal sistemasining signallarini abstraktlash, umumiylashtirish, yuksak darajada analiz va sintez qilish natijasida vujudga keladi. «Tevarak-atrofdagi narsalarga taalluqli bo'lgan sezgilarimiz va tasavvurlarimiz esa, deydi I. P. Pavlov biz uchun voqelikning birinchi signallaridir, konkret signallardir» (Polnoe sobranie sochineniy, III tom, 2-kitob, 232-bet).

Tushuncha va so'z.

Tushuncha bilan so'z bir-biriga chambarchas borlangandir: so'zsiz tushuncha bo'lishi mumkin emas. So'z tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir so'z, yoki bir necha so'z bilan ifodalanadi. Masalan, «odam» degan tushuncha bir so'z bilan ifodalangan, lekin «O'zbekiston fuqarosi» degan tushuncha esa ikki so'z bilan ifodalangan, «O'z Vatani sevgan kishi» degan tushuncha to'rt so'z bilan ifodalangan.

Ko'pincha tushunchalar alohida shartli belgilar – savollar vositasi bilan ifodalanadi. Masalan, matematikada Q (plyus), – (minus), q (tenglik) va boshqa shu kabi belgilar ishlatiladi. Ko'p tushunchalar ayrim harflar – a, v, s, x, u va boshqa shu kabi harflar bilan ifodalanadi. Bunday belgilar, odatda, so'z bilan ifodalanadigan iboralarning o'rnida ishlatiladi va shartli ahamiyatgagina ega bo'ladi – so'zlashgan vaqtda bu harflar o'rniga og'zaki tildagi so'zlar va gaplar ishlatish mumkin.

So'zlar va belgilar faqat tushunchalarning ifodasigina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar hosil qilish uchun ham vosita bo'ladi. Tushunchalar sezgi, idrok, tasavvurlar asosida, so'z, nutq yordami bilan tafakkur jarayonida hosil bo'ladi.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy protsesslari bo'lgan umumiylashtirish va abstraktlash faqat so'zlar yordami bilangina ro'yobga chiqishi mumkin. So'zlar, terminlar tafakkur jarayonlaridagi tushunchalarning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchalarning «vakili» bo'lib xizmat qiladi, so'z birinchi signal sistemasining hamma signallarining signallaridir; shu signallarning hammasini ifodalaydi, shu signallarning hammasini umumiylashtiradi (Pavlov).

Har bir so'z muayyan mazmunni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi, shu sababli, so'zlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishiga xizmat qiladi har bir tushuncha so'zlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hamma anglab olishi mumkin. Biz o'zimizdagi tushunchalarning ko'pchiligini boshqa odamlardan tayyor holda olganmiz. Odamlarning hamma keyingi avlodlari o'zlarida bo'lgan tushunchalarning katta qismini o'zlaridan oldingi bo'g'inlardan tayyor holda oladilar. Keyingi bo'g'indagi odamlar avvalgi bo'g'indagi odamlar yaratgan tushunchalarni o'qib olib, ularni chuqurlashtiradilar, aniqlaydilar, boyitadilar. Shu bilan birgalikda, keyingi avlodlar shu tariqa o'qib olingan tushunchalarga va o'z tajribalariga asoslanib, voqelikning oldingi bo'g'indagi kishilar tushuncha yaratib bermagan narsa va hodisalar to'g'risida yangi tushunchalar yaratadilar.

O'qitishning mohiyati ham tayyor tushunchalarni (bilimlarni) mana shu tariqa berish va o'qib olishdan iboratdir.

Tushunchalarning mana shunday boshqalarga berilishi va uqib olinishi bu tushunchalarning takomillashuviga ham sababchi bo'ladi. Voqelikdagi narsa va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar tarixan – insoniyat olamining taraqqiyoti davomida va har bir kishining bolalikdan

boshlab to umrining oxirigacha ongida takomillashib boradi. Tushunchalarning takomillashib borishi ularni chuqurlashtirishdan va ularning mazmunini aniqlashdan, shuningdek, ularning hajmini kengaytirish va aniqlashdan iborat bo'ladi. Masalan, bundan besh yuz yil muqaddam odamlarning Er to'g'risidagi, Quyosh to'g'risidagi va Er bilan Quyoshning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalari unchalik to'liq va aniq tushunchalar bo'lmagan edi. O'sha vaqtdagi odamlarning nazarida, Quyosh nur sohib turgan bir gardish bo'lib, osmon gumbazi bo'ylab, Er tevaragida aylanar edi. Hozirgi vaqtda bizning Quyosh to'g'risidagi, Er to'g'risidagi va ularning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalarimiz butunlay o'zgarib ketdi. Bu tushunchalar yangi mazmun bilan boyidi, aniqroq va to'g'riroq bo'lib qoldi. Endi biz quyoshning nur sohib turgan gardish emas, balki juda katta lovillab turgan gazsimon shar ekanligini, Quyosh Er tevaragida aylanmasdan, balki Er o'z o'qi tevaragida va Quyosh tevaragida aylanayotganligini bilamiz va hokazo.

Quyoshning fizik, ximik va atom tarkibi to'g'risida endi odamlar ko'pgina narsalarni bilib olishdi, quyosh nurlarining Erga, atmosferada va kosmosdagi ta'siri haqida ham odamlar ko'p narsalarni bilib olishdi.

Har bir kishining yoshiga qarab, tarbiya va ta'lim ta'siri bilan va kishining faoliyati jarayonida uning ongidagi tushunchalar rivojlanib boradi. Chunonchi, biz bolalik chog'imizdayoq turli o'simliklar to'g'risida va umuman o'simliklar to'g'risida ba'zi bir tushunchalarga ega bo'lamiz. Maktabda botanika va boshqa tabiyot fanlarini o'qish tufayli, o'simliklar to'g'risidagi tushunchalarimiz boyiydi va aniqlanadi.

Hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar fikrlash faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Tushunchalar hukmlarda ochib beriladi. Muhokama yuritish jarayonida o'zimizda bo'lgan hukmlar asosida xulosa chiqarish yo'li bilan yangi hukmlarda narsalarning yangi (ya'ni shu vaqtgacha noma'lum bo'lgan) belgilari ochib beriladi va shu bilan birlikda, bu narsalar to'g'risidagi tushunchalar tag'in ham ko'proq boyiydi, chuqurlashadi va aniqlanadi.

V. TAFAKKUR TURLARI

Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari juda xilma-xildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon bo'ladi. Bilish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to'g'ri kelib qolinganda, shuningdek boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to'g'ri kelinganda odam o'z fikrini ishlatadi. Mana shundan ijodiy tafakkur va tushunish deb ataladigan tafakkur kelib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga bo'linadi, tafakkurning umumiy lashganlik darajasiga qarab, u konkret va abstrakt tafakkurga, yo'nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga bo'linadi.

Ijodiy tafakkur va tushunish

Paydo bo'lgan savollarning javobini odam o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni odam o'zi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'lsa, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo bo'ladi.

Savollarning paydo bo'lishi yoki qo'yilganligi fikr qilish, tafakkur jarayonlaridagi boshlang'ich momentdir (yoki fazadir).

Idroklarda, tasavvurlarda, fikrlarda va nutqda biror etishmagan, mukammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o'zining yangiligi, kutilmaganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilinganida va shunga o'xshash fikrlar paydo bo'lganida bizning ongimizda savollar tug'iladi. Idrok, tasavvur va fikrlar bir-biri bilan «to'qnash» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo bo'ladi. Bunday hollarda taajjublanish, hayratda qolish hissi tug'iladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turlarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo bo'laveradi, faoliyat jarayonining o'zida bizda yangi savollar tug'iladi, yangi vazifalar qo'yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o'qiyotgan vaqtimizda, narsalarni ko'zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tug'iladi.

Tafakkur jarayonining o'zi ham, bilish jarayonining o'zi ham muttasil har xil savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p paydo bo'laveradi, unda shu qadar ko'p savollar tug'ilaveradi va uning o'zi shu qadar ko'p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo'yishda katta rol o'ynaydi.

Kundalik hayotda shunday ham bo'ladiki, savol berilishi bilan darrov uning javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» -«Bugun shanba», «Ikki marta uch qancha bo'ladi?» «Ikki marta uch – olti». Shunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vaziyatning o'zi beradi yoki hammaga ma'lum ochiq-oydin haqiqatlar javob bo'lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunishning o'zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu - tafakkurning oddiy, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar bizning idrokimizda ifodalanadi hamda tasavvurlar va tushunchalar tariqasida xotiramizda mustahkam o'rin oladi.

Ijodiy tafakkur to'g'risida gapirganimizda biz murakkab aqliy jarayonini nazarda tutamiz. Bu protsess bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat bo'ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab protsess bo'lib, bu murakkab protsessda qo'yilgan savol ketidan (shu savolning murakkabligiga qarab dastlab vazifa ifodalanadi, so'ngra esa vazifani, masalani echish jarayoni, ya'ni qo'yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi.

Vazifa, masala – echilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa maqsadni ham o'z ichiga oladi. Bu maqsad noma'lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjublanish va gumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi masalani ifodalashning o'zi, ko'pincha, murakkab faoliyat bo'ladi. Bunda nimalar ma'lum va noma'lumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda echilayotganligini hisobga olishga, echilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga to'g'ri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi – javobni izlashdan, masalani hal etishga olib keladigan yo'llarni, vositalarni, qoidalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat bo'ladi.

Qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba'zan idrok qilinayotgan tevarak-atrofdagi vaziyatdan qidirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ba'zan lozim bo'lgan javob «xotira zapaslari» orasidan – tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Imtihon berayotgan o'quvchining fikri, ko'pincha, shu tariqa ishlaydi, Ko'pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xayol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil tahminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, ko'pgina kashfiyotlar, texnika sohasida har xil ixtirolar qilinadi.

Ko'pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va uylab ko'rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini qo'llanish yo'li bilan topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu yo'l bilan echiladi Masala va vazifalarni echish, qo'yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yanglishamiz, shu masalani echishga olib boradigan to'g'ri yo'ldan adashamiz. Olingan javobning o'zi yoki masalani hal etish usulining o'zi bizda shubha tug'diradigan paytlar ham bo'ladi. Bunday hollar tafakkur jarayonida yana bir payt – shu protsessning natijalarini tanqidiy tekshirib chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tekshirish masalani, vazifani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, bab-baravar bo'laveradi. Fikr qilish jarayonining mana shu nazoratlik qiluvchi paytida mantiqiy jarayonlar xulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayonlari ayniqsa katta o'rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonini odamning tajribasidir.

Masalani, vazifani hal etish yo'llarini va qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ko'pincha boshqa odamlardan qidirishga to'g'ri keladi. Faoliyatning boshqa turlarida bo'lgani kabi, tafakkur sohasida ham, odam o'zining ijtimoiy mavjudot ekanligini ko'rsatadi. Turli masalalarni, vazifalarni hal etish vaqtidagi tafakkur jarayonlari, ko'pincha, boshqa odamlar bilan nutq. orqali aloqa qilish yo'li bilan voqe bo'ladi. Bu aloqa esa suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish va boshqa shu kabilardan iborat bo'ladi.

Tarixga kirgan va ulug' kishilarning nomlari bilan bog'liq bo'lgan ilmiy kashfiyotlar, falsafiy va ilmiy tushunchalar, turli nazariyalarning ko'pchiligi ayni vaqtda ko'p jihatdan jamoa tafakkurning, ba'zan bir necha bo'g'indagi odamlar tafakkurining mahsulidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining og'zaki va yozma nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir bo'ladi. Nutqni tinglayotganimizda yoki biror yozma tekstni o'qiyotganimizda, odatda, biz o'zimiz eshitayotgan yoki o'qiyotgan so'z birikmalarini to'g'ri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalari bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbob va shu kabilar bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir bo'ladn.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy ob'ektda gavdalangan fikrlar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), ob'ektning masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detallarning ma'nosi va vazifasi nimaligini tushuna olishda namoyon bo'ladi.

Jumladan, o'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalarni o'zimizdagi mavjud tushunchalar qatoriga o'tkazishning o'zi ham tushunishimizning ifodasidir.

Ba'zi shartlar mavjud bo'lganidagina nutqni yoki buyumlarni to'g'ri (adekvat tarzda) tushunish mumkin. Chunonchi, har bir so'zning ma'nosini bilish, tilning grammatik formalarini egallab olish, o'zlashtirilayotgan sohada etarli bilimga va tajribaga ega bo'lish bu tildagi nutqni tushunishning shartidir. Masalan, algebraga, geometriyaga va fizikaga doir bilimlarni o'zlashtirib olmoq uchun o'quvchilarning avvalo arifmetikadan bilimlari bo'lishi shart.

Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega bo'lish, loaqal oddiy asboblardan foydalana bilish va loaqal oddiy mashinalar bilan tanish bo'lish kerak.

Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavdalandiruvchi xayol bo'lgani kabi, tushunishni ham gavdalandiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin.

Tushunish asosan, tayyor bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirishda sodir bo'ladigan tafakkurdir.

Maktabda o'qitish jarayonida tushunish katta rol o'ynaydi. O'quvchilarning bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu bilimlarni qay darajada tushunishlariga bog'liq bo'ladi.

Odamning aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jarayonlari bir-birini istisno qilmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, tafakkurning bu ikkala turi ayni bir xil operatsiyalardir: taqqoslash, analiz, sintez qilish va shu kabilarda sodir bo'laveradi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar qo'yishga va masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. Og'zaki nutqni idrok qilish chog'ida yoki kitobni o'qiyotganimizda, yohud biror texnika va mexanizmlarni ko'zdan kechirayotganimizda tushunib bo'lmaydigan, tushunish qiyin bo'lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» degan savol tug'iladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan tashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani mustaqil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos bo'lgan shart-sharoitning mazmunini to'g'ri tushunib olmoq kerak. Matematika masalasini echayotgan o'quvchi avvalo shu masalaning mazmunini tushunib olishi, ya'ni tekstda ifodalangan fikrni (hukmni va tushunchalarni) uning mantiqiy bog'lanishida to'g'ri uqib olishi, so'ngra esa masalani echishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan materialga asoslanib turib, har xil fikrlash jarayonlarini tatbiq qilish yo'li bilan noma'lum sonni qidirishi va topishi lozim bo'ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil echish (ijodiy fikr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi va o'tadi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkur jarayonlari

Boshqa aqliy jarayonlar singari, tafakkur jarayoni ham, ixtiyoriy va ixtiyorsiz sodir bo'lishi mumkin.

Boshqa aqliy faoliyat turlariga (idrok, esda qoldirish, esga tushirish, xayolga) nisbatan tafakkur ko'proq ixtiyoriy protsessdir. Fikrlash faoliyatida ko'pincha mahsus savollar qo'yiladi, masalalar ifodalab beriladi. Javoblarni qidirish, yangi masalalarni echish vaqtida ko'pincha biz ma'lum darajada kuch sarflaymiz, irodamizni ishga solamiz, bunda ba'zan katta qiyinchiliklarni, to'sqinliklarni engishga to'g'ri keladi.

Ixtiyoriy tafakkur muhokama qilish tarzida o'tadi. Matematikadan har qanday masalani echish jarayoni ixtiyoriy tafakkurga misol bo'la oladi. Nazoratlik qiluvchi tanqidiy tafakkur ham, asosan, ixtiyoriy tafakkur jarayonidir.

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz tarzda ham bo'ladi. Bunda ixtiyorsiz jarayonlar ko'pincha ixtiyoriy tafakkur bilan chambarchas chirmashib ketadi. Ba'zan faoliyatning turli sohalariga: maishiy, amaliy, ilmiy-bilish faoliyatlariga doir savollar beixtiyor tug'ilib qoladi. Qo'yilgan savollarning javoblari ham, xuddi shuningdek, ba'zan beixtiyor qidiriladi va topiladi. Bunday hollarda fikrlash jarayonlari sezilmasdan o'taveradi, savollarning javoblari esa fahmga kelganday bo'ladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, biz qattiq fikr qilib turgan vaqtimizda butunlay boshqacha fikrlash bizda beixtiyor (biror nimaning ta'siri bilan) paydo bo'ladi, shu fikrlar ongimizga o'nashib olib, bizning e'tiborimizni asosiy ishdan, shu onning o'zida ongli ravishda qo'yilgan vazifadan chetga tortadi. Ko'pincha biz biron bir vazifani ixtiyoriy ravishda o'z oldimizga qo'yib, uni hal etayotganimizda, shu onning o'zida bizning oldimizda turmagan boshqa masalalarni ham yo'lakay hal qilib qo'yamiz. Shunday hollar ham bo'ladiki, ixtiyoriy ravishda zo'r berib, fikr qilingan vaqtda hal etilmay qolgan masalalar bir oz vaqt o'tgach, biz kutmagan holda, o'z-o'zidan hal qilinib qoladi.

Yirik mutafakkirlar beixtiyor fikr qilib turgan paytlarida ilmiy kashfiyotlar qilganliklari singari hollar ham oz emas. Chunonchi, shu narsa ma'lumki, qadimiy grek mutafakkiri Arximed solishtirma og'irlik qonunini shu masala ustida zo'r berib fikr qilgan vaqtida kashf qilolmas dan, balki o'zi sira kutmagan bir paytda, vannada cho'milib turgan vaqtida beixtiyor kashf qilgan.

Mendeleevning aytishiga qaraganda, u elementlarning davriy sistemasi jadvalini tuzmoqchi bo'lib uch kecha-kunduz tinmay ishlagan. Ammo shunda ham bu vazifani hal qila olmagan. Shundan keyin juda charchab o'rniga yotgan-u, shu onda uxlab qolgan. «Men tushimda,– deydi Mendeleev,– shu elementlar batartib joylashtirib qo'yilgan jadvalni ko'rdim», Mendeleev darhol o'rnidan turib, shu jadvalni bir parcha qog'ozga yozib qo'ygan.

Masalaning bunday beixtiyor ravishda, kutilmagan holda hal etilishi ilgari zo'r berib qilingan, lekin bitmay qolgan tafakkur jarayonining tugallanishi bo'lsa kerak.

O'zlari masalani mana shunday beixtiyor hal etgan va shu jarayonini kuzatgan kishilar bu protsessni mana shu tariqa izohlab berganliklarini ko'ramiz. Masalan, professor Bexterevning aytishiga qaraganda, u tushida yoki ertalab uyg'onishi bilanoq, masalani to'satdan echishga muvaffaq bo'lar ekan. Bunday hollarda o'rganilayotgan masala ustida uxlashdan oldin ham qattiq o'ylash va diqqat-e'tiborni shu masalaga to'plash katta rol o'ynasa kerak.

Beixtiyor tafakkur jarayonlarida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishida orientirovka reflekslari katta rol o'ynaydi, orientirovka reflekslari mana shu bog'lanishlarni aktivlashtiradi va shu bog'lanishlarning yo'nalishiga ta'sir qiladi.

Taajjublanish va hayratda qolish hislari, qiziqish hissi, ishonch, ishonchsizlik hissi, shubhalanish hissi va ayniqsa yangilikni sezish hissi ixtiyorsiz tafakkur jarayonlarini aktivlashtirishda katta ahamiyatga egadir.

Bu hislar fikrlash jarayonlarining tug'ilishiga sabab bo'ladi yoki shu hisslarning o'zi tafakkur jarayonlari sababli tug'iladi va o'z navbatida shu jarayonlarning borishiga ta'sir qiladi.

Konkret va abstrakt tafakkur

Tafakkur - konkret tafakkur va abstrakt tafakkur deb ikkiga bo'linadi. Agar biz fikr yuritilayotgan narsani idrok qilsak yoki tasavvur qilsak, bu tafakkur konkret tafakkur deb ataladi. Bizning o'zimiz shu onda turgan xonamiz to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday konkret tafakkurning bir misolidir. Biz tasavvur qilishimiz mumkin bo'lgan biror daryo to'g'risidagi, biror qurilish to'g'risidagi, biror tarixiy voqealar to'g'risidagi muhokamalar ham konkret tafakkurga misol bo'la oladi.

Bu – narsalarning obrazlariga bevosita tayanuvchn tafakkurdir. Bu- yaqqol tafakkurdir.

Konkret tafakkur ham predmetli yaqqol tafakkur deb va yaqqol-obrazli tafakkur deb ikki xilga bo'linadi.

Tafakkur ob'ekti bevosita idrok qilinadigan tafakkur predmetli-yaqqol tafakkur deb ataladi.

O'zimiz turgan xona to'g'risidagi, biz derazadan ko'rib turgan daraxt to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday predmetli-yaqqol tafakkurga misol bo'la oladi.

Dars vaqtida o'qituvchi biror gulning tuzilishini izohlash bilan birga shu gulni o'quvchilarga ko'rsatayotganida o'qituvchining va o'quvchilarning tafakkuri predmetli yaqqol tafakkur bo'lishi mumkin.

Tafakkurning bu turi, asosan, idrokka tayangan holda voqe bo'ladi.

Predmetli-yaqqol tafakkur faqat muhokamalardagina emas, shu bilan birga bevosita harakatlarda ham namoyon bo'ladi. Bunday tafakkur predmetli – harakatli tafakkurdir.

Tafakkurning bu turini, masalan, kubiklarni u yoki bu tartibda terayotgan yoki joylashtirayotgan bolalarda ko'rish mumkin.

Katta yoshdagi kishilar ro'zg'orga taalluqli turli buyumlar bilan va xilma-xil mehnat qurollari bilan ish olib borayotganlarida ularning kundalik amaliy faoliyatida ham mana shunday tafakkur ishga solinadi. Tafakkur qilinayotgan narsani idrok qilmasdan, balki faqat tasavvur qilgan vaqtimizdagi tafakkur obrazli-yaqqol tafakkur deb ataladi.

Bunday tafakkur xotira tasavvuriga yoki xayol tasavvuriga tayanadi.

Kecha bo'lib o'tgan voqealar to'g'risidagi muhokamalar, Marsda hayot bormikin deb qilayotgan bizning muhokamalarimiz yaqqol-obrazli tafakkur namunalari deb hisoblanishi mumkin. Dars vaqtida o'qituvchi biror gulning tuzilishini o'quvchilarga tushuntirayotgan bo'lsa-yu, lekin bu gul o'quvchilarga o'z tajribalaridan ma'lum va shu sababli o'quvchilar shu gul ko'rsatilmasa ham, uni tasavvur qilishlari mumkin deb hisoblab, o'z darsini davom ettirayotganida o'qituvchi va o'quvchilardagi tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur bo'ladi.

Har bir kishi murakkab narsalarni (masalan, mashinalarni, tabiat hodisalarini) bevosita idrok va tasavvur qilgan hamma hollarda ham shu kishi konkret tafakkur qiladi.

Abstrakt tafakkur umumiy va abstrakt tushunchalarga asoslanadi. Bu – tushunchalardan tarkib topgan tafakkurdir, umumiyashtirilgan tafakkurdir, bu tafakkur, asosan, ikkinchi signal sistemasining, nutq, signal sistemasining faoliyati tufayli vujudga keladi.

Bizning algebra masalalarini echish vaqtidagi muhokamalarimiz abstrakt tafakkurga misol bo'la oladi.

Ma'lumki, algebrada biz umuman miqdorlarni va ularning turli nisbatlarini ishlatamiz, masalan: $aQvq$ s. Bunda a va v harflari qandaydir bir miqdorni ifodalaydi, ularni qo'shgan vaqtda yangi miqdor– s hosil bo'ladi. Shu miqdorlarni juda xilma-xil konkret narsalarga, masalan, falon miqdor pulga, falon kilogramm nonga va falon kilometr masofaga va boshqa shu kabilarga tatbiq qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda (algebra misolida) mana shu narsalarning ayrim konkret miqdori to'g'risida fikr yuritmasdan, balki mana shu narsalar o'rtasida bo'lgan umumiy miqdor munosabatlari to'g'risida fikr yuritamiz. Bunda biz yakka obrazlar yordami bilan emas, balki umumiyashgan tushunchalar yordami bilan fikr qilamiz.

Abstrakt tafakkur konkret tafakkurdan o'zining g'oyat kengligi bilangina farq qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, voqelikni juda chuqur bilishga imkon berishi bilan ham farq qiladi. Bunda biz bir hukmning o'zida hamma narsalarga va hodisalarga aloqador bog'lanishlar va qonunlar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Ayrim abstrakt muhokamalarda biz idrok ham qilib bo'lmaydigan, tasavvur ham qilib bo'lmaydigan narsalar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Biz tabiat to'g'risida, umuman qonun to'g'risida, miqdor to'g'risida, sifat to'g'risida, tenglik to'g'risida, borliq to'g'risida abstrakt fikr yuritishimiz mumkin (va fikr yuritamiz). Biz cheksizlik to'g'risida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Abstrakt tafakkur haqiqatga erishishga va voqelikni tag'in ham chuqurroq va to'laroq bilishga olib boradigan yo'llardir.

Ammo biz abstrakt tafakkurning xususiyatlari to'g'risida gapirganimizda shuni nazarda tutishimiz lozimki, bu tafakkur va konkret tafakkur odamning yaxlit tafakkurini tashkil qiladi, bu ikkala tafakkur bir-biriga chambarchas bog'langandir.

Bu bog'lanish avvalo shundaki, abstrakt tafakkur tarixan konkret tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Xuddi shuningdek, har bir kishining individual hayotida ham abstrakt tafakkur konkret tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Bolaning eng dastlabki tafakkuri konkret tafakkurdir. Bolaning

konkret tafakkuri jarayonida tushunchalar hosil bo'la boshlaganida va shu tushunchalar o'zlashtirila boshlaganidagina shu paytdan boshlab, bolada abstrakt tafakkur ham paydo bo'ladi.

Ikkinchidan, (abstrakt tafakkur bilan konkret tafakkurning birligi shundaki, har qanday konkret fikr abstrakt fikrga muayyai bir darajada kiradi va har bir abstrakt tafakkur jarayoni konkret tafakkurga tayanadi). Hatto eng oddiy yakka konkret muhokamalarda ham abstraktlik momenti bor. Masalan, «Bu – to'rtburchak stol» va «Bu – to'rtburchak quti» degan konkret muhokamalarda «to'rtburchak» degan so'zning o'zi abstrakt tushunchadir.

Shu misollarda biz idrok qilayotgan narsalar – stol va quti – bizda mavjud bo'lgan «to'rtburchak» degan tushunchaga tatbiq qilinadi, xolos. Bunda abstrakt, umumiyashtirilgan tushuncha konkret (idrok qilinayotgan yoki tasavvur qilinayotgan) tushunchani o'z ichiga oladi. Shuningdek, abstrakt tafakkur ham konkret tafakkur bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi.

Har qanday abstrakt fikr juda ko'p konkret fikrni albatta o'z ichiga oladi va shu konkret fikrga tayanadi. Masalan, shunday bir abstrakt qoidani olib ko'raylik: «Yakka-yakka hoida uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir biriga tengdir». Muhokama konkret mazmun olishi mumkin bo'lgan taqdirdagina bu fikr chinakam fikr bo'ladi. Aks holda bu qoida quruq gap, «yodlab olingan qoida» bo'lib qoladi, xolos. Bu qoidani aytgan kishi haqiqatan ham chin bir fikrni ifodalayotganligini isbotlamoq uchun, shu umumiy va abstrakt qoida tarkibiga kiradigan yakka va konkret hollardan bir qancha misollar topib bera olishi lozim.

Biz konkret tafakkurni abstrakt tafakkurdan ayirib gapiramiz ham, lekin aslida biz odamning tafakkurida yo konkret, yoki abstrakt elementlarning ustunlik qilishini nazarda tutamiz.

Nazariy (izohlovchi) va amaliy tafakkur.

Tafakkurning yo'nalishiga qarab nazariy va amaliy tafakkur turlari ajratiladi.

Hodisalarni izohlashga qaratilgan tafakkur nazariy tafakkur deb ataladi. Biror narsani izohlab berish noma'lum narsani ma'lum qilish demakdir. Buning uchun esa noma'lum narsani ma'lum narsa bilan bog'lash lozim. Demak, turli va ayrim tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni va munosabatlarni ochib berish hamda shu bog'lanishlarni muhokamalarda izohlab berish kerak bo'ladi.

Jumladan, izohlab berish izohlanayotgan hodisaning sababini topish demakdir; bunday izohlash izohlanayotgan narsani shu narsa mansub bo'lgan turkum to'g'risidagi tushuncha doirasiga kiritib, uning farq qiladigan belgilarini ko'rsatib berish demakdir; biror hodisaning maqsadini, uning nima uchun mavjudligini, uning ahamiyatini va vazifasini ko'rsatib berish demakdir.

Izohlovchi tafakkur jarayonlarida bir qancha savollarga, masalan: «Buning o'zi nima?», «Nega?», «Nima sababdan?», «Nima uchun?» «falon xil hodisalar yoki tushunchalar o'rtasida qanday o'xshashlik yoki farq bor?» degan va shu kabi savollarga javob beriladi. Masalan: «gul – o'simlikdir», «Psixologiya – fandir», «Ko'cha xo'l, chunki yomg'ir yog'di», «6–1 va 3 Q 2 miqdorlari bir-biriga teng». Mana shu misollarning hammasida biz hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarni qayd qilamiz va ochib beramiz, izohlaymiz. Agar izohlovchi tafakkur umumiy (abstrakt) hukmlarda ifodalansa, bunday tafakkur nazariy tafakkur deb ataladi. Nazariy tafakkur ayni vaqtda abstrakt tafakkur hamdir. Masalan, «Hamma jismlar qizdirilganida kengayadi», «Ayrim olganda uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir», «Har qanday mexanik harakat ishqalash natijasida issiqlikka aylana oladi» degan muhokamalar ayni vaqtda ham nazariy, ham abstrakt tafakkurdir. Arifmetika yoki grammatikaning har qanday qoidasi nazariy tafakkurga misol bo'la oladi.

Nazariy tafakkurda voqelikda mavjud bo'lgan umumiy, muhim bog'lanishlar va munosabatlar aks etadi. Shu tufayli biz u yoki bu xil ayrim hodisalarning kelishini (masalan, quyosh va oy tutilish vaqtini) oldindan ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Biror sohadagi hodisalarning muhim qonuniyatlarini, bog'lanishlarini va munosabatlarini aks ettiruvchi fikrlar (hukmlar va tushunchalar) sistemasi nazariya deb ataladi.

Nazariy tafakkur – oldindan ko'rish imkoniyatini beradigan umumlashtirilgan tafakkurdir.

Tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish yo'li bilan o'zimizga kerakli real narsalarni va hodisalarni olishga yoki yaratishga qaratilgan tafakkur amaliy tafakkur deb ataladi. Amaliy

tafakkur jarayonlari bir qancha savollar berishdan, masalan: qo'yilgan maqsadga erishmoq uchun «nimalar qilish kerak?», «qanday qilish kerak?», «qay tarzda?», «buning uchun nimalar qilish lozim?» degan savollar tuzilishi bilan boshlanadi. Amaliy tafakkurning shundan so'nggi jarayoni ish-harakatlarda yoki qo'yilgan savollarga javob beruvchi ish-harakatlarni tasavvur qilish va o'ylashda voqe bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, mashinani takomillashtirish kerak bo'lganida, biz falon xil parrakni sekundiga o'n marta aylanadigan qilishimiz lozim. Buning uchun shu parrakni transmissiya orqali yoki tishli parrak orqali diametri kattaroq bo'lgan boshqa parraklarga tutashtiramiz va shu tariqa o'sha parrakni o'zimiz hohlaganimizdek, sekundiga o'n marta aylanadigan qilamiz.

Tevarak-atrofdagi voqelikni biz asosan mehnat qurollari yordami bilan asboblarning yordami bilan o'zgartiramiz. Shu sababli amaliy tafakkur, boshqacha qilib aytganda, texnik tafakkur deb ham ataladi.

Voqelikni o'zimiz hohlaganimizdek o'zgartirishimiz natijasida yangi bir hodisa paydo bo'lganligi, voqelik qayta ko'rilganligi, biror real mahsulot vujudga keltirilganligi, masalan, stol, mashina, uy va shu kabilar vujudga keltirilganligi sababli, amaliy tafakkur konstruktiv tafakkur ham deb ataladi.

(«Amaliy tafakkur» degan terminni «amal», «amaliyot» degan termin bilan qorishtirib yubormaslik kerak. Amal, amaliyot deganimizda, odatda, odamlarning xilma-xil moddiy boyliklar yaratishiga yordam beradigan harakatdolari sistemasini – buning uchun kerak bo'ladigan ko'nikma, malaka va usullarni tushunamiz. Odamning amaliy faoliyati tafakkursiz vujudga kela olmaydi. Ammo sub'ektiv protsess bo'lgan amaliy tafakkur esa amaliy harakatlar bo'lmasa ham ro'y beraverishi mumkin).

Nazariy tafakkur kabi amaliy tafakkur ham muhokamalarda ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarning tuzilishida o'ziga xos xususiyatlar bor.

Nazariy muhokamalarda, odatda, ob'ektlarda biror belgilarning, bog'lanishlarning, qonuniyatlarining borligi qat'iy qilib tasdiqlanadi yoki rad qilinadi.

Bu muhokamalarda sub'ekt (ega) bilan predikat (kesim) «bor» yoki «yo'q» degan ma'no bilan qat'iy ravishda bog'lanadi.

Amaliy muhokamalarda odamning ob'ektlarga muayyan maqsadda ta'sir o'tkazish yo'li bilan shu ob'ektlarni o'zgartirish mumkinligi qat'iy qilib aytiladi yoki rad qilinadi.

Bunday muhokamalarda sub'ekt bilan predikat o'rtasidagi bog'lanish odatda «bu mana shunday qilinadi», «buni bunday qilish mumkin yoki bunday qilib bo'lmaydi» degan jumalalarda ifodalanadi.

Amaliy tafakkur odamning xayol qilishi va o'zi mo'ljallaganidek harakat qilishi, irodasi bilan chambarchas bog'langan.

Tafakkurning mana shu ikki turini – nazariy va amaliy tafakkurni, shuningdek, konkret va abstrakt tafakkurni, faqat tafakkurni o'rganish uchun bir-biridan ajratishimiz mumkin. Tafakkurning mana shu ikki turi haqiqatda birlikka ega bo'lgan tafakkurdir. Lekin ularning paydo bo'lishi jihatidan qaraganimizda, amaliy tafakkur birlamchidir. Nazariy tafakkur amaliyotda, odamning mehnat faoliyatida rivojlanib keldi va rivojlanadi.

Amaliyot muhokamalarimizning chinligini bildiruvchi asosiy mezonidir, kriteriydir. Oqilona harakatlar sistemasi bo'lgan amaliyotni biz tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish va biror narsalarni vujudga keltirish maqsadidagina tatbiq qilib qolmasdan, shu bilan birga, voqelikni bilish, tayyor bilimlarni o'zlashtirish va shu bilimlarni eslab qolishda ham tatbiq qilamiz.

Eksperiment yordami bilan o'tkaziladigan ilmiy tadqiqotlarda ham o'rganilatayotgan narsa va hodisalarni o'zgartishga to'g'ri keladi.

Bu holda ham «nima qilmoq kerak?», «buni qanday qilmoq kerak?» degan savollarga javob qidiriladi.

Eksperimentlar qilib o'tkazilayotgan tadqiqotlar vaqtida bu o'zgarishlar voqelikni bilish maqsadida, biror faktlarni va qonuniyatlarni belgilab olish maqsadida vujudga keltiriladi.

Dars vaqtida ham matematika, fizika masalalarini echish uchun amaliy usullarni topishga to'g'ri keladi.

Bu holda ham «nima qilmoq kerak?», «buni qanday bilmoq kerak?» degan savollarga javob qidiriladi.

Bu amaliy mashg'ulotlar bilimlarni yaxshi o'zlashtirib olish va mavjud bilimlarning to'g'riligini tekshirib ko'rish maqsadida o'tkaziladi.

Shunday qilib, amaliyot atrofimizdagi voqelikni o'zgartirish vositasidir, shuningdek, bilish usulidir va haqiqatning mezonidir.

VI. TAFAKKUR VA BOSHAQA PSIXIK JARAYONLAR.

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki, aksincha, tafakkur idrok bilan, xotira bilan, xayol va nutq bilan diqqat, his, iroda bilan chambarchas bog'langandir. Tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, unda boshqa psixik jarayonlar shunchalik ko'p joy oladi.

Ayrim psixik jarayonlarning tafakkurdagi ahamiyati, jumladan, quyidagilardan iboratdir.

Biz idrok qilayotgan voqelik, biz turgan vaziyat tafakkurning birinchi va doimiy mavzuidir. Idrok qilish chog'ida turli savollar paydo bo'ladi, savollar esa tafakkur faoliyatini yanada davom ettiradi. Bizning birinchi fikrlarimiz, birinchi muhokamalarimiz idrok qilinayotgan narsalar to'g'risidagi muhokamalardir. Ba'zan odam hatto abstrakt masalalarni hal qilish paytida ham narsalarni bevosita idrok qilishga yoki shu narsalar to'g'risidagi tasavvurlariga murojaat qiladi va bunday qilish ish uchun katta foyda keltiradi.

Biroq, odamning tafakkuri faqat idrok doirasidagina sodir bo'lib qolmaydi. Odam o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida ham o'zidagi tajribaga tayanib, mavjud tasavvurlarga tayanib, fikr qiladi.

Shu sababli tafakkur jarayonlarida xotiraning faoliyati, jumladan, esga tushirish jarayoni katta o'rin oladi.

Xotira tasavvurlari, shuningdek, ilgari o'zlashtirib olingan fikrlar va bilimlar shunday materialdirki, tafakkur jarayonlari shu material yordamida voqe bo'ladi. Biz eslab qolgan va tasavvur qilgan voqelik, shuningdek, biz idrok qilayotgan voqelik tafakkurimizning mavzui bo'lib xizmat qiladi.

Turli tasavvur va fikrlarni esga tushirish va to'qnashtirish jarayonida yangi savollar paydo bo'ladi va tafakkurning yangi jarayoni tug'iladi.

Qo'yilgan savollarga odatda xotiramizga murojaat qilib javob qidiramiz va shu javoblarni topamiz. O'zlashtirib olingan qoidalar, usullar, sxemalar turli vazifalarni echishda katta ahamiyatga ega va ayni vaqtda tafakkur jarayonlarida esga tushadi.

Ilgari hosil bo'lgan muvaqqat bog'lanishlar– assotsiatsiyalar tafakkur jarayonlaridagi katta rol o'ynaydilar. Xotirada mustahkamlanib qolgan tajriba va bilimlar odam tafakkurining mazmunli va samarali bo'lishini hiyla darajada belgilaydilar. Tafakkur jarayonlarida xayol (fantaziya) katta o'rinni oladi. Tafakkur uchun kerakli konkret obrazli material xoti radan olinganidek, fantaziya ham olinadi. Bu xayol obrazlaridir. Masalan, kelajakka qaratilgan tafakkur jarayonlari xayol yaratib berayotgan obrazlarga tayanadi. Bizning ko'pgina tushunchalarimiz ham xayol yaratib bergan tasavvurlarga tayanadi. Xayol faoliyati, masalan, umumlashtirish, tahmin qilish, faraz (gipoteza), abstraksiyalash singari fikrlash operatsiyalarida namoyon bo'ladi. Shu jarayonlarning hammasi xayolning ishtirokisiz ruyobga chiqmagan bo'lur edi.

Xayol tafakkurning kengligiga va sarmahsul bo'lishiga ta'sir qiladi, tafakkurga ijodiy va original tus beradi. Xayol qilish qobiliyati sust rivojlangan kishilarda, tafakkur ularning o'zlarida bo'lgan tajriba va bilimlar doirasida voqe bo'ladi. Bu tafakkur atrofidagi narsalarga «yopishib qolganligi», kam mahsulligi, o'zining original bo'lmasligi va biron nimani ixtiro qilmasligi bilan farq qiladi, ko'pincha yuzaki va mayda-chuyda narsalar to'g'risida fikr yuritish bilan cheklanadi. Shu sababli, keng, kuchli va real fantaziyani rivojlantirish keng, mazmunli, original va ijodiy tafakkurni rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Diqqat fikrlash faoliyatining zarur shartidir.

Tafakkur jarayonlarining birligi, barqarorligi va batartibligi diqqatga bog'liqdir. Har bir fikrlash operatsiyasi faqat diqqat bo'lganidagina ruyobga chiqadi. Diqqat sust zaif bo'lganida fikrlash jarayoni sekinlashadi yoki to'xtalib qoladi. Agar diqqat zaif bo'lsa, fikrlash tez uziladi, o'zining ipini yo'qotib qo'yadi, chalg'iydi. Odamning diqqati uzoq vaqt davomida muayyan vazifaga

qaratilgan taqdirdagina va diqqat o'zgarib turuvchi va shu maqsadni hal qilishga olib keluvchi ko'pgina muhokamalar, tushunchalar va tasavvurlar ustida o'z ichiga to'planib turganidagina, murakkab tafakkur jarayoni ruyobga chiqadi.

Ba'zan, ayrim o'quvchilar matematik amallarni echishni bilmaganliklari yoki bunga o'quvlari bo'lmaganligi natijasida emas, balki ularning diqqati etarli ravishda kuchli, barqaror, keng ravishda rivojlanmaganligi natijasida bir necha amaldan iborat bo'lgan ba'zi matematik masalalarni echolmay qoladilar. Shu sababli tafakkurni, rivojlantirish kuchli va barqaror diqqatni tarbiyalashga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Tafakkur jarayonlari hayratda qolish, taajjublanish, qiziqish, bilishga intilish, yangilikni sezish singari emotsional kechinmalar bilan bog'langan. Mana shu hislarning hammasi tafakkur jarayonlarini tug'diradi va rag'batlantiradi, bu jarayonlarni maroqli, zavqli qiladi va jonlantiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, ayrim muhokamalarining chinligi yoki chin emasligiga, muhokamalarimizning to'g'ri yoki noto'g'riligiga bo'lgan ishonch yoki shubhalanish hissi tafakkur jarayonlaridag katta o'rin oladi.

Fikrlash faoliyati paytida odamdagi umumiy emotsional holat yoki kayfiyat ham tafakkur jarayonlaridag ancha ahamiyatga ega. Har qanday ijobiy (quvonchli, yoqimli) kayfiyat odatda odamning fikrlash faoliyatini ham oshiradi. Odam yomon, noxush kayfiyatda bo'lganida (xafa bo'lib, qo'rqib turganida) uning fikrlash jarayonlari ham pasayib ketadi. Biroq, agar ijobiy hislar juda kuchayib ketsa, bu ijobiy hislar ham tafakkur jarayonlarini bo'shashtirib yuborishi mumkin. Odamda kuchli hislar paydo bo'lganidan ko'pincha uning fikri «chuvalib ketadi», «to'xtalib qoladi».

Emotsional holat fikrlarimizning yo'nalishiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning va shaxsiy manfaatning ta'siri ostida bizning ayrim narsalar to'g'risidagi muhokamalarimiz g'arazli, bir tomonlama bo'lishi va shu sababli haqiqatni aks ettirmaydigan xato muhokamalar bo'lishi mumkin.

Odamning irodasi ba'zi hislarning tafakkur jarayonlariga salbiy ta'sirini bosish, yo'qotishda katta rol o'ynaydi. Tafakkur jarayonlaridagi iroda avvalo u yoki bu vazifani hal qilishga, qo'yilgan savolga javob topishga intilishda, u yoki bu narsalar to'g'risida chin va to'la ravishda asosli muhokamalar hosil qilishga intilishda namoyon bo'ladi.

Biroq, vazifani hal qilmoq uchun, xaqiqatga erishmoq uchun birgina istakning o'zi kifoya qilmaydi. Vazifani hal qilish, qo'yilgan savolga javob topish, tushunish jarayonida muhokamalarining to'g'riligini belgilab olish, fikrlarni shakllantirish va so'z bilan ifodalash paytlarida bir talay qiyinchiliklar, ba'zan katta to'sqinliklar uchraydi, ularni bartaraf qilmoq uchun irodani ishga solishga, sabab va matonat bilan harakat qilishga to'g'ri keladi.

Iroda, asosan, odamning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi. Amaliyot esa muhokamalarimizning chinligini ko'rsatib beruvchi asosiy mezonidir.

Tafakkur nutq til bilan chambarchas bog'langan. Bu haqda quyidagi bobda gapiramiz.

VII. TAFAKKURNING SIFATLARI.

Ayrim kishilarning tafakkuri o'zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatidan turli hollarda turlicha namoyon bo'ladi. Bular tafakkurning sifatini tashkil qiluvchi belgilardir.

Tafakkurning mazmundorligi avvalo u yoki bu narsalar yoki hodisalar to'g'risidagi, voqelikning u yoki bu sohalari to'g'risidagi muhokamalar va tushunchalar odamning ongida qanchalik o'rin olganligidan kelib chiqadi. Odamda fikr nechog'li ko'p bo'lsa va bu fikrlar nechog'li xilma-xil bo'lsa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli bo'ladi, uning aqli shu qadar boy bo'ladi. Lekin tafakkurning mazmundorligi mavjud fikrlarning miqdori bilangina belgilanmaydi, tafakkurning mazmundorligi shu fikrlarda nimalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli tafakkur faqat boy bo'lganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqur bo'lganida, bunday tafakkur mazmundor tafakkur deb hisoblanadi.

Voqelikning eng muhim xossalari va sifatlari, eng muhim bog'lanishlari va munosabatlari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur chuqur tafakkur deyiladi.

Tafakkurning mazmundorligi (boyligi va chuqurligi) odamning faoliyatiga, bilimiga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlanganligiga va odamda qiziqish havaslarning borligiga bog'liqdir,

Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan chambarchas bog'langan, voqelikning eng ko'p sohalarini o'z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq o'tmishni va uzoq kelajakni o'z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng bo'lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, xilma-xil ma'lumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan unchalik chuqur bo'lmasligi, yuzaki bo'lishi mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladi, ular hamma narsa to'g'risida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tajribadan har bir kishiga ma'lum bo'lgan narsalarga nisbatan yangilik juda kam bo'ladi.

Voqelikning asosan biror kichik (tor) qismini o'z ichiga olgan tafakkur tor tafakkur deb ataladi. Tor tafakkur ham mazmuni, hatto chuqur bo'lishi mumkin. Bunday tafakkur biror «tor ixtisos» ga ega mutaxassislarda uchraydi. Lekin tor tafakkur ba'zan o'z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda nochor, mayda va yuzaki bo'ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shularga bog'liq bo'lgan qiziqish havaslariga ham bog'liqdir.

Tafakkur o'zining mustaqilligi jihatidan turlicha bo'lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil bo'lishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni qo'yishda o'zi tashabbus ko'rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlarning yordamisiz, o'zining alohida yo'llari bilan hal qilaversa, shu odamning, tafakkuri mustaqil tafakkur bo'ladi. Jumladan, tafakkurdagi mustaqillik aqlning sertashabbus bo'lishida, pishiq bo'lishida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sertashabbusligi yangi, o'zining masala va vazifalarini o'zi qo'yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun o'zining yo'llari va vositalarini o'zi qidirishga va topishga intilishda ifodalanadi,

Biror ijtimoiy foydali nazariy va amaliy vazifalarni jamoa bo'lib hal etishda aktiv ishtirok etgan odamning ham tafakkur qilishida mustaqillik namoyon bo'ladi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi odat qatoriga kirgan, shablon bo'lib qolgan (ko'pincha, eskirib qolgan) usullardan holi bo'la bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda yoki tanlay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishlata bilishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi o'zining yoki o'zgalarni fikrlarini, haqiqatga mos bo'lish-bo'lmaslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrlarga baho bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning turmush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning o'z fikrlariga va o'zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo'yilganidagina va qo'yilgan vazifalar faqat tayyor formalarga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-ko'pmi aktiv ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir. Tafakkurning mustaqilligini, uning boshqa kishilarning tafakkuridan to'la ravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o'zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo'ladi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obro'ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o'z faoliyatida ilg'or fikrlarni, ulug' kishilar tafakkurining mahsullarini o'zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash ilg'or kishi uchun mo'tabar qo'llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bog'langan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo'lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko'p yaratayotgan bo'lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo'lsa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga uzil kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo'ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo'ladi. Oddiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur protsesslarida savollar qo'yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib chiqadi. Shunday kishilar borki, ularda, murakkab fikrlash operatsiyalari ham juda tez o'tadi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni o'tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq, o'tadi hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo'yilgan savolga tayyor javobni birmuncha vaqt o'ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib so'raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o'rnashib qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assotsiativ jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog'liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy formalarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining epchilligiga, fikrlash ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlargagina bog'liq bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog'liqdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, murakkab tafakkur jarayonlari ba'zan bir necha yil davom qiladi. Chunonchi, yuksak nerv faoliyatining asosiy muammolarini zo'r fikr ishlatib hal qilmoq uchun I. P. Pavlovga ko'p yillar kerak bo'ldi, Ma'lumki, Nyuton, Pavlov va boshqa ulug' kishilar o'z tafakkurlarining tezligi bilan farq qilar edilar (Lomonosov Nyutonni zehni juda o'tkir kishi deb aytgan edi). Ularning fikrlash ishi uzoqqa cho'zilib ketganligiga, fikrlash operatsiyalarining sustligi emas, balki mana shu ulug' kishilar hal qilgan muammolarning murakkabligi sabab bo'ldi. Agar ular hal qilgan vazifalarning kattaligini va ular erishgan natijalarning kattaligini e'tiborga olsak, ularning aqli naqadar tez ishlaganligiga taajjublanishimiz kerak. Odamdagi tafakkur jarayonlarining tezligiga asosan shu jarayonlarning muayyan bir vaqt ichida qanchalik sermahsul bo'lganligiga qarab baho beriladi.

VIII. TAFAKKURNING O'SISHI.

Bola tug'ilgan kundan boshlab ba'zi narsalarni sezish va ba'zi hislarni kechirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Lekin hali bu bolada fikr qilish bo'lmaydi; bola o'sgan sari, tajriba to'play borgan sari, nutq orqali aloqa qilish imkoniyati kengayib, faoliyati o'sib borgan sari ta'lim va tarbiya jarayonida uning tafakkuri ham o'sa boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri.

Bolalar tili chiqib, yaxshi gapira borgan sari, ularda fikrlar – ya'ni muhokamalar va tushunchalar shaklida ifodalanadigan tafakkur jarayonlari ham o'sib boradi. Lekin idrok va tasavvurlarning obrazlariga tayanuvchi hamda ish-harakatlarda ifodalanuvchi boshlang'ich konkret tafakkur bolalarda tili chiqmasdan oldin paydo bo'la boshlaydi.

Boladagi mana shunday boshlang'ich tafakkurni uning o'zi o'yinchoqlar, ba'zi buyum va idishlar bilan qilayotgan ba'zi harakatlarida ham ko'rish mumkin. Masalan, sakkiz-to'qqiz oylik bola shaqqildoqni, qo'ng'iroqchani qo'lga olib, ularni tovush chiqaradigan qilib qimirlatadi. Bolani kattalar ovqatlantirmoq uchun ovqat tepasiga olib kelganlarida, u qoshiqni olib, kosaga tiqmoqchi bo'ladi, so'ngra esa qoshiqni og'ziga olib boradi.

Bolalar bir yoshga etganlarida kattalarning aytgan so'zlarini tushuna boshlaydilar. Kattalarning: «Qani qoshiq?», «Qani kosa?», «Soat qani?» degan savollariga javoban, bola shu narsalarga qayrilib qaraydi yoki qo'li bilan shu narsalarni ko'rsatadi. Bolaning atrofidagi kishilar aytgan so'zlarni tushunayotganligi uning endi fikr qila boshlaganligini ko'rsatadi.

Bola ikki yoshga etganida uning tafakkuri hukmlarda ifodalana boshlaydi, bu davrda uning tili chiqib, yaxshi gapira oladigan bo'ladi. Bola o'z atrofidagi odamlar bilan nutq orqali aloqa qilib,

tafakkurning mazmunini va formalarini ko'proq egallay boradi. Keyin bolaning tafakkuri nutqning o'sishi bilan birgalikda o'sib boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri hali juda cheklangan bo'ladi. Yasli yoshidagi bola, asosan, o'zi shu onda idrok qilgan narsalari to'g'risida fikr qiladi. Ushinskiy degan ediki, «Bola agar shunday deb aytish mumkin bo'lsa, formalar, buyoqlar, tovushlar, umuman sezgilar orqali fikr qiladi». (K.D.Ushinskiy, Izbranno'e pedagogicheskie sochineniya, II tom, Uchpedgiz, 1939, 156-bet).

Yasli yoshidagi bolalarda fikr qilish jarayonlari ularning hali sodda nutqlarida ifodalanadi. Bu nutq ko'pincha boshqa kishilarga murojat qilmay, o'ziga gapirishdan iborat bo'ladi. Bu fikr qilish jarayonlari ayni vaqtda idrok qilinayotgan narsalar bilan qilingan ish-harakatlarga bog'liq bo'ladi.

Bu yoshdagi bola narsalarni birining ustiga birini qo'yib yoki yonma-yon qo'yib taqqoslaydi: masalan, o'z o'yinchog'ini bo'lak-bo'lak qilib sindirib, uni analiz qiladi; kubiklardan yoki cho'plardan «uy» yasab, sintez qiladi; kubiklarni rangiga qarab terib, ularni turkumlarga ajratadi va umumiyashtiradi. Bu yoshdagi bolalarni hali o'z oldiga biror maqsad qo'ymaydi va o'z harakatlarini rejalashtirmaydi. Bola idrok va harakat qilar ekan, ayni vaqtda fikr ham qiladi.

Bolaga biror narsani ko'rsatib va «Bu nima?» deb savol berib, shu narsaning nomini aytish taklif qilinganida u «Stol» deb javob beradi, ya'ni o'z hukmini aytadi, «Qani aytchi, bu nima?» deyilgan savolga, «Bu kosa» deb javob beradi va hokazo. Agar bola narsaning nomini bilmasa, u savol bergan kishiga burilib, odatda, uning shu narsa nomini aytib berishini kutadn. Idrok qilinayotgan narsaning nomini aytishning o'ziyoq hukmdir. Lekin bolalar narsalar to'g'risida mana shunday bevosita hukmlar aytish shu narsalarning nomini aytib berish bilangina cheklanmaydilar, bolalar narsalarning ayrim belgilarini sifatini, harakatini, ya'ni o'zlari o'z tajribalarida tanishgan, o'zlari idrok qilgan belgilarini ham aytib beradilar.

Yasli yoshidagi bolalarda dastlabki xulosalar chiqarish hollarini ham ko'rish mumkin. Masalan, ikki yashar-u sakkiz oylik bola namoyishga chiqmoqchi bo'lib, otasiga ergashganida, otasi unga namoyishga faqat kattalar boradi, deb aytgan. Bola otasining bu gapidan o'zicha mustaqil xulosa chiqargan «Mening otim tatta (katta yog'och ot), otim boyadi, man boyaman» (otim katta bo'lgani uchun, men uni minib borsam menga hech kim hech narsa demaydi, degan gapni aytgan). Shu bola ikki yosh-u o'n oyga etganida, kunlarning birida unga «Bolalar tuzlangan baliq emaydi» deb aytishgan. Bola bunga javoban «Man tattaman, dadamdan tattaman, oyimdan tattaman, baliq esam bo'ladi» deb aytgan. (N.A.Menchinskaya, «Dnevnik materi»).

Yasli yoshidagi bolalarda amaliy tafakkur jarayonlarida va so'zlarni o'zlashtirib olish yo'li bilan tajriba to'plana borgan sari, ularda boshlang'ich tushunchalar tarkib topib boradi. Yasli yoshidagi bola bir so'z bilan shu so'z ifodalagan narsalarga o'xshash hamma narsani atayveradi, ya'ni umumiyashtiradi, masalan, u o'zi qurgan stollarning qanday shaklda va qanday ishga mo'ljallanganidan qat'iy nazar, ularning hammasini «stol» deb ataydi, begona erkaklarning hammasini u «amaki» deb ataydi. Bola so'zni va uning umumiy ma'nosini kattalardan o'rganib oladi. Lekin bola tushunchaning butun mazmunini hali o'zlashtirib olishi mumkin emas, albatta.

Yasli yoshidagi bola o'zi o'zlashtirib olgan so'zlardan foydalanib, o'zi ham umumiyashtira boshlaydi. Lekin u hali narsalarning muhim belgilarini umumiyashtira bilmaydi. Bola ko'p vaqtgacha narsalarning tashqi, ko'pincha, unchalik ahamiyati bo'lmagan belgilariga qarab, ya'ni o'zi idrok qilayotgan, o'z tajribasida tanishib olgan belgilariga qarab umumiyashtiradi. Shuning uchun ham, masalan, shu yoshdagi ko'p bolalar faqat har bir mushuknigina emas, shu bilan birga, muyna po'stinni ham, muyna telpakni ham miyov deb atayveradilar.

Yasli yoshidagi bola ayni o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida fikr qiladi. Yasli yoshidagi bolaning tafakkuri, asosan, konkret-yaqqol tafakkurdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkurning o'sishi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri ham, asosan konkret-amaliy va konkret-yaqqol tafakkur bo'ladi.

Lekin tarbiya ta'siri bilan tajriba va bilimlar to'planishi sababli va umuman aql-idrokning birmuncha o'sganligi sababli, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri yasli yoshidagi bolaning tafakkuriga nisbatan ancha mazmunli bo'lib qoladi. Uning fikrlash jarayonlari ham ancha takomillashadi: uning taqqoslashi ancha aniqroq bo'ladi, analizi ancha mufassalroq, umumiyLashtirishlari ancha aniq va kengroq bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola biror ishni qilayotganida shu ishning maqsadini oldindan belgilab qo'yadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning mana shunday fikrlash jarayoni ancha murakkabroq bo'lgan o'yin faoliyatida va uning uyidagi o'zi uddalaydigan mehnat faoliyatida namoyon bo'ladi va o'sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yinda va mehnatda boshqalarning harakatlariga ko'pincha taqlid qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, ba'zi vazifalarni o'zi ham mustaqil qiladigan bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola nutqning o'sib borishi va uning kattalar bilan nutq orqali qilayotgan aloqasi kengayib borishi undagi tafakkurning shakllanishida, ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning fikr qiladigan narsalar doirasi ham kengaya boradi. Bu narsalar doirasi bola o'zi bevosita idrok qilinayotgan narsa chegarasidan ham chetga chiqadigan bo'lib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi shu onda idrok qilayotgan narsalar to'g'risidagina fikr qilib olmasdan, o'zi ilgari idrok qilgan narsalar to'g'risida ham fikr qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola xayolining o'sib borishi sababli u yaqin kelajak to'g'risida ham, ya'ni ertagi kun to'g'risida, bo'ladigan bayram to'g'risida, yaqinda yoz bo'lishi to'g'risida va boshqa shu kabilar haqida fikr qiladigan bo'lib qoladi. Ertaklardagi voqealarni xayol qilishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri uchun material bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z hukmlarida faqat idroklargagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tasavvurlarga ham tayanadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkurida boshqa kishilardan tayyor holda olingan hukmlar katta o'rin oladi, shu bilan birga, bu hukmlar inobatli hukmlardek his qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola katta yoshdagi kishilarning (masalan, otasi yoki onasi va hokazo) biron bir fikrini ko'pincha chin deb qabul qiladi, chunki u bu fikrning qat'iyiligi uchun shu kishining e'tiboriga suyanadi «Oyim shunday degan» vajni keltiradi). Bu yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkur hali uncha o'smagan bo'ladi; bu yoshdagi bolalarning hammaga va hamma narsaga ishonaverishi ma'lum. Lekin maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi tushuna oladigan materiallar doirasida to'g'rini noto'g'ridan farq qiladi, u o'zi idrok qilayotgan so'zlarning real voqelikka muvofiq kelishi yoki kelmasligini aytib bera oladi, yopishmagan biror narsa yoki hodisaning bemaniligini payqab oladi. Masalan, to'rt yashar qiz suratga qarab turib, bunday deydi: «O'rmondan archa olib kelishyapti, nega archada yulduz bor? Yulduz archaga uyda taqiladi-ku?». Yana bir misol; otasi qiziga poezdning suratini chizib berdi. Vagonning eshigini suratga chizdi-yu, ammo zinaning suratini solmadi. Qiz otasidan so'raydi: «Vagonning zinasini qani?» otasi «narigi tomonda» deydi. Qiz «nega vagonning zinasini narigi tomonida?». «Undoq bo'lsa nega bu erda eshigi bor?».

Bog'lanishli nutq o'sib borgan sari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri faqat ayrim-ayrim hukmlardagina ifodalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, muhokamalar tariqasida ham ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarda hamisha muayyanlik va izchillik bo'lavermaydi, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z muhokamalarida ko'pincha bir narsadan ikkinchi narsaga «sakrab» o'taveradi, o'zining tasdiqlab va inkor qilib aytgan so'zlarida ziddiyat borligini payqamaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z muhokamalarida, asosan, analogiya (bir-biriga o'xshatish) yo'li bilan xulosa chiqaradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktab yoshiga etay deb qolganlarida, ularda deduktsiya va induktsiya yo'li bilan xulosa chiqarish qobiliyati o'sa boshlaydi. Bolalar bunday xulosalar chiqarish formasini kattalardan nutq bilan birgalikda o'rganib oladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning miyasida ko'pgina konkret tushunchalar turadi, bu tushunchalar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning turmush tajribasida va kattalar bilan nutq orqali qilingan aloqa jarayonida hosil bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolaning tushunchalariga nisbatan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchasi anchagina sermazmun bo'ladi, ya'ni uning tushunchasida narsaning belgilari ko'proq aks etgan bo'ladi. Lekin, shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchalarida narsalarning unchalik ahamiyatli bo'lmagan belgilari ham bo'ladi: bu belgilar, asosan, o'zining yorqinligi, chiroyliligi, harakatchanligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan bolaning diqqatini o'ziga tortgan belgilardir. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi boladan «Kapalak qanaqa bo'ladi» deb so'ralsa, u «Kapalakning qanoti bor, uchib yuradi» deb javob beradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola, odatda, narsaning iste'mol qilinishini narsaning eng muhim belgisi qilib ko'rsatadi; masalan, piyola nima, o't nimaga kerak, degan savolga maktabgacha tarbiya yoshidagi bola bunday javob beradi: «Piyolada choy ichiladi», «O't erda o'sadi, o'tni qo'y va sigir eydi».

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola faqat o'zi idrok qilgan va o'zi tasavvur qilishi mumkin bo'lgan narsalar to'g'risidagina tushunchaga ega bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada hali konkret tushunchalar bo'lmaydi, masalan, u yaxshi buvi to'g'risida, chiroylik gul to'g'risida, bir-biriga teng kubiklar yoki cho'plar to'g'risida fikr qilishi mumkin, lekin u yaxshilik to'g'risida, go'zallik to'g'risida, tenglik to'g'risida fikr qila olmaydi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola konkret narsalar to'g'risida fikr qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada (tahminan to'rt yoshdan boshlab) hodisalarning sababini ko'rsatib, izohlashga intilish kuchayadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola kattalarga hamisha «Nega shunday?», «Nima uchun?», «Nega?» deb savol beraveradi. Lekin, shu bilan birga u kattalarning bergan javoblari bilangina qanoatlanib qolmaydi, o'zi ham ma'lum bir hodisalarning sababini topishga intiladi, shu hodisalarning sababini o'ziga yarasha izohlashga harakat qiladn. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning hali tabiat qonunlarini o'zi ochishi va shu qonunlar to'g'risidagi bilim-larni o'zlashtirishi mumkin emas, albatta. Lekin u bir-biriga bog'liq, bo'lgan ba'zi sabablarni payqay boshlaydi va tushuna boshlaydi. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola qor issiq uyga olib kirilganida erib ketishini, o'simlik issiqda yaxshi o'sishini o'z tajribasi asosida biladi.

Umuman, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola tevarak-atrofdagi narsalarga ko'proq qiziqadi va ularni ko'proq, bilishga intiladi, bu esa uning tafakkurini aktivlashtiradi. U yangi narsalarni tomosha qilish va ushlab ko'rishni yaxshi ko'radi, o'zi tushunadigan narsalar to'g'risida aytib berilgan yoki o'qilgan hikoyalarni tinglashni yaxshi ko'radi.

To'g'ri tarbiya qilingan taqdirda bola etti yoshga etganida mantiqiy tafakkurning elementar formalarini hukm va xulosa chiqarishning asosiy turlarini o'zlashtirib oladi. Endi u maktabda o'qishi mumkin.

Maktabda ta'lim jarayonida tafakkurning o'sishi.

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va xayol o'sib borishi bilan maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo'ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o'sib boradi. Ta'lim jarayonida tafakkur katta o'sish yo'lini – konkret tafakkurdan abstrakt– nazariy tafakkurga o'tish yo'lini o'tadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, konkret tafakkur bo'ladi, lekin ta'lim jarayonida bunday bolalarning konkret tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning konkret tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki, shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni, analiz qilishni va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolani maktabda o'qitish jarayonida unda abstraktlash qobiliyati o'sa boshlaydi. Arifmetika o'qitish vaqtida, amaliy, konkret sanashdan abstrakt hissoblashga o'tilgan vaqtda shuningdek, ona tili darslarini o'qish davrida bu qobiliyat, sezilarli sur'atda o'sadi so'ngra maktabdagi hamma

fanlarni o'qitish davrida bu qobiliyat yanada o'sadi. O'quvchi bola analiz qilish, abstraktlash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni va muhim belgilarga qarab to'g'ri xulosalar chiqarishni o'rganadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni – grammatikaga, arifmetikaga, tabiiyotga doir va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi asosan, har qaysi sinf uchun har qaysi fan yuzasidan tuzilgan o'quv programmasi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan formada bayon qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham tushunchalarni mantiqiy ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar.

O'qitish jarayonida o'quvchilarning fikr qilish faoliyatining u yoki bu tomonini aktivlashtiradigan mahsus usullar qo'llanilganida o'quvchilarning tafakkuri samaraliroq rivojlanadi.

Bunday bir misol keltirish mumkin. N.N.Ne'matov birinchi sinf o'quvchilarida tafakkurning umumlashtirish faoliyatini rivojlantirishga doir ish olib bordi.

Shu maqsadda tajriba o'tkazilayotgan sinfda dars berish chog'ida mahsus usullar qo'llanildi. O'quvchilarga savollar berib, ularning diqqat-e'tiborini kitob o'qish vaqtida, suhbat chog'ida, suratlarni idrok qilish paytida, tevarak-atrofdagi vaziyatni kuzatish chog'ida uchraydigan narsalarni umumiyashtirishga qaratadigan mahsus usullar qo'llanildi.

Shu tajribalar natijasida o'quv yilining oxiriga borib, muayyan ko'rsatkichlarga erishildi, ya'ni tajriba o'tkazilib kelgan sinfning umumiyashtirish faoliyati darajasi boshqa sinflardagilarning umumiyashtirish faoliyatiga nisbatan yuqoriroq bo'lib buni quyidagi jadvaldan ham bilish mumkin.

Umumiyashtirilgan narsalar

O'quv yilining boshidagiga nisbatan umumiyashtirish faoliyatining oshish protsenti

tajriba o'tkazilgan sinfda I oddiy sinfda

Idrok qilinayotgan narsalar rasmlar

40

34

26

20

17

10

Og'zaki (tasavvur qilinadigan) material.

26

10

Bunda shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarning fikr qilish faoliyatini aktivlashtirish maqsadida qo'llanilgan usullar ayni vaqtda tajriba sinfidagi o'quvchilarning darslardan ulgurish darajasini oshirishga ham yordam berdi: shu sinfda o'quvchilarning darslarni o'zlashtirishdan olgan baholari boshqa oddiy sinfdagi o'quvchilarning bilimlariga qo'yilgan baholardan yuqoriroq bo'lib chikdi.

Ikkinchi sinfda shu tariqa tajribalar o'tkazilganda ham aynan shunday natijalarga erishildi.

O'quvchilar ongida mustahkam o'rtnashgan tushunchalar asocida abstrakt tafakkur o'sadi. O'rta maktab o'quvchilarida abstrakt tafakkur ayniqsa tez o'sadi. Bunda tafakkurning o'sishiga grammatika, algebra, geometriya, fizika, tarix, O'zbekiston Konstitutsiyasi singari fanlarni o'rganish ayniqsa yordam beradi. Yuqori sinflarning o'quvchilari shu fanlar bilan shug'ullanib eng umumiy, abstrakt tushunchalarning ko'pini o'zlashtirib oladilar va o'zlarining fikrlash faoliyatlarida shu tushunchalarga tayanadilar.

Har bir o'quvchi o'qish jarayonida va turmush tajribasida xilma-xil masala va vazifalarni hal qilishga majbur bo'ladi. Maktab o'quvchisining o'zi savollarni to'g'ri qo'yishni va vazifalar belgilashni, to'g'ri muhokama yuritishni o'rganadi. Yosh oshgan sari bu muhokamalar tobora ko'proq, mantiqiy muhokamalar bo'lib qoladi. O'qish-o'qitish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilganida o'rta maktab o'quvchilarining muhokamalarida muayyanlik va izchillik bo'ladi.

Maktab o'quvchisi muhokama yuritish yo'li bilan to'g'ri xulosalar– deduktiv va induktiv xulosalar chiqarishni o'rganadi. Masalan, ular matematika mashg'ulotlarida doimo umumiy qoidalarga asoslanib, xulosalar chiqaradilar, til darslarida o'zlashtirib olingan qoidalarni imloning ayrim hollariga tatbiq qilishga to'g'ri keladi va hokazo. O'quvchilar bir qancha misollar asosida (albatta, o'qituvchining yordami bilan) grammatika va arifmetikaga doir qoidalar chiqarish yo'li bilan induktiv xulosa chiqarish yo'llarini egallab oladilar. Yuqori sinflarning o'quvchilari tabiiyot, fizika va ximiya fanlarini o'rganish jarayonida umumiy lashtirilgan ancha keng xulosalarni o'zlari mustaqil ravishda chiqaradilar.

Yuqori sinf o'quvchilari induksiya va deduktsiyani egallay borish natijasida kuzatishlar va tajribalarga asoslanib turib, ayrim hodisalarning sabablarini mustaqil qidirib topishlari, so'ngra esa tabiatning ayrim qonunlarini ham fahmlab olishlari mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari ayrim hodisalarni izohlayotgan vaqtlarida, o'zlariga ma'lum bo'lgan qonunlarni dalil qilib ko'rsatadilar. O'qitish jarayonida abstrakt va mantiqiy tafakkur o'sadi. Shu bilan birga o'quvchilarning tanqidiy tafakkuri ham o'sadi. Boshlang'ich maktabdanoq o'quvchilardan savollarga faqat to'g'ri javoblar berishnigina talab qilib qolmasdan, shu bilan birga ulardan «nega shundayligini» ham izohlab berish talab qilinadi. Agar o'quvchining bergan javobi noto'g'ri bo'lsa, sinfning o'zida uning xatosi nimadan iborat ekanlini aniqlanadi, shu xatoni qanday qilib tuzatish kerakligi tushuntirib beriladi.

Maktab o'quvchilari bilimlarni o'zlashtira borganlari sari, turli qoidalarni asoslashni, isbotlashni, rad qilishni tekshirib ko'rishni ham o'rganib boradilar. Jumladan, ular misollar, faktlar, umumiy qoidalar va aksiomalardan dalillar tariqasida foydalanishni o'rganadilar. o'rta maktab o'quvchilari, ayniqsa yuqori sinflarning o'quvchilari, boshqa kishilarning murakkab muhokamalaridagi, shuningdek o'zlarining ham muhokamalaridagi ziddiyatlarni, mantiqsizlikni, asoslanmagan jihatlarni ochib bera oladilar. Ona tili, arifmetika mashg'ulotlari, tanqidiy, isbotli tafakkurning o'sishi uchun, ayniqsa katta ahamiyatga ega. O'rta maktab o'quvchilari ijtimoiy-tarixiy fanlarga doir va darvinizm asoslariga doir mashg'ulotlarda isbotlaydigan va rad qiladigan dalillardan har doim foydalanadilar.

Maktab o'quvchilarining havaskorlik to'garaklarida ishtirok qilishlari, ko'rilgan masalalarni muhokama qilishda aktiv qatnashishlari tanqidiy, isbotli va mustaqil tafakkurning o'sishida va rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Bolalarni o'qitish davrida ularda nazariy tafakkur bilan birgalikda amaliy tafakkur ham rivojlantiriladi, Bunga avvalo shu yo'l bilan erishiladiki, maktabda ko'pgina fanlarni (masalan, fizika, ximiya, botanika, zoologiya fanlarini) o'qitish o'quvchilarning olgan bilimlarni sanoatda, qishloq xo'jaligida tatbiq qilishlari bilan bog'lab olib boriladi.

Bizning maktablarimizda umumiy nazariy fanlar bilan bir qatorda kasbga yo'nalish, ishlab chiqarish va professional malakalar ta'limoti ayniqsa katta o'rin olib turibdi. Shu sababli hozirgi vaqtda bizning maktablarimiz o'quvchilarda konstruktiv-texnika tafakkurining o'sish va rivojlanishiga ham yordam berishi lozim.

Kasbiy ta'lim va ishlab chiqarish ta'limi albatta, o'quvchilardan tegishli konstruktiv-texnika tafakkuri bo'lishini talab qiladi, lekin shu bilan bir vaqtda bu tafakkur asosan kasbga yo'nalish va ishlab chiqarish ta'limi jarayonida o'sishi va rivojlanishi mumkin. Bunday ta'lim berishning vazifasi faqat tegishli texnika bilimlari va malakalarini berishdangina iborat bo'lib qolmasligi, shu bilan birga o'quvchilarda konstruktiv-texnika tafakkurini ham rivojlantirishi lozim. O'quvchilarimizning texnika masalalariga va ixtirochilikka, sanoat va qishloq xo'jaligi masalalariga qiziqishlari va ularda mana shunday qiziqishning ko'pligi amaliy tafakkurning rivojlanishini aktivlashtiradi. Maktablarning o'quvchilari modellar, konstruktsiyalar yasash bilan, elektr texnika bilan shug'ullanadilar, dala ishlarda, ko'chatlar o'tkazish ishlarida g'oyat qiziqib qatnashadilar. Mana shularning hammasi ularda amaliy va konstruktiv tafakkurning texnik o'sishiga va rivojlanishiga yordam beradi.

Boshlang'ich va o'rta maktabda o'quvchilarning hammasida ham tafakkurning o'sishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil bo'lavermaydi albatta. O'quvchilarning individual xususiyatlari ko'p darajada boshqa psixik jarayonlarning—xotira, xayol, nutq, diqqat, irodaning o'sishi bilan belgilanadi; bu individual xususiyatlar o'quvchilarning qiziqishlariga, ta'lim va amaliy ishlardagi faolliklariga shuningdek, o'quvchilarning o'z-o'zlarini tarbiyalashlariga bog'liq bo'ladi. Bizning maktablarimizdagi barcha ta'lim-tarbiya ishlari o'quvchilarning aktiv, ongli ishtirokida olib boriladi. Shu sababli bizning maktabimiz bolalarda keng mazmunli, mustaqil va mantiqiy jihatdan to'g'ri tafakkurning o'sishiga ko'p darajada yordam beradi.

IX BOB

NUTQ

Nutq to'g'risida umumiy tushuncha.

Nutq – odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishning alohida usulidir. Odam o'z nutqi yordami bilan o'zining bilimlari, fikrlari, hislari va istaklarini boshqa kishilarga aytib bera oladi va boshqa kishilarning fikrlarini o'zlashtirib oladi, boshqa kishilarning hislari va istaklarini bilib oladi.

Odamlar o'zlarining faoliyatlari va kundalik hayotlarida bir-birlari bilan shu tarzda aloqa qilib turadilar.

Nutq vositasi bilan aloqa bog'lash jarayonida har bir kishi bilimlarning ko'p qismini boshqa kishilardan oladi.

Nutq vositasi bilan aloqa bog'lash odamning doimiy ehtiyoji bo'lib, bu aloqa fikr olishuvga xizmat qiladi.

Odam boshqa kishilar bilan nutq orqali muomala qilmay yashay olmaydi. Odam yakka o'zi qolganida, ko'pincha, xayolidagi suhbatdoshlar bilan «o'z ichida» gaplashadi. Odam o'ziga notanish bo'lgan bir yoki bir necha kishi o'rtasiga tushib qolsa, unda nimalarnidir aytish yoki shu kishilardan nimalarnidir eshitish ehtiyoji albatta paydo bo'ladi. Bu ehtiyoj qondirilmay qolsa, odamni ma'yus qiladigan «o'ng'aysizlik» hissi tug'iladi. Odamning «aytadigan hech bir gapi» bo'lmagan taqdirda ham shunday ehtiyoj paydo bo'ladi. Bunday hollarda u «nima qilishini» bilmay qoladi. Bunday hollarda unda «nimani gapirsam ekan?», «nimadan gap boshlasam ekan», «qanday gap boshlasam ekan!» deb gap mavzuini qidirish boshlanadi.

Uchinchi bobda aytilganidek, nutq, tarixiy taraqqiyot jarayonida, ong bilan baravar, insonlarda til vositasi bilan aloqa bog'lash, bir-birlariga biron narsa aytish ehtiyoji tug'ilishi natijasida paydo bo'lgan. Kishi nutqi mehnat jarayonida o'sib borgan.

Har bir kishining nutqi bolalik chog'idan boshlab o'sib boradi, buning sababi ham boshqa kishilar bilan aloqada bo'lish ehtiyojidir.

Nutq to'g'risida, shu bilan birga til to'g'risida gapirganimizda quyidagilarga e'tibor berishimiz kerak.

«Nutq» va «til» degan terminlar ko'pincha bir xil ma'noda ishlatiladi. Ammo bu terminlarning ma'nosini bir-biriga aralashtirib yuborish yaramaydi. Garchi nutq bilan til bir-biriga chambarchas bog'langan bo'lsa ham, lekin ularning ikkovi bitta narsa emas.

Biz biror kishiga: «Siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz?» deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o'z nutqida qanday til (yoki tillar)dan foydalanishini aniq farq qilamiz.

Har bir kishining yoshiga, bilimiga, umumiy izlanish saviyasiga qarab, uning nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ayrim kishilar kasbining xususiyatlari, shu kishilarning nimalarga qiziqishi, mijoz va shu kabi xususiyatlari ularniig nutqlarida namoyon bo'ladi. Har bir kishi bir yoki bir necha tildan foydalanib, o'zicha gapiradi. har bir kishining o'z nutqi bor.

Odam ongining alohida funktsiyasi bo'lgan nutq psixologiya fani tomonidan o'rganiladi. Til esa ijtimoiy hodisadir. Til ayrim kishida mustaqil ravishda mavjuddir. Tilning ijodkori esa xalqning o'zidir, tarixan tarkib topgan millatning o'zidir. Rus tili, o'zbek tili, xitoy tili, nemis tili va hokazo deganimizda, biz mana shu ma'noda gapiramiz. Har bir avlod o'zidan oldin o'tgan avlodlar ishlab chiqqan tilga duch keladi va shu tilni egallab oladi, ya'ni o'zining nutq orqali qiladigan muomalasida shu tildan foydalanadi.

Nutq bilan til bir-biridan farq qiladi, lekin ayni vaqtda ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi; nutq ham, til ham bir-biriga bog'langan, ular birlikda mavjuddir. Bu birlik shundan iboratki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bog'lash jarayonida vujudga kelgan va o'sib borgan. Har bir tilning yashab turishi kishilarning shu tilda gaplashuvlariga bog'liq. Agar odamlar biror tilda gaplashmay qo'ysalar bu til ham yo'q bo'lib ketadi: u «o'lik til» bo'lib qoladi. Biz «o'lik» tillar borligini shu til aks ettirilgan yozma yodgorliklardan bilamiz. Masalan, qadimgi grek (yunon), lotin tillari mana shunday «o'lik» tillardir.

Til bilan nutqning birligi yana shundan ham namoyon bo'ladiki, har bir kishi o'z nutqida biror tildan foydalanadi, ba'zilar esa bir necha tildan foydalanadilar.

Gapirish va boshqa odamlarning nutqini tushunish uchun til bilish, shu til sistemasini bilish, shu tilning tuzilishini bilib olish kerak.

II. NUTQNING XUSUSIY FUNKTsIYaLARI.

Odamlarning o'zaro aloqalarida ularning nutqlari turli ma'nolarda yoki funktsiyalarda namoyon bo'ladi.

Nutqning asosiy vazifasi, demak, uning asosiy funktsiyasi – odamlarning bir-birlari bilan aloqa qilish vositasi bo'lishdir.

Bu aloqa asosan odamlarning o'z fikrlarini bir-birlariga aytishlaridan iborat bo'ladi. Aloqa jarayonida fikrlar nutq yordamida shakllanadi, ifodalanadi, aytiladi va tushunib olinadi. Og'zaki yoki yozma nutqda ifodalab berilgan fikrlar shu fikrlarni aytuvchi kishi uchun ham ravshanroq bo'lib qoladi. Shunday qilib, nutq aloqa jarayonida tafakkur quroli bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga mana shu aloqa jarayonida nutq ifodalash vositasi bo'lib, biror nima bildirish vositasi bo'lib, ta'sir o'tkazish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

Nutq - ifodalash vositasi.

Nutqda bizning fikrlarimiz bilan birlikda tuyg'u-hislarimiz ham ifodalanadi. Og'zaki nutqda hissiyotlarimiz (emotsanal kechinmalarimiz) so'z yordami bilan qilingan tasvirlarda, ohangda, qofiyada, xitob va savollarda, gaplashish vaqtidagi pauzalarda va ayniqsa intonatsiyalarda namoyon bo'ladi. Chunonchi, biz biron kishining ismini ataganimizda, shu kishiga bo'lgan turli hislarimizni va munosabatlarimizni o'zimizdagi mehrni, g'azabni, g'urni, muhabbatni, hurmatni, nafratni, mensimaslikni va boshqa shu kabilarni atayin yoki beixtiyor namoyon qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, gapiruvchining intonatsiyasida uning holati ham, charchaganligi, umuman hayajoni, o'ziga bo'lgan ishonchi yoki ishonchsizligi va shu kabilarni ham ifodalanadi.

Lirik she'rlar, ashulalar, romanlar, ariyalar singari nutq formalarida odamlarning asosan xilma-xil xis va tuyg'ulari ifodalanadi.

Turli hissiyotlar bizning og'zaki nutqimiz bilan birgalikda, odatda yuz harakatlarimizda va imo-ishoralarimizda ham yorqin namoyon bo'ladi.

Nutqda bizning irodamiz maqsad muddaomiz, istagimiz, niyatimiz, qarorimiz ham, shuningdek, iroda jarayonlarining ayrim sifatleri – qat'iyat va qat'iysizlik, dadillik, kishining o'zini tuta bilishi, kishidagi qunt va boshqa shu kabilar ham namoyon bo'ladi.

Nutq–biror nimani bildiruvchi vosita.

Odamning nutqida uning fikrlari va xilma-xil ichki holati– emotsional kechinmalari va irodasigina ifodalanib qolmasdan, shu bilan birga hamisha biror ob'ektiv narsa ham bildiriladi.

Sayrash va qichqirish tarzidagi xilma-xil tovush birikmalari hayvonlarda ham bo'ladi, lekin bu tovush birikmalari faqat tug'ma reaksiyalardir – tashqi yoki ichki ta'sir sababli tug'iladigan shartsiz reflekslardir.

Qushlarning sayrash va hayvonlarning qichqirishi, shuningdek ularning xilma-xil harakatlari (masalan, itning dumini likillatib turishi) ulardagi instinktlarning va shu instinktlar bilan bog'langan hislarning ifodasi va tarkibiy elementidir xolos.

Bu tovush birikmalari va harakatlar ifodasi boshqa hayvonlar uchun signal vazifasini ham bajaradi. Masalan, hayvon biror hatarni sezganida alohida tovush bilan qichqiradi, bu qichqiriq uning bolalarida instinkt ravishda mudofaa harakatini (yashirinish yoki onasining oldiga yugurib kelish harakatini) vujudga keltiradi.

Xuddi shu hayvonning qulay vaziyatdagi qichqiriqlari boshqacha xarakterga ega bo'lib, bu qichqiriqlar farog'atga, havfsizlikni, ovqat topilganligini va shu kabilarni bildiruvchi signallar bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hayvonlarga xos bo'lgan xilma-xil tovush birikmalari va harakatlar aslo nutq emas. Hayvonlarda nutq, bo'lmaydi.

Odamning nutqida namoyon bo'ladigan xilma-xil tovush birikmalari uning ichki holatini ifodalabgina qolmasdan, shu bilan birga ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan narsalar va hodisalarning nimaligini bildiruvchi vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Har qanday so'z biron narsaning ma'nosini bildiradi. Masalan, stol degan so'z birikmasi shuning uchun ham nutq bo'lagi bo'lib qoladiki, shu tovush birikmasi yordami bilan muayyan buyumning ma'nosi bildiriladi. So'zlar bizning ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan buyumlar va hodisalarning hamda ularning xislatlari, holatlari, bog'lanishlari, munosabatlari va shu kabilarning ongimizdagi bamisoli bir vakillaridir.

Yakka bir narsani, masalan, Moskva Volga, Toshkent va shu kabilarni bildiradigan so'zlar bor. Lekin so'zlarning ko'pchiligi bir-biri bilan biror munosabatda bog'langan buyumlar va hodisalarning butun bir turkumini bildiradi. Bizning ongimizda voqelik in'ikos etganida so'z shu in'ikosni umumlashtiruvchi vositadir. so'z bilan hamisha umumiylikni ifodalaymiz. Shu sababli stol degan so'zni aytganimizda, bu so'z bilan biz xuddi shu onning o'zida bizning ko'z o'ngimizda turgan bitta stolnigina ifodalab qolmasdan, balki umuman «stol» tushunchasini ifodalaymiz. O'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan bitta stolning nomini aytganimizda, biz mana shu bitta stol degan so'zda umuman «stol» to'g'risidagi o'zimizda bo'lgan umumiy tushunchani nazarda tutamiz. Shu sababli umumlashtirilgan ma'noga ega bo'lgan so'z faqat yakka narsalarga mansub bo'lmasdan, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumiga ham mansubdir.

Nutq va ayrim so'zlar narsalarning faqat belgilari – «yorliqlari» gina emas. Narsalarni ifodalovchi nomlar nutqning xususiy funktsiyalaridan biridir, xolos. Har bir so'zning bundan tashqari yana ichki mazmuni ham bor, har bir so'z ma'lum tushunchani ifodalaydi.

Nutq – ta'sir ko'rsatish vositasi.

Nutq – ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ta'sir ko'rsatish – biz nutqimizni kimga qaratayotgan bo'lsak, shu kishida biz istagan hislar, intilishlar va harakatlarni tug'dirish, ularning fikrini biz istagan tomonga burish, ularni o'zimiz hohlaganimizcha o'ylashga majbur etish, ularni ishontirish demakdir. Ma'lumki, nutq yordami bilan boshqalarda xursandlik, qo'rquv, g'azab, ruhlanish hislarini tug'dirish mumkin, boshqalarda biz istagan intilishlarni, harakatlarni kuzatishimiz mumkin.

Yozuvchi badiiy asar yaratayotganida odamlarda muayyan fikr, his, intilish tug'dirishni, turmushga muayyan qarash hosil qilishni nazarda tutadi. Agitator o'z nutqi bilan odamlarda muayyan siyosiy kayfiyat, qarashlar, muayyan yo'lda harakat qilish istagini tug'dirishga intiladi. Nutq ta'sir vositasi bo'lib, u tibbiyot tajribasida katta rol o'ynaydi. Shu narsa hammaga ma'lumki, vrachning so'zi, ya'ni uning bemor bilan bevosita nutqiy aloqasi kuchli sur'atda ta'sir qiladigan vositalaridan biridir. So'z og'riqni bosadigan, darmon kiritadigan va boshqa shu kabi shifobahsh vositadir. Tajribali tabibning aytishlariga qaraganda, so'z kasalning jismoniy va ma'naviy alamlarini ba'zan doridan ham yaxshiroq engillashtirar ekan. Masalan, vrachning maslahatlari, kasalning havfsizligi va tezda tuzalib ketishiga bemorda ishonch va e'tiqod hosil qilishi ham ana shunday ta'sir ko'rsatadigan nutqiy vositalar jumlasiga kiradi.

O'qituvchi va tarbiyachi so'z orqali ta'sir ko'rsatish yo'li bilan o'quvchilarda muayyan intizom va hatti-harakat vujudga keltiradi. Ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lgan nutq ta'lim tarbiyaning asosiy qurolidir.

Amr-farmon berish, o'tinib so'rash – iltimos qilish, maslahat berish, o'git-nasihat qilish, gapga unitish, dalil-isbotlar keltirish va boshqa shu kabilar so'z vositasi bilan ta'sir ko'rsatish formalaridir. Nutq ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki so'zlab turgan kishining nutqida uning hissiy intilishlari, iroda va e'tiqodi aks etadi.

Nutqning ta'sir o'tkazuvchi funktsiyasida intonatsiya katta rol o'ynaydi. Intonatsiyada nozik va murakkab hislar va iroda xususiyatlari – norozilik, istak, talab hislari va shu kabilar namoyon bo'lishi mumkin. Shu sababli, o'quvchilarda tabiat va turmushdagi biror hodisaga qiziqish paydo qilish, bilimni yanada mustahkamroq bilib olishga ishtiyoq uyg'otish uchun, shuningdek, ularni ma'lum bir harakatga yo'llash uchun o'quvchilarga ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lganida o'qituvchi o'z nutqida talaffuzga ayniqsa alohida e'tibor bermog'i lozim.

III. TIL VA NUTQNING TUZILISHI.

Har bir kishi avvalo o'z atrofidagi kishilar so'zlashadigan tilni bilib oladi. Lekin odam mahsus o'qib o'rganish yo'li bilan yoki boshqa millat kishilari bilan muttasil aloqada bo'lib turish natijasida boshqa xalqlarning tillarini ham bilib olishi mumkin.

Tilni bilib olish (masalan, rus, o'zbek, ukrain va hokazo tillarni bilib olish) –shu tilning fonetikasini, lug'at sostavini va grammatik tuzilishini bilib olish demakdir.

Til va nutqning fonetika jihati.

Odam o'z fikrlarini boshqalarga bildirmoq uchun shu fikrlarni seziladigan, ya'ni sezgi organlari orqali ta'sir qiladigan moddiy vositalarda ifodalashi lozim. Odam ovozi tovushlari va tovushlar birikmasi nutqining mana shunday moddiy vositalaridir.

Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan muomala qilishda foydalanadigan tillarning hammasi tovush tilidir.

Odam nutqining tovushlari odatda fonemalar deb ataladi.

Bu tovushlarning alohida belgilari bor. Masalan a fonemasining o'z belgilari, b fonemasining o'z belgilari, sh fonemasining va hokazolarning ham o'z belgilari bor, biz shu belgilarga qarab, ayrim so'zlarni fahmlaymiz. Bu belgilar, odatda, fonematik belgilar deb ataladi.

Biz gapirayotganimizda, odatda, mimika va imo-ishoralardan foydalanamiz. Lekin mimika va imo-ishoralarni alohida til deb hisoblab bo'lmaydi.

Mimika va imo-ishoralar nutqning emotsional (hissiyot) tomonlarini ifodalab beradigan ixtiyorsiz harakatlardan iborat bo'ladi, yoki gapiruvchi odam o'z nutqining ayrim joylarini uqtirmoq bo'rtirib ko'rsatmoq uchun atayin ixtiyoriy ravishda qiladigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Ba'zan odamlar, vaziyatga qarab, mimika va imo-ishoralardan nutqning qo'shimcha vositasi tariqasida foydalanadilar. Masalan: zarur jimlikni buzmay biror fikrni bildirmoq uchun yoki nutqni eshittirish qiyin bo'lgan, lekin o'zi ko'rinib turgan masofaga biror fikrni habar qilmoq uchun mimika va imo-ishoralardan foydalaniladi. Lekin bu hollarda mimika va imo-ishoralar tovush tilining so'z va gaplarini ifodalovchi faqat belgi bo'lib, ayrim so'zlar va gaplarning o'rnida ishlatiladi.

Odamlarning imo-ishoralarini, mimikasini va pantomimikasini eslatuvchi xilma-xil harakatlarni biz hamisha hayvonlarda, ayniqsa oliy hayvonlarda – maymunlarda ham borligini ko'ramiz. Biroq, hayvonlarning bu harakatlarini odamlarning imo-ishoralari, mimikasi bilan bir xildagi harakatlar deb hisoblash mumkin emas. Odamlar o'zlarining imo-ishoralarida, mimikalarida va o'zlarining ayrim tovush birikmalarida o'zlarining ichki his va tuyg'ularini ifodalaydilar. Lekin, shu bilan bir vaqtda, odam bu harakatlardan nutq elementlari tariqasida ham foydalanishi mumkin, jumladan, odam shular orqali narsalarning ma'nosini ifodalaniishi, u yoki bu narsalarni ko'rsatishi, narsalarni tasvirlab berishi mumkin. Hayvonlarda shu tarzda imo-ishoralar va mimika harakatlari bo'lishi mumkin emas. Bu tajribada ham isbot qilingan. Psixologlar Voytonis va Tix maymunlarni loqal narsalarni oz-moz bo'lsa ham ifodalab beradigan tasvirlovchi imo - ishoralarga o'rgatish tajribalarini o'tkazgan edilar. Maymunlarda mimika va imo - ishora harakatlari g'oyat ko'p bo'lishiga qaramay, ular bunday tasvirlovchi imo-ishoralarni o'rgana olmadi. Boshqa hayvonlarda bo'lgani kabi, maymunlarda ham mimika, imo-ishoralar va tovush signallari harakat faolligining umumiy ajralmas kompleksidan iborat bo'lib, voqelik buyumlarini ifodalovchi vosita tariqasida xizmat qilmaydi.

Kar-soqov (gung) odamlar imo-ishora va mimikadan aloqa vositasi tariqasida foydalanishga majburlirlar, chunki ular og'zaki nutq tovushlarini eshitmaydilar.

Yozuv ham nutqning moddiy vositasidir. Lekin yozuv tilning qandaydir alohida turi emas, yozuv – tildan foydalanishning faqat alohida usulidir. Og'zaki nutqda ham yozma nutqda ham biz ayni bir tovush tilidan foydalanamiz. Ozaki nutq eshitish organlari vositasi bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutqdir. Yozma nutq esa harflar va belgilar yordami bilan tovushlarni, so'zlarni, gaplarni ko'z bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutqdir.

Ko'rlar uchun o'ylab chiqarilgan mahsus yozuv (Brayl sistemasi) bor, u muskul-teri sezgisi organlari yordami bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutq vositasidir. Bu yozuv ham tovush tili asosiga ko'rilgan yozuvdir.

Kar-soqovlar (gunglar) ham o'qitish natijasida yozma nutqni bilib oladilar, ular shu nutq, vositasi bilan tovush tilining butun boyligini ham bilib oladilar. Ular yozma nutqdan foydalanib, boshqa kishilar bilan to'la-to'kis aloqa bog'laydigan bo'lib oladilar va hamma normal kishilar singari kamol topaveradilar.

Nutqning fonetika jihatini bilib olish ma'lum bir tildagi har bir tovushni va har bir so'zni og'zaki nutqda to'g'ri aniq va ravshan qilib ayta olish demakdir, yozma nutqda esa shu tildagi har bir so'zni to'g'ri yozish demakdir.

Tilning lug'at sostavi

Tilda bo'lgan hamma so'zlarning jami tilning lug'at sostavi deb ataladi.

Biror tilning lug'at sostavi naqadar boy va xilma-xil bo'lsa, bu til shu qadar boy va rivojlangan til bo'ladi.

Har bir kishi foydalanayotgan va foydalanishi mumkin bo'lgan lug'at sostavi qanchalik boy va taraqqiy qilgan bo'lsa uning nutqi ham shunchalik boy va taraqqiy qilgan bo'ladi.

Odam o'z nutqida foydalanayotgan so'zlarning miqdori shu odam nutqining lug'at (yoki leksika) jihatini, nutqning lug'at sostavini tashkil qiladi.

Har bir so'zning o'z ma'nosi bor, ya'ni har bir so'z muayyan bir narsaga yoki narsalar turkumiga, shuningdek, narsalarning muayyan bir belgilariga ularning xususiyatlariga, bog'lanishlariga, munosabatlariga va boshqa shu kabi belgilariga taalluqlidir. So'zning ma'nosi odamlarning nutq amaliyyotida bir-biri bilan bo'layotgan o'zaro aloqasida ma'lum bo'ladi. So'zning ma'nosi odamlarning bir-birlarini tushunishlarini ham ta'minlaydi. Bir-biri bilan gaplashayotgan ikki kishi bir-birini tushunadi, chunki gaplashayotgan kishilarning har biri muayyan bir narsa to'g'risida muhokama yuritadi va har qaysi so'zni muayyan bir ma'noda ishlatadi.

Aristotel ham o'z vaqtida bunday degan edi: «Bahslashayotgan har ikkala tomon ayni bir fikrni tushunmoqlari uchun avvalo ishlatilayotgan so'zlarning mazmuni ham ma'nosi haqida kelishib olmoq kerak».

Kishining o'z nutqda har bir so'zning ma'nosini aniq, tushunib foydalanayotgan va foydalanishi mumkin bo'lgan lug'at sostavi shu kishining nutqi qay darajada o'sganligini ko'rsatadi.

Til va nutqning grammatika tuzilishi.

Har bir kishi nutqining lug'at sostavi tilning grammatika tuzilishidan ajralgan holda mavjud bo'lishi mumkin emas. Xuddi shuningdek, har bir kishi o'z tilining lug'at sostavini shu tilning grammatika tuzilishi asosida egallaydi.

Har bir so'zning o'z ma'nosi bor, lekin har bir so'z o'z formasini o'zgartirib, grammatika qoidalari asosida tuzilgan biror gap tarkibiga kirganidagina muayyan bir ma'no oladi. Grammatika koidalari asosida tuzilgan nutq so'zlardan iborat bo'ladi. Lekin bunday gaplarda ifodalangan fikr shu gaplar tarkibiga kirgan so'zlar ma'nosining jamidan iborat bo'ladi, degan ma'no chiqmaydi. Gapda ifodalangan fikr yoki boshqacha qilib aytganda, nutqning ma'nosi, shu gapni tashkil etgan so'zlar ma'nosining jamida hamisha keng va boy bo'ladi. So'zlarning ma'nosi bilan nutqning mazmuni bir-biriga aynan teng bo'lmaydi. Buni shundan bilish mumkinki, muayyan bir ma'nodagi so'zlar, ularning formalari va gapdagi o'rinlari o'zgarishiga qarab, turli ma'no oladi. Masalan: o'qituvchi, o'quvchi, gapirmoq degan so'zlarning har birining o'z ma'nosi bor. Lekin bu uch so'z hali hech qanday fikrni ifodalamaydi. Endi bu so'zlarni biriktirib, bunday bir gap tuzaylik: o'qituvchi o'quvchiga gapirdi. Bunda biz so'zlar ma'nosining jaminigina tushunib qolmay, balki shu bilan birga nutqdagi fikrni ham tushunamiz. Shu so'zlarni boshqa bir tartibda o'zgartirib biriktirsak boshqacha fikr hosil bo'ladi; o'quvchi o'qituvchiga gapirdi.

O'zbek tilida gapdagi so'zlarning o'rnini o'zgartirmasdan, bitta so'zning shaklini salgina o'zgartirish bilan nutqning va har qaysi so'zning ma'nosi ham o'zgaradi. Masalan: «U akasini yubordi», «U akasiga yubordi».

Boshqa birovning nutqini eshitgan vaqtingizda ba'zan shunday gaplar uchraydiki, bu gaplardagi har bir so'zning ma'nosi tushunarli bo'lsa ham lekin gapda ifodalangan fikr noaniq bo'lib, tushunilmay qoladi. Mana shu misolning o'zi ham ma'lum bir gap tarkibidagi so'zlar ma'nosining jami bilan shu gapda ifodalangan fikr bir-biriga teng emasligini ko'rsatadi.

Tilning grammatika tuzilishining ahamiyati shuni ko'rsatadiki, yakka odam nutqining qay darajada o'rganligi, qay darajada takomillashganligi faqat so'z boyligining boyligiga va xilma-xilligigagina bog'liq, bo'lib qolmasdan, balki avvalo, shu kishining o'zi gaplashadigan tilning grammatikasini (morfologiyasini va sintaksisini) qay darajada bilib olganligiga bog'liqdir. Odam nutqining silliq va tushunarli bo'lishi uning grammatikani qay darajada bilib olganligiga bog'liq bo'ladi, gaplarda ifodalangan fikrning tushunarli bo'lishi ishlatilayotgan so'zlarning ma'nosi qay darajada tushunib ishlatilganiga bog'liq bo'ladi. Fikrlarimizni to'g'ri yoki noto'g'ri ifodalab berishimiz va bu fikrlarni moddiy qobiqda, ya'ni til bilan ifodalab berishimiz, grammatikani qay darajada bilib olganligimizga bog'liq bo'ladi. Bizning nutqimizni boshqa odamlarning to'g'ri yoki noto'g'ri tushinishi va boshqa odamlarning nutqini biz ham to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishimiz shunga bog'liq bo'ladi.

Umuman biz odam nutqining qay darajada o'rganligiga shu odamda bo'lgan lug'at sostavining boyligiga qarab baho berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, shu nutqning turli - tumanliligiga, ya'ni shu odamning nutqida o'zi gaplashayotgan tilning grammatika formalari va qoidalariga qanchalik rioya qilayotganligiga qarab ham baho beramiz.

IV. NUTQNING ANATOMIK-FIZIOLOGIK ASOSLARI.

Bosh miya po'stidagi alohida markazlarning faoliyati va nutqqa oid muskul apparati nutqning anatomik-fiziologik asosini tashkil qiladi.

Tovush nutqining (fonetik nutqning) muskul apparati uch qismdan – nafas olish, ovoz va artikulyatsiya apparatlaridan iborat. Nafas olish apparati diafragmadan, o'pkadan, o'pkani, bronxni va bo'g'izni harakatga keltiruvchi muskullardan iborat. Nafas olish apparatining vazifasi nutq apparatining ovoz qismiga havo kiritib turishdan iborat.

Ovoz apparati – nafas olinadigan bo'g'izning davomi bo'lgan kekirdak bo'lib, to'rtta tog'aydan iboratdir.

Shu tog'aylar o'rtasidagi bo'shliqda ikkita gorizontal elastik muskullar bor, bu ovoz muskullari deb ataladi. Nafas bo'g'izidan chiqib turgan havo bu muskullarni harakatga keltirib, tebratib turadi.

Tog'aylar mana shunday tebranib turishi tufayli ovoz muskullari taranglanishi yoki susayishi mumkin: bu muskullar bir-biriga yopishib yoki bir-biridan ajralib turishi natijasida ularning o'rtasida ovoz teshigi deb atalgan bo'shliq hosil bo'ladi.

(40-rasm. Bo'g'izning uzunasiga kesigi)

Agar ovoz muskullari tarang bo'lib tursa yoki, bir-biriga yaqinlashib qolsa (ya'ni ovoz teshigi yopilib qolsa) u holda nafas yo'lidan chiqqan havo shu teshikka kirib, ovoz muskullarining chetlarini tebratadi, (vibratsiya qiladi), natijada tovush hosil bo'ladi. Agar ovoz muskullari bir-biriga etarli ravishda yaqinlashmagan bo'lsa, nafas oladigan bo'g'izdan chiqayotgan havoning ovoz muskullariga engil ishqalanib o'tishi natijasida pichirlagan tovush hosil bo'ladi. Erkin, tovushsiz nafas olinganida ovoz muskullari tarang bo'lmasdan qoladi, ovoz teshigi esa to'la ravishda ochiq bo'lib qoladi.

Artikulyatsiya apparati og'iz bo'shlig'idan va burun bo'shlig'idan iboratdir. Bu bo'shliqlar bo'g'in ustidagi tovushga bamisoli sayqal beruvchi truba kabi bir narsadir (rezonatoridir).

Og'iz bo'shlig'i bo'g'izda paydo bo'lgan tovushlarning asosiy rezonatori bo'lib xizmat qiladi. Agar tovush to'lqinlari og'iz bo'shlig'i orqali hech bir tusiqqa uchramay o'tayotgan bo'lsa, unli tovushlar hosil bo'ladi. Unli

(41-rasm Bo'g'izning kshndalangiga kesigi)

tovushlarning (a, e, i, o, u) farqi og'iz bo'shlig'ining katta-kichik bo'lishiga va formasining o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. og'iz bo'shlig'ining formasi ko'p jihatdan til va lablarning holatiga va og'izning qay darajada ochilishiga bog'liqdir. Til – nutqning eng serharakat organidir: til ko'tarilishi, tushirilishi, oldinga cho'zilishi va orqasiga qaytarilishi mumkin. Lablar cho'zilishi, cho'chchaytirilishi mumkin.

Undosh tovushlar tovush to'lqinlarining og'iz bo'shlig'idan bimalol o'tishiga katta yoki kichik biror to'siq paydo bo'lishi natijasida hosil bo'ladi. Bu to'siqlar lablarni yumish yo'li bilan vujudga keltirilganida p, b, m tovushlari hosil bo'ladi, bu pastki lab va yuqori tishlar bilan vujudga keltirilganida f, v tovushlari hosil bo'ladi, til va ustki tishlar bilan vujudga keltirilganida t, d, n, s, z tovushlari hosil bo'ladi, til va tanglayning biror qismi bilan vujudga keltirilganida r, sh, k, tovushlari hosil bo'ladi. Burun bo'shlig'i tovushlarni hosil qilishda turlicha rol o'ynaydi. Burun bo'shlig'i ochiq, yoki yopiq bo'lishiga qarab, turlicha tovushlar hosil bo'ladi. Agar burun bo'shlig'i yopiq bo'lsa, burundan chiqmaydigan tovushlar (a, u, yu), agar bu bo'shliq ochiq bo'lsa, burundan chiqadigan undosh tovushlar (j, n) hosil bo'ladi.

Tovushlar turli ravishda bir-biriga qo'shilganda bo'g'in va so'zlar hosil bo'ladi, so'zlardan esa gap hosil bo'ladi. Bizning og'zaki nutqimiz shu tariqa vujudga keladi.

Nutq yozuv vositasi bilan ifodalanganda so'zlarning tovush tuzilishi yozma, grafik belgilar sistemasiga ko'chiriladi. Nutqning yozma ifodasi qo'l va barmoq muskullari yordami. bilan hosil qilinadi. Lekin bunda yozish jarayoni artikulyatsiyadan ajralgan holda emas, balki artikulyatsiya asosida voqe bo'ladi. Yozishning artikulyatsiya bilan bunday bog'langanligi savod chiqarishning dastlabki bosqichlarida ayniqsa sezilarli bo'ladi. Endigina savod chiqarayotgan o'quvchi har bir so'zni yozayotganida shu so'zni albatta gapirib yoki pichirlab aytib turadi. Yozish malakasi rivojlanib ketganida (avtomatik tus olganida) ham bo'g'izning engil harakat qilishi davom etaveradi, buni alohida asboblari yordami bilan qayd qilish mumkin.(40-41 rasm)

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkurning asosi bo'lgani kabi, nutqning ham nerv-fiziologik asosidir (uchinchi bobga qaralsin). Hayvonlarning tashqi dunyo bilan munosabati ularning faqat bevosita taassurotlari orqali voqe bo'ladi. Odamning tarixiy rivojlanishi natijasida esa unda «ikkinchi signal sistemalari, ana shu birlamchi signallarning signallari so'zlar tariqasida paydo bo'ldi, rivojlandi va nihoyat darajada takomillashdi». Qo'zg'ovchi vosita sifatida, so'z uch formada namoyon bo'lishi mumkin: 1) eshitish organini qo'zg'ovchi formada – eshitiladigan so'z, 2) ko'rish organini qo'zg'ovchi formada – yozilgan so'z, 3) kinestezik qo'zg'ovchi forma sifatida – aytilayotgan yoki yozilayotgan so'z. (I.P.Pavlov, Polnoe sobranie sochineniy, T. III tom, kn.2, 232-bet). Shu formalar orasida I. P. Pavlov organlarining kinestezik qo'zg'alishi alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi: «nutq, avvalo nutq organlaridan bosh miya pastiga

o'tuvchi mahsus kinestezik qo'zg'alishdir. Nutq ikkinchi signallardir, signallarning signalidir»1. Eshitilib turgan, aytilayotgan va ko'rinib turgan (yozuv) so'z qo'zg'ovchi bo'libgina xizmat qilmasdan, shu bilan birga, qo'zg'alishga javob reaksiyasi bo'lib ham xizmat qiladi. Bunda javob reaksiyasi bo'lgan so'z o'z navbatida - ikkinchi signal sistemasidagi jarayonlarni vujudga keltiradigan qo'zg'ovchidir.

Qo'zg'ovchi nutq va javob so'z reaksiyasi bo'lgan nutq, bosh miya po'stining mahsus uchastkalari bilan – nutq markazlari bilan bog'langan. Nutq markazlari eshitish markazi, harakatlantirish markazi va ko'rish markazi deb uch xil markazga bo'linadi.

Eshitish markazi so'l chakkaning orqa bo'limida joylashgan. Miyaning bu uchastkasi eshitilgan so'zlarni idrok qiladi, boshqalarning nutqini tushunish va o'zlashtirishni vujudga keltiradi, bu markaz buzilib qolganida nutq chuvalab ketadi, buni sensorli afaziya deb ataladi. Bunday kasalga duchor bo'lgan kishi o'zgalarning nutqini tushunmaydi: tovush va so'zlarni eshitadi-yu, lekin so'zlarning mazmunini bilmaydi, gapning ma'nosini tushunmaydi.

Nutqning harakatlantirish markazi chap yarim sharning uchinchi manglay qismida joylashgan. Bu markaz gapiruvchi kishining aktiv nutqini vujudga keltiradi. Bu markaz buzilib qolganida odam gapirolmaydigan bo'lib qoladi. Nutqning bunday buzilishi harakat afaziyasi deb ataladi.

Nutqning ko'rish markazi bosh miyaning orqa qismiga joylashgan. Yozilgan xatni o'qiganda va yozgan vaqtda yozuv belgilari shu markaz tufayli idrok qilinadi. Bu markaz buzilib qolgan taqdirda odam harflarni tanimaydi, o'qiy olmay qoladi (aleksiya kasalligi), yozolmay qoladi (agrafiya kasalligi).

Biroq, akademik I. P. Pavlovning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, bosh miya po'stining boshqa markazlari kabi bu nutq markazlarining qat'iy chegaralari yo'q va bir-biridan ajralgan holda harakat qilmaydi. Bu markazlar bir-biri bilan qo'shilaveradi va bir-birining vazifasini bajara-veradi, bosh miya po'stining boshqa markazlari bilan ham qo'shilaveradi. Nutq markazlari deb nom berilgan markazlar bosh miya po'stining u yoki bu xil nutq jarayonlarida ko'proq ahamiyatga ega bo'lgan uchastkalaridir xolos. O'zgalarning nutqini va gapirayotgan kishining o'z nutqini idrok qilish bosh miya po'stining faoliyatiga va asosan, bosh miya po'stining ikkinchi signal sistemasi bilan bog'lanishlarni vujudga keltiruvchi qismiga bog'liqdir.

V. NUTQ VA TAFAKKUR.

Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Odam nutq bo'lmasa, til vositalari bo'lmasa fikr qilolmaydi. Yuqorida aytib o'tilganidek, nutq fikrlash qurolidir. Tafakkur bo'lmasa nutq til bo'lishi ham mumkin emas.

Fanga xilof bo'lgan burjua idealistik ta'limot uchun xarakterli narsa shuki, u tafakkurni nutqdan, til formalaridan ajratib qo'yadi. Masalan, psixologlarning Vyurtsburg maktabi deb atalgan idealistik psixologiya namoyandalari (Byuller, Messer, Kyulpe, Ax va boshqalar) odamdagi tafakkur jarayonlari obrazlardan – idroklar va tasavvurlardan mustaqil ravishda, shuningdek, nutq tildan mustaqil ravishda sodir bo'ladi deb isbot qilmoq uchun, buni hatto tajriba qilib ko'rsatishga ham urinib ko'rdilar.

Obrazlardan va nutqdan mustaqil mana shunday «sof» tafakkur bo'lishi mumkin, degan idealistik ta'limot butunlay asossiz ta'limotdir. Tafakkur idrok va tasavvurlardan mustaqil sur'atda o'sa olmaydi. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa fikrni ifodalab berib bo'lmaydi.

Bizning hukmlarimiz, mantiqiy ta'riflarimiz, xulosalarimiz til materiallari va gaplar yordami bilan ifodalanadi. Til materiallari va gaplar vositasi bilan analiz va sintez qilinadi, abstraktsiya qilinadi va umumiyashtiriladi.

Til materiallari bo'lmasa, biz hatto eng oddiy hukmni ham o'zimiz uchun ifodalay ololmaymiz – biz shu onning o'zida idrok qilib turgan buyumlar to'g'risida ham biror nimani tasdiq qilib yoki inkor qilib aytolmaymiz. Biz so'zlar bo'lmasa, bitta ham tushunchani fikrimizga joylashtira olmaymiz.

Faqat til yordami bilangina odamlar bir-birlariga o'z fikrlarini ayta oladilar. Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan aloqa bog'laganlarida, tafakkur natijalarini va o'tmish ajdodlarning bilish

sohasida erishgan muvaffaqiyatlarini til yordami bilan o'zlashtirib oladilar va ayni vaqtda o'z fikrlarini va bilimlarini avlodlariga topshiradilar.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot jarayonida, til yordami bilan bo'ladigan nutq aloqalarida o'sdi - tafakkurning mantiqiy formalari ishlab chiqildi.

Har bir kishining tafakkuri uning butun umri davomida til yordami bilan bo'ladigan nutq aloqalari jarayonida o'sib boradi.

Lekin biz tafakkur, nutq va til bir-biriga chambarchas bog'langan deganimizda shuni ham nazarda tutishimiz kerakki, nutq, bilan tafakkur aynan bir narsa emas nutq bilan tafakkurni, fikr bilan tilni bir-biriga aynan teng deyish yaramaydi. Biz ba'zi burjua psixologlarining tafakkur bilan nutq aynan bir narsa deb da'vo qiluvchi soxta ta'limotini qat'iyon rad qilishimiz lozim.

Amerika psixologiyasi deb atalgan oqimining namoyandalari bo'lgan bixevioristlar nutq bilan tafakkur bir-biriga aynan teng bir narsa degan mana shunday nuqul mexanistik ta'limotni, fanga butunlay xilof bo'lgan ta'limotni targ'ib qilishga ayniqsa zo'r berib urindilar.

Ularning ta'limotiga ko'ra, tafakkur nuqul nutqdan iborat bo'ladi. Faqat nutqning o'zigina real mavjuddir. Tafakkur esa u ham o'zi bir nutqdır, lekin tovushsiz, yoki tormozlantirilgan nutqdir. Bixevioristlarning ta'limotiga ko'ra, nutq nerv-muskul harakatlaridan tarkib topadi, u alohida ko'nikmalardan iboratdir, demak, tafakkur ham faqat mana shu malakalardan iborat bo'lishi lozim. Shu ta'limotga qaraganda, biz muskullar yordami bilan fikr qiladigan bo'lib chiqamiz. Bixevioristlarning shu ta'limotiga ko'ra, tafakkur muammosining o'zi ham bo'lishi mumkin emas, tafakkur masalasi batamom nutq masalasining o'zi bo'lib qoladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa, degan ta'limotni burjua psixologlari tafakkurning realligini rad qilmoq uchun, shu bilan birlikda, mehnatkash kishilarning faoliyatida ongning aktiv roli borligini ham rad qilmoq uchun o'ylab chiqardilar. Bixevioristlarning tafakkur nutqdan iborat, degan bu ta'limoti voqelikka butunlay zid ta'limotdir. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emasligini ko'rsatadigan juda ko'p faktlar bor.

Masalan, ma'lumki, boshqa birovning nutqini tushunib olishda ba'zan birmuncha qiynalamiz. Odatda, biz, boshqa birovning nutqini eshitayotganimizda yoki yozma nutqni ichimizda o'qiyotganimizda, shuningdek, boshqa birovning nutqini baland ovoz bilan takrorlayotganimizda, bu nutqlarda ifodalangan fikrlarni ayni shu vaqtda tushunib ololmaymiz. Ko'pincha, hamma nutq organlari to'la-to'kis harakat qiladi (to'g'ri talaffuz qiladi), lekin bunda ham nutqdagi fikrni ayni shu vaqtda darrov tushunib bo'lmaydi. Ba'zan nutqni tushunmoq ya'ni uning ma'nosini bilib olmoq uchun aniq, ta'riflarni (og'zaki yoki yozma) bir necha narta takrorlashga to'g'ri keladi.

Agar nutq, bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganda edi, boshqa birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq, tushunib olingan bo'lur edi. Modomiki, birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq tushunib bo'lmas ekan, binobarin, tafakkur bilan nutqni ham aynan bir narsa deb bo'lmaydi.

Shunday ham bo'ladiki, ayni bir fikrning o'zini turli odamlar va ayni bir kishining o'zi turli hollarda, turli so'zlarda, turli iboralarda ifodalaydi. Misol uchun matematikaning quyidagi ta'rifini ko'rsatish mumkin: plyus-plyusga ko'paytirilganida va minus-minusga ko'paytirilganida plyus hosil bo'ladi, plyus minusga ko'paytirilganida esa minus hosil bo'ladi. Shu fikrning o'zi boshqa bir iborada ifodalanishi mumkin: bir xildagi alomatlariga ega bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganda musbat raqam hosil bo'ladi, alomatlari turlicha bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganida manfiy raqam hosil bo'ladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida edi, bunday hodisalarning bo'lishi mumkin bo'lmas edi.

Tafakkur bilan nutq o'rtasida farq borligini shu faktdan ham bilish mumkinki, ayni bir fikrni grammatika tuzilishi turlicha bo'lgan turli tillarda (masalan, rus, o'zbek, xitoy va boshqa tillarda) aynan bir ma'no bildiradigan qilib ifodalash mumkin.

Agar til bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida edi, u holda hamma tillarda grammatika tuzilishi ham aynan bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak edi, yoki har qaysi millatda shu millat tilining grammatika tuzilishiga muvofiq ravishda, tafakkur formalarining tuzilishi ham turlicha bo'lishi kerak edi. Har bir xalqda o'ziga xos mantiq bo'lishi lozim bo'lib qolur edi. Lekin

bunday holda, turli millat odamlarining bir-birlarini tushunishlari mumkin bo'lmay qolur edi, aynan bir fikrni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish mumkin bo'lmay qolur edi. Til bilan tafakkurning bevosita aloqasi faqat tilning tafakkur uchun bo'lgan ahamiyatidagina ifodalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tafakkurning til uchun bo'lgan ahamiyatida ham ifodalanadi.

Tafakkurning taraqqiyot tarixida tilning roli qanchalik katta bo'lsa, tilning taraqqiyot tarixida ham tafakkurning roli shunchalik kattadir. Grammatika qonunlarini, formalarini va qoidalarini tuzishda va ularning takomillashib borishida tafakkur ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Har bir kishidagi tafakkurning o'sishi shu kishi nutqining o'sishi bilan bab-baravar bo'lganidek, shu kishi nutqining o'sishi ham undagi tafakkurning o'sishiga bog'liq bo'lgan. Grammatika formolari va qoidalarini o'zlashtirish jarayonining o'zi odamning o'z tafakkurini zo'r berib ishlatishini talab qiladiki, bu hammaga ma'lumdir.

Shunday qilib, tafakkur bilan nutq turli hodisalardir, lekin ayni vaqtda bu ikki hodisa bir-biri bilan chambarchas bog'langan, bir-birini taqozo qiluvchi va bir-biridan tashqarida voqe bo'lmaydigan va o'sa olmaydigan hodisadir. Nutq va tafakkur bir-biri bilan dialektik birlik asosida bog'langandir.

Nutq bilan tafakkurning birligini Pavlovning ikkinchi signal sistemasi to'g'risidagi ta'limoti ham isbotlab beradi, ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan bir-biriga o'zaro ta'sir qilgan holda nutqning ham, tafakkurning ham nerv-fiziologik negizini tashkil qiladi.

VI. NUTQ TURLARI.

Nutq, o'zining tashqi ifodalanish usuliga qarab og'zaki va yozma nutqqa ajralib qolmasdan shu bilan birga, qanday vazifani bajarishiga va sintaktik tuzilishining xususiyatlariga qarab ham bir-biridan farq qiladi.

Nutq o'zining bajaradigan vazifasiga qarab, ichki va tashqi nutqqa bo'linadi.

Ichki nutq

Ichki nutq shunday bir nutqdiki, uning yordami bilan fikrlar boshqa odamlarga ma'lum qilinmasdan oldin ichda ifodalanadi.

Ichki nutqning o'z xususiyatlari bor. Bu nutq, ko'pincha tovushlar ovoz chiqarib aytmaydigan nutqdir, bu nutq odam «o'z ichida gapiradigan» nutqdir. Ba'zan ichki nutq «tashqariga» chiqadi ya'ni tovushlar ovoz chiqarib aytiladi. Biror nimani fikr qilayotgan odam qandaydir qiyinchilikka uchrab qolganida, shuningdek, hissiyoti qattiq qo'zg'alish natijasida hayajonlanib ketganida yoki o'zining oldida boshqa odamlar bo'lmagan vaziyatda u, o'zi sezmagan holda, «ovoz chiqarib o'ylaydi» – ovoz chiqarib o'z-o'zi bilan gaplasha boshlaydi. Odam yakka qolib, o'z ichida o'ylab o'tirganida ko'pincha imo-ishora va mimikadan ham foydalanadi. Kichkina bolalar ko'pincha «ovoz chiqarib o'ylaydilar», gaplashib va harakat qilib turib fikr qiladilar.

Forma jihatidan ichki nutq ko'proq monolog tarzida sodir bo'ladi, ichki nutqni odamning o'z-o'zi bilan va o'zicha gaplashuvi deyish mumkin. Lekin ba'zan ichki dialog shaklida, xayoldagi suhbatdosh bilan gaplashish yoki munozara qilish tarzida ham sodir bo'ladi.

Sintaksis tuzilishi jihatidan ko'pincha ichki nutq qisqartirilgan, bo'lak-bo'lak gaplardan iborat bo'ladi. Ichki nutqda gapning faqat ayrim bo'laklarigina, asosan ega birmuncha aniq qilib ifodalanadi («ichdan, o'z-o'ziga» aytiladi). Ichki nutq ovoz chiqarib «aytib yuborilganida» ham o'zining shu xususiyatini saqlab qoladi. Masalan, poezddan kechga qolgan passajir vokzalga yaqinlasha turib soatga qaraydi va shu onning o'zidayoq, o'ziga kerakli poezdning ketgan yoki ketmaganligini o'zicha hal qilib, o'z fikrini ovoz chiqarib aytilgan «Eh, ketib qolibdi-ya!» degan so'z bilan ifodalab yuboradi. Bunda faqat kesimning o'zigina ifodalanadi. Lekin shu kishining ichki nutqida (ichida, o'z-o'zicha nutqida), albatta, gapning bo'laklari, boshqa so'zlar ham bo'ladi, faqat gapning shu bo'laklari unchalik shakllanmagan bo'ladi, shu sababli, gapning shakllanmagan shu bo'laklari darhol tashqariga chiqmaydi, eshittirilib aytila qolmaydi. Bu holda faqat birgina kesim bilan aytilgan fikr poezdga xuddi shu kishidek shoshilib kelayotgan va mana shunday shubhaga tushib qolgan boshqa kishilargagina tushunarli bo'ladi. Ichki nutqning to'liq bo'lmasligiga, bo'lak-bo'lak bo'lishiga sabab shuki, tafakkur ob'ekti va shu tafakkur sodir bo'layotgan vaziyat fikr qiluvchi kishining o'ziga ravshandir va to'liq gap bilan qayd qilinishini

talab etmaydi. Nutq tafakkur ob'ektida tasdiqlanadigan yoki inkor qilinadigan narsa ustidagina to'xtaladi.

Ichki nutq, odatda, ixtiyorsiz ravishda o'tadi. Bunda tafakkur jarayonlarining o'zi ixtiyoriy ravishda, ma'lum kuch sarflash yo'li bilan ham borishi mumkin. Lekin ixtiyoriy tafakkur jarayonining borishiga yordam bergan ichki nutq ixtiyorsiz ravishda o'z-o'zicha maydonga chiqadi deyish mumkin. Ichki nutq dialog shaklida sodir bo'lgan hollardagina ixtiyoriylik momentlari paydo bo'ladi. Bunday hollarda ichki nutq o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham tashqi nutq tuzilishiga yaqinlashib qoladi. Ichki nutqning xarakterli belgisi shuki, bunda tavushlarining artikulyatsiyasi ko'zga ko'rinmaydi, I. M. Sechenov buni quyidagicha tasvirlaydi: «Men fikr qilayotganimda juda ko'p vaqt og'zimni ochmay va yopib turib, gapira beraman, ya'ni og'iz bo'shlig'idagi til muskullari harakat qilaveradi. Biror fikrni, asosan boshqalarga o'qtirmoqchi bo'lib, ifodalashga uringan hollarning hammasida esa shu fikrni albatta pichirlab takrorlab turaman»¹. (Izbranno'e filosofskie i psixologicheskie proizvedeniya, Gospolitizdat, 1947, 142-bet).

Ichki nutqning ko'zga ko'rinmaydigan mana shunday artikulyatsiyasi borligi hozirgi vaqtda eksperimental yo'l bilan isbotlangan.

Tashqi nutq.

Tashqi nutq boshqa odamlar bilan aloqa qilishimizda foydalaniladigan nutqdir.

Bu nutq biron kishiga qaratilgan, biron nimani habar qiladigan nutqdir.

Tashqi nutqning o'zi ham og'zaki va yozma nutqqa bo'linadi.

Og'zaki nutq.

Og'zaki nutq – boshqa kishilar bilan bevosita qilayotgan aloqamizda foydalanilayotgan nutqdir.

Bu nutq odatdagi gaplashuv nutqidir. Bu nutq hamisha boshqa kishilarning eshitish organlari yordami bilan idrok qilishlari uchun mo'ljallangan «tovushli» nuqtadir. Shu sababli, odatda, og'zaki nutq ovoz bilan va (ba'zan) shivirlab aytiladi. Og'zaki nutq vaqtida, odatda, gapirayotgan kishi bu nutqni mimika, imo-ishoralar bilan ishlatadi.

Ozaki nutqning xarakterli xususiyati shuki, bu nutq suhbatdoshlar o'rtasida bo'ladi. Suhbatdoshning yoki suhbatdoshlarning bunday ishtirok qilishi ularning gapirayotgan kishining nutqiga diqqat qilib turishi, savollar berib turishi, so'z tashlab turishidan iborat bo'ladi; suhbatdoshlar gapirayotgan kishining fikriga e'tiroz bildiradilar, yoki bu fikrga o'zlarining rozi bo'lganliklarini izhor qiladilar, yohud shu fikrni kengaytiradilar.

Suhbatdoshlarning og'zaki nutqda qatnashishlari qay xarakterda va qay darajada bo'lishiga qarab, og'zaki nutq ikki shaklga bo'linadi. Bularning biri dialog nutq (dialog) va ikkinchisi monolog nutq - (monolog) deb aytiladi.

Ikki yoki ko'p suhbatdosh o'rtasidagi gaplashish tariqasida bo'ladigan nutq dialog deb aytiladi. Suhbatdoshlar navbatma-navbat gaplashaveradilar – biri so'raydi, biror narsani aytadi, boshqalar esa uni tinglaydilar, javob beradilar.

Odam bitta o'zi gapirsa-yu, boshqa kishilar bu gapga aktiv qatnashmay faqat uning nutqini tinglab tursalar, nutqning bu formasi monolog deb aytiladi. Masalan, lektorning, dokladchining nutqi, sudda, kengashlarda va boshqa shu kabi joylarda so'zlanadigan nutq, monolog nutqdir yoki monologdir.

Og'zaki nutq so'zlayotgan kishi o'z fikrini suhbatdoshlari to'g'ri tushunib olishiga harakat qiladi. Shu sababli, og'zaki nutqda egani ham, kesimi ham, aniqlovchi, to'ldiruvchi so'zlarni ham to'la aytishga to'g'ri keladi. Durust, ba'zi og'zaki nutq ham qisqartirilgan holda, ayrim gap bo'laklarini tushirib qoldirgan holda gapiriladi. Ba'zi hollarda gaplashuv, dialog ham faqat kesimlar bilangina ifodalanishi mumkin. Masalan, yarim kechada bir necha kishi gaplashib, tramvay kelishini kutmoqda, ularning hammasi tramvay keladigan tomonga ko'z tikib turibdi. Ular o'rtasida tahminan shunday gaplar bo'ladi: «Ko'rinyaptimi?»– «Yo'q, ko'rinmayapti». Oradan bir oz o'tgach: «Kelyaptimi?» – «Ha, kelyapti». Bu gaplar faqat kesimlarning o'zidagina iborat gaplardir. Ammo, shunday bo'lsa ham, gaplashayotgan kishilarning hammasi bir-birlarining fikrlarini tushunadilar.

Og'zaki nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lmasligiga avvalo sabab shuki, gap mavzui ham, shu gap sodir bo'layotgan vaziyat ham, odatda, gaplashib turgan kishilarga aniq va ravshandir. Shu sababli, og'zaki nutq, vaqtida gap bo'laklarining hammasini, ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi va hokazolarni gapda har safar to'liq aytishga hojat qolmaydi. Bundan tashqari, mimika va imo-ishoralar, intonatsiyalar, pauzalar, mantiqiy urg'ular va shu kabilar, xullas nutqimizni jonlantiradigan vositalarning hammasi og'zaki nutqni boyitadi. Jonli nutq tinglanibgina qolmasdan uni odamlar ko'rib ham turadilar, his ham qiladilar. Bunday nutq, ko'pincha, og'izdan chiqishi bilan oq tushunilaveradi.

Og'zaki nutq, ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy bo'ladi. Gapirayotgan kishi so'z va grammatika formalarini mahsus tanlamay, og'ziga kelganicha so'zlashsa, bu holda nutq ixtiyorsiz nutq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z so'zlari uchun alohida mas'uliyat sezib gapirganida, shu nutqni tinglayotgan kishi gapirayotgan kishi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lganida, bunday hollarda nutq ixtiyoriy xarakterga ega bo'lib qoladi. Masalan, o'quvchining o'z o'qituvchisi bilan gaplashayotgan vaqtidagi nutq mana shunday ixtiyoriy nutqdir. Bunday hollarda gapirayotgan kishi lozim bo'lgan so'zlarni tanlab, joy-joyiga qo'yib ishlatishga, grammatika qoidalariga rioya qilishga intiladi va harakat qiladi.

Dialog–ikki yoki bir necha odam o'rtasida bo'ladigan gapdir, bunda suhbatdoshlarning gapi bir-biriga bog'lanadi, ulanib ketadi ya'ni gaplashib turganlar bir-birlariga savol-javob qilib, bir-birlariga e'tiroz qilib gapni ulab, davom ettiradilar. Shuning uchun dialog ma'nosi bir-biriga ulangan nutqni ancha osonlashtiradi. Monolog nutq esa ancha og'ir ko'chadi. Monolog–gapirayotgan kishidan juda ko'p diqqat-e'tibor berishni talab qiladi gapirayotgan kishining faqat o'z nutqining mazmunigagina diqqat-e'tibor berib qolmay, balki, shu bilan birga, bu nutqning tashqi tuzilishiga ham, fikrlarni ifodalashda muayyan sistema, tartib bo'lishiga ham rioya qilishi lozim bo'ladi.

Monolog nutq tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqindir.

Og'zaki nutq (dialog ham, monolog ham), ichki nutq, singari, tafakkur qurolidir. Bunda boshqalar bilan gaplashish jarayonida gapirayotgan kishining o'z fikrlari ham o'ziga ravshan bo'lib qoladi.

Ko'pincha mana bunday bo'ladi: miyamizda paydo bo'lgan, lekin unchalik ravshanlashmagan fikr o'zimiz muhokama qilib ko'rishimiz va boshqalarga bayon qilishimiz jarayonida o'zimizga ham ravshan bo'lib qoladi,– pishib etiladi. Ba'zi bir fikrlarimizni pishitib etishtirishda, boshqalarning fikrini uqib bilib olish (tushunib olish) vaqtida biz ko'pincha bu fikrlarni go'yo biron suhbatdoshga aytayotgandek yoki o'z-o'zimizga ovoz chiqarib ifodalashimizning sababi ham ana shunda.

Bunday hodisalar ichki nutq bilan tashqi nutq, o'rtasida ajralish yo'qligini ko'rsatadi: fikrni nutq, bilan ifodalash faoliyatida hamisha ichki nutqdan tashqi nutqqa va aksincha, tashqi nutqdan ichki nutqda o'tish hollari bo'lib tu radi.

Yozma nutq.

Yozma nutqning xususiyati shuki, bu nutq bevosita aloqa bog'lash vositasi bo'lmasdan, balki, ko'pincha, boshqa vaziyatda, boshqa bir joyda turgan yoki turishi mumkin bo'lgan odamlar bilan aloqa bog'lash vositasidir. Masalan, biz o'z do'stimizga yoki qarindoshimizga xatimizda yozib yuborgan habarimizni u ehtimolki bir kundan keyin, ikki kundan keyin, bir haftadan keyin, boshqa shaharda yoki boshqa qishloqda o'qib bilishi mumkin. Biz bundan yarim yil, bir yil, hatto bir necha o'n va yuz yil muqaddam yozib qoldirilgan kitoblarni o'qib, shu kitoblardagi bilimlarni bilib olamiz.

Yozma nutq ham monolog shaklida va dialog shaklida bo'ladi. Masalan, ilmiy asarlar hamisha deyarli monolog shaklida yoziladi. Badiiy-adabiy asarlar dialog shaklida ham, monolog shaklida ham yoziladi. Ba'zan-oddiy maktublar ham dialog shaklida yoziladi, shu maktubni yozayotgan kishi uni o'qiydigan kishini tasavvur qilib, unga maktubda o'zi savollar beradi va shu savollarga o'zi javob qaytaradi.

Sintaksis jihatidan qaraganda yozma nutq eng to'liq va mukammal nutqdir. Har bir kishi oddiy maktubni yoki ilmiy maqolani yozayotganida grammatika qoidalariga, og'zaki nutqdagiga

qaraganda, ko'proq rioya qiladi. Yozma nutqda gap-bo'laklaridan biri tushib qolsa, bu yozma nutqini o'qigan kishilar uni qiynalib tushunadilar yoki butunlay tushunolmaydilar. Yozma nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lishi shuning uchun ham zarurki, og'zaki nutq uchun xarakterli bo'lgan mimika, imo-ishoralar, intonatsiyalar va boshqa shu kabi qo'shimcha elementlarni yozma nutqda ishlatib bo'lmaydi.

Yozma nutq, asosan, ixtiyoriy nutq, bo'ladi. Maktub, doklad, maruzalar va boshqa shu kabilarni yozayotgan kishi so'zlarni ongli ravishda tanlaydi, gaplarni yaxshiroq, qilib tuzishga intiladi. Ko'pincha o'z fikrlarimizni o'qiydigan kishilarga so'zlar vositasi bilan g'oyat ravshan va tushunarli qilib ifodalamoq uchun ancha-muncha kuch sarflashimiz lozim bo'ladi.

Yozma nutq fikrlarimizni ifodalab berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutqda fikrning mazmuni va formasidagi ayrim kamchiliklar ochiq ko'rinib qoladi va fikrning o'zi mazmun va forma jihatidan eng ravshan, aniq, qilinib ifodalanadi. Shuning uchun ham biz aqliy ish bilan shug'ullanayotganimizda, biror masalani hal qilganimizda yoki tayyor bilimlarni o'zlashtirayotganimizda ish natijasini yoki olgan bilimimizni ko'pincha, xatga yozib qo'yamiz, ba'zan esa bir necha marta ko'chirib yozamiz. Shu sababli, har xil yozma ishlar – hikoya qilib yozib berish, insho yozish, konspekt olish – tafakkurning o'sishi uchun katta ahamiyatga egadir. Shu bilan birgalikda, yozma nutqni egallash kishining og'zaki nutqini takomillashtirishga ham yordam beradi, natijada og'zaki nutq, o'zining lug'at sostavi jihatidan boyroq bo'lib qoladi, grammatika jihatidan to'g'riroq ifodalanadigan bo'ladi, ancha muntazam va sistemaga tushgan nutqqa aylanadi. Mana shuning o'zi og'zaki nutq bilan yozma nutq hamisha bir-biri bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Og'zaki nutq bilan yozma nutq o'rtasida o'rtacha joy oladigan nutqlar borki, bu nutqlar monologning alohida turlaridir. Og'zaki dokladlar; lektsiyalar, nutqlar, o'qituvchining darsni tushuntirib berishi va boshqa shu kabilar monolog nutqning mana shunday alohida turlaridir. Bu nutqlar o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqinroqdir: odatda, lektsiya, doklad qilmoqchi, nutq so'zlamochi, dars bermoqchi bo'lgan kishi-buning uchun tayyorgarlik ko'radi. Mana shu tayyorgarlikning o'zi, ko'pincha, qilinadigan dokladlarni, lektsiyalarni va boshqa shu kabilarni oldin yozma bayon qilishdan iborat bo'ladi. Ammo bu nutqlar amalga oshirilish texnikasi jihatidan, ko'pincha (agar yozilgan materialni o'qib berilmasa), og'zaki nutqqa yaqinlashadi. Bunday hollarda bu xildagi nutqlar o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham og'zaki nutqda yaqinlashadi. Odatdagi og'zaki gaplashuv nutqida bo'lganidek, monolog nutqning bu turlarida ham mimika, imo-ishoralar, intonatsiya va boshqa shu kabilardan foydalaniladi. Shu sababli, bu xil nutq o'zining «jonli» bo'lishi jihatidan ham og'zaki gaplashuv nutqiga yaqinlashadi.

Aktiv va passiv nutq.

Nutq vositasi bilan bog'lanadigan aloqada hamisha ikki yoki bir necha kishi ishtirok etadi, bulardan bittasi biron narsani yo og'zaki, yoki yozma bayon qiluvchi kishi bo'lsa, qolgani, yoki qolganlari shu nutqni idrok qiluvchi – eshituvchi yoki o'quvchi kishi, yoki kishilar bo'ladi. Shuning uchun ham nutqni aktiv nutq va passiv nutq deb ajratiladi.

Biz biror narsani ifodalab, boshqa kishilarga og'zaki yoki yozma bayon qilsak, bizning bu nutqimiz aktiv nutq deb ataladi. Aktiv nutq biror narsa gapirayotgan va yozayotgai kishining nutqidir. Shuningdek, kishi biror shaxsga maktub yozayotgan, olim maqola, kitob yozayotgan, yozuvchi o'zining adabiy asarini yaratayotgan vaqtidagi nutq ham aktiv nutq bo'ladi.

Boshqa birovning aktiv nutqini idrok qilish va tushunish jarayoni passiv nutqdir. Gapirayotgan kishining so'zini tinglab turgan yoki yozilgan narsani o'qiyotgan kishi boshqa bir kishining aktiv nutqini o'zicha takrorlagandek bo'ladi. Masalan, o'qituvchi darsni tushuntirib berayotganida, o'quvchilar esa uning darsini eshitayotganlarida o'qituvchining nutq aktiv nutq bo'ladi, o'quvchilarning shu nutqni idrok qilish, ya'ni tushunish jarayoni esa passiv nutq bo'ladi.

Boshqa birovning nutqini, shu nutq so'zlanayotgan tilni o'zimiz bilganimiz taqdirdagina bu nutqni idrok qilishimiz va o'zlashtirishimiz mumkin. Ammo shunda ham o'sha nutqni idrok qilishimiz hamisha bayon qilinayotgan nutqqa aynan teng va muvofiq bo'lavermaydi. Ba'zan boshqa bir kishining nutqini tushunmaslik, bu nutqni bir tomonlama, noto'g'ri tushunish, so'z

illyuziyalari va boshqa shu kabilarning hosil bo'lishiga sabab ham shudir. Passiv nutqning bu hususiyatlari idrok qilayotgan kishining aqli qay darajada etukligiga bog'liq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z nutqining mazmunini va formasini shu nutqni tinglovchilarning qay darajada idrok qilishini ko'zda tutib tuzadi. Chunonchi, o'qituvchi o'z nutqining o'quvchilar qanchalik tushuna olishini nazarda tutib, so'zlayotgan nutqini shunga qarab tuzadi.

Har bir kishi passiv nutqni, aktiv nutqqa qaraganda, birmuncha oldinroq egallaydi. Yosh bola oldin kattalarning gapini tushunadigan bo'ladi, so'ngra o'zi ham tilga kirib, gapira boshlaydi. Xuddi shuningdek, boshqa bir tilni o'rganish vaqtida o'rganilayotgan tilda aktiv nutqni egallash passiv nutqni egallashga qaraganda birmuncha keyinda qolib boradi.

VII. NUTQNING O'SISHI.

Bolalar, odatda ikki yoshga o'tganida, o'rta hisobda o'n etti-o'n sakkiz oylik bo'lganida aktiv nutq egallay boshlaydilar. Bolaning nutqi egallash vaqtigacha bo'lgan davrni va shu davrdagi o'sib borish vaqtini uning tili chiqmagan davri yoki til chiqmagan bosqich deb aytiladi. Bolaning o'sishidagi bu davr nutqni egallashga tayyorgarlik davri bo'ladi.

Tayyorgarlik davri.

Bola nutqi o'sishining tayyorgarlik davrida uchta bosqich: chinqirish bosqichi (ingalash), guvrash bosqichi, til chiqa boshlash bosqichi borligini ko'rish mumkin.

Ma'lumki, chaqaloq tug'ilgan paytdan boshlab, chinqira boshlaydi: u yig'laydi. Chaqaloqning chinqirib yig'lashi uning o'zini bezovta qilayogan organik va tashqi qo'zg'ovchilarning ta'siriga – ochlikka, og'riqqa, sovuqqa, tagi ho'llikka va shu kabilarga bo'lgan reaksiyasidir. Chaqaloqlarning chinqirib yig'lashi ularning o'sishida ijobiy ahamiyati ham bor: chinqirib yig'lash tufayli chaqaloqning nafas olish va nutq apparati o'sadi va mustahkamlanadi. Shu sababli, bolalarning chaqaloqlik vaqtidagi chinqirib yig'lashlari keyinchalik ular nutqning o'sishi uchun zarur shartlarning biridir.

Chaqaloq ikki yo uch oylik bo'lganida, odatdagi chinqirib yig'lashdan tashqari «a», «u», «guguv», «ruv-ruv», «ga», «agu-guv», «bu» va boshqa shu kabi tovush birikmalarini chiqara boshlaydi. Bu tovushlar guvrashning boshlanishidir. Bu xil tovushlarni chaqaloq yayrab yotganida chiqaradi: chaqaloqqa go'yo o'z nutqi apparati bilan «o'ynashayotganidan» huzur qilgandek bo'lib, shunday tovushlarni chiqarayotgandek ko'rinadi. Bu vaqtda chaqaloq tovushlarga taqlid qilishni hali bilmaydi. Chaqaloqning mana shunday ayrim tovushlar chiqarishi uning nutq apparatini o'stiradi, mustahkamlaydi, shuningdek unda bir ancha yangi tovushlar hosil bo'ladi.

Bola uch-to'rt oylik bo'lganida u til chiqara boshlaydi. Chaqaloqda, masalan, «buv-va», «nan-nan-nan», «gi-gi-gi», «dad-dad-da» va boshqa shu kabi tovush birikmalari paydo bo'ladi.

Bolaning til chiqarishida boshqa odamlar nutqining ta'siri sezila boshlaydi. Go'dak tevarakatrofdagi kishilarning nutqini eshitib, shu nutq tovush birikmalariga o'zi anglamagan holda taqlid qila boshlaydi. Gung (kar-soqov) bolalarda ham qichqirish va guvrash bo'ladi, lekin faqat normal bolalargina til chiqara boshlaydi. Bolalarning til chiqara boshlashi nutqning o'sishi jarayonida tayyorgarlik rolini o'ynaydi: til chiqara boshlash vaqtida tovushlar va bu tovushlar birikmasi hosil bo'ladi, nutq apparati mustahkamlanadi.

Bolalar etti-sakkiz oylik bo'lganida ularning boshqalardan eshitgan so'zlari bilan shu so'zlarda ifodalangan narsalar o'rtasidagi dastlabki bog'lanishlar ham hosil bo'ladi. Bolalar o'zlariga aytilgan so'zga javoban harakat qiladilar. Masalan, «tik-tak» deyilgan vaqtda bolaning ko'zi soatga buriladi, «aya» degan so'zni aytganimizda bola boshini onasi tomonga buradi, Bu – passiv nutqni egallashning boshlang'ichidir.

Keyinroq bola to'qqiz yoki o'n oylik bo'lganida, o'zi og'zidan chiqarayotgan tovushlar birikmasini ma'lum bir narsa bilan bog'laydi. Chunonchi: bola soatga qarab «tik-tik» deb ayta boshlaydi. Bola bu tovush birikmasini taqlid yo'li bilan aytadi, lekin shu tovush birikmalarining o'zida aktiv nutq boshlang'ichi borligini ko'rish mumkin.

Yasli yoshidagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutqning o'sishi.

Bola tovushlarni birga qo'shib, narsalarning nomini va o'z fikrlarini ifodalashga qadam qo'yishidan boshlab, u tom ma'nosi bilan nutqni egallay boshlaydi.

Abstraktsiyalashga va umumiyashtirishga imkon beradigan ikkinchi signal sistemasi o'sa borishi bilan ma'noli nutq paydo bo'la boshlaydi.

Tarbiyaning belgilovchi ta'siri ostida tafakkur o'sa boshlaydi va shu bilan chambarchas bog'langan holda nutq ham o'sadi.

Nutqning fonetika (tovush) jihatidan o'sishi.

Bola tilga kira boshlagan dastlabki paytlarda u nutq tovushlarini hali mukammal ayta olmaydi. Bolalar ba'zi tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladilar. Masalan, r – o'rniga l, sh o'rniga s, k o'rniga t tovushini talaffuz qiladilar. Masalan, oyoq degan so'zni oloq,, Karim o'rniga Tayim, qand o'rniga ant, osh o'rniga os, Raxim o'rniga Layim deydilar va hokazo. Ko'pincha so'zlardagi ayrim tovushlarni va hatto butun-butun bo'g'inlarni tushirib qoldiradilar, masalan,– ber deyish o'rniga be, olib kel deyish o'rniga opte deb aytadilar va hokazo. Ko'pincha tovushlarning o'rnini almashtirib yuboradilar, masalan, holva o'rniga havla, saryog' o'rniga sayroq deydilar va hokazo.

Endi tili chiqib kelayotgan bolalar nutqining fonetik jihatdan to'liq bo'lmasligining (nutq tovushlarini to'la ajrata olmaslikning) sababi shuki, bunday bolalarda nutq (artikulyatsiya) apparati etarli sur'atda o'smagan bo'ladi. Shuningdek, bunga yuksak nerv faoliyatining o'sishidagi xususiyatlar ham sabab bo'ladi. Fonetika kamchiliklariga yana bir sabab shuki, bola ayrim so'zlarda o'zi idrok qilayotgan tovushlarni hali etarli farq qila olmaydi, umumiyashtira va so'z tarkibiga kirita olmaydi.

Bola, besh yoshga to'lib, olti yoshga o'tganida, odatda, u o'z ona tilining fonetikasini egallab oladi.

Ba'zan tovushlarni talaffuz etishdagi nuqsonlar maktab yoshidagi bolalarda ham uchraydi. Bu nuqsonlar ayrim hollarda nutq apparatining nuqsonlariga bog'liq bo'ladi. Bunday hollarda nutqni to'g'irlamoq uchun mutaxassis vrachga murojaat qilmoq kerak. Ko'pincha esa noto'g'ri tarbiya bola nutqidagi mana shunday fonetika nuqsonlarining ancha vaqtgacha saqlanib qolishiga sabab bo'ladi. Katta yoshdagi kishilarning o'zlari ham juda ko'p hollarda bolalarning chuchuk tiliga taqlid qilib, xuddi shu bolalardek, fonetika jihatidan nuqsonli til bilan gaplasha boshlaydilar va bolalarning nutq tovushlarini talaffuz qilishidagi kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatmaydilar. Natijada bolalarning, nutqidagi kamchiliklar ularda qattiq o'rnatilib qoladi. Bolalarning nutqi to'g'ri o'sib borishi uchun bolalar bilan va bolalar oldida to'g'ri gapirish va ularning nutqidagi kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatib turish kerak. Bunday qilinganda bolalarning nutqi hamisha nazorat qilinib turadi, bolalar kattalarning to'g'ri nutqiga taqlid qilishga intiladilar, shu tariqa, o'z nutqlaridagi kamchiliklarni ham tez to'g'rilab va tuzatib oladilar.

Bolalar nutqida lug'at sostavining oshib borishi. Bolalarning tili chiqqanidan boshlab, ularning o'z nutqlarida foydalanayotgan so'zlar tez ko'paya boshlaydi. Ayni bir yoshdagi bolalarda so'z boyligi turlicha bo'ladi. Masalan, ba'zi psixologlarning qilgan hisoblarga qaraganda, ikki yashar bolalarning so'z boyligi 250–400 so'zga etadi, bolalar etti yoshga etganlarida ulardagi so'z boyligi 3000–3500 ga boradi, Shved tadqiqotchisi Togd Ergazmning aytishiga qaraganda, to'rt yoshli bolani dunyoda eng «mahmadona» odam deyish mumkin, bu yoshdagi bola so'zlarni xuddi o'yinchoqlar bilan o'ynaydi. Organizmning qilgan hisobiga qaraganda shu yoshdagi bola har kuni 12 mingga yaqin so'z gapiradi, vaholanki u tushunib ishlatgan so'z 920 tadan oshmaydi. Shu olim to'rt yoshdan olti yarim yoshgacha bo'lgan 156 bolani tekshirib chiqib, quyidagi xulosalarga keldi: bola bir yoshga etganida uch so'z gapirsa, yarim yildan keyin 26 so'z gapiradigan bo'lib qoladi. Bola to'rt yoshdan to'rt yarim yoshga etguncha uning so'z boyligi ko'payib, (lug'at boyligi) 920 tadan 1240 taga etadi. Olti yarim yashar bolalar gaplashganda 2000 so'zdan foydalanadi, ammo 6000 so'zning ma'nosini biladi.

Ayni bir yoshdagi bolalarning so'z boyligi shu bolalar, asosan, qanday muhitda (qanday oilada, yaslida, bolalar boqchasida) tarbiyalanganligiga, shuningdek, har bir bolaning o'sishidagi o'ziga xos xususiyatlarga ham bog'liq bo'ladi. N, A. Tix o'z tadqiqotlarida shuni aniqlaganki, tevarak-atrofdagi odamlar bilan kamroq so'zlashadigan bolalar ikki yoshga etganida nutqida ishlatadigan so'z boyligi o'rta hisobda 26 so'zdan iborat bo'ladi, uch yoshga etganida esa ularning nutqidagi so'z boyligi 195 taga etadi. Tevarak-atrofdagi odamlar bilan doimiy gaplashib turish sharoitida

tarbiyalangan bolalarnig nutqidagi so'z boyligi esa ular ikki yashar chog'ida 285 taga, uch yashar chog'ida esa 2050 taga etadi. Bolalarda so'z boyligi ko'paya borgan sari ular nutqining semantik jihati ham rivoj topaveradi, so'zlarning ma'nosini tushunishlari ham rivoj topaveradi. Bolalar o'z nutqlarini o'sib borishining dastlabki bosqichlarida, ko'pincha, so'zlarni noto'g'ri ma'noda ishlatadilar. Ko'pincha bola tasodifiy belgilariga qarab, ba'zi so'zlarga butunlay boshqacha ma'no beradi.

Chunonchi, supurgi bilan polni supurayotgan ikki yashar qizdan «Nima qilayotibsan?» deb so'ralganida, u «changitayotibman» deb javob bergan. «Nega changitayotyabsan?», «Toza bo'lsin, pol iflos», ya'ni «Polning iflosini tozalamok, uchun changitayotibman» deb javob bergan. Bu qizcha changitish so'zini «supurish» ma'nosida ishlatgan. Keyin ma'lum bo'lishicha, qizcha onasiga taqlid qilib, supurgi bilan supura boshlaganida onasi hamisha «Changitma, changitma» deb uni koyib, qo'lidan supurgini olar ekan. Shu sababli, qizchada changitish degan so'z supurish degan noto'g'ri ma'noda o'rtnashib qolgan.

Dastlab bola bir so'zni faqat bitta narsaning ifodasi deb va bir ma'nodagina tushunadi. Chunonchi, u stol degan so'zni faqat o'zi bilgan bitta stol deb, piyola deganda o'zi-o'zining piyolasini tushunadi. Lekin bola so'zlarning umumiyashtirilgan ma'nosini juda barvaqt (ikki yoshga kirganidan boshlab) egallay boshlaydi. Bir so'z bilan bir-biriga o'xshash ko'p narsalar ifodalana berganligi va shu so'z qayta- qayta shu ma'noda takrorlana berganligi ta'sir qilib, shu tufayli, bolada so'zlarning umumiyashtirilgan ma'nosini tushunish o'sa boshlaydi. Nutq orqali aloqa bog'lash tufayli, bola, masalan, bitta stolning o'zigina emas, balki hamma stolning ham stol deb aytilishini, piyola deb bitta piyolaning o'zinigina emas, balki hamma piyolalarning ham aytilishini bilib oladi. Shu tariqa, bolaning nutqi o'sa borishi, o'z atrofidagi kishilarning tilini o'zlashtira borishi bilan unda faqat narsalar to'g'risida idrok va tasavvurlar paydo bo'lib va o'sibgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchadar ham hosil bo'la boshlaydi.

Bolalar nutqi grammatika tuzilishining o'sishi.

Tilga kira boshlagan bola o'z nutqida dastlab, bosh kelishikda keladigan bir necha otlarni va infinitiv hamda buyruq formada keladigan ba'zi fe'llarni ishlatadi.

Bolalarning dastlabki gaplari bir so'zdan iborat buladi. Shu bilan birga, bolaning aytgan bitta so'zi – gapi bir necha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Masalan, bola: sut (shut) deyar ekan, bundan: «Sut ber», «Sut ichaman», «Ana sut» degan va boshqa shu kabi ma'nolarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, bola: mushuk deyar ekan, bu bilan: «mushuk meni timdaladi», «mushukni menga ber», «mushuk bilan o'ynayotibman» degan gaplarni aytayotgan bo'lishi mumkin.

Bolalarning tili chiqishining mana shu dastlabki bosqichida ba'zan ularning gapi bir necha (ikki-uch) so'zdan iborat bo'lishi mumkin. Lekin bu so'zlar biriktiruvchi yuklamalar yordami bilan yoki shu so'zlarning formasini o'zgartirish yo'li bilan bog'lanmagan bo'ladi. Masalan, bola qo'lga qog'oz ushlab olib onasiga; «Sulat, qaypoq», deb murojaat qiladi. Bolaning onasi ilgari unga shunaqa qog'ozga surat solib bergan, yoki qog'ozdan qalpoq yasab berganligi uchun ham, u bolasining nima demoqchi bo'lganini tushunadi. Bola «Oyi, menga qog'ozdan qalpoq qilib ber, qog'ozga chizib ber» degan ma'noni ifodalab, keyinchalik uzun gapni ikkita so'z bilan aytib qo'ya qoladi, ya'ni: surat, qalpoq.

Bola bir yoki bir necha so'zdan iborat gapni aytish bilan o'z fikrida bo'lgan va aytmoqchi bo'lgan narsasini qo'l yoki imo-ishora bilan ko'rsatib berganidagina bolaning oldida turgan kishilar uning mana shu chala-chulpa gapini tushunishlari mumkin. Tilga kirgan bola bilan bir vaziyatda turgan vaqtingizdagina uning gapini tushunish mumkin.

Lekin bola bir yarim yoshga to'lgandan keyin, ayniqsa uch yoshga qadam qo'yganda ona tilining grammatika tuzilishini egallay boshlaydi.

Bola oz va ko'p tushunchasini juda erta farq qila boshlaydi. Bola ikki yoshga to'lgunicha katta va kichik tushunchasini ham farq qila boshlaydigan bo'lib qoladi (aka, opa, «ninni», uka). Shuningdek, bola kelishiklarni ham juda erta (ikki yoshgacha) farq qila boshlaydi. Ammo karatkich kelishigi urnida, ko'pincha, tushum kelishigi ishlatadi (bizni uyimiz). Bolalar bu yoshda fe'llarni shaxs va zamon e'tibori bilan ham birmuncha to'g'ri ishlatadigan bo'lib qoladi. Bolalar buyruq fe'lini ancha tez va barvaqt o'zlashtirib oladilar.

Bola ikki yoshga to'lib, uch yoshga o'tganida sodda gaplarni to'g'ri tuzib gapirishni o'rganadi. Bola: «Sut ber». «Bobov suyak eydi», «Surat kilib ber», «Uyqim keldi» deb gapiradigan bo'lib qoladi. Endi bola nutqi bevosita o'zi turgan vaziyatdan tashqaridagi narsalar, shu paytdagi biron ish-harakat bilan bevosita bog'lanmagan narsalar haqida ham gapira boshlaydi, ya'ni o'zi bevosita ko'rib turmagan narsalar to'g'risida gapira boshlaydi.

Bu xildagi nutq esa tasavvurlarga asoslanib fikr qilishning ifodasidir.

Ikki yarim yoshdan besh yoshgacha bo'lgan bolalarning o'zicha so'z yasay boshlashi maktabgacha tarbiya yoshida bo'lgan bolaning kattalardan eshitgan so'zlarinigina takrorlab qolmasdan, balki, shu bilan birga, grammatika formalarini haqiqatdan egallay borganliklarni ko'rsatuvchi belgidir. Bu so'z yasash shundan iborat bo'ladiki, shu yoshdagi bolalar o'zlari bilgan so'zlarning shakllariga o'xshatib so'z tuza boshlaydilar: «non»—«nanna», «osh»—«oshsha», «u erga»—«o'ttaga» va hokazo.

Bolalar to'g'ri tarbiyalanib borganlarida, ayniqsa maktabgacha tarbiya yoshiga etganlarida, ularda tilning grammatika formalarini amaliy ravishda egallash juda tez qadam bilan olg'a qarab boradi. Shu yoshda bolalar murakkab gap sintaksisini ham egallab oladilar. Bolaning nutqida biri-biri bilan bog'langan qo'shma gaplar paydo bo'ladi. Bolalarning nutqda sodda gap, bosh gap, ergash gap va hokazolar aniq, ko'rina boshlaydi. Ularning nutqlarida murakkab gaplar ishlatiladi. Bu gaplarda biror sababiyat, maqsad, xulosa, izoh, shart va shu kabilar aks ettirila boshlaydi. Nutqning tuzilishidagi bu murakkab formalar tafakkurning murakkabroq formalari o'sib borishiga bog'liqdir. Bolalarda nutq o'sishining ana shu bosqichida hodisalarning sabablari va bir-biriga bog'lanishi to'g'risida turli savollar tug'ila beradi. Shu yoshdagi bolalar kattalardan muttasil: «Nega?», «Nima uchun?» deb suray beradilar.

Bola etti yoshga etganida og'zaki nutqning grammatikasini amaliy yo'l bilan egallab oladi deyish mumkin. Bolaning nutqni ana shunday amaliy egallab olishi keyinchalik savod chiqarish va tiliing grammatikasini o'rganishga imkon beradi.

Maktabda ta'lim jarayonida nutqning o'sishi.

Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabda o'qishi ayniqsa katta rol o'ynaydi.

Bola maktabga kirmasdan oldin o'zi qanday gapirayotganligi ustida o'ylab o'tirmasdan, o'z nutqidan aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi.

Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilm bo'lib qoladi. Maktabda o'qiyotgan bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanish natijasida, o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq sur'atda ongli ravishda tuzishni o'rganadi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihati aniqlanadi, nutqning morfologiya jihati to'g'ri bo'lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi ancha takomillashadi.

Nutqning ayrim jihatlariga xos bo'lgan bu sifatlar faqat grammatikani o'qib o'rganish natijasidagina o'sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o'qitilayotgan boshqa fanlarning ta'siri ostida ham o'sadi.

Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bilan shug'ullanish jarayonida o'quvchi nutqining lug'at boyligi boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so'zning, har qaysi terminning ma'nosi aniqlanadi. Adabiyot darslari bilan shug'ullanish o'quvchilar nutqining o'sishiga ayniqsa katta ta'sir qiladi. O'quvchilar adabiyot darslarida to'g'ri tuzilgan nutqning eng yaxshi na'munalari bilan tanishadilar.

Tilga doir mahsus mashg'ulotlarda, shuningdek, boshqa fanlarni o'qitish vaqtida, o'qituvchilar o'quvchilar oldiga o'z nutqlarini muayyan talablarga javob beradigan qilib tuzish, masalan, muayyan savolga to'liq va keng javoblar berish, muayyan reja asosida hikoya qilib berish, bir narsani hadeb takrorlay bermaslik, ravon tuzilgan, to'liq gaplar bilan to'g'ri gapirish va boshqa shu kabi vazifalarni qo'yadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. O'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganib oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o'rganadi. Kitob o'qish va ayniqsa o'zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalab, bayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallamoq uchun katta ahamiyatga egadir. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to'liq tushuntirib berish zarurligi

o'quvchini o'zi yozayotgan narsaning mazmunigagina diqqat berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'zining qanday qilib yozayotganiga ham e'tibor berishga majbur qiladi, uni o'zi yozgan fikrni qayta-qayta o'qib, o'z nutqini analiz qilib ko'rishga majbur qiladi. O'quvchi yozib bayon qilayotgani-da, ko'pincha, bu ishini bir necha marta qayta ko'rib chiqishga, o'zgartirishga, to'ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga majbur bo'ladi.

O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o'zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'z fikrining «qanday til» bilan bayon qilinganiga qarab ham baho berilishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o'z nutqini grammatika va logika talablariga muvofiq keladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og'zaki nutqni va ayniqsa monolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchi darslarni tayyorlayotgan vaqtda shu darslarni kitobdan o'qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o'qigan narsalarini kitobni yopib qo'yib, o'ziga yoki yonidagi sherigiga so'zlab ham beradi. Bunday hollarda o'quvchi o'zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to'g'ri rioya qilgan holda ayniqsa tushunarli qilib og'zaki gapirib berishga intiladi. O'qituvchi o'quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kifoya qilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o'quvchi yaxshi biladi.

O'quvchi ovoz chiqarib, aynan, yoki o'z so'zlari bilan takrorlash yo'li bilan o'zining artikulyatsiya apparatini mashq qildiradi, o'z nutqining qay darajada to'g'riligini nazorat qiladi, shu bilan birga o'zi o'zlashtirgan bilimlarning to'g'riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o'quvchi nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki o'qituvchining nutqi o'quvchilar uchun namunali nutq, hisoblanadi. Shu sababli, har bir o'qituvchi o'quvchilar nutqini o'stirishga intilib, o'zi ham o'z nutqini takomillashtirish ustida to'xtovsiz va tinmay ishlashi lozim.

Mazmunli, to'liq fikrli, to'g'ri tuzilgan va uslub jihatidan chiroyli bo'lgan nutqni o'stirish maktabda bolalarning o'qitish sohasida qo'yilgan muhim vazifalarning biridir.

X BOB

DIQQAT

I. DIQQAT TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA.

Biz bundan oldingi boblarda aqliy faoliyatning ayrim turlarini bayon qilganda diqqatning ahamiyati haqida gapirib o'tgan edik. Aqliy faoliyatning barcha turlarida diqqat ishtirok qiladi. Bizning ish-harakatlarimiz ham diqqat ishtiroki bilan sodir bo'ladi.

Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ektga aktiv qaratilishini aytamiz; biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, uy va fikrlarimiz diqqatning ob'ekti bo'la oladi.

Diqqat paytida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishidan iboratdir; bunda go'yoki ong doirasi anchagina tig'izlanadi. Ana shunday torayish va tormozlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqinlashadi. Ongning eng tormozlangan va binobarin eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (ya'ni markazi) deb ataladi. Ana shu fokusga tushgan barcha narsalar (idrok qilinayotgan predmetlar, tasavvurlar, fikrlar) juda to'la, yorqin hamda juda aniq aks ettiriladi.

Diqqatga hamma vaqt u yoki bu darajadagi faollik xosdir. Bunday faollik ongning bir nuqtaga to'planishining kuchayishi va ma'lum vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning aktiv yo'naltirilishini saqlab turishdan iboratdir.

Diqqatimiz qaratilgan ob'ektlar ongimizning to'plangan «zonasida» juda aniqlik va yaqqollik bilan aks ettiriladi. Bu erda yana shuni ham nazarda tutish kerakki, diqqat – idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq singari alohida psixik protsess emas. Diqqat hamma psixik jarayonlarda ko'rinadi. Biz «shunchaki» diqqatli bo'la olmaymiz, balki biz diqqat bilan idrok qilamiz

(qaraymiz, eshitamiz), diqqat bilan esda olib qolamiz, o'ylaymiz, diqqat bilan muhokama yuritamiz, gaplashamiz. Diqqat aqliy jarayonlarning sifatini ta'minlaydigan ichki faollikdir. Diqqat har qanday faoliyatning zaruriy shartidir. Mana shu hol frantsuz olimlaridan Kyuveni o'z zamonasida geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashga undagan edi. Masalan, u Nyutonning genialligi diqqatining kuchi va barqarorligidadir, deb ko'rsatadi. Nyutonning o'zi «Siz butun dunyo tortilish qonunini ochishga nima tufayli muyassar bo'ldingiz» deb berilgan savolga – «Fikri-zikrim doimo shu masalaga qaratilganligidan muyassar bo'ldim», deb javob bergan.

Albatta, diqqatga bunday baho berish uning ahamiyatini haddan tashqari oshirib ko'rsatishdir. Lekin bu baho diqqatning inson faoliyatining barcha turlari uchun ahamiyati katta ekanligini ko'rsatib beradi. Darhaqiqat, o'tin yorish, er chopish kabi eng oddiy ishlarni ham, mashinalar bilan ishlash, ilmiy tekshirishlar olib borish kabi eng murakkab ishlarni esa diqqatning ishtirokisiz bajarib bo'lmaydi.

Diqqat o'qish ishining ham zaruriy shartidir. O'quvchilarning dars materiallarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirishlari, dastavval diqqatning mavjud bo'lishiga bog'liqdir. K.D.Ushinskiyning aytishicha: «Diqqat ruhiy hayotimizning, shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi». (Pedagogika kursi programmasining proekti. «Sovet pedagogikasi», 1938 y. №5, 109-bet).

Ayrim o'quvchilarda uchraydigan o'zlashtira olmaslik holatining sababini avvalo ular diqqatining etarli emasligidan qidirish kerak. Xotiraning bo'shligi, o'quv materiallarini o'zlashtirishning bo'shligi, asosan, diqqatning bo'shligidan kelib chiqadi.

Mana shuning uchun ham pedagog o'qitish ishida yuksak muvaffaqiyatga erishishni istar ekan, o'quvchilar diqqatini va, xususan, eng barqaror va eng kuchli diqqatini uyushtirish hamda tarbiyalash haqida jon kuydirishi lozim.

II. DIQQATNING FIZIOLOGIK ASOSLARI.

Diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi «optimal qo'zg'alish nuqtasi» tashkil qiladi. Bunday joyni yaqqol qilib ko'rsatish uchun I. P. Pavlov shunday tasvirlaydi:

«Agar bosh suyagiga qaraganda uning ichidagi miya ko'rinadigan bo'lsa, agar katta miya yarim sharlarida optimal qo'zg'alish uchun eng yaxshi sharoit tug'ilgan nuqtasi yiltillab ko'rinadigan bo'lsa edi, ongi sog'lom bo'lib, bir narsani o'ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda, uning miyasining katta yarim sharlarida juda g'alati jimjimador forma bo'lib, surati va hajmi har lahzada bir o'zgarib, turlanib, jimir-jimir qilib turuvchi yorug' narsaning u yoqdan-bu yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bu yorug' narsa atrofidagi boshqa erlari birmuncha xira tortib turganini ko'rar edi». (Polnoe sobranie sochineniy, III tom, 1-kitob, 248-bet).

Optimal qo'zg'alish nuqtasi manfiy induksiya qonuniga ko'ra, bosh miya po'stining boshqa joylarida tormozlanishni vujudga keltiradi.

«Miya yarim sharlarining optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan qismida, – deydi I. P. Pavlov, – yangi shartli reflekslar engillik bilan hosil bo'ladi va differentsirovkalar muvaffaqiyatli ravishda paydo bo'ladi. Shunday qilib, optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan joy ayni chog'da bosh miya yarim sharlarining ijodga layoqatli qismi desa bo'ladi. Miya yarim sharlarining sust qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog'dagi funktsiyasi, juda nari borganda, tegishli qo'zg'ovchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir. Bunday qismlarning faoliyati biz ongsiz, avtomatlashgan faoliyat deb ataydigan sub'ektiv faoliyatdan iboratdir»¹. (O'sha kitob, 277-278 bet). Bosh miya yarim sharlarining tormozlangan qismiga ta'sir qiluvchi qo'zg'ovchilar idrok va tasavvurning yorqin obrazlarini tug'dira olmaydi.

Miya po'stining optimal qo'zg'algan joyi («yiltillab turgan nuqtasi») o'z o'rnini almashtirib turishi diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga ko'chishini va shuning bilan birga, ongimizning ma'lum narsa, ma'lum faoliyat turiga qarata yo'naltirilishi va to'planishini shartlaydi.

Diqqatning fiziologik asosi bo'lmish optimal qo'zg'alish o'chog'i haqidagi I. P. Pavlov ta'limoti bilan akademik __ A. A. Uxtomskiyning olib borgan tekshirishlari bir-biriga to'g'ri keldi. Bu tekshirishlar natijasida quyidagilar ma'lum bo'ldi. Agar nerv sistemasiga bir qancha

qo'zg'ovchilar bir vaqtda ta'sir etsa, bosh miya po'stida shu onning o'zida bir necha qo'zg'alish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir qo'zg'alshi o'chog'i bosh miya po'stining hamma eriga tarqalishga, irradiatsiyalanishga moyildir. Shuning uchun ayrim qo'zg'alish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va «kurash» sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'zg'alish o'choqlaridan biri hukmron (dominanta) bo'lib oladi. Mana shu hukmron bo'lib olgan qo'zg'alish o'chog'ini akademik Uxtomskiy «dominanta» deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra, dominanta – bu ayni chog'da markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'zg'olish o'chog'idir.

Dominantalar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'zg'alish o'choqlari («subdominantlari» – nisbatan kuchsiz qo'zg'alish o'choqlari) ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ular dominantaga qo'shilib, uni kuchaytiradilar yoki dominanta bilan ko'rasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominanta bo'lib olishi mumkin, ilgari dominanta esa subdominanta bo'lib qolishi mumkin. Hukmron qo'zg'alish o'chog'i bo'lgan dominanta diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va to'planishining fiziologik asosidir.

Diqqatning sirtqi alomatlari, odatda, organizmni alohida moslashuv harakatlarida tashqaridan ko'rinadi. Masalan, muayyan bir narsani e'tibor bilan idrok qilganimizda, biz bu narsaga alohida tarzda razm solamiz; bunda biz narsaga anchagina sinchiklab qaraymiz, hidlab ko'ramiz va unga diqqat bilan tikilamiz. Biron narsani diqqat bilan eshitishda o'ng yoki chap quloq'imiz orqali yaxshi o'qib olish uchun boshimizni shunga moslagan holda buramiz. Bunda biz gapga quloq solib, diqqat bilan tinglaymiz. Agar diqqatimiz o'z fikrimizga qaratilgan bo'lsa, u paytda ko'zlarimiz bir qadar cho'kib, go'yoki «chuqurlashib» ketganday bo'ladi. Agar diqqatimiz ijodiy xayol bilan bog'liq bo'lsa, bunda ko'zlarimiz «uzoqlarga» tikilgan bo'ladi.

Diqqatning orta borishi bilan nafas olish ham o'zgaradi. Bunday holatda nafas olish bir oz susayib, havo olish va chiqarish goho sekinlashadi, goho chuqurlashadi. Ba'zan nafas olishimiz to'xtab ham qoladi. Biron narsani eshitayotgan yoki ko'rayotgan paytimizda nafasimiz ichimizga tushib ketadi.

Diqqat paytida muskullar sistemasida ham o'zgarish paydo bo'ladi. Barcha ortiqcha harakatlar to'xtatilib, organizm qimirlamay qoladi. Muskullar sistemasi ayrim bir tarang holatda bo'ladi. Diqqat paytida organizm alohida vaziyatda bo'ladi. Ammo bu vaziyat diqqatning faqat tashqi ifodasi bo'libgina qolmay, balki uning ma'lum yo'nalishi va barqarorligini saqlab turuvchi shartlardan biri hamdir. Odatda, biz ishimizda organizmning diqqat paytida sirtidan moslashuviga e'tibor beramiz. Shuning uchun ko'pincha, biror ishni boshlashdan oldin organizmimizni shu ishga moslab, muayyan bir vaziyatda turib olamiz.

III. DIQQATNING TURLARI.

Diqqat dastavval o'zining faolligi jihatidan – ixtiyorsiz va ixtiyoriy deb farqlanadi.

Diqqat asosan ikki turga, ya'ni ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat turiga ajratiladi.

Biron tashqi sabab bilan va bizning hohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatni ixtiyorsiz diqqat deyiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni tug'diruvchi sabablar, avvalo, bizga ta'sir qiluvchi qo'zg'ovchilarning qandaydir mashhur xususiyatlaridir: chunonchi, ularning go'zalligi, yorqinligi, kuchi, kattaligi, harakatchanligi, uzoq davom etishi, to'satdan sodir bo'lishi, kontrastligi va hokazo. Masalan, shiqildoqli chiroyli va yaltiroq o'yinchoqboqcha yoshigacha bo'lgan bolalarning diqqatini o'ziga jalb qiladi. Qattiq tovush – momaqaldir, otilgan o'qning ovozi – beixtiyor ravishda diqqatimizni o'ziga tortadi. Chunonchi, kutilmagan holda to'satdan sinfga uchib kirgan kapalak yoki qovoqari ixtiyorsiz ravishda o'quvchilarning diqqatini o'ziga tortadi. Shuningdek, Moskvaning ko'chalaridagi juda katta baland binolar diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Jimjitlik davom etib turgan bir paytda to'satdan paydo bo'lgan shovqin-suron va, aksincha, shovqin-surondan so'ng sodir bo'lgan jimjitlik ham beixtiyor ravishda diqqatimizni jalb qiladi.

Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat bizning faoliyatimiz, turmush tajribamiz bilan bog'liq bo'lgan va ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimizga javob bera oluvchi hamda bizda ma'lum bir hissiyot uyg'ota oluvchi narsalarning ta'siri bilan ham vujudga keladi.

Ixtiyorsiz diqqatning yuzaga kelishi odamning ayni chog'dagi holatiga ham bog'liq. Bir xil narsalar va hodisalar diqqatimizni o'ziga tortishi mumkin va mutlaqo tortmasligi ham mumkin. Bu narsa odamning ayni chog'dagi holati bilan bog'liq bo'ladi.

Ixtiyorsiz diqqatning dastlabki fiziologik asosi orientirovka yoki tekshirish reflekslaridan iborat. Bu reflekslarni akademik I. P. Pavlov boshqacha nom bilan «bu nima ekan» refleksi deb ataydi. Shu bilan birga, Pavlov kishilarda «bu refleks juda ham yuksak taraqqiy qila borib, nihoyat fanni yarata oladigan bilimga havas tarzida ko'rinadi» deydi. (Polnoe sobranie sochineniy, IV tom, 28 bet).

Diqqatimiz qaratilishi lozim bo'lgan narsani oldin belgilab olib, ongli ravishda qo'yilgan maqsad bilan ishga solingan diqqatni ixtiyoriy diqqat deyiladi.

Bu diqqatning boshlanishi va, ko'pincha, butun qilinayotgan ish mobaynida davom ettirilishi kuch va zo'r berishni, ya'ni irodaning ishtirokini talab qiladi. Shuning uchun uni irodaviy diqqat deyiladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi asosan qiyinchiliklarni engish bilan bog'liq bo'lgan irodaviy zo'r berish darajasi bilan xarakterlanadi.

Masalan, bu erda ana shunday qiyinchiliklarni ayni chog'dagi ishga hech qanday aloqasi bo'lmagan va ixtiyorsiz tarzda yuzaga keladigan keraksiz taassurot, tasavvur, fikr, hissiyot va mayllarni eng bilish orqali ifodalab berish mumkin.

Ixtiyoriy diqqat fiziologik tomondan, asosan, ikkinchi signallar sistemasining faoliyati bilan belgilanadi.

O'quvchining tushuntirilayotgan yangi darsni eshitib o'tirishi shu ixtiyoriy diqqat bilan ishlashning misoli bo'la oladi. Bunda o'quvchi «eshitib o'tiraman» deb, ilgaridan o'z oldiga maqsad qo'yadi va o'z diqqatini faqatgina o'qituvchining so'ziga qaratish uchun kuch sarf qiladi. Shuning bilan birga, o'quvchi beixtiyor ravishda paydo bo'lib, o'qituvchining so'zini eshitishga halaqit beruvchi idrok, fikr, hissiyot, xayol kabi boshqa psixik jarayonlarni yo'qotish uchun ongli ravishda harakat qiladi. Ixtiyoriy diqqat, masalan, ninaga ip takish kabi juda oddiy ishda ayniqsa ochiq ko'rinadi. Juda ko'p har xil ishlar borki, ular asosan, ixtiyoriy diqqatni talab qiladi, masalan: korrektorning ishi, g'isht teruvchining ishi, ekskavatorida ishlash va shuning kabilar. Bu ishlar boshlanishdan oxirigacha ixtiyoriy diqqat asosida bajariladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlari o'rtasidagi farq yana shundan iboratki, ixtiyorsiz diqqat bilan qilinadigan faoliyat ko'pincha unchalik zo'r bermay, ancha engillik bilan va deyarli toliqmasdan amalga oshiriladi; ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladigan har qanday faoliyat esa anchagina zo'r berishni talab qiladi va birmuncha toliqarli bo'ladi. Yuqorida ko'rsatilgan ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat o'rtasidagi ayirmalarga ikkita alohida funktsiya deb qarash yaramaydi. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqatning ham muhim belgilari bir xildir. Bunday belgilar biron faoliyat davomida biz idrok va tasavvur qiladigan hamda uning haqida fikr yurgizadigan ma'lum narsaga ongimizning qaratilishi va to'planishidan iboratdir.

Bir xil ish jarayonida va, shu jumladan, o'qish jarayonida ham, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga va, aksincha, ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketishi mumkin. Masalan, qandaydir o'qish materialini o'zlashtirishning boshlanishi o'quvchilardan ixtiyoriy diqqat talab qiladi. Lekin, ko'pincha, o'zlashtirish jarayonida bu ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga o'tib ketadi. Diqqatning bunday o'zgarishi o'qish matereali mazmunining ba'zi xususiyatlari (masalan, uning ma'nodorligi, qiziqtirarliligi) tufayli yoki bayon qilishning hususiyatlari – ko'rgazmali bo'lishi, jonliligi va shuning bilan birga, o'quvchilarning o'qish materiali mazmuniga qiziqishlari tufayli sodir bo'ladi. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyorsiz diqqatga mana shunday o'tib ketishi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini ancha engillashtiradi.

Buning aksincha holati ham bo'ladi. Agar biron faoliyat jarayonida (masalan, bilim egallash jarayonida) qandaydir qiyinchilik uchrab qolsa, bunday paytda ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketadi.

Faoliyat jarayonida, ko'pincha, diqqatning ixtiyorsiz ravishda asosiy ishdan bo'lak narsalarga ko'chib turishi uchraydi. Bunday hodisani diqqatning chalg'ishi deb ataladi. Diqqatning chalg'ishi ishga yomon ta'sir qiladi. Shu sababli, diqqatni, garchi salgina bo'lsa ham chalg'itmaslik uchun, ish jarayonida orasira ixtiyoriy diqqatni kuchaytirishga hamda beixtiyor

paydo bo'lib, ishga aloqasi bo'lmagan idrok tasavvur va fikrlarni bosmoq uchun zo'r berishga to'g'ri keladi.

Ixtiyorsiz diqqat ham va ixtiyoriy diqqat ham o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin.

Manbai bizning ongimizdan tashqarida bo'lgan diqqatga tashqi diqqat deb ataladi. Tashqi diqqat dastavval bizning idroklarimiz jarayonida namoyon bo'ladi. Shofyor, vagon haydovchisi, tikuvchining ishida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatga misol bo'la oladi. O'quvchining o'qituvchi bayonini tinglashdagi, kitob o'qishdagi, suratlarni ko'rishdagi va tabiat hodisalarini kuzatishdagi diqqati ham tashqi diqqatdir.

Narsa va hodisalarni qaysi sezgi a'zoimiz bilan idrok qilayotganimizga qarab, tashqi diqqatni ko'rish, eshitish va shuning bilan birga, tuyish, hid bilish va ta'm bilish turlariga ajratish mumkin.

Tashqi diqqat faqat idrok qilishimiz jarayonidagina namoyon bo'ladi deb hisoblab bo'lmaydi. Tashqi diqqat biz tasavvur qilayotgan va fikr qilayotgan narsalarimizga ham qaratilishi mumkin. Masalan, injener o'z xonasida ishlab o'tirib, ko'rilyotgan binoning ko'rinishini tasavvur qilayotgadanda va bu binoning qurilishi bilan bog'liq bo'lgan matematik hisoblarni chiqarayotganda uning diqqati tashqi diqqat tarzida namoyon bo'ladi.

Manbai bizning tasavvurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va mayllarimizdan iborat bo'lgan diqqatga ichki diqqat deb ataladi.

Biz ongimizning o'zida sodir bo'layotgan jarayonlarni kuzatayotganimizda, ya'ni o'z hissiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shuning kabilarni kuzatayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi. Masalan, biz o'z fikrlarimizni kuzatayotganimizda, bu fikrlarni tekshirayotganimizda, pushaymon qilish hissini boshimizdan kechirayotganimizda, o'z-o'zimizni tanqid qilayotganimizda va o'z istaklarimizni mulohaza qilayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi darsning borishini va o'z fikrlarining bayon etilish sistemasini kuzatib borishida ichki diqqat namoyon bo'ladi. O'quvchilarda ichki diqqat aqliy hisoblash ishi bilan shug'ullanayotganlarida va xususan ular qandaydir qiyinchiliklarga duch kelganlarida namoyon bo'ladi. Diqqatning bu turi odamning o'z-o'zini tarbiyalash ishida juda yaqqol ko'rinadi. Ichki diqqat odamning o'z-o'zini tarbiyalashi bilan uzviy bog'liqdir. Ichki diqqat o'z-o'zini tarbiyalashning tarkibiy qismlardan biri hisoblanadi.

Ichki diqqat tashqi diqqatdan o'zining ortiq kuchliligi bilan farqlanadi va ko'proq ixtiyoriy bo'ladi.

IV. DIQQATNING XUSUSIYATLARI.

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan asosiylari – diqqatning ko'chuvchanligi, bo'linishi, ko'lami, kuchi va barqarorligidir.

Bu xususiyatlarning qanchalik yaqqol ifodalanishiga qarab, har turli faoliyat jarayonida ayrim odamlar diqqatining ma'lum bir (ijobiy yoki salbiy) sifatleri belgilanadi.

Diqqatning ko'chuvchanligi.

Diqqatning ko'chishi deganda biz uning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga, faoliyatning bir turidan boshqa turiga o'tishini tushunamiz. Masalan, odam o'z diqqatini kitob o'qishdan surat ko'rishga, surat ko'rishdan esa o'z fikrlarini bayon etishga ko'chirishi mumkin. O'quvchilar o'z diqqatlarini bir fanni o'qishdan boshqa fanga ko'chiradilar, chunonchi, matematikadan tarixga, tarixdan rus tiliga va shuning kabilar. Diqqatning ko'chishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy tarzda sodir bo'lishi mumkin.

Diqqatni ko'chirishning nerv-fiziologik asosi, asosan, ikkinchi signallar sistemasining signallari orqali bosh miyaning po'stida paydo bo'lgan optimal qo'zg'alish o'chog'ining o'rin almashtirishidir.

Diqqatning ko'chirilishi ko'p hollarda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zan diqqatni bundan oldingi ob'ektdan ajratish qiyin bo'lsa, boshqa hollarda oldingi ishining ketidan qilinadigan yangi ishga kirishib ketish qiyin bo'ladi. Diqqatni ko'chirishning engillik yoki qiyinligi bir qancha sabablarga bog'liqdir. Bu sabablardan biri – ketma-ket qilinadigan ish

mazmunlari o'rtasida bog'liqlik bor yoki yo'qligidir; agarda bunday bog'liq yo'q bo'lsa, diqqat tez va engillik bilan ko'chishi mumkin. Diqqatni ko'chirishning engillik yoki qiyinlik sabablaridan yana biri diqqat qaratilgan narsalarga va bajarilayotgan ishlarga nisbatan kishining munosabatidadir. Masalan, agar kishi ilgari qilgan ishiga zo'r qiziqish bilan qarab, undan keyingi qilinadigan ishga aytarli qiziqmasa, bunday paytda ilgarigi ishdan diqqatni ko'chirish qiyin bo'ladi va sekinlik bilan amalga oshiriladi. Aksincha, agar keyingi qilinadigan ish oldingisiga qaraganda qiziqarli va yoqimliroq bo'lsa, diqqat tez va osonlik bilan ko'chadi. Agar qilinayotgan ish to'la tugallansa, u paytda kishi o'z diqqatini bir faoliyatdan ikkinchisiga engillik bilan ko'chira oladi, aksincha, agar oldingi ishni oxirigacha etkazmay turib, qandaydir sababga ko'ra, diqqatni yangi bir faoliyatga ko'chirish lozim bo'lib qolsa, bu narsa ancha qiyin bo'ladi.

Eng yaxshi diqqat, albatta, bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'cha oladigan diqqatdir. Diqqatning mana shunday xususiyati tufayli, kishi atrofidagi muhitga tez moslasha oladi hamda o'zgaruvchan sharoitdagi turli elementlarning ahamiyatlarini tezlik bilan belgilay oladi. Diqqatning tez ko'chuvchanligi kishining ishini ham tezlashtiradi.

Diqqatning tez ko'chuvchanligi, uning boshqa sifatleri kabi kishining amaliy faoliyati jarayonida taraqqiy etadi.

Diqqatning bo'linishi.

Ma'lum faoliyat protsessida diqqat faqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsaga ham qaratilishi mumkin. Diqqatimiz ayni vaqtda ayrim faoliyat turlariga bo'lina oladi. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqatni kontsentratsiyalashgan (yig'ilgan) yoki to'plangan diqqat deyiladi. Masalan, ninaga ip takishdagi, qo'lda biror narsa tikishdagi, matematik masala echishdagi, lektsiya eshitishdagi diqqatimiz shunday diqqatdir. Agarda diqqat faqat bir murakkab ish jarayonining o'zida ikki yoki uch narsaga qaratilgan va faoliyatning turli usullari bilan bog'liq bo'lsa, bunday diqqatni bo'lingan yoki taqsim qilingan diqqat deyiladi. Masalan, tramvay haydovchi o'z ishi davomida diqqatni ayni bir vaqtda piyoda yuruvchilar, avtomobillar va boshqa tramvaylar harakatini hamda shuning bilan birga, motorning ishlashini na konduktorning signallarini kuzatib boradigan qilib taqsimlashi lozim. Shofyor ham o'z diqqatini xuddi shunday taqsimlashi kerak. O'qituvchi darsni tushuntirish paytida o'z diqqatini o'quvchilar hulqiga, ko'rgazma qurollarni ko'rsatishga, sinf doskasiga va shu kabilarga taqsimlashi lozim.

Konpentratsiyalanish va bo'linishlik har qanday diqqatga xos bo'lgan xususiyatdir. Bo'lingan diqqat aynan bir vaqtning o'zida bir necha narsalarga qaratilgan bo'lmasa kerak, deb o'ylash lozim. Bo'lingan diqqat bu diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tezlik bilan ko'chishidir.

Yuliy Sezar haqida shunday qissa saqlanib qolgan. U go'yoki bir vaqtning o'zida bir narsani yozib, boshqa narsa haqida o'ylash, uchinchi narsani eshitish va to'rtinchi narsa haqida gapirish kabi murakkab ishlarni bajara olgan emish. Psixologiya nuqtai nazaridan, bunday hodisaning bo'lishi mutlaqo mumkin emas. Har holda Yuliy Sezar diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chirish qobiliyatiga ega bo'lgan bo'lsa kerak. Shu sababli, Yuliy Sezar o'z diqqatini bir vaqtning o'zida to'rt xil faoliyatga qarata oladi, deb o'ylaganlar.

Shunday hollar ham bo'ladiki, bunda kishi biron doklad yoki lektsiya eshitib o'tirar ekan, ayni shu vaqtning o'zida xayol surishi, qandaydir boshqa narsalar haqida o'ylashi, kitob yoki gazeta o'qishi mumkin. Bu narsa hammaga o'z turmush tajribasidan ma'lum. Bunday hollarda diqqat bir narsadan (doklad eshitishdan) boshqa bir narsaga (kitob yoki gazeta o'qishga) tezlik bilan «o'tib turadi». Bizga esa ikki xil ongli faoliyat bir vaqtda bajarilayotganday tuyuladi.

Kishi faqat shunday holda ikkita ishni birdaniga bajara olishi mumkinki, bunda qilinayotgan ishlardan biri ma'lum darajada avtomatlashgan bo'lishi kerak. Masalan, biz ayni bir vaqtning o'zida doklad yoki lektsiyani ham eshitib, ham yozib borishimiz mumkin. Bunda lektsiyani deyarli avtomatik ravishda yozib boriladi; lekin vaqt-vaqti bilan ongimiz nazorat qilib turadi. Diqqatning bunday bo'linishida unchalik zo'r berishni talab qilmaydigan, ya'ni odat bo'lib qolgan ish, miya po'stining ma'lum darajada tormozlangan qismlari orqali «boshqarilishi» mumkin. «Biz, asosan, bir ish, bir fikr bilan band bo'lganimizda, albatta, shu asosiy ishimizga aloqasi bo'lgan miya yarim shari nuqtasi kuchli qo'zg'algan holda bo'lganda, ayni zamonda biz

juda yaxshi ko'nikkan bir ishni bajara olishimiz, ya'ni miya yarim sharlarining tashqi tormozlanish mexanizmi asosida tormozlangan qismlari bilan ishlay olishimiz oddiy bir narsa emasmi, axir»1– deydi. I. P. Pavlov. (IV tom, 428-bet)

Inson diqqatining ijobiy xususiyati o'z diqqatini bir narsa ustida to'play olish va faoliyat xarakteriga qarab, uni tegishli ravishda bo'la olishdadir.

Ayrim kishilar bu jihatdan bir-biridan shu bilan farq qiladilarki, ularning bittasida asosan, kontsentratsiyalashgan diqqat taraqqiy qilgan bo'lsa, boshqasida bo'lingan diqqat taraqqiy qilgan bo'ladi. Odamlar diqqatidagi bu ayirma har bir kishining qiladigan faoliyati va kasbiga qarab, amaliy ish jarayonida hosil bo'ladi.

Diqqatning ko'lami.

Diqqatning ko'lami – diqqatga eng qisqa vaqt ichida (go'yoki birdaniga) sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Diqqat ko'lami jihatidan tor yoki keng bo'lishi mumkin.

Tajriba qilib tekshirishda diqqatning ko'lami, odatda tekshirilayotgan odamga ayni bir vaqtning o'zida bir qancha o'zaro bog'lanmagan harflarni, so'zlarni, narsalarni va turli shakllarni ko'rsatish yo'li bilan aniqlanadi.

Tekshirilayotgan kishi bu narsalardan ayni vaqtda qanchalik ko'pini birdaniga idrok eta olsa (diqqat doirasiga sig'dira olsa), uning diqqat doirasi shunchalik keng bo'ladi.

(42-rasm. Taxistoskop)

Diqqatning ko'lamini aniqlash uchun taxistoskop degan mahsus asbob qo'llaniladi. Bu asbob yordamida kishiga idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko'rsatiladi. Bunda idrok qilinadigan narsalar taxistoskopning ekranidagi teshikdan ko'rsatiladi va bu teshik juda qisqa vaqt ichida bekilib qoladi.

Taxistoskop vositasi bilan o'tkazilgan tajribalar ko'rsatishicha, katta yoshli odam ayni vaqtning o'zida diqqat doirasiga uchtdan to oltitagacha bir-biriga bog'liq bo'lmagan narsalarni, masalan, undosh harflarni, shakllarni sig'dira oladi.

Lekin idrok qilinadigan narsalar ma'no jihatidan bir-biri bilan bog'liq bo'lsa va yoki bu narsalar yaxlit bir narsaning elementlari bo'lsa, bunda diqqat doirasiga shu kabi narsalarning ko'pi sig'ishi mumkin. Masalan, taxistoskopda alohida-alohida harflar emas, balki uch-to'rt harflardan tuzilgan so'zlar ko'rsatilsa, savodli kishi bunday so'zlardan uch-to'rttasini, ya'ni to'qqiztdan tortib, to o'n oltitagacha harfni idrok eta oladi, chunki savodli kishilar ayrim-ayrim harflarni donalab o'qimay, balki butun so'zlarni birdaniga o'qiydi.

Taxistoskop vositasi bilan diqqat ko'lami yuzasidan o'tkaziladigan eksperimental tekshirishlarda diqqatning ayrim individual xususiyatlari ham aniqlangan.

Masalan, shunday odamlar borki, ularga taxistoskopdan nima ko'rsatilsa, shuni o'zlaridan hech narsa qo'shmay, aniq idrok etadilar. Bunday odamlar «ob'ektiv» tipdagi odamlardir. Yana shunday odamlar ham bo'ladiki, ularga bir narsa ko'rsatsang, bunga o'zidan boshqa narsalarni qo'shib idrok etadi. Bunday odamlar «sub'ektiv» tipdagi odamlardir. Lekin mashq qildirish yo'li bilan sub'ektiv tipdagi odamlarni taxistoskopda ko'rsatilgan narsani aniq, idrok qilishiga erishsa bo'ladi.

Diqqat ko'laminin kengligi aniq idrok etish bilan birga qo'shilgan taqdirdagina yaxshi sifatlardan hisoblanadi. Diqqat ko'laminin keng bo'lishi, masalan, sinfda mashg'ulotlar o'tkazilayotgan paytda o'qituvchi uchun zarurdir; o'qituvchi sinfda o'tirgan barcha o'quvchilarga nazar solib turishi lozim. Lekin diqqat ko'laminin torligi ham hamma vaqt yomon bo'la bermaydi. Faoliyatning ayrim turlarida diqqat ko'laminin tor bo'lishi, lekin shu bilan bir vaqtda, chuqur va kontsentratsiyalashgan bo'lishi talab etiladi. Masalan, bunday diqqat odamga mikroskop bilan ish qilganda zarurdir.

Diqqat ko'laminin fiziologik asosi miya po'stida optimal qo'zg'algan joyning kengayishi yoki torayishidan iborat. Bunda miya po'stidagi optimal qo'zg'algan joy ayni vaqtda ta'sir qilib turuvchi boshqa qo'zg'atuvchilar bilan hosil qilingan qo'zg'alish jarayonlarining qo'shilishi tufayli kengayadi, ichki tormozlanish jarayonlarining kuchayishi natijasida esa bu joy torayadi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi uning ayniqsa muhim xossasidir. Diqqatning kuchi turli darajada bo'lishi – diqqat kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Diqqat qanchalik kuchli bo'lsa, u diqqat ob'ektiga shunchalik ko'p to'planadi, boshqa, ayni vaqtda keraksiz bo'lgan narsalarga shunchalik kam chalg'iydi. Biz tashqi tomondan diqqatning kuchi to'g'risida asosan, uning chalg'ish darajasiga qarab hukm chiqaramiz. O'quvchining diqqati har xil, hatto kuchsiz darajadagi chetki qo'zg'ovchilardan, chunonchi, qalamning tushib ketishiga, qushni partadagi o'rtoqlarining pichirlashganiga, koridorda bo'layotgan gaplarga chalg'ib ketaversa – bu ayni vaqtda o'quvchining diqqati kuchsizligidan dalolat beradi. Agar o'quvchi bunday chetki qo'zg'ovchilar (ba'zan hatto kuchli qo'zg'ovchilar) ta'sirini ham go'yo «sezmay», balki muayyan bir ishga berilib qunt bilan ishlasa, bu ayni vaqtda o'quvchi diqqatining kuchliligidir.

Eng kuchsiz diqqat, odatda, tarqoq diqqat, parishon diqqat yoki to'g'ridan-to'g'ri parishonlik deyiladi. Parishonlik odamning o'z diqqatini biron-bir muayyan ishda tutib tura olmasligidir. Parishonlikda odamning diqqati bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ravishda o'tib turadi, bu narsalardan birontasida ham to'xtab turmaydi. Parishonlik holatini biz bolalar hayotining dastlabki kunlarida uchratishimiz mumkin: yosh bola diqqatini hali hech bir narsa ustida tutib tura olmaydi. Parishonlik holati katta yoshdagi odamlarda ham bo'ladi, masalan, charchaganda nerv kasalligiga duchor bo'lganda, nerv sistemasi zaharlanganda katta yoshdagi odamlar ham parishon bo'lib qoladi. Maktabda parishonxotir o'quvchilar uchrab turadi. Bunday o'quvchilar hamisha hamma yokka «alang-jalang» qilaveradi, biron narsa ustida diqqatini tutib tura olmaydi. Bolalarni parishon bo'lib qolishlariga, ko'pincha, yasli va maktabda ular diqqatini etarli darajada tarbiyalamaslik sabab bo'ladi.

Parishonlikni odamning hech bir narsaga diqqat qila olmasligi deb tushunish yaramaydi. Odam hamisha diqqat qila olish qobiliyatiga egadir, lekin odam diqqatining to'planish darajasi hamma vaqt bir xil bo'lavermaydi. Parishonlik-bu eng kuchsiz diqqatdir, miya po'stida qo'zg'algan joyning kuchsiz bo'lishligidir.

Diqqat haddan tashqari kuchli bo'lganida ham alohida parishonlikni ko'rish mumkin. Eng kuchli diqqatda ongimiz diqqat qaratilgan narsaga batamom to'planadi va kam chalg'iydi yoki hatto boshqa kuchli qo'zg'ovchilar ta'sir qilib turganida ham sira chalg'imagaydi. Odam narsaga juda berilib ketganda vaziyatni unutib qo'yadi, tevarak-atrofdagilarning gapi qulog'iga kirmaydi, o'zining odatlangan ish-harakatlarini sezmay qoladi. Diqqat kuchli bo'lgan vaqtda odamning parishon bo'lib qolishini har bir kishi o'z tajribasidan yoki boshqa odamlarda ko'rganlaridan yaxshi biladi. Masalan odam haddan tashqari quvongan vaqtda mana shunday parishon bo'lib qoladi. Odamning quvonishiga sabab bo'lgan narsa hodisalar ba'zan odam ongini o'ziga shu qadar jalb qilib oladiki, boshqa hech bir narsa uning ongiga borib etmaydi yoki etsa ham, juda qiyinchiliklar bilan borib etadi. Odam haddan tashqari xursand vaqtida shu xursandchilik uyg'otgan ob'ektga taalluqli narsalarnigina idrok qiladi, faqat shu narsalar to'g'risidagina o'ylaydi. Ba'zan biron-bir juda qiziqarli roman o'qiganda, matematikadan murakkab bir masalani echganda va umuman biron faoliyatga juda berilib ketgan vaqtda bizda ham shunday parishonlik holati sodir bo'ladi.

P. Pavlov bunday parishonlikning fiziologik asosini ko'rsatib bergan: «O'yga cho'mib ketganimizda, biror ishga juda berilganimizda tevarak-atrofimizda bo'layotgan narsalarni ko'zimiz ko'rmaydi, qulog'imiz eshitmaydi – bu yaqqol manfiy induktsiyaning yuz berishidir». (III tom, 2-kitob, 335-bet) Buning ma'nosi, bosh miya po'stining bir uchastkasida sodir bo'lgan qo'zg'alish po'stning boshqa uchastkalarini tormozlaydi, demakdir.

Diqqatning barqarorligi. Diqqat ma'lum darajada barqaror va beqaror bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatgacha bir narsaning o'ziga qaratilib tura oladigan diqqat barqaror diqqat deyiladi. Agar diqqat biron bir faoliyat jarayonida boshqa narsalarga, keraksiz narsalarga chalg'iyversa yoki tez sustlashib va so'nib qolsa, bunday diqqat beqaror diqqat deyiladi. Masalan, o'quvchi butun dars davomida darsning borishiga diqqat qilib o'qituvchining tushuntirishlarini boshqa narsalarga chalg'imagay tinglab borsa, biz o'quvchining diqqatini barqaror diqqat deymiz. Bordi-yu, o'quvchi o'qituvchining tushuntirishlariga avval boshda quloq solib borib, lekin 10–15 minutdan keyin boshqa narsa bilan shug'ullansa yoki boshqa narsalar to'g'risida xayolga berilib

ketsa, yoki o'qituvchining tushuntirishidagi ayrim momentlarni «eshita olmay qolibman» desa, yo bo'lmasa kitob o'qisa-yu, uning mazmunining ayrim momentlariga «e'tibor bermabman» desa, bunday diqqat beqaror diqqat deyiladi.

Diqqatning barqaror diqqat yoki beqaror diqqat turiga kirishini ko'rsatuvchi qat'iy belgilangan biror-bir me'yor, ko'rsatkich yo'q va bunday me'yor, ko'rsatkichning bo'lishi mumkin ham emas. Diqqatning barqarorligini diqqatning turi – ixtiyoriy va ixtiyorsizligiga qarab, shuningdek, biron-bir turdagi diqqat bilan bajarilayotgan ishning mazmuni va xarakteriga qarab har xil baho berish mumkin.

Har bir kishining diqqati amaliyotda, faoliyat jarayonida, tarbiya qilish va o'z-o'zini tarbiyalash yo'li bilan o'sib, ma'lum darajada kuchli va barqaror diqqat bo'lib qoladi.

V. DIQQATNING KUCHI VA BARQARORLIGINI TA'MIN ETADIGAN SHART-SHAROITLAR.

Odam faoliyatining barcha turida, albatta, nihoyatda kuchli (eng ko'p to'plangan) va nihoyatda barqaror diqqatning ahamiyati juda kattadir.

Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi bir qator shartlarga: diqqat ob'ektining mazmundorligiga, faoliyatga, ish bajarilayotgan vaziyatga, odamning ruhiy holatiga, irodasiga va qiziqishlariga bog'liqdir.

Diqqat ob'ektining xarakteri va ishning mazmundorligi: Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi diqqat ob'ektining mazmundorligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Diqqat ob'ekti qanchalik mazmundor bo'lsa, diqqat ham shu qadar kuchli va barqaror bo'lishi mumkin. Mazmunsiz narsalarga diqqatni qaratish va tutib turish ancha mahol ish. Masalan, bir varaq toza qog'ozga chizilgan doiraga uzoq vaqt diqqat bilan qarab turish yoki qimirlamay turgan nuqtaga tikilib qarab turish ancha qiyindir.

Shuningdek, tinimsiz bir xil balandlikda va bir xil kuch bilan chiqayotgan tovushni ancha muddatgacha eshitib turish ham qiyin (ba'zan mumkin ham emas). Bu singari mazmunsiz narsalar ustida diqqatni to'xtatib turishlikka urinib ko'rsak, diqqatimiz har 3–5 sekunddan keyin boshqa narsalarga chalg'iydi yoki tebranib turadi, ya'ni har 3–5 sekund oralig'ida odam goh qunt bilan diqqat qiladi, goh diqqati sustlashadi, bu ikki hol biridan-ikkinchisiga o'tib turadi.

Diqqatning tebranish holatini, masalan, quyidagi misolda ko'ra olamiz. Agar kesik piramidaning rasmiga bir necha vaqt tikilib qarab tursak, bunda piramidadagi kichik to'rtburchak goh yuqoriga bo'rtib, goh ichkariga botiq bo'lib ko'rinadi.

Diqqatning shunga o'xshash tebranishini jimjit sharoitda cho'ntak soatining chiqillashiga quloq solib ko'rilganda kuzatish mumkin: soatning chiqillashi goh sekinlashadi, goh to'xtab qoladi; gox, soat yana chiqillay boshlaydi. Idrok qilishdagi bunday o'zgarishlar – diqqat tebranishining natijasidir. Diqqatning tebranishi, ya'ni qunt bilan diqqat qilish va diqqatning sustlashishi ba'zan bir minut ichida 25–30 martagacha bo'ladi. Rus psixologi N. N. Langening tekshirishlarida ko'rsatilishicha, diqqat 2–3 sekundgacha, ko'pi bilan 12sekundgacha tebranmay tura oladi. Odam charchagan vaqtida diqqat tebranishining tezligi ortadi.

Ammo diqqat qaratiladigan narsaning mazmuni har xil bo'lsa va ayniqsa bu narsa harakat qilib tursa, diqqat ancha barqaror bo'ladi. Odam mazmundor ishga diqqat qilganida, uning diqqati 15–20 minut va undan ko'p vaqt hech bir narsaga bo'linmay hamda chalg'imagay to'xtab tura oladi. Diqqatning muttasil 20 minut qaratilgandan keyin boshqa yoqqa bir necha sekund chalg'ishi ishning borishiga deyarli yomon ta'sir etmaydi. Bunda oz-moz 2–3 sekund dam berilishi bilan diqqat bir necha soat davomida barqaror turishi mumkin.

Shu bilan birga, ish qanchalik mazmunli bo'lsa, bu ishda xotira, xayol va fikrlash jarayonlari qanchalik samarali va xilma-xil bo'lsa, odamning shu ishga qaratilgan diqqati shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Idrok, esga tushirish va shuning kabi hissiy faoliyatlarga nisbatan tashqi harakatlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarda diqqat kuchli hamda barqaror tarzda namoyon bo'ladi.

Ish sharoiti va diqqati. Diqqatning kuchi va barqarorligi biror yumush bajarilayotgan va odam idrok qilib turgan sharoitga bog'liqdir.

Bu sharoitda biron-bir narsa odam diqqatini beixtiyor ravishda jalb qilsa, diqqatning barqarorligiga halal etishi, diqqat kuchi esa zaiflashishi mumkin. Masalan, sinfnining oshirilib-yopilib tursa, sinfdagi ikki-uch o'quvchi gaplashib o'tirsa yoki koridorda to'polon bo'lib tursa va shunga o'xshash hollarda o'quv ishi jarayonida diqqatning barqarorligiga halal etadi va diqqat kuchi zaiflashadi. Shuningdek, sinf doskasidagi muayyan darsga bevosita aloqasi bo'lmagan har xil yozuvlar, rasmlar ham diqqatni chalg'itadi. Bularning hammasi o'quvchilarning zarur narsalarga qaratilgan diqqatini bo'shashtiradigan ikkinchi darajali ta'sirotlardir.

Albatta, diqqatni sira chalg'itmaydigan sharoit kam uchraydi. Fabrika va zavod sexlaridagi mashinalarning shovqin-suronlari orasida g'oyatda kuchli va barqaror diqqatni talab qiluvchi ishni bajarishga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda diqqatning to'planishi va barqarorligini saqlab turish uchun uni chalg'itadigan qo'zg'ovchilar ta'sirini engishga to'g'ri keladi. Diqqatning kuchsizligi, uning beqarorligi, jumladan, odam diqqatini chalg'ituvchi qo'zg'ovchilar ta'sirini engashtirishda ko'rinadi.

Yana shu narsani ham ko'zda tutish kerakki, har qanday o'zga qo'zg'ovchilar diqqatning kuchi va barqarorligiga hamma vaqt ham yomon ta'sir qilavermaydilar. Juda ko'p hollarda unchalik kuchli bo'lmagan ikkinchi darajali qo'zg'ovchining to'xtovsiz bir tekisda ta'sir etib turishini biz payqamaymiz. Bunday qo'zg'ovchining ta'siri diqqatimizni chalg'itmaydi hamda uning kuchi va barqarorligini buzmaydi. Masalan, biz kitob o'qib yoki hikoya eshitib turgan paytimizda soatning chiqillashini, o'zimiz tushib ketayotgan tramvay yoki poezdning shovqinini payqamaymiz. Ma'lumki, mana shunday ikkinchi darajali qo'zg'ovchilar ba'zan, hattoki diqqatimizni kuchaytiradi. Ba'zi vaqtda shamolning ovozi, sekin eshitilib turgan muzika sadosining ta'siri ostida biron narsani o'qir yoki fikr yuritish ekanmiz, bizda g'oyat to'plangan diqqat yuz beradi. Bunday holat ikkinchi darajali qo'zg'ovchi ta'siri bilan tug'ilgan qo'zg'ulashning diqqat markazida turgan narsadan keladigan qo'zg'ulashga qo'shilishi tufayli sodir bo'lsa kerak, lekin qo'zg'ulashning bunday «kuchayishi» ikkinchi darajali qo'zg'ovchi «sezilib» turishiga qaramay, uning ta'siri diqqat markazida turgan narsaning ta'siridan anchagina sust bo'lgandagina yuz berishi mumkin.

Hissiyot va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi hissiyotga bog'liq. Bu erda hissiyotning roli ikki turli – ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin.

Hissiyot diqqat qaratilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan taqdiridagina diqqat uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi: bunday hissiyot qanchalik kuchli bo'lsa, diqqat ham shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan, hissiyotga bog'liq. Kishining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar, emotsiyalar ham ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligini mustahkamlaydi va zo'raytiradi. Bilish va amaliy faoliyat jarayonida kishining ongi tobora ko'proq yangi narsalar bilan boyib borar, bilmagan va oz bilgan narsalarini bilib borar ekan, diqqatning to'planishi va barqarorligi ham ortib boradi. Yangilikni sezish hissi kishining bilish faoliyatini kuchaytiradi, aktivlashtiradi, shu bilan birga, diqqatning kuchini va barqarorligini mustahkamlaydi.

Diqqatning kuchi va barqarorligiga kishining ayni paytdagi umumiy kayfiyati ham ta'sir qiladi. Yaxshi kayfiyat har qanday ishda diqqatimizning kuchini oshiradi.

Diqqat ob'ektidan bo'lak sabablar tufayli qo'zg'algan tuyg'u-hissiyot diqqatning kuchi va barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday tuyg'u-hislar diqqatni chalg'itadi va kuchsizlantiradi hamda uning barqarorligini buzadi. Masalan, qo'shni sinfdagi muzika yoki ashula ovozi tufayli tug'ilgan hissiyot o'quvchilarning darsga qaratilgan diqqatlarini bo'shashtiradi.

Iroda va diqqat. Ixtiyoriy (irodaviy) diqqatning kuchi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Ko'pincha, ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi ham faoliyat jarayonida irodaning zo'ri bilan ushlab turiladi. Shuning uchun iroda, asosan, diqqatda ko'rinadi,– desa bo'ladi. Agarda kishi diqqatli bo'lishni hohlab, buning uchun zo'r bersa, diqqat kuchli va barqaror bo'ladi; bunda kishi ixtiyorsiz ravishda paydo bo'ladigan va diqqatning ob'ektiga munosabati bilmagan taassurotlar, tasavvurlar, fikr va hissiyotlarni siqib chiqarish va yo'q qilib yuborish uchun zo'r harakat qiladi.

Irodaning ishga solinishida kishining bir maqsadga initilishi, uning ishga shaylanib, hozirlanib turishi katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat hosil qilishda ma'lum ishga moyillik va tayyor bo'lishlik katta rol o'ynaydi. Bu ishga shaylanish, yo'l tutishdir. Chunonchi, agarda o'quvchi uy vazifasini tayyorlashga shaylansa, o'qish ishiga hafsala qo'ysa, uning diqqati butun ish davomida unchalik zo'r berishni talab qilmaydi. Shuning bilan bir vaqtda, uning diqqati kuchliroq va barqarorroq bo'ladi. Diqqatning g'oyat darajada mujassamligini va barqarorligini saqlab turish uchun kishining ishga muvofiqlanishi, ishlashga odatlanib qolganligi katta ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, deyarli har qanday ish boshda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi, kishidan alohida kuch bilan zo'r berishlikni talab qiladi. Birona yangi ishning boshlanishida unga qarata birdaniga diqqatni to'plash qiyin bo'ladi. Biz, ko'pincha, o'zimizni ma'lum bir ish bilan «shug'ullanishga» majbur qilamiz. Masalan, fanning biz uchun qandaydir yangi bo'lgan sohasi bo'yicha kitoblarni sistemali ravishda o'qiyamiz. Bunday hollarda diqqatimizni to'plash uchun, ko'pincha, anchagina zo'r berishga, ko'p kuch sarf qilishga to'g'ri keladi. Lekin, ma'lum bir vaqt davomida aynan bir sharoit va ayni bir vaqt ichida ma'lum ish bilan shug'ullanar ekanmiz, natijada bunday ishga o'rganib qolamiz. Masalan, kitob bilan ishlashni olsak, unga o'rganib qolgan sharoitimiz bilanoq aytarli zo'r bermay va unchalik kuch sarf qilmay o'qiy boshlaymiz. Faoliyatimizning boshqa turlarida ham diqqat berib turish uchun bizda hosil bo'lgan odatlar xuddi shunday ahamiyatga egadir.

Shunday yo'l bilan biz uchun misli odat bo'lib qolgan diqqat, ya'ni ma'lum bir tashqi ifodaga ega bo'lgan va organizmning ayni ish sharoitiga odatlanib ko'nikishi tufayli doimo ishga tayyor diqqat hosil bo'ladi.

Bunday diqqat psixologiyada, boshqacha qilib aytganda odat bo'lib qolgan diqqat deb ataladi.

Bunday odat bo'lib qolgan diqqatning hosil bo'lishida ishdagi saranjomlik, jumladan, ma'lum ish joyining tayin bo'lishligi, muayyan bir ishning ma'lum reja bilan qilinishi (o'qish mashg'ulotlarining qat'iy jadvaliga rioya qilinishi), mehnat asboblarning va materiallarining joy-joyida bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Maktabda partadagi o'rinni tez-tez almashtirib turish, uyda doimiy ish joyining bo'lmasligi – bularning hammasi o'quvchining diqqatiga salbiy ta'sir qiladi.

Odat bo'lib qolgan diqqat ishda saranjomlik bo'lishi uchun juda muhimdir. Bizdagi odatlar mashq natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat ham mashqning mahsulidir.

Qiziqishlar va diqqat. Diqqatning to'planishi va barqarorligini saqlab turishda kishining qiziqishlari katta

ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi, asosan, kishining ayni faoliyatiga bevosita qiziqishiga, ishtiyoqiga bog'liq. Bevosita qiziqish – bu ayni ish jarayonining, ish-harakatlarning o'ziga, ish usullariga bo'lgan qiziqishdir.

Ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan vositali qiziqishga, ya'ni faoliyatning maqsadi, ishning natijasi bilan qiziqishga bog'liq. Ixtiyoriy diqqat asosida qilinadigan ish jarayonining o'zi zo'r berishni talab qilish tufayli nohush bo'lishi mumkin. Bunday ish davomida diqqatning to'planishi va barqarorligi erishilgan maqsadni, ish natijalarining zarurligi va ahamiyatini anglash orqali saqlab turiladi. Yoshlarning qiziqishlari, ularning asosiy va hayotiy maqsadlari O'zbekistonning mustaqilligini mustahkamlashi, uning kelajagini faolligini ta'minlashdan iboratdir. Bunday maqsadlarni anglash o'z ishi protsessida diqqatining g'oyat darajada to'planishi va barqarorligini ta'min etuvchi eng muhim shartlardandir.

VI. DIQQATNING TARAQQIYSI.

Bolalar diqqati juda erta – hayotlarining birinchi oylaridayoq ko'rina boshlaydi. Dastavval ixtiyorsiz diqqat namoyon bo'ladi. Bola o'z diqqatini biron jihati bilan – rang-barangligi, ohangdorligi, harakatchanligi bilan ajralib turuvchi ma'lum bir narsalarga (tovushlarga va shuning kabilarga) qaratadi. Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, o'yin faoliyatlari davomida, tarbiya ta'siri bilan ixtiyorsiz diqqatlari taraqqiy qila boradi. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi o'sib borayotgan hissiyot, ehtiyoj va qiziqishlar bilan bog'liqdir. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi

shundan iboratki, bunda ixtiyorsiz diqqatni tug'diruvchi narsalar doirasi orta boradi. Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat anchagina kuchli va barqaror bo'la boradi.

Ixtiyorsiz diqqat inson faoliyatining barcha turlarida katta o'rin oladi. Jumladan, ixtiyorsiz diqqat ish protsessida katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqat o'qish materialini o'zlashtirishni engillashtiradi va o'quvchilarni unchalik toliqtirmaydi. Bunday material engil va ko'pincha juda puxta o'zlashtiriladi. Shuning uchun, o'qish jarayonida o'quvchilarning ixtiyorsiz diqqatlaridan mumkin qadar foydalanish lozim. O'qitishning ko'rgazmali va jonli bo'lishi, o'qish materialini o'quvchilardagi bor bilimlar bilan bog'lab bevosita qiziqarli qilib berish ixtiyorsiz diqqatni saqlab turishga yordam beradi.

Lekin o'qish jarayonining hammasini faqatgina ixtiyorsiz diqqat asosida olib borish yaramaydi.

Biroq, passiv diqqatning bir o'zi kifoya qilmaydi, hatto uning juda erta va haddan tashqari tez hamda aktiv diqqatning yordamisiz o'sishi bir xil ruhiy dardga aylanib ketishi mumkin. Bunda ruh kuchsizlanib, yalqovlanib, hamisha qiziq-qiziq hikoyalar yoki qiziq-qiziq kitoblar bilan ta'sirlanib turishni talab qiladigan bo'lib qoladi». (K.D.Ushinskiy. Izbranno'e pedagogicheskie sochineniya, II tom. Uchpedgiz.1939 y., 171-bet).

Ta'lim va umuman inson faoliyatining barcha turlari, asosan ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat asosida o'sib boradi. Ixtiyoriy diqqat yosh ulg'ayishi bilan, inson faoliyati davomida va asosan tarbiyaning ta'siri ostida o'sib boradi.

Dastlab katta kishilar bolalarning diqqatini biron bir narsaga qaratadilar. Odatda, bolalarga shunday deyilar: «bu yoqqa qara», «mening gapimni eshit», «ashulaga quloq sol» va shuning kabilar. Kattalar tomonidan qaratiladigan mana shu tarzda ixtiyoriy diqqat bolaning ikki yoshga qadam qo'yishi bilanoq ko'rina boshlaydi. Bunda bola diqqatining to'planishi va bir qadar barqarorligini saqlab turishi uchun yoshlik paytidan boshlab beixtiyor ravishda o'ziga jalb qiladigan qo'zg'atuvchilarning taassurotini engishga to'g'ri keladi. Katta kishilar bolani tozalikka, tartiblili, yakka, intizomli bo'lishga va jamiyat ichida yashash qoidalariga o'rgatadilar. Bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni taraqqiy qildiradi. Keyinchalik, 3–5 yoshlardan boshlab, ixtiyoriy diqqat bolaning o'z tashabbusi bilan ham o'sa boshlaydi.

Bolaning mana shu yoshlarida va butun boqcha yoshi davrida ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta ahamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. Ma'lum bir o'yin qoidalarini bolalarning o'zlari tanlab oladilar, bunga o'z harakatlarini moslashtiradilar va bir-birlarining harakatlarini kuzatib boradilar. Mana shularning hammasida faqat ixtiyorsiz diqqat emas, balki bolalardagi ixtiyoriy diqqat ham ko'rinadi, boqcha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin bilan bir qatorda, ularning uyidagi ishlarning ba'zi birlarida qatnashishlari, jumladan, o'zlariga tegishli ishlarni o'zlari bajarishlari katta ahamiyatga ega.

Bolalardagi ixtiyoriy diqqat, maktab yoshidan boshlab, xususan tez o'sa boshlaydi. O'qish ishida – darsni eshitish, kitob o'qish, masalalarni echishda, asosan, ixtiyoriy diqqat talab qilinadi. Shuning bilan birga, o'qish jarayonini o'zi ixtiyoriy diqqatning hamda uning turishi va barqarorligining o'sishiga yordam beradi.

Bolalarda ixtiyoriy diqqat bilan ishlash qobiliyatini o'stirib borish mahsus tarbiya vazifalaridan biridir. Maktabda ta'lim-tarbiya ishlari sohasidagi vazifalarga, jumladan, o'quvchilar irodasi va intizomini tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash vazifasi ham kiradi.

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, diqqatning ayrim sifatleri, uning ko'lami, ko'chuvchanligi, bo'linuvchanligi, kuchi va barqarorligi o'sa boradi.

Bolalarning diqqati avvalo ko'lamning torligi, bir narsadan ikkinchi narsaga sekinlik bilan ko'chishi va zo'rg'a bo'linishi bilan ajralib turadi. Bir yoshgacha bo'lgan bolalarda biz, faqatgina juda tor kontsentratsiyalashgan diqqatni ko'rishimiz mumkin. Masalan, agar bir qo'lida olma ushlab turgan bolaning ikkinchi qo'lga ham olma bersak, u paytda ikkinchi olmani olishi bilanoq, avvalgi ushlab turgan olmasini tashlab yuboradi. Demak, bunda bolaning diqqati o'z qo'lida ushlab turgan ikkita narsaga ham taqsimlay olmaydi. Keyinchalik diqqatning

bo'linuvchanligi kattalar yordami bilan bolalarning o'yin faoliyatlarida, o'qish jarayonida va amaliy mehnat jarayonida o'sib boradi.

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, diqqatning kuchi va barqarorligi o'sa boradi. Diqqatning bu xususiyatlari bolalarni o'yin faoliyatlarida, mehnatda va asosan o'qish protsessida o'sadi.

O'qish jarayoni uchun diqqatning ma'lum darajada kuchli va barqaror bo'lishligi talab qilinadi. Diqqat barqarorligining o'sishiga bolalar ongining mazmungan boyishi va xususan, ular tafakkurining o'sishi katta yordam beradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar diqqatining kuchi va barqarorligi ularning tabiatidagi hissiyotchanlik bilan ko'p jihatdan bog'liq. Bu yoshdagi bolalarning hissiyotlari davomli va barqaror bo'lmaganidek, ularning diqqatlari ham aytarli barqaror bo'lmaydi. Lekin bolalarning hissiyotlari ko'pincha juda kuchli bo'ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari, garchi qisqa vaqt ichida davom etsa ham, kuchli bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari anchagina barqaror bo'la boshlaydi. Shuning uchun pedagog o'qish materialini hissiy momentlar bilan boyitar ekan, bu bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turishga yordam beradi. Shuning uchun diqqatga doir bu sifatning keyingi taraqqiyoti ham irodaning taraqqiyoti bilan bog'liqdir.

XI BOB. HISSIYO'T. (EMOTSIYALAR)

I. HISSIYO'T TO'G'RI SIDA UMUMIY TUSHUNCHA.

Kishi biror nimani idrok va tasavvur qilganida, eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (hush) yoki yoqimsiz (nohush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo'ladi. Bu kechirmalarda odamning o'z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalarga), odamlarga va o'ziga nisbatan sub'ektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (emotsiyalarimizning) birinchi belgisi va elementidir.

Voqelikning ayrim hodisalari kishini quvontiradi, ayrim hodisalar xafa qiladi ba'zi hodisalarga kishi qoyil qoladi, ba'zi hodisalardan g'azablanadi, odam ba'zi hodisalarni ko'rib jahli chiqadi, ba'zilaridan qo'rqadi. Xursandlik, xafalik, qoyil bo'lish, g'azablanish, qahr, qo'rquv va shu kabilarning hammasi emotsional kechinmalarning xilma-xil turlaridir, odamning voqelikka bo'lgan turli subektiv munosabatidir, odamning o'ziga ta'sir qilayotgan va uning o'zi ta'sir qilayotgan narsalardan tug'iladigan kechinmalardir.

Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, hodisalarga va o'ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechinmalarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi. Shuning uchun ham subektiv kechinmalardan iborat bo'lgan hissiyotlar ijobiy va salbiy hissiyotlar deb ajratiladi. Lekin hissiyotlar yoqimli yoki yoqimsiz sub'ektiv kechinmalar bo'lish jihatidangina emas, shu bilan birga obektiv, ijtimoiy ahamiyatlari jihatidan ham ijobiy va salbiy hissiyotlar deb farq qilinadi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtai nazardan beriladigan baho bilan ijtimoiy nuqtai nazardan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo'lavermaydi. Sub'ektiv ravishda nohush, kishini ranjitadigan kechinmalar tariqasidagi ko'pgina hissiyotlar, ijtimoiy nuqtai nazaridan qaraganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadi. Masalan, kishidagi uyalish vijdon azobi yoqimsiz va hatto qattiq azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtai nazardan qaraganda, bu hislar yuksak, ijobiy ahloqiy hislardir. G'azab va qahr hissi har bir kishida salbiy, nohush kechinma holatida o'tadi. Ammo ijtimoiy nuqtai nazardan qaraganda, bu hissiyot nima sababdan tug'ilganligiga va nimaga yo'nalganligiga qarab ijobiy yoki salbiy hissiyot bo'lishi mumkin. Agar bu hissiyotlar ahloq tamoyillarga to'g'ri kelmaydigan nojo'ya ish qilib qo'ygan kishiga nisbatan tug'ilgan bo'lsa, bu hissiyot ijobiy ahloqiy hissiyotdir. Ammo bu hissiyot biror shaxsiy norozilik sababli, masalan, majlisda qilingan haqli tanqid sababli tug'dirgan bo'lsa, bunday hissiyot o'zbek kishisiga nomunosib, past hissiyotdir.

Hissiyot biz idrok qilayotgan, tasavvur qilayotgan va fikr qilayotgan hodisalar va tasavvurlar, shuningdek, bizning harakatlarimiz va qiliqlarimiz ta'siri bilan tug'iladi. Narsalar idrok, tasavvur va fikr qilinayotganligi uchungina bizda ayrim tuyg'ular tug'ilib qolmasdan,

balki, asosan, bu narsalar bizning ehtiyojlarimiz, manfaatlarimiz bilan ma'lum bir darajada bog'langanligi uchun ham bizda turli tuyg'ular tug'diradi, Biz idrok, tasavvur va fikr qilayotgan narsalar bizning ehtiyojlarimizga va manfaatlarimizga aloqasi bo'lmagan taqdirda bizda sezilarli hissiyotlar tug'ilmaydi. Bunday narsalar ko'pincha e'tiborimizdan chetda qolaveradi.

Shunday qilib, hissiyotlarning manbalari (yoki sabablari), bir tomondan, bizning ongimizda aks etayotgan tevarak-atrofdagi voqelik bo'lsa, ikkinchi tomondan, bizning ehtiyojlarimizdir.

Ko'p hollarda emotsional kechinmalarimizning mazmuniga bizning intilishlarimiz ham kiradi. Intilishlar esa hamisha ehtiyojni ifodalaydi. Lekin hissiyotlar ehtiyojlar sababli paydo bo'lishi tufayli, intilishlar bilan hissiyotlar bir-biriga «qo'shilib ketib» bitta tuyg'u, kechinma holida namoyon bo'ladi. Bunday hollarda hissiyotlar, odatda, intilishlarni tug'diradi yoki mavjud intilishlarni kuchaytiradi, shuning uchun ehtiyojlarning o'zi ham aktiv kechinmalar bo'lib qoladi. Hissiyotlarning yo'nalishi, faolligi intilishlarda namoyon bo'ladi.

Shunday emotsional holatlar ham bo'ladiki, bunda intilish juda sust bo'ladi yoki butunlay bo'lmaydi. Bu xil samarasiz, passiv hissiyotlarni, odatda, sentimentallik deb ataydilar. Sentimentallik – harakatsiz hissiyot bo'lib, odatda, faqat so'z bilan cheklanib, oh-vohlar qilish, ba'zan ko'z yoshi to'kishdan nariga bormaydi.

Hissiyotlarning faollik darajasi kishidagi qo'zg'alish va kuchlanish holatida yoki tinchish va bo'shashish holatida, yoki kishidagi hamma kuchlar g'ayratga kirgan holatda, yoxud bu kuchlar zaiflashgan va bo'shashgan holatda namoyon bo'ladi. Hissiyotlarning mana shu faollik darajasiga qarab, ular stenik va astenik hissiyotlarga bo'linadi.

Kishining hayotiy faoliyatini oshiradigan, g'ayratini orttiradigan hissiyotlar stenik hissiyotlar deb ataladi. Masalan, nihoyatda xursandlik, g'azablanish hislari stenik hissiyotlar qatoriga kiradi. Kishining hayotiy faoliyatini pasaytiradigan, g'ayratini susaytiradigan hissiyotlar astenik hissiyotlar deb ataladi. G'am-g'ussa, ma'yuslik, afsuslanish kabi hissiyotlar mana shunday astenik hissiyotlardir.

«His» degan termin ko'pincha «sezgi» degan termin bilan bir ma'noda ishlatiladi. Masalan, ba'zan: «Men yorug'likni his qilyapman, men issiqlikni his qilyapman» deyish o'rniga: «Men yorug'likni sezyapman, men issiqlikni sezyapman» deb ham aytishadi. Shu vaqtgacha biz psixologiyada ham sezgi organlari deyish o'rniga his qilish organlari deb aytishga odatlanib qolganmiz.

Sezgi bilan hisni bir-biridan farq qilishi kerak. Sezgi odamdan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi, u narsalar va hodisalarning in'ikosidir, Hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini ifodalovchi tuyg'ular, kechinmalardir. Sezgilar bizga narsalar va hodisalarning o'zini bildiradi, ammo hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini, bu narsalar va hodisalar odamda qanday holat tug'dirganligini (hush yoki nohush holat tug'dirganligini) bildiradi.

I. HISSIYOTNING FIZIOLOGIK ASOSLARI.

Emotsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi har kungi tajribada ko'rinib turibdi. Masalan, emotsional kechinmalar chog'ida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi. Bir xil emotsional kechinmalar chog'ida odam qizaradi, boshqa bir xil emotsional kechinmalar chog'ida esa odam oqaradi yoki bo'zaradi. Emotsional jarayonlarning yurak faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan so'z bir-biriga o'xshash ma'noda ishlatiladi. Odatda, «yuragim orziqib ketdi», «yuragim orqamga tortib ketdi», «yuragim yorilay dedi» deb gapirilganida, «yurak» so'zi bilan qo'rqib ketish, sevinish kabi hislar ifodalanadi.

Emotsional kechinmalar vaqtida nafas olish ham o'zgaradi: ayrim kechinmalar vaqtida nafas olish tezlashadi, ayrim kechinmalar vaqtida esa nafas olish susayadi. Shuningdek, ovqat hazm qilish jarayonlari va ichki sekretsiya bezlarining faoliyati ham o'zgaradi. Emotsional jarayonlar butun organizmning faoliyatiga ta'sir qiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi avvalo bosh miya po'stida sodir bo'ladigan jarayonlardir. Bosh miya po'sti hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya yarim sharlari olib tashlangan hayvonlar eng arziyas sabablar bilan muttasil va shu bilan birga kuchli ravishda hayajonga kela beradi. Miya po'sti zaiflangani natijasida bet muskullari falaj bo'lgan kishilar har xil narsalarga hatto juda arziyas narsaga ham hamisha va qattiq kula beradilar. Bosh miya po'stining faoliyati buzilishi natijasida ba'zi kishilarda har xil ta'sirot bu ta'sirotga butunlay muvofiq bo'lmagan teskari emotsional alomatlarini qo'zg'atadi – kuldiradi yoki yig'latadi. Bunday hollarda bemor kishilar ko'pincha o'zlari kulib tursalar ham, aslida g'amgin bo'ladilar, ko'z yoshi to'ka turib esa xursandlik his qiladilar.

I. P. Pavlov tarkib topgan dinamik stereotip faoliyatidagi buzilishlar ko'pgina hissiyotlarning fiziologik asosi ekanligini ko'rsatib o'tgan. U dinamik stereotipdagi buzilishlarni ko'p kuzatish natijasida chiqargan xulosani ta'kidlab bunday deb yozadi: «Mening fikrimcha, katta miya yarim sharlaridagi boya bayon qilingan fiziologik jarayonlarni, odatda, o'zimizcha sub'ektiv tarzda, umuman ijobiy va salbiy deb ataydigan hislarga muvofiq keladi, deb o'ylash uchun etarli asos bor... Bular qiyinlik va engil tortish hissi, tetiklik va charchash hissi, mamnunlik va norozilik suyinish, tantana va umidsizlik hissi va hokazo.

Meningcha, ko'pincha odatdagi turmush tartibining o'zgargan paytlarida, odat bo'lib qolgan bironta mashg'ulot to'xtatilganida, yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob chog'ida, maslak va e'tiqodlarda keskin burilishlar ro'y bergan chog'da kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik stereotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik stereotipning qiyinlik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak». III tom, 2-kitob, 243-244 bet). Hissiyotlar bosh miya po'stining ostki qismlari faoliyati bilan ham bog'langandir. Jumladan, ko'rish bo'rtig'i hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, ko'rish bo'rtig'ining shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya po'sti ostidagi markazlardan mahrum bo'lgan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari bo'lmaydi.

Bosh miya po'sti ostidagi qismlarda vegetativ nerv sistemasini boshqaruvchi markazlar bor. Bu markazlar emotsional kechinmalar bilan mustahkam bog'langandir.

Ba'zi hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining hamda bu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining oshib ketganligi sababli tug'iladi. Shu sababli, ba'zi emotsional kechinmalar vaqtida qon aylanish organlarining faoliyati, ovqat hazm qiladigan organlar faoliyati kuchayganligini, nafas olish o'zgarganligini, ko'zning nurlanishini, rangning qizarganligini ko'ramiz va hokazo. Bunday hollarda ichki sekretiya bezlarining faoliyati oshib ketib, ular nerv sistemasini oziqlantiruvchi va qo'zg'atuvchi kerakli moddalarni organizmga ajratib beradi. Bunday emotsional holat chog'ida biz g'ayratimiz oshib ketganligini sezamiz, o'zimizni bardam, ishchan his qilamiz.

Aksincha, boshqa ba'zi bir hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining va shu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining pasayishi sababli tug'iladi. Qayg'u, g'am, qo'rquv singari mana shunday salbiy emotsiyalar chog'ida qon aylanish, ovqat hazm qilish, nafas olish o'zgaradi, kishining rangi oqarib-bo'zarib ketadi, uning ko'zlari nursizlanadi va hokazo.

Ba'zi salbiy hissiyotlar, masalan, g'azab, vahima ba'zan vegetativ nerv sistemasining faoliyatini oshirib yuboradi. Lekin bunday hollarda ham shu hissiyotlarning salbiy xarakteri shu narsada namoyon bo'ladiki, bunday hissiyotlar tugashi bilan organizm bo'shashib ketadi, kishining tinkasi quriydi, ba'zan esa kishida alohida asabiy betoblik vujudga keladi.

Biz o'zimiz sababini anglamagan emotsional holatning, ya'ni bizga sababi ma'lum bo'lmagan tuyg'ularning bizda tug'ilishi vegetativ nerv sistemasida va bu sistema boshqaradigan organlarda bo'ladigan o'zgarishlar bilan izohlanadi. Chunonchi, odamda ba'zan besabab hushchaqchaqlik, besabab havotirlanish, ko'ngil g'ashlik va shu kabi holatlar paydo bo'ladi.

Biroq, shuni nazarda tutish kerakki, vegetativ nerv sistemasi bosh miya po'sti bilan bog'langan bo'lib, odam organizmida bo'ladigan vegetativ jarayonlarning hammasi bosh miya po'stiga

bo'ysunadi. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, nerv sistemasining oliy bo'limi bo'lgan bosh miya «badanda bo'ladigan hodisalarning hammasini idora qilib turadi» 1. (O'sha kitob, 410-bet)

Bundan chiqadigan xulosa shuki, emotsional kechinmalarning hammasi bosh miya po'stining faoliyati bilan ma'lum darajada bog'langandir.

Ikkinchi signal sistemasi odamning emotsional kechinmalarida katta rol o'ynaydi, ikkinchi signal sistemasidagi bog'lanishlar insoniy oliy hislarning– intellektual, ahloqiy, estetik hislarning– nerv-fizlologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan uzilmas ravishda bog'langanligi va shu orqali bosh miya po'sti ostidagi qismning faoliyatiga ta'sir qilib turishi sababli, odam o'z hissiyotlarini ongli ravishda o'zi boshqarib tura oladi.

III. HISSIYO'TNING TASHQI IFODALANISHI.

Psixik jarayonlarning hammasi organizmning tashqi o'zgarishlarida va harakatlarida ma'lum darajada ifodalanadi. Lekin odamning hissiyotlari ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Emotsional kechinmalar organizmning tashqi o'zgarishlarida shu qadar yaqqol alomatlarida ifodalanadiki, odatda, biz odamning tashqi ko'rinishiga qarab unda qanday hissiyotlar yuz berayotganligini – u xursandmi, yoki xafami, g'azablanganmi yoki biror nimadan qo'rqib turganmi, unda muhabbat paydo bo'lganmi yoki nafrat paydo bo'lganmi, shodlik paydo bo'lganmi yoki uyalish paydo bo'lganmi, xullas, mana shu hislarning ko'pini aytib bera olamiz. Rang ko'r, hol so'r, degan hikmatli so'zning psixologik ma'nosi bunga misol bo'la oladi. hissiyotlarning tashqi alomatlarini ifodali harakatlar deb ataladi.

Emotsional kechinmalar avvalo muskullarning ixtiyorsiz bo'ladigan harakatlarida ifodalanadi. Ijobiy hissiyotlar vaqtida bu harakatlar, odatda, shu hislarni tug'dirgan narsa tomonga yo'nalgan bo'ladi, salbiy hissiyotlar vaqtida esa bu harakatlar shu hislarni tug'dirgan narsadan teskari tomonga yo'nalgan bo'ladi. Masalan, biz bir badiiy suratni ko'rib undan zavqlansak, bizda yoqimli his tug'iladi, shuning uchun beixtiyor shu suratga yaqinlashamiz. Shuningdek, qalin do'stimiz bilan to'satdan uchrashib qolganimizda, biz shu do'stimizga tomon beixtiyor harakat qilamiz, ya'ni unga yaqin borib qolganligimizni o'zimiz ham sezmay qolamiz.

Ayrim salbiy hissiyotlar vaqtida bizning harakatlarimiz shu hisni tug'dirgan narsadan chetlatishga intiladi. Boshqa ba'zi salbiy hissiyotlar vaqtida, masalan, g'azab, nafrat hislari vaqtida bizning harakatlarimiz shu emotsional kechinmalarga sabab bo'lgan narsa tomonga yo'naladi. Buning sababi shuki, bizda shu narsani yo'q qilish yoki uning harakatini bostirish harakati tug'iladi va biz shunga intilamiz. Mustaqil vatanimizning dushmanlari, terorizmga, diniy aqidaparastlikka, vahobizmga nisbatan bizdagi g'azab va nafratning ajoyib ahamiyati bor, chunki bu g'azab va nafrat dushmanni yo'q qilishga qaratilgan emotsional kechinmalardir.

Bizning emotsional kechinmalarimiz mimikada, gavda harakatlarida va imo-ishoralarda ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Kishining emotsional kechinmalari fiziologik jarayonlarda va yig'i, kulgi, boshqa shu kabilarda ham namoyon bo'ladi.

Hissiyotlarning harakatlarda, mimikada, gavdada, imo-ishoralar va ma'noli ko'z qarashlarda, boshqa shu kabilarda mana shu tariqa tashqi ifodalanishlarining hammasi suratga va kinoga olish yo'li bilan qayd qilinishi mumkin.

Kishining emotsional kechinmalari uning nutqida ifodalanadi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida uning tezligi o'zgaradi, ko'pincha, nutqning sintaksis tuzilishi buziladi, ritmika va intonatsiya o'zgaradi. O'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, g'amginlik va ma'yuslik hislarini ifodalovchi nutq vaqtida shu nutqni so'zlovchi kishining ovozi beixtiyor pasayib ketadi, nutqning o'zi susayib qoladi, so'zlayotgan kishining tovushi ham bo'linib-bo'linib chiqadi. Xursandlik holatida bir nima so'zlayotgan kishining nutqida bunga butunlay teskari holat namoyon bo'ladi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida ovozning titrashi va uning past-balandligi turlicha o'zgaradi.

Hissiyotlarning mana shu tashqi ifodalari, odatda, ixtiyorimizdan tashqari namoyon bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim hislar o'ziga xos formada ifodalanadi. Masalan, qo'rquv vaqtida kishining ko'z qorachiqarlari kengayib ketadi, badani qaltiraydi, yuzi oqarib-bo'zarib ketadi. Xursandlik hissi vaqtida kishining ko'zi yarqirab ketadi, yuzida qizarish paydo bo'ladi, harakatlar tezlashadi va hokazo.

Ammo odam o'zining ifodali harakatlarini o'zgartirishi mumkin: u ba'zi harakatlarni tiyib turishi, ba'zilarini esa kuchaytirishi mumkin. Odam sun'iy ravishda yangi ifodali harakatlar yaratishi va shu ifodali harakatlar yordami bilan o'zidagi emotsional kechinmalarni to'liq va xilma-xil qilib ochib berishi mumkin.

Odam o'zining mimikasi va gavda harakatini, shuningdek, tovushini atayin chiroyli qilib ko'rsatishi mumkin. U garchi o'zi muayyan hissiyotlarni kechinmayotgan bo'lsa ham, ammo shu hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlar yaratishi mumkin. Chunonchi, artistlar sahnada o'z hislarini emas, balki sun'iy mimika, imo-ishoralar, nutqining intonatsiyasi va shu kabilarni yaratish yo'li bilan muayyan ifodali harakatlarni tasvirlab ko'rsatishlari lozim bo'ladi. Har bir kishi ham o'z hissiyotlarining tashqi ifodalarini ma'lum darajada o'zgartirishi mumkin.

Mana shu o'zgartiriladigan va yangidan vujudga keltiriladigan ifodali harakatlar, ya'ni emotsional kechinmalarning tashqi alomatlari kishida mustahkam o'rnashib qolishi, ko'nikma va odatga aylanishi, so'ngra esa hislarning tabiiy ifodasi tariqasida beixtiyor namoyon bo'lishi mumkin.

IV. EMOTSIONAL HOLATLAR VA ULARNING TURLARI.

Hissiyotlar paydo bo'lish tezligi, kuchi va davomiyligi (barqarorligi) jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Hissiyotning paydo bo'lish tezligi. Emotsional kechinmalar turli hollarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyotlar juda tez to'satdan, darhol paydo bo'ladi, masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol g'azabga keladi, darhol achchiqlanadi va hokazo. Lekin ba'zan shu hissiyotlarning o'zi daf'atan o'zgarmaydi, balki asta-sekin tug'ila boshlaydi. Xursandlik ham, g'azab ham, asta-sekin qo'zg'aladi. (Bunday holatni biz «qo'rqanligi» yoki «suyunganligi darrov bilinmadi» deb aytamiz.)

Lekin shunday emotsional kechinmalar borki, ularning qay darajada tez paydo bo'lganligini belgilash qiyin yoki butunlay belgilab bo'lmaydi. Masalan, bizdagi kayfiyatlarning ko'pchiligi shular jumlasiga kiradi.

Hissiyotning kuchi. Emotsional kechinmalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotning kuchi avvalo yoqimli yoki yoqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Shuning uchun ham «juda xursand bo'ldim», «unchalik yoqmadi» va shu kabi iboralar ishlatiladi. Sub'ektiv jihatdan olganda, hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros ila kechirayotganligi bilan ham belgilanadi.

Hissiyotning kuchi intellektual (aql-idrok) jarayonlarga ham sezilarli ravishda ta'sir qiladi. Emotsional qo'zg'alishning ma'lum bir darajasida intellektual jarayonlar kuchayadi: idrok va tasavvur yaqqolroq bo'ladi, tafakkur jarayonlari jadallashadi. Lekin ba'zan ayniqsa kuchli emotsional kechinmalar vaqtida - intellektual jarayonlar cheklanadi, sustlashadi va hatto aql-farosat qochadi. Odam o'z hissiyotlarini tiyib tura olmaganlarida ko'proq shunday bo'ladi. Paydo bo'lgan tasavvurlar va fikrlar to'xtalib qoladi yoki yo'qoladi, mantiqiy bog'lanishlar susayadi, tafakkurning nazorat qiluvchi, tanqidiy faoliyati bo'shashadi yoki butunlay to'xtab qoladi. Odam mana shunday qattiq, emotsional iztirob holatida qattiq hayajonga tushgan yoki hovliqqan paytlarida ko'pincha nojo'ya ishlar qilib qo'yadi, mantiqqa sig'maydigan, sub'ektiv, haqsiz, g'arazli xulosalar chiqaradi, eng oddiy masalalarni ham hal qila olmay qiynalib qoladi. O'z atrofidagi vaziyatni yaxshi payqay olmaydi. Agar kuchli hissiyotlarni bizning ongimiz boshqarib tursa, bu hissiyotlar bizning tamoyillarimiz tufayli tug'ilgan bo'lsa, bunday kuchli hissiyotlar ijobiy ahamiyat kasb qiladi. Ifodalovchi harakatlarning muskul-harakatlantiruvchi sohadagi va nutqdagi eng sezilarli o'zgarishlar bilan birga kuchayishi yoki kuchsizlanishi sirdan qaraganda hissiyotlarning kuchi qay darajada ekanligini bildirib turadi. Hissiyot naqadar kuchli bo'lsa, uning sirtqi ko'rinishi shu qadar ifodali bo'ladi.

Muayyan narsaga zo'r intilish bilan namoyon bo'ladigan kuchli hissiyotlar katta-katta to'siqlarni eng oladigan kuchli harakatlarda ifodalanadi.

Sensor hissiyotdan farqli bo'lgan emotsional hissiyot his-tuyg'ular paydo bo'lishining tezligi va kuchi bilan belgilanadi (353-betga qaralsin).

His-tuyg'ularning barqarorligi. Emotsional kechinmalar qanchalik uzoq davom qilishi (barqarorligi) bilan ham bir-biridan farq qiladi. Paydo bo'lgan kechinmalar uzoq vaqt davom qilsa, bunday his-tuyg'ular barqaror kechinmalar deb ataladi. His-tuyg'ular paydo bo'lishi bilan darrov so'nib qolsa, yoki boshqa biror emotsional kechinmaga tez o'tib ketsa, bunday his-tuyg'ular beqaror his-tuyg'ular deb ataladi.

His-tuyg'ularning kuchi va barqarorligini ularning chuqurligidan farq qilmoq kerak. His-tuyg'ularning chuqurligi, odatda, tasavvurlar va fikrlarning, shuningdek mana shu konkret emotsional kechinma sababli paydo bo'lgan va shu kechinmalarga muayyan bir ma'no berayotgan intilishlarning xilma-xilligi va boyligi bilan belgilanadi. Odamning e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqishlari va mayllari bilan aloqador tasavvurlarga, fikrlarga va intilishlarga boy bo'lgan his-tuyg'ular chuqur his-tuyg'ulardir. Chuqur his-tuyg'ular o'tib ketganidan keyin ham odatda, ularning izi uzoq vaqt saqlanib qoladi. Ko'pincha tasodifiy idrok qilishlar va tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan beqaror his-tuyg'ular, ya'ni «havas» deb ataladigan his-tuyg'ular chuqur bo'lmaydi. Bunday vaqtincha havaslar, odatda, odamning xotirasida biror sezilarli iz qoldirmaydi.

His-tuyg'ularni qo'zg'atuvchi emotsiyalarning xususiyati – paydo bo'lish tezligi kuchi va barqarorligi – bir qancha sabablarga, ya'ni nerv sistemasining holatiga, muayyan paytda paydo bo'lib qolgan ehtiyojlarning kuchiga, shu hislarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan hodisalarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini odam qay darajada anglaganligiga, shu his-tuyg'ular paydo bo'layotgan va o'tayotgan vaziyatga, shaxsning individual xususiyatlariga bog'liqdir.

Hislarning ayni vaqtda naqadar tez, kuchli va barqaror bo'lishiga qarab, emotsional holatlarning turlari farq, qilinadi. Emotsional holatlarning asosiy turlari – kayfiyat, ehtiros, ruhlanish va affektlardir.

Kayfiyat.

Kayfiyat - zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va, odatda, ancha barqaror emotsional holatdir. Odamdagi ba'zi bir kayfiyat bir necha kun, bir necha hafta, bir necha oy va undan ham ko'proq davom qilishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, g'amginlik kayfiyati, g'azab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar bo'lib turishi hammaga ma'lum. Biz biror kishidan, ahvollarinigiz qalay, deb so'raganimizda, biz, asosan, uning kayfiyatini nazarda tutamiz.

Odamdagi turli kayfiyat turlicha sabablar tufayli tug'ilishi mumkin. Odamning shaxsiy yoki ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan va shu odam uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan biror voqea mana shu xildagi kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligi odamda bir necha kun davom qiladigan xursandlik, shodlik kayfiyatini tug'dirishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligiga mo'tabar kishi yoki muassasa tomonidan berilgan yuksak baho odamning kayfini chog' qilib yuboradi. Ishdagi chatoqlik, muvaffaqiyatsizlik, odamning qilgan ishiga past baho berilganligi uning ruhini tushirib yuboradi, unda ma'yuslik tug'diradi, uning o'z kuchiga ishonchsizlik vujudga keltiradi.

Odamdagi nerv sistemasining holati va umuman odam sog'ligining holati odamda ma'lum bir kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Ba'zan kishi o'zida muayyan kayfiyat tug'dirgan sabab nimaligini anglamaydi. Bunday hodisa ko'pincha organizmning holati, jumladan, nerv sistemasining holati sababli vujudga keladi.

Odatda, muayyan kishida u yoki bu xil kayfiyat ustunlik qilishi mumkin. Odatda qay xildagi kayfiyatning ustunlik qilganiga qarab, biz ba'zi kishilarni quvnoq, hushchaqchaq, bardam kishilar deymiz, ba'zi kishilarni esa g'amgin, ma'yus beparvo kishilar deymiz. Mana shunday ustunlik qilgan kayfiyat odam xarakterining xislati bo'lib qoladi.

Odamning barcha psixik jarayonlarida va faoliyatida kayfiyat katta rol o'ynaydi. Tasavvurlar va fikrlarning o'tishidagi tezlikka, shuningdek, tasavvur va fikrlarning mazmuniga hamda yo'nalishiga kayfiyat ta'sir qiladi. Odamdagi boshqa emotsional kechinmalarning hammasiga kayfiyat, odatda o'zining ta'sirini o'tkazib turadi, bu kechinmalarning, intilishlarning va harakatlarning faolligida shu kayfiyat o'zgarishini ko'rsatadi. Masalan, odamning kayfi chog'

bo'lsa, u ancha aktivroq bo'ladi, odam ma'yus bo'lsa, unchalik aktiv bo'lmaydi. Odamning kayfiyati uning tevarak-atrofdagi kishilarga va narsalarga munosabatiga ta'sir qiladi. Chunonchi, odam xursand bo'lib turganida uning ko'ziga hamma narsa yaxshi bo'lib ko'rinadi, odam xafa va ma'yus bo'lib turganida, uning ko'ziga hamma narsa yomon ko'rinadi. Ijobiy kayfiyat, hushchaqchaqlik va xursandlik kayfiyati ustun bo'lib turganida, odam vaqtincha muvaffaqiyatsizliklarni va xafagarchilikni ham osonlik bilan o'tkazib yuboradi.

Odamzod onglidir, binobarin, u salbiy kayfiyat bilan kurashmog'i: ma'yuslikka, bo'shanglikka, sababsiz tajanglikka berilmasligi mumkin va lozim. Odamning o'zida va boshqa kishilarda bardamlik, xursandlik, hushchaqchaqlik kayfiyati tug'dira bilishi uning eng yaxshi xislatidir.

Odamning o'zidagi e'tiqod, maslak, qiziqish hamda o'zi yashab va ishlab turgan vaziyat undagi muayyan kayfiyatning davom ettirilishi uchun katta ahamiyatga egadir. Bardamlik, hushchaqchaqlik, kayfiyati bizning kishilarimizni asosiy xususiyatidir. O'zbek xalqi mustaqillikka erishishini o'z maqsadi va maslagi deb biladi. U o'z mehnatining erkinligini anglab, Vatani uchun sidqidildan harakat qilish ularda mana shunday kayfiyatni vujudga keltirdi. Bizda har bir kishi nima uchun mehnat qilayotganini, kim uchun mehnat qilayotganini biladi. Mehnatning tagi rohat ekanligini his qiladi.

Ma'lumki, mehnat ijtimoiy foydali, moddiy yoki ma'naviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat faoliyati o'zining amalga oshirilishi uchun yuksak psixologik funktsiyalarni talab qilish bilan birga, insoniyat taraqqiyoti jarayonida ularni tarkib topishi uchun shart-sharoitlar yuzaga keltiradi. Bu esa inson kayfiyatiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning chog'ligi mehnatni unumdorligini oshiradi. Uni sermahsul qiladi.

Mustaqillika to'la erishib olgunga qadar qancha uqubatli mehnatlarga duch kelindi. Xalqimiz tushkunlikka tushmay, qiyinchiliklarga bardosh berib, to'siqlarni engib, ko'tarinki kayfiyat bilan mehnat qilib o'z maqsadlariga erishdilar. Xalqimiz qiyinchiliklarni qunt bilan engishga doim tayyordirlar.

«O'tadi shubhasiz yaxshi va yomon, Baxtlidir yaxshi nom qoldirgan inson». Shayx Sa'diy Ehtiros

Ehtiros ham uzoq davom qiladigan va barqaror bo'lgan emotsional holatdir. Lekin kayfiyatdan ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, muayyan ob'ektga mutassil intilishda kuchli sur'atda ifodalangan kuchli emotsional holatdir. Ehtiros hamisha konkret bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Masalan, odamlarda bilimga, ixtirochilikka, muzikaga bo'lgan ehtiros mana shunday konkret ehtirosdir. Bular ijobiy ehtiroslarga misol bo'la oladi. Bizning ahloqimiz nuqtai nazaridan qaraganda, salbiy ehtiroslar ham bor.

Masalan, ichkilikbozlikka, alkogolga, qimorga, kartabozlikka hirs qo'yish, pulparastlik mana shunday salbiy ehtiroslardir. Ijobiy ehtiroslar odamni ulkan ijodiy faoliyat yo'liga etaklovchi kuchdir.

K.E.Tsiolovskiyda kosmosga uchish masalalarini ilmiy jihatda ishlab chiqishga xuddi mana shunday katta ehtiros bor edi. U butun umr bo'yi mana shunday ehtiros bilan yashadi. I.P.Pavlov yoshlarga yozgan o'zining mashhur xatida ilmiy tadqiqot sohasidagi ehtirosning ulug' ahamiyati borligini ko'rsatib bunday degan edi: «Ilm-fan odamda ko'p kuch sarflab, zo'r ehtiros bilan ishlashni talab qiladi. O'zlaringizning ishingizda va qidirishlaringizda ehtirosli bo'lingiz».

Ruhlanish

Emotsional holatning bir turi bo'lgan ruhlanish xilma-xil faoliyatlarda namoyon bo'ladi. Kishidagi ruhlanish muayyan faoliyatga katta kuch va istak bilan intilishdan iboratdir.

Faoliyatdan kuzatilgan maqsad ravshan bo'lganida va bu faoliyatning natijasi ochiq, ko'rinib turganida hamda kerakli, qimmatli natija ekanligi bilinib turganida birdaniga va tez ruhlanish paydo bo'lishi mumkin. Faoliyat jarayonining o'zida shu faoliyatning qimmatli va ijtimoiy ahamiyatli ekanligi aniqlashib qolgan hollarda ham bunday emotsional holat asta-sekin vujudga kelishi mumkin.

Ruhlanish ba'zan qisqa muddat, ba'zan esa uzoq muddat davom etadi. Ruhlanish ijobiy emotsional holatdir. Ruhlanish faqat ayrim kishining o'zigagina xos holat bo'lmasdan, shu bilan birga, juda ko'p vaqt butun bir jamoaga mushtarak kechinma tariqasida ham namoyon bo'ladi.

Bir xildagi vaziyatda, bitta faoliyatning o'zi bilan shug'ullanayotgan vaqtda, bitta muayyan ideyani amalga oshirayotgan vaqtda bir kishida yoki bir guruh, odamlarda paydo bo'lgan ruhlanish boshqa odamlarga tez o'tishi mumkin.

Bunday hollarda shu tariqa ruhlangan odamlar qanchalik ko'p bo'lsa, shu guruhdagi har bir ayrim kishida bu ruhlanish hissi shunchalik kuchli bo'ladi.

Inson faoliyatining hamma turlarida o'ziga xos ruhlanish voqe bo'lishi mumkin: bunday faoliyat jamiyat uchun va ayrim shaxs uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan hollarda ham, faoliyat natijalari g'oyat maroqli bo'lgan hollarda ham odamlarda mana shunday ruhlanish paydo bo'ladi. Bu emotsional holat odamlarning ijodiy faoliyatida ayniqsa tez-tez va g'oyat yorqin namoyon bo'ladi. Ruhlanish – odamning o'zidagi eng yaxshi ruhiy kuchlarning hammasini safarbar qilishi demakdir. Bu his mehnat va ijodiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishni va dushmanga qarshi kurashda muvaffaqiyat qozonishni ta'minlaydigan hal qiluvchi faktorlarning biridir.

Affektlar

Tez paydo bo'ladigan, nihoyat darajada kuchli, g'oyat jo'shqinlik bilan o'tadigan qisqa muddatli emotsional holatlar affektlar deb aytiladi. Masalan, birdaniga achchiqlanish, g'azablanish, to'satdan qo'rqish va shu kabi holatlar affektlarning bir ko'rinishidir. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan atigi bir necha minut davom qiladi. Affekt holatida kishining ongi, tasavvur qilish va fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Mana shunday kuchli emotsional qo'zg'alish shiddatli harakatlarda, tartibsiz gaplarni gapirib yuborishda, ko'pincha, baqirib yuborish tarzida namoyon bo'ladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda, «portlash» singari, birdaniga boshlanib ketadi.

Ba'zan affektlar tormozlanish holati tariqasida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirlab qoladi. Chunonchi, kutilmagan bir quvonchli holatni ko'rib suyunib ketgan kishi «o'zini yo'qotib qo'yadi» va «nima deyishni bilmay qoladi». Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqqanida, to'satdan quvonganida, birdaniga g'azablanganida va shu kabi hollarda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi.

Affektlar kishining irodasi bo'shashgan vaqtda paydo bo'ladi, affektlar odamning o'zini tiya olmasligini, o'zini tuta bilmasligini ko'rsatadigan alomatdir. Affekt – emotsional hatti-harakatning ibtidoiy formasidir.

Lekin har bir kishi o'zi etarli daraja ongli bo'lganligi uchun, o'zida affekt paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligi yoki affekt paydo bo'lishi bilanoq o'zini darhol bosib olishi mumkin. Odam affekt juda zo'r kuch bilan paydo bo'lgan vaqtda ham «o'zini tutib qolishi» mumkin. Albatta, buning uchun kishida kuchli iroda bo'lishi, unda o'zini tuta bilish, o'zini tiya bilish singari iroda sifatleri mavjud bo'lishi kerak. Odamda bu sifatlar tarbiya va o'z-o'zini tarbiya qilish yo'li bilan paydo qilinadi.

V. ODAM HISSIYOTLARINING MAZMUNI

Yoqimli va yoqimsiz kechinmalar odamdagi hissiyotlarning birinchi belgisi ekanligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Lekin hissiyotlarning faqat shu kechinmalardagina iborat deb bo'lmaydi. Har bir kishiga ma'lumki, yoqimli va yoqimsiz kechinmalar, zavqlanish, huzur qilish yoki zavqlanmaslik holati turli hollarda kishida turlicha o'tadi. Odam o'zining ochligini yoki chanqovini qondirganida huzur qiladi, ammo shu odamning o'zi muzika tinglaganida, do'stlari bilan uchrashganida, biron ma'naviy zavq bag'ishlaydigan ish qilganida va shu kabi hollarda boshqacha huzur qiladi. Suvsash odamda yoqimsiz bir his tug'diradi, lekin shu biron qiyin vazifani bajara olmay qolganida, unda boshqacha bir yoqimsiz his tug'iladi. Ammo ayni shu odam ahloq doirasiga sig'maydigan yomon ish qilib qo'yganida va biror narsadan yoki ishdan uyalganida, vijdon azobiga tushib qolganida esa unda butunlay boshqacha yoqimsiz his tug'iladi va hokazo. Hissiyotlarni bir-biridan farq qiladigan manna shu xususiyatlarning hammasi hissiyotlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hissiyotlarni mazmuni, bir tomondan, odamning ehtiyojlari bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, shu hissiyotlarning tuzilishiga sabab bo'lgan faoliyat va idroklar, tasavvurlar, fikrlar

bilan belgilanadi. Odamga avvalo biologik (tabiiy) ehtiyojlar xosdir, shu sababli odamga biologik ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan hislar ham xosdir. Ochlikni, chanqashni va to'yishni his qilish, sog'likni, tetiklikni, charchashni his qilish, og'riqni his qilish, shuningdek organizmning holati va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa hislar ham mana shunday ehtiyojlarga bog'liq (ijobiy va salbiy) hislar jumlasidandir.

Odamga tarixan rivojlangan yuksak yoki ma'naviy ehtiyojlar xos bo'lganligi sababli, bu ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan yuksak hislar– intellektual, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi hislar ham unga xosdir.

Yuksak hislar tufayli odamning tabiiy (biologik) hislari ham ma'naviy tus oladi desa bo'ladi: bu hislar intellektual va ahloqiy hislarni ham, estetik hislarni ham qisman o'z ichiga oladi, hatto organik, biologik ehtiyojlar va jarayonlar sababli tug'ilgan hissiyotlarni– ochlik va to'yish hissi, sog'lik, kasallik va charchash kabi hislarni ham odam ijtimoiy mavjudot sifatida, shaxs sifatida kechiradi.

Odamning boshqa organik ehtiyojlari singari ochlikni qondirishi uning ma'naviy va estetik hislari bilan chambarchas bog'langandir.

Odamning tarixiy rivojlanish jarayonida uning hissiyotlari ham o'zgaraveradi. Huzur qilish va ranjish, sevgi, g'azab va nafrat, xursandlik va g'amginlik singari hislar hamma odamlarga xos hislardir, albatta. Lekin shu hislarni kechinishga sabab bo'ladigan narsalarning hammasi, shu hislar yo'nalgan narsalarning hammasi odamning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish usullari o'zgaraverdi, odamlarning ishlab chiqarish munosabatlari o'zgaraverdi, ularning qarashlari, ularning dunyoqarashi o'zgaraverdi, ehtiyojlar o'zgara va rivojlanaveradi, shular bilan birgalikda odamlarning hislari ham o'zgaraverdi.

Ijtimoiy turmush sharoitida hissiyotlarga ijobiy hissiyotlar va salbiy hissiyotlar deb beriladigan baho ham o'zgardi. Endi bundagi baholar faqat sub'ektiv shaxsiy jihatdan qarabgina berilmasdan, shu bilan birga ob'ektiv qiymatiga qarab ham beriladi.

Odamlarning tarixiy taraqqiyotida ulardagi hislarning ayrim turlari yo'qola borgan va yangi hislar paydo bo'lgan. Masalan, sinfsiz jamiyatga o'tish bilan kishilarda mulkparastlik hislari, mayda-chuyda shaxsiy rashk qolib bormoqda. Odamning eng yuksak hislari – intellektual, ma'naviy, estetik hislari bizning sharoitimizda o'zgardi. O'zbek kishilarning o'zaro munosabatlarida o'rtoqlik va do'stlik hislari keng rivojlandi, mehnatga munosabat o'zgardi, chunki mehnat ehtiyojni qondirish vositasidan hayotiy ehtiyojga aylandi va mehnatning o'zi xilma-xil ijobiy hislarni tug'diruvchi manba bo'lib qoldi, bizda yangi hislar – vatanparvarlik hissi, milliy iftixor hissi, insonparvarlik hissi paydo bo'ldi.

VI. INTELLEKTUAL HISLAR

Odamning aqliy faoliyati bilan, bog'liq, bo'lgan hislar intellektual hislar deb ataladi. Bilishga qiziqishlik taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi. Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tug'ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog'ida, kashfiyotlar, ixtirolar qilinayotgan chog'da, biror yangilikni o'zlashtirish va bilish chog'ida paydo bo'ladi va his qilinadi.

Intellektual hislarning ba'zi bir ayrim ko'rinishlariga to'xtalib o'tamiz.

Urinchoqlik. Bu hisning nomidan ko'rinish turibdiki, bunday his odamning bilimlarga ijobiy munosabatida ifodalanadi. Biror sohada yoki turli sohalarda eng chuqur va aniq bilim olishga intilishdan iborat bo'lgan bu his juda uzoq (ayrim odamlarda umrbod) davom etadi. Urinchoqlik bilish-ning turli yo'llarini va vositalarini izlashga (mahsus adabiyotlarni o'qishga, radio va televidenie eshittirishlarini, leksiylarni tinglashga, mutaxassislar bilan suhbatlashishga, tajribalar o'tkazib turishga) hamda shu yo'llar va vositalardan foydalanishga rag'batlantiradi. Ayni vaqtda bu murakkab hislar olingan bilimlarning odamning o'zi uchun va boshqalar uchun (jamiyat uchun) naqadar ahamiyati borligini ijobiy baholashga yordam beradi.

Bilishga qiziqish urinchoqlikning alohida bir turidir. Ba'zan bu ikki termin (urinchoqlik va bilishga qiziqish terminlari) hatto bir xil ma'noda ishlatiladi. Bilishga qiziqish ba'zan biror nimadan habardor bo'lishga kuchli intilish tariqasida va shuni bilib olgach, undan mamnun bo'lish tariqasida namoyon bo'ladi. Lekin bunda (bilishga qiziqishda) mana shu intilish va

mamnuniyat hissi ko'pincha qisqa bo'ladi, bevosita yaqin tevarak-atrofdagi hodisalar va voqealarni, odatda, odamning o'zi qiziqayotgan hodisalarni ko'pincha bevosita idrok qilib olishdan iboratdir: ko'rib, eshitib, qo'lda ushlab bilib olishdan iboratdir.

Bilishga qiziqish degan terminni ba'zan salbiy ma'noda ishlatiladi, odamning bilimini kengaytirmaydigan, aksincha, uning pastkashligi, befahmligidan dalolat beradigan tarzda maydachuyda va arziyas narsalarni va hodisalarni bilishga intilish mana shunday salbiy ma'nodagi bilishga qiziqishning o'zidir.

Bilishga qiziq berish maktabgacha tarbiya yoshida bolalarga xos xususiyatlardir. Normal turmush sharoitida va o'qitish jarayonida, yoshi ulg'ayib, tajriba orta borgan sari, oqilona urinchoqlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy-tadqiqot ishlari bilan samarali shug'ullanishini rag'batlantiruvchi asosiy faktordir.

Taajjublanish hissi. Bunday his bizga qandaydir yangi, odatdan tashqari, noma'lum biror narsa ta'sir qilganida tug'iladi. Biz kutmagan voqealar sodir bo'lganida bunga taajjublanamiz. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo'ldoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tug'ilgan hislardan mamnun bo'lamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlikdir» (D." R.Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug'ilgan taajjublanish bizni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo'lib ko'ringan narsalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish bizni hodisalarni bilishga g'oyat darajada rag'batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganimizda, bu faktlarni o'zimizga shu damgacha ma'lum bo'lib turgan hodisalar gruppasiga kiritolmay qolganimizda, bog'lanishlarning aniqlangan turlari qatoriga bu faktlarni kiritolmay qolganimizda va shu kabi hollarda bizda hayron qolish yoki hayron bo'lish hissi tug'iladi. Bu his ham bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo'llovchi zo'r vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarning to'g'riligi tafakkur jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan va amaliyotning o'zida yaqqol isbot bo'lganida ishonch hissi tug'iladi.

Shubhalanish hissi biz o'zimiz chiqargan qoidalar yoki gipotezalar faktlarga yoki nazariyalarga zid bo'lib, shular bilan to'qnashib qolganida tug'iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot, chunki to'plangan faktlarni va biz aytgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko'rishga rag'batlantiradi. «Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur» (I. P. Pavlov).

Nazariy va amaliy vazifalarni hal qilish jarayonida odam yangilik hissi degan alohida ijobiy hisni kechinadi. Bu his alohida xursandlik holatida o'tadi va odamda g'ayratni qo'zg'atib yuboradi. Hal qilinayotgan vazifa katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lganida, tamoyili xarakterdagi masalalar hal etilayotganida odamdagi bu his ayniqsa kuchli bo'ladi.

Intellektual hissiyotlar odamning bilish faoliyati sababli paydo bo'libgina qolmasdan, ular hamisha aqliy jarayonlar tarkibiga kiradilar va shu bilan birga bu hissiyotlar aqliy faoliyatni rag'batlantirib turadi, kuchaytiradi, tafakkurning tezligiga, samaraliligiga, bilimlarning mazmunli va aniq bo'lishiga ta'sir qiladi. Masalan, taajjublanish va bilishga qiziqish hislari odamni xilma-xil masalalarni hal etishga, tobora ko'proq bilim olishga majbur qiladi. Shubhalanish hissi dalillar qidirishga, fikrlarimizni asoslash yo'llarini topishga, tug'ilgan masalalarga to'g'ri javoblar qidirishga majbur etadi.

Yangilik hissining ta'sirchanligi ayniqsa kuchli bo'ladi. Bu his kishilarga – ilmiy tadqiqot institutlarida va laboratoriyalarda ishlayotgan kishilarga hamda, shuningdek, kolxoz dalalarida va fabrika, zavod sexlarida ishlayotgan kishilarga ham xos bo'lib qoldi. Yangilik hissi yangi, ba'zan tag'in ham murakkab muammolarni hal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni davom ettirish istagini tug'diradi, ko'pincha bu istak zo'r ehtiros bilan intilishni vujudga keltiradi.

Odamning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lib turganida, bu muhokamalar dalillar bilan yaqqol asoslanib va isbotlanib turganida mantiqiy tafakkurdan mamnun bo'lish ham intellektual hissiyotlar qatoriga kiradi. Aksincha, tafakkurimiz mantiqiy bo'lmay qolganida, jumladan, odam o'z muhokamasida hech bir bog'lanishsiz bir narsadan ikkinchisiga sakrab

o'taverganida, uning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lmaganida, bu muhokamalarda ziddiyatlar paydo bo'lib qolganida, odamning fikri asossiz, ishonitirarli bo'lmay qolganida bizda nohush his paydo bo'ladi.

Suhbatdoshning, dokladchining, lektorning nutqi to'g'ri va ravon bo'lganida bular bizda ijobiy his tug'diradi. Tilning grammatika formalarini buzib gapirish, nutqda keraksiz so'zlarni ko'p ishlatish, tushunilishi og'ir bo'lgan va zavqlantirmaydigan nutq bizda yoqimsiz, salbiy his tug'diradi.

Umuman, intellektual hissiyotlar o'zining murakkabligi va xilma-xilligi bilan farq qiladi, zotan odamning aqliy faoliyati ham murakkab va xilma-xildir.

VII. MA'NAVIY HISSIYOTLAR

Odamlar o'zlari yashab turgan jamiyat tomonidan qabul qilingan ahloqiy tamoyillarni ado etishlari yoki buzishlari sababli odamlarda paydo bo'ladigan hislar ma'naviy yoki ahloqiy hislar deb ataladi. Bu tamoyillar, shuningdek, odat qatoriga kirib qolgan ahloqiy normalar va qoidalar nimalarni «yaxshi» va «yomon», nimalarni «adolatli» va «adolatsiz», nimani «haq» va «nohaq» deb hisoblash kerakligini belgilab beradi.

Odamlarning ahloqiy qoidalariga va qarashlariga muvofiq bo'lgan harakatlari va qiliqlari ma'naviy, ahloqiy harakatlar va qiliqlar deb hisoblanadi, shu ahloqiy qoidalarga va qarashlarga to'g'ri kelmagan, shu qoidalar va qarashlarni buzadigan harakatlar esa ahloqqa to'g'ri kelmaydigan harakatlar yoki ahloqsizlik deb hisoblanadi.

Ma'naviy hislar ahloqiy ongning eng umumiy fundamental (asos) qismlaridandir. Ular jamiyatda mavjud ahloqiy munosabatlar, tasavvur va qarashlarning muhim, ijtimoiy mohiyatli jihatlarini o'zida aks ettiradi.

Axloq tushunchalarida elat, millat, jamiyat ahloqining tarixi, bugungi holati va uning kelajak yo'nalishlari ham o'z ifodasini topadi. Ahloq-odob qoidalari, urf-odatlar dunyoning turli xalqlarida turlicha bo'lishiga qaramay, ahloq tushunchalarini tushunishda umumiylik bor. Buning sababi shundaki, ahloq tushunchalarida insoniyat ahloqining mushtarak mohiyati, mag'zi bo'lgan insoniylik aks etadi. Shunga ko'ra, ahloq tushunchalarini umuminsoniy ahloqiy kadriyatlar deyish mumkin. Ular jamiyat insoniyat kamoloti ehtiyojlarini ifodalab, jamiyatda real, mavjud ahloqiy munosabatlar va tasavvurlardan yuqoriroq turadi va aynan shu hususiyat tufayli ahloqiy ideal vazifasini bajaradi, har bir insonni, jamiyatni ahloqiy yuksalishga undaydi.

Jamiyatning ahloqiy yuksalishi insoniyatning manfaatlarini va ideallarini ifodalaydi.

Ahloq voqelikning eng umumiy hodisalarini ifodalovchi ilmiy tushuncha hamdir. Chunki u ob'ektiv reallik, ijtimoiy bog'liq ifodasidir. ahloq kategoriyalari mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoit, insonlarning manfaat va ehtiyojlaridan ajralib qolsa, ular mavhum kuch, hayoliy orzu-istaklarga aylanib qoladi. (Masalan: adolat, burch, va h.z.) Amaliyot uchun, kundalik hayot uchun foydasi bo'lmaydi. Ahloqiy ongning ahloqiy tushunchalari ham bo'lib, ular kundalik hayotda kishilar hulqini baholash, boshqarishda ishlatiladi. Ularni ahloqning «ishchi tushunchalari» deyish mumkin. Masalan: ehson, ezgulik, sahovat, sadoqat, hayo, vafo, oliyjanoblik va h.z. ahloq kategoriyalari jamiyat ahloqining eng yuksak, umumiy ifodasi bo'lsa, ahloqning «ishchi tushunchalari» kategoriyalarining mazmunini ochuvchi, konkretlashtiruvchi yo'ldosh shakllardir. Masalan: yaxshilliq kategoriya bo'lsa, ehson, rahm-shafqat, sahiylik uning konkret ifodalari, ko'rinishlaridir. Demak, ahloq kategoriyalari – ahlokiy ongning birlamchi tushunchalaridir. Ahloq kategoriyalari – ahlokiy ongning mujassam tushunchalaridir. Ahloq talablarini bajarish kishilarning burchidir. Tashqi majburiyat yoki buyruq sababli bajariladigan vazifa emas, balki, avvalo har bir insonni jamiyat oldidagi va o'zi oldidagi ahloqiy mas'uliyat sababli bajarilishi lozim bo'lgan vazifadir. Dilga jo bo'lgan ma'naviy e'tiqodlar ta'siri ostidagina qilinadigan harakatlar ma'naviy burchning oliy ko'rinishidir, bunday holda mana shunday harakatlar qilish kishi uchun ma'naviy ehtiyoj bo'lib qoladi.

Ahloq tamoyillarini yoki ayrim qoidalarini bajarish yoki buzish odamlarda xilma-xil ahloqiy hislar vujudga keltiradi. Odamning boshqa odamlarga munosabati, mehnatga munosabati, ayni vaqtda o'z-o'ziga ham munosabati ana shu hislarda ifodalanadi.

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalovchi hislar.

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan hislar juda xilma-xildir. Kishining boshqa odamlarni yoqtirish yoki yoqtirmaslik hislari, ya'ni ijobiy yoki salbiy munosabati mana shu hislarning asosiy, boshlang'ich bosqichidir. (O'ziga xos elementlaridir).

Ba'zan ayrim kishilarga beparvo munosabatda bo'lindi, deb ham aytiladi. Haqiqatda esa bunda «beparvo» degan so'z, ko'pincha, yoqtirmaslik hislarining salkam ifodasidir.

Mana shu boshlang'ich emotsional hislar asosida murakkab, sermazmun va kuchli hislar – jamoatchilik, o'rtoqlik va do'stlik hislari, muhabbat, rashk, yoqtirmaslik, nafrat hislari, insonparvarlik, vatanparvarlik hislari paydo bo'ladi.

Insonparvarlik hissi kishilarning o'zaro munosabatlarida namoyon bo'layotgan asosiy ma'naviy hisdir. Bu his har bir mehnatkash kishiing qadr-qimmatini izzat va hurmat qilishda ifodalanadi.

Har bir mehnatkash kishining turmushi va farovonligiga baho berishlar bilan bog'liq bo'lgan insonparvarlik hissi kishilarining butun dunyoda tinchlik uchun olib borayotgan kurashiga asoslanadi.

«Kishi – kishiga do'st, o'rtoq va birodar» degan yuksak ahloqiy tamoyili, odamlarning bir-birlarini hurmatlash tamoyili hozir bizda hamma joyda turmushga singib bormokda.

Jamoatchilik hissi.

Kishilarning kechiradigan ma'naviy hislari nuqul individual tuyg'ular, ya'ni kishilarning shaxsiy (o'z) hatti-harakatiga bog'liq bo'lgan hislar bilangina cheklanib qolmaydi. Kishilardagi ma'naviy hislarning xususiyati shundan iboratki, boshqa kishilarning hatti-harakati ahloqqa muvofiq bo'lgan taqdirda, u xursand bo'ladi, bu hatti-harakatlar ahloqqa nomuvofiq bo'lganda g'azablanadi.

Bir kishi yuksak ma'naviy hatti-harakat qilganda shu jamoaning hamma a'zolaridagina emas, ko'pincha, butun xalqda ham yuksak ma'naviy qoniqish va shodlik hislari tug'iladi.

Kishilardagi jamoatchilik ularning boshqa odamlarda tug'ilgan hislarni o'zlaridek his qila bilish qobiliyatlarida ifodalanadi: kishi boshqa kishilarga xayrihoh bo'ladi, boshqa kishilarning dushmanga g'azabi, nafratiga sherik bo'ladi. Shu sababli jamoa turmushda odamlar bir-birlariga xayrihoh bo'lganlarida ularning xursandliklariga xursandlik qo'shiladi, g'am-g'ussani birgalikda tortib, bu bilan ularning g'amlari ham engilashadi.

Mana shu xilma-xil hislar va ularning roli jamoada- oilada, maktab sinfida muassasada, korxona va shu kabilarda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi.

Jamoatchilik hislari shu jamoa hayotidagi va foaliyatidagi umimiylikni anglashda o'zaro ma'suliyani his qilishda butun jamoaning va shu jamoadagi har bir a'zoning farovonligi to'g'rsida g'amho'rlik qilishda, shu jamoa oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish istagida ifodalanadi.

Jamoa va gumanizm hissi odamlarning o'rtoqlik va do'stlik singari o'zaro munosabatlarida yana ham yorqinroq namoyon bo'ladi.

O'rtoqlik va do'stlik hissi.

O'rtoqlik va do'stlik hissi kishilar xayrihoh bo'lib bir-birini hurmat qilishda ifodalanadi. Bu hislar odamlarning umumiy mehnat va o'qish faoliyatidagi o'zaro munosabatlarda tug'iladi va namoyon bo'ladi.

O'rtoqlik va do'stlik munosabatlari, odatda, kishining bolalik chog'idan boshlanadi. Bolalar bir-birlariga o'rtoqdirlar, chunki ular bir-birlari bilan bir xildagi o'ynlarni o'ynaydilar, bir xildagi vaziyatda birga bo'ladilar va shu sababli ularda umumiy qiziqish tug'iladi. Ular bir-birlarini ko'rib va bir-birlarini eslab shodlanadilar.

Maktabda o'quvchilar bir-birlariga o'rtoqdirlar, chunki ular bir maktabda, bir sinfda o'qiydilar, ular uchun o'qituvchilar ham, darsliklar ham umumiydir. Maktab bolalarda o'rtoqlik va do'stlik hislarni tarbiyalash sohasida katta ish olib bormoqda, bolalarni bir-biriga bir sinfda o'qiydigan bolalarni boshqa sinfda o'qiydigan bolalar bilan o'rtoq, do'st qilib tarbiyalamokda.

Maktab o'quvchilari bilimlarni egallamoq uchun birgalikda kurashadilar, bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklari uchun shodlik va qayg'urish hislarini birga

kechiradilar, bir-birlariga o'rtoqlarcha yordamlashadilar. Shu tariqa, ularda o'rtoqlik va do'stlik hissi mustahkamlanadi. Maktabda vujudga kelgan o'rtoqlik hissi ko'pincha umrbod saqlanib qoladi.

Bir korxonada, bir muassasada ishlayotgan kishilarda o'rtoqlik hissi vujudga keladi. Hukumatimiz har qanday sharoitda ishlayotgan kishilariga o'zaro munosabatlarida o'rtoqlik va do'stlik hislarini namoyon qilishlari uchun butun shart-sharoitni yaratib bergan.

Do'stlik hislari ayrim kishilar o'rtasidagi munosabatlar doirasida cheklanib qololmaydi.

Mamlakatimizdagi hamma xalqlar o'rtasida bo'lgan munosabatlar ham do'stlik hislariga asoslangan. O'rtoqlik va do'stlik hislarining paydo bo'lishiga avvalo sabab shuki, kishilarining turmushga qarashlari birdir, ular milliy dunyoqarash ruhida tarbiyalanib kelmokdalar, ularning ijtimoiy manfaatlari, istaklari ham birdir, ularning maqsadi mustaqillikni mustahkamlash butun dunyoda tinchlik o'rnatishdir.

Bundan, hamma jihatdan bir-biriga o'xshash bo'lgan odamlar orasidagina do'stlik bo'lishi mumkin, degan ma'no chiqmaydi, Qobiliyati turlicha bo'lgan, turli kasbdagi, turli madaniy saviyadagi odamlar ham bir-birlariga do'st bo'lishlari mumkin. Lekin umumiy qarashlari, umumiy intilishlari bo'lmagan kishilarning bir-birlari bilan do'st bo'lishlari mumkin emas.

Xalqlarimiz o'rtasida o'rtoqlik va do'stlik hislari bir-birlarini muttasil qo'llab-quvvatlashda, o'z ishlarida bir-birlariga yordamlashib va ko'maklashib turishlarida namoyon bo'ladi. O'rtoqlik, do'stlik va mehr-muhabbat hislari g'oyaviy umumiylik va ko'pincha asosiy manfaatlarning umumiyligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga o'rtoqlikka nisbatan do'stlik yaxshiroq va mustahkamroq bo'ladi. O'rtoqlik, do'stlikdagi g'oyaviy umumiylikning natijasida kelishib va birgalashib ishlash qaror topadi, busiz ularni bo'lishi mumkin emas.

O'rtoqlik, do'stlik va mehr-muhabbat hislari g'oyaviy umumiylik va ko'pincha asosiy maqsadlarining umumiyligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga o'rtoqlikka nisbatan do'stlik yaqinroq va mustahkamroq bo'ladi. O'rtoqlik, do'stlikdagi g'oyaviy umumiylikning natijasida kelishib va birgalashib ishlash qaror topadi, busiz ularni bo'lishi mumkin emas. O'rtoqlik va do'stlik hislari shu qadar kuchli va jozibadorki, yigit va qizlar ularni tushunishga, o'z kechinmalarini, kishilarga munosabatlarini tushunib olishga intilmasdan qolmaydi.

Do'stlik umumiy faoliyat, havas va intilishlar, e'tiqodlarda tarkib topadi.

Do'sting kimligi boshingga kulfat tushganida bilinadi, deb bejiz aytilmagan.

O'rtoqlik va do'stlik ularning bir-birlari bilan qilayotgan muomalalaridagi o'zaro samimiyatda, bir-birlarini tushunib, izzat-hurmat qilishlarida namoyon bo'ladi.

Do'st bilan uchrashib, gaplashib va suhbatlashib, u bilan bir qancha masalalarni bamaslahat hal qilib olish, boshingga biror baxtsizlik tushganda do'stdan maslahat olish yoki uning xayrihohlik bildirishi, biror ish o'ngidan kelganida do'st bilan birlikda quvonish, zarur bo'lib qolganingda do'stdan biror yordam olish, do'stni biror muhim ishga tortish, kishiga huzur va nash'a bag'ishlaydi.

Bir-biriga chinakam do'st bo'lgan kishilar bir-biridan sir yashirmaydi. Ba'zan kishida o'z ko'nglini do'stiga ochish, ko'nglidagi hamma gaplarni unga birma-bir aytib berish ehtiyoji tug'iladi. Do'stlar bir-birlarini «tushunishga» qobil bo'lganlaridagina ular bir-birlari bilan mana shunday dilkashlik qiladilar. Shu sababli, kishi o'z do'stiga o'zining shubhalarini va o'zining qilib qo'ygan xatolarini oshkora aytib beradi, chunki o'zi nima demoqchi bo'lganligini do'sti tushunib, shunga yarasha maslahat berishini va yordamlashuvini biladi, garchi do'st kishi boshqalarga qaraganda qattiqroq, qoralasa ham, lekin shu xatolarni tuzatishga yordam beradi, seni qo'llab-quvvatlaydi, mushkul ahvoldan-qutilish yo'llarini va vositalarini ko'rsatib beradi. Do'stlar o'z do'stlarining kamchiliklarini va xatolarini yashirmaydi, bu kamchiliklarni ko'rsatib beradi, bu kamchiliklarga baho beradi, kishi o'z do'stining o'sishiga yordam beradi, unda yaxshi, yangi sifatlar paydo bo'lganligini ko'rib quvonadi.

Dunyoqarashning birligi, ideallarning birligi, umumiy faoliyat, o'zaro yordamlashish va bir-biriga bo'layotgan munosabatlardagi samimiyat kuchli mustahkam va barqaror o'rtoqlik va do'stlik hislarining negizidir.

O'rtoqlik va do'stlik hislarida faollik va amaliy natija berish hususiyati juda kuchli bo'ladi. Bu hislar odamlarni birlashtiradi va ularni qahramonlik qilishga ruhlantiradi, odamning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

O'rtoqlik va do'stlik turmushimizni sermazmun, yorqin va zavqli qiladi. Do'stlik dunyoqarashimizning tashkil topishi va mustahkamlanishiga yordam beradi, hayotiy ideallarimizni amalga oshirishni engillashtiradi, kishilarning eng yaxshi xislatlarini – insof, rostguylik hislarini, ish uchun umumiy javobgarlik hissini, har qanday yolg'onga, munofiqlikka, ikki yuzlamalikka mutlaqo murosasiz bo'lishi hissini o'stirishga yordam beradi. Odamning mehnatga munosabatini ifodalovchi hislar.

Mehnat yuksak ma'naviy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat turidir. Bizning xalqimiz o'z faoliyatini ijtimoiy burchini bajarilishini, o'z vijdoniy burchini bajarish deb biladi. Shu sababli u har qanday ishni bajarishga o'zini ma'naviy javobgarligini his qilib kirishadi.

Ma'lumki, mehnat – shaxs va jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy mahsulotlarni etishtirishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat qilish orqali inson ongi har tomonlama shakllanadi. Mehnat orqali voqelikni o'zgartiriladi, yangilik yaratiladi, ijod qilinadi. Tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirib yuboradigan mehnat jarayonini o'zi kishilarda ma'naviy mamnuniyat, xursandlik hissini paydo qiladi. Bu hislar esa kishini kuchiga-kuch, g'ayratiga-g'ayrat bahsh etadi.

O'z burchni anglagan, o'z Vatanini, xalqi uchun jon kuydirib mehnat qiladigan kishilar odatda o'z ishlarini bajarganlarida biror g'arazli, xudbinlik maqsadlarini ko'zlamaydilar. Jamiyat foydasiga bo'ladigan ishlarni bajarayotganlarida yuksak ma'naviy hislarga to'lib-toshadilar va shu tariqa turmush gashtini suradilar, buni o'zlari uchun baxt deb biladilar. Shu ma'naviy burch hissi pedagogik mehnat jarayonida tag'in ham ko'proq xilma-xil namoyon bo'ladi. Shu narsa yaxshi ma'lumki yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash jarayonida muallimlar va tarbiyachilar hamisha ma'naviy mas'uliyat, tashvish, xursandlik va mamnuniyat his qiladilar. Ko'pchilik muallimlarimiz yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash borasidagi o'z ishlarini zo'r shavq-zavq va mamnuniyat bilan, o'zlarining ma'naviy burchlarini yaxshi anglab bajaradilar.

Maktabda o'qiyotgan har bir bola ham, har bir student ham o'z ma'naviy burchini va o'zining ijtimoiy vazifasini bajarayotganligini his qilib, mamnun bo'ladi.

Bajarilayotgan va bajarilgan ma'naviy burchni anglashning o'zi tetiklik va xursandlik hissini, o'z kuchlariga ishonch hissini, yuksak optimizm hissini tug'diradi. Kishilardagi optimizm real go'zal kelajak uchun xursandlik hissidir. Ma'naviy his mustaqil jamiyat ko'rayotgan, butun dunyoda tinchlik uchun ko'rashchi bo'lgan va bu bilan yuksak vazifani bajarayotgan fuqaroning shon va sharaf hissidir. Barcha ma'naviy hislar kabi, mehnat faoliyatida namoyon bo'layotgan hislar ham, iroda bilan chambarchas bog'langan bo'lib, kishining ma'naviy xislatlarini belgilab beradi.

Ma'naviy burch hissi kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan boshqa emotsional hislarning ham doimiy tarkibiy qismidir, bu munosabat insonparvarlik hissida, o'rtoqlik va do'stlik hissida ifodalanadi.

Uyalish va vijdon hissi. Ahloq normalarining buzilishi, ahloqiy burchning, jamiyat oldidagi vazifalarning bajarilmay qolishi, berilgan biror va'daning ustidan chiqmaslik yoki jindak yolg'on gapirib qo'yish kishida, odatda, uyalish hissi va vijdon azobi singari hislar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

Kishida uyalish hissi paydo bo'lganida u o'zida alohida ung'aysizlik, bezovtalik va yuzi shuvutlik sezadi. Uyalib hijolat tortayotgai kishi boshqa odamlar bilan uchrashganida (ba'zan yakka o'zi qolganida ham) uning ahloqiy qoidalarni buzganligidan habardor bo'lgan odamlarning ko'ziga tikilib qaray olmaydi, qizaradi.

Muayyan ijtimoiy muhitda yo'l qo'yib bo'lmaydi deb hisoblangan harakatlar va qiliqlarni qilib qo'ygan kishida uyalish, hijolat hissi paydo bo'ladi. Masalan, jamiyatda qaror topgan qoidalarni, turmushdagi odatlarni buzadigan hatti-harakatlar va qiliqlar kishini mana shunday uyaltiradi.

Kishi biron nojo'ya hatti-harakat va qiliqlarni qilmasdan oldin ham uyalishi mumkin, kishi biron nojo'ya ish qilishga qaror bergan zamonok va ahloqqa xilof qilib qo'yishi mumkinligini hatto xayoliga keltirganida ham uyalib, qizarishi mumkin. Bunda, albatta xayolning katta ahamiyati

bor, chunki kishi o'zi qilmoqchi bo'lgan hatti-harakat va qiliqni hamda uning oqibatlarini, jumladan, tevarak-atrofdagi kishilarning bu qiliqni yomon ko'z bilan qarab ta'na qilishlarini o'z xayolida yorqin tasavvur qiladi. Bunday bolalarda uyalish hissi kishining ma'naviy sezgiriligini kuchaytirishi va uni shunday ahloqqa xilof ishlar qilishdan tiyishi mumkin.

Odamning ma'naviy sezgirligi vijdon hissida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Vijdon hissi, vijdon «azobi» uyatning, kishi o'zining nohaq ekanligini anglaganligining, o'z niyati va qilayotgan nojo'ya harakati uchun ayrim kishilar oldidagi, jamiyat oldidagi mas'uliyatni anglaganligining eng kuchli ko'rinishidir.

Kishi ahloqiy qoidalarni buzganini boshqalar ko'rmagan bo'lsa ham, boshqa kishilar shu kishining ahloqqa xilof biror nojo'ya harakat qilgani haqida hatto shubhalanmagan bo'lsa ham, lekin shunday hollarda ham kishi vijdonan siqilib, hayajonlanib turadi.

Vijdon hissining barqarorligi, uzoq davom qilishi bu hisning o'ziga xos xususiyatidir.

Odatda, kishi o'zining ahloqqa xilof ravishda qilib qo'ygan nojo'ya harakati keltirgan oqibatlarni tuzatmaguncha ko'ngli sira tinchimaydi.

Vijdon azobi kishining yuragida chuqur ichki kurash hissini tug'diradi. Kishining yomon bir ish qilib qo'yganini, bu qilmishning unga munosib emasligini anglashi, bir tomondan, «vijdonini qiynaydi», «vijdon azobiga soladi», kishi «afsus eb», po'shaymon qiladi, ikkinchi tomondan, u ahloq talablariga xilof ish qilish bilan odamlardan malomatga qolishini, ularda o'ziga nisbatan salbiy hislar tug'ilishini ham anglaydi.

Kishining o'z qilmishlarining ahloqiy tamoyillarga zid emasligini, balki haq va to'g'riligini anglashi, ya'ni «vijdoni pokligini» anglashi unda o'zidan xursandlik hissini tug'diradi.

Kishi ahloqiy tamoyillar sig'diradigan hatti-harakat qilayotganida o'z irodasining kuchi bilan va shu irodani ishga solib, o'zini ahloqqa xilof ish qilishdan tiyadi, ko'nglida tug'ilgan yomonlik mayllarini bostiradi. Ana shunday hollarda kishining o'zini bu tariqa tiyishi vijdoniga ham «ma'qul tushadi», kishida vijdoniy «tinchlanish» hissi, o'z-o'zidan mamnun bo'lish hissi tug'iladi.

Kishining biron yomon ish qilib qo'yib vijdon azobiga tushishi va vijdon azobi kishiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatuvchi bir misol keltiramiz. IX sinf o'quvchisi Holiqnazarova Fotima degan qiz «Tong yulduzi» gazetasiga o'zi haqida quyidagilarni yozgan: «Men oltinchi sinfda o'qiyotgan vaqtimda algebradan juda qiynaldim. Nazorat ish berilgan vaqtda bitta ham misolni echa olmas edim, shu sababli ikki baho olmaslik uchun daftirimni o'qituvchiga topshirmadim.

Men, o'qituvchi bu daftarni o'zim yo'qotib qo'ygandirman, deb o'ylasa kerak degan xayolda edim. Uyga qaytgandan keyin bu qilmishimni juda ko'p o'yladim. Boshimga og'ir o'ylar keldi. Dardimni birovga ayta olmasligim qilgan ishimning alamini tag'in ham kuchaytirib yubordi, chunki mening bu ishimni hech kim ma'qullamasligini bilar edim. O'qituvchini aldaganim uchun o'zimdan-o'zim uyaldim va o'qituvchiga bu voqeani boshdan-oxir aytib bermagunimcha bu azobdan qutulmasligimni tushundim. O'zimga har qancha og'ir bo'lsa ham, aybimga iqrор bo'ldim. O'qituvchi garchi men bilan qattiq gaplashgan bo'lsa ham, lekin, har holda, men engil tortdim. Keyinchalik, algebra mening eng sevgan fanlarimdan biri bo'lib qoldi.

Men shu narsani yaxshi tushunib oldimki, burch hissi, vijdoning nimani aytsa, turmushda hamisha shunday qilish kerak».

Vijdon – nima narsaning yaxshi va nima narsaning yomon ekanligini aytib, baho berib turadigan ichki «ovozdir». Shu «ovozning» mavjudligi kishi ijtimoiy-ahloqiy normalarni o'z talablari tariqasida, shaxsiy hatti-harakat normalari tariqasida his qilayotganligini ko'rsatadi. Odamda uyalish va vijdon hissi bo'lmasligi yoki susayib ketishi uni pastkash qilib qo'yadi. Shu sababli, biron kishiga «sen vijdotsiz», «uyating ham yo'q», «vijdoning ham yo'q» deb aytish uning odamlilik qadr-qimmatini erga urish bo'ladi, bu gap unga haqorat bo'lib tushadi.

Agar kishi o'z hatti-harakatida ahloq tamoyillariga amal qilmasa, agar uning uyati ham, vijdoni ham yo'q bo'lsa, bunday kishi haqiqatan ham odamgarchiligi qolmagan kishi bo'ladi.

VIII. ESTETIK HISLAR.

Odamlar chiroyli narsani ko'rganlarida, shu narsalarni tasavvur qilganlarida va ular to'g'risida fikr yuritganlarida ularda paydo bo'ladigan ijobiy hislarni biz estetik hislar deb

ataymiz..N. G. Chernishevskiy bunday degan edi: odam estetik hislarni «biz uchun sevikli bo'lgan dilbar oldimizda turganida bizda paydo bo'ladigan nash'ali shodlik tariqasida kechiradi. Biz go'zallikni benihoyat sevamiz , go'zallikka qarab zavqlanamiz quvonamiz. N. G. Chernishevskiyning ta'riflab aytishicha, «go'zallik turmushning o'zidir», «biz o'zimizdagi tushunchalarga ko'ra o'zimiz tasavvur qilgan turmushning ifodasi deb bilgan narsamiz biz uchun go'zallikdir; o'zida turmushni ifodalagan yoki bizga turmushni eslatib turgan narsaning o'zi go'zallikdir...». (Izbranno'e filosofskie sochineniya. I tom, 1950, 59-bet).

Bizni qurshab olgan dunyo va undagi turmush xilma-xil namoyon bo'ladi. Shu sababli, odamning estetik hislari mazmunining boyligi bilan farq qiladi.

Atrofimizdagi tabiat estetik hislarning birinchi va asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Quyosh chiqishini va botishini kuzatayotgan, kechqurun, kechasi va tong saharda yulduzlar charaqlab turgan osmon go'zalligini tomosha qilayotgan odamda estetik hislar paydo bo'lib, u shularniig hammasidan zavqlanadi. Odam o'rmonlardagi yo'llardan yoki shu o'rmon chekkasidan o'tganda, uning ko'z oldida bug'doyzor va paxtazor dalalar, kum-ko'k maysazor o'tloqlar va chamanzorlar jilva qilib turganida, atrofi daraxtzorlar va tepachalar bilan qurshalgan soylar, jarlar, ko'llar va irmoqlarni ko'rganida g'oyat huzur qiladi (ya'ni unda haqiqatan estetik hislar paydo bo'ladi). Qushlarning sayrashini va jonli tabiatning boshqa tovushlarini eshitganimizda zavqlanamiz. Bahor, yoz, kuz va qish fasllarida tabiat maizaralarining o'zgarib, jilva qilib turishi estetik hislar tug'diruvchi manbadir.

Tabiat hodisalarini ko'rib bevosita idrok qilganimizdagina emas, balki ularni eslagan va tasavvur qilgan vaqtimizda ham bizda mana shu tarzda estetik hislar paydo bo'lib, buning gashtini suramiz.

Odamlarniig o'zi ham bizda estetik hislar tug'duruvchi manbadir. Chernishevskiy inson shaxsini hamisha ulug' deb bildi va hamma narsalarning mezoni, jahondagi eng go'zallik «insonning o'zi» deb hisoblanadi. A. M. Gorkiy bunday degan edi: «Men odamdan ko'ra yaxshiroq, murakkabroq., qiziqarliroq boshqa biror narsa borligiii bilmayman. Shularning hammasi odamiing o'zida mavjud».

Sog'lom, quvnoq, ishchan kishilarni, olijanob maqsad yo'lida, uchraydigan har qanday to'siq va g'ovlarni, mushkulliklarni eng oladigan kishilarni ko'rganimizda o'zimizda estetik hislar paydo bo'ladi, buni ko'rib xursand bo'lamiz. Odamlarniig ahloqiy ish va hatti-harakatlari ham bizda estetik hislar qo'zg'atadi. Odamlarning odobli hatti-harakatlarini biz ko'pincha, chiroyli hatti-harakatlar deb ataymiz. Ma'lumki, go'zallik hissi odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularda birdamlikni o'sishiga yordam beradi. Ma'naviy ahloqlarni mustahkamlaydi va ularning ahloqiy hatti-harakatlarini rag'batlantiradi.

Ayrim hollarda bizda estetik hislar xursandlik yoki zavqlanish tarzida namoyon bo'ladi. «Luna-10» avtomat stansiyasi 1966 yil 3 aprelda oy atrofidagi orbitaga chiqarib qo'yilganligi to'g'risidagi habar buyuk xursandlik hissini qo'zg'atib yubordi va umumxalq shodligini vujudga keltirdi.

San'at, muzika, rassomlik, poeziya va shu kabilar ham estetik hislar manbaidir. Odamning san'at asarlari yaratishdagi ijodiy faoliyatini, asosan, estetik ehtiyojlar rag'batlantiradi. Bu faoliyat vaqtida ijodkor kishi chuqur estetik zavq oladi va o'zi yaratgan san'at asarini maroq bilan huzur qilib, tomosha qiladi. San'at asarlari odamlarni ongiga, asosan, estetik xislar orqali ta'sir qiladi.

San'at asari ko'rsatayotgan mana shu ta'sirni xususiyati shundaki, san'at asarlari idrok qilinayotganida voqelik odamlarni ongida shu voqelikni bevosita idrok qilingan vaqtdagi qaraganda to'liqroq va chuqurroq aks etadi.

Odamlar hayotidan olingan syujetlar (maishiy drammatik, kulgili va shu kabi syujetlar) rassomlarning rasmlarida badiiy adabiyotda tasvirlanganida, sahnada (haqiqatdan ham badiiy mahorat bilan ijro etilganida bu syujetlar, ko'pincha real turmushdagiga qaraganda chuqurroq va to'liqroq idrok qilinadi va taassurot qoldiradi.

Estetik hislar manbai bo'lgan san'at asarlarini idrok qilishdagi yana bir xususiyat shuki, kishi bu asarlarni ko'rib, huzur qilibgina qolmasdan, shu bilan birga, asarni mazmuniga qarab

kishida ijtimoiy-ma'naviy va intellektual hislar ham tug'iladi. Badiiy asarlar voqelikni haqqoniy va to'g'ri aks ettirgan taqdirdagina ularni badiiy estetik ta'sir ko'rsatishi samarali bo'ladi.

San'at asarlari o'zining shunchaki shakli bilan, so'zlar, tovushlar, buyoqlar va shu kabilarni shunchaki majmui bilangina bizda estetik hislar vujudga keltira va o'stiravermaydi. San'at asaridagi so'zlar, tovushlar, buyoqlarni o'ziga xos (ya'ni badiiy) majmuidagi turmush va undagi kurash, olg'a bo'layotgan harakatlar, yaxshi kelajakka intilish aks etganligi tufayli bu asarlar odamlarda estetik hislar tug'diradi. San'atda shaklni mazmunidan ajratib qo'yish, san'atdagi formalizm, «san'at-san'at uchun» degan shior chinakkam estetik hislar tug'dira olmaydi va bu narsa san'atning o'zini inqirozga olib boradi.

Chinakkam san'at turmushni to'g'ri bildiradi, zamonning eng o'tkir va to'lqinlantiruvchi savollariga javob beradi. Bunday san'at ilg'or ideallarni xalq orasiga yoyadi, xalqqa xizmat qiladi, olg'a borishga yordam beradi. San'at asari voqelikni nechog'li chuqur va to'la haqqoniy aks ettirsa, u odamlarda shu qadar ko'p estetik zavq qo'zg'atadi, bu asar estetik hislarni manbai va estetik tarbiya vositalari sifatida shu qadar ko'p qadrlanadi. Pushkin va Maykovskiyning poeziyasi, Gilinka va Chaykovskiyning muzikasi Surikov va Repin chizgan rasmlar, o'zbek klassik adabiyoti singari yuksak badiiy va realistik san'at asarlari estetik zavq bag'ishlay boradi va odamlarning go'zallikka bo'lgan ehtiyojlarini hamisha qondirib turadi va ularni estetik didlarini rivojlantirishga hamisha yordam beradi.

Voqelikning o'zi tug'dirayotgan estetik hislar, shuningdek, san'at asarlarining o'zi ham faqat mushohadaviy hislarga bo'lib qolmay, balki bu hislar inson faoliyatini hamma turlarida namoyon bo'ladi. Bu faoliyatni rag'batlantirib va aktivlashtirib turadi. Estetik hislarni ta'sirchanlik kuchi ana shunda. Odam biror buyumni yaratayotganida, shu jumladan, san'at asarlarini ham yaratayotganida, shu narsalarni go'zal bo'lishiga ham harakat qiladi. Har bir usta o'zi terayotgan g'ishtning mahkam o'rnashib qolishigagina intilib qolmasdan, uni chiroyli bo'lib ko'rinishiga ham harakat qiladi, o'zi qurgan binoni birinchi bo'lib ko'rib zavqlanadi. Dehqon haydab qo'ygan dalani yam-yashil nihollarini oppoq paxtazorlarini ko'rib quvonadi. Zavod ishchisi o'zi qurgan yangi mashinaning qudratini va go'zalligni ko'rib zavqlanadi.

Hamma sohada – sanoatda, transportda, shahar va qishloqlarda qurilish keng avj olib ketgan hozirgi vaqtda katta va kichik barcha binolarni faqat mustahkam va qulay bo'lishigagina emas, shu bilan birga chiroyli bo'lishiga ham ahamiyat berilmokda.

Bizda sanoat va transport estetikasi masalalariga, texnika estetikasi masalalariga katta e'tibor berilmokda.

Estetik hislarni o'ziga xos xususiyati shuki, bu hislar beg'araz hislardir. Bu xususiyat shundan iboratki, biror go'zallikni, masalan, tabiat manzarasini, badiiy suratni, muzika, kontsertni bir vaqtning o'zida nechog'li ko'p odam birga ko'rsa (yoki suhbat chog'ida eslasa) shu odam ularning har biri va birgalikda hammasi kuchliroq estetik zavq oladi. Mana shunday estetik kechinmalar chog'ida ko'pchilik odamlar o'rtasida do'stona suhbatlar boshlanib ketadi. Shu sababli estetik hislar ma'naviy hislar bilan chambarchas bog'langandir.

O'zbek xalqining san'ati – jahonda eng ilg'or san'atlardan biridir. Jahondagi barcha mamlakatlarning ilg'or kishilari uchun chinakkam faol emotsional kechinmalar manbaidir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkentdagi me'morchilik san'atiga, binolardagi turli-tuman naqshlar, rangi ketmas chizmalarga, har bir binoning takrorlanmas san'atiga qoyil qolmagan kishilar bo'lmasa kerak. Bizdagi kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik, kishilarni hayratda qoldiradigan so'zanalar, misgarlik buyumlari san'ati va ularni yuksak mahorat va did bilan, mehr kuchi bilan bajarilganligi – O'zbekiston san'atini dunyoga tanitish manbai hisoblanadi. O'zbek maqomchilik san'ati, milliy xalq qo'shiqlari, bir-biridan go'zal nozik ohang taratuvchi milli muzika asboblari kishilarimizni tinchlik, mustaqillik uchun kurashga ruhlantirmoqda.

Jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek kabilarni ilmiy-falsafiy meroslari original mazmun va shaklga ega bo'lgan Nizomiy, Umar Hayyom, Navoiy, Sa'diy, Bedil, Furqatlarning ijodlari jahondagi mamlakatlarga na'muna bo'lib xizmat qilmoqda. Bular biz uchun butun ilg'or insoniyat uchun badiiy-estetik va ma'naviy taraqqiyoti bosqichlarini namunasidir.

Vatanparvarlikning o'ziga xos xususiyatlari.

Vatanparvarlik hissi – yuksak va murakkab hisdir. Bu his murakkab va xilma-xil hislarning: ma'naviy, intellektual, estetik hislarning sintezi (birlashmasi) dir. Bu hislar bir-biriga qo'shilib, bitta hisga – Vatanga muhabbat, o'z yurtiga muhabbat hissiga aylanadi.

Vatanparvarlik - umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikning asosiy tamoyillaridandir. Vatan - arabcha so'z bo'lib o'zbek tilida «Ona yurt» degan ma'noni anglatadi. Vatanga muhabbat, yurtga muhabbat har bir millat kishisiga xos bo'lgan muqaddas qadriyatdir. Vatanparvarlik har bir kishida o'z uyiga, tug'ilib o'sgan yurtiga, ota-ona va opa-ukalariga bo'lgan munosabatida aks etadi. Vatanparvarlik bu umuminsoniy qadriyatlarga xos bo'lib, u sadoqat bilan xizmat qilish, uning sarhadlarini tashqi dushmanlardan, terrorizmdan himoya qilish, uning mustaqilligi, tinchligi, osoyishtaligini saqlashda faol ishtirok etmoqdir.

Vatanparvarlik Vatanni his qilishda, Vatanga bo'lgan tuyg'usida ifodalanadi. Vatan tuyg'usini o'zida mujassam etgan kishigina jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashadi. Vatanparvarlik umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan sadoqatning negizi sifatida hayotimizni farovon, erkin qilish yo'lida, yurtimiz uchun, xalqimiz uchun, jon fido qilishga tayyor bo'lgan yoshlarni voyaga etkazishni talab qiladi.

Qadimgi yunon adiblaridan biri «Vatan sha'niga» asarida «mening bu gaplarim g'oyat eski gaplar, lekin haqiqat shunday o'z otasini hurmat qilmagan farzand o'zganing otasini ham hurmat qila olmaydi, o'z Vatanini sevmagan kishi o'zga Vatanini qadrlay olmaydi» - deb yozgan edi.

Vatanparvarlik hissi yuksak hisdir, u ijtimoiy hisdir u odamlarni ahil, bir oila qilib birlashtiradi.

Vatanparvarlik manbaalari.

Vatanparvarlik hislarini manbai xilma-xildir. Vatanparvarlik tuyg'usi biz tug'ilib o'sgan erga, biz «turmush lazzatini dastlab totigan», o'sib ungan, o'qib kamolga etgan, ota-onalarimiz, yori-birodarlarimiz, qarindosh-urug'larimiz, o'rtoqlarimiz yashagan va ishlab turgan, xalqimiz yashab turgan erlarning o'ziyoq, ya'ni, mahalla, qishlog'imiz, nohiya, shahar, viloyat, jumhuriyat vatanparvarlik hislarining manbalaridir.

Kishilar o'z Vataniga nazar solib, uni bepoyon erlarini, boyliklarini, go'zalligini sahovatli xalqini tasavvur etganida, unda o'z Vataniga qoyil qolish va unga mehr-muhabbat bilan qarash hislari, o'z mamlakati uchun faxrlanish va uning ulug'vorligidan xursand bo'lish hislari beixtiyor paydo bo'ladi.

Mamlakatimizning shonli o'tmishi, uning tarixi, erkinlik va mustaqillik uchun olib borgan kurash tarixi vatanparvarlik manbaidir.

Tariximizning eng yaxshi sahifalari yuksak vatanparvarlik qahramonlari bilan bog'langan sahifalardir. Bunda insoniyat e'tiborini ayniqsa o'ziga tortib maftun qilgan qahramonliklar, jumladan: Aleksandr Nevskiy boshchiligidagi rus qo'shinlarining 1242 yilda nemis «ko'ppak retsarlari» ustidan qozongan g'alabasi, Minin Pojarskiy etakchiligidagi rus lashkarlarining 1613 yilda Moskvani poyak interventsiyachilaridan ozod qilganliklari, Petr I ning 1709 yilda shvedlar ustidan qozongan g'alabasi, Evropani zabt etib kelgan Napoleon armiyasining 1812 yilda tor-mor keltirilganligi tarixdagi qahramonlik sahifalaridir.

Shuningdek, jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'beklarning jasorati-chi? Ibn Sino jahon tabobat ilmini muvaffaqiyatlariga osonlikcha erishmadi. U o'sha zamonlarda din kuchli bo'lgani uchun kasallik sirlarini yashirincha o'rgandi, ya'ni yangi murdalarni kechasi qabrdan kovlab olib, sham yorig'ida ularni tekshirib ko'rdi. Ulug'bek esa koinot sirlarini o'rganishda ham kuchli qarshiliklarga duch keldi. Yoki A.Navoiy, Nizomiy, Umar Hayyom, Bobur, Furqatlar ham buyuk qahramonlik evaziga orginal mazmun va shaklga ega bo'lgan asarlarni meros qoldirdilar. Bu tarixdagi qahramonlik, vatanparvarlik uchun manba rolini o'ynaydi.

Vatanparvarlikning eng muhim belgilaridan biri qat'iylikdir. Bu inson hulqidagi o'z qarashlarini ongli va izchil himoya qilishdir. U insonni o'tkinchi narsalarga, tasodifiy ta'sirlarga, salbiy xislatlarga, qaysarlikka berilmaslikda, balki o'zining e'tiqodiga qat'iy amal qilishda

namoyon bo'ladi. Qat'iylik, mardlik va rostgo'ylikka juda yaqin turadi. Faqat o'z ishinig haqligiga ishongan kishigina qat'iyatlidir va u har qanday holatda ham o'zligicha qoladi, pastkashlik, razillik qilmaydi, sotqinlikka yuz tutmaydi.

A.Navoiyning fikricha, kishi qat'iyatli bo'lishi hamda maqsadga erishish imkoniyati oldida ikkilanmasligi, haqiqat uchun xormay kurashishi va uni dadil izlashi lozim. Navoiyning bosh qahramonlaridan biri Farhod xuddi mana shunday ahloqiy fazilatlar sohibi edi. U faqatgina dono kishi sifatidagina dong taratib qolmasdan, balki engib bo'lmas pahlavon bo'lib, qat'iy xarakterga ega edi va u haqiqat uchun sabot-matonat bilan kurashadi. Hisrav bilan Farhod o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javobni eslash kifoyadir. Farhod Hisravning asiri bo'la turib, o'zining izzat-nafsini mardonavor himoya qilibgina qolmay, balki podshohning ahloqiy qashshoqligini dadillik bilan fosh etdi. Insonni ko'p jafolarga duchor qiluvchi, uning kamolotiga to'sqinlik qiladigan salbiy xislatlar kishilarda vatanparvarlik hislarini shakllanishga salbiy ta'sir qiladi.

Odamlarimizdagi yuksak ma'naviy xislatlar vatanparvarlikning manbaidir.

Mamlakatimizda mustaqillik uchun kurash bizning eng yaqin istiqbolimizdir. Shu ideallarni tasavvur qilish va har birimiz mana shu burilishning qatnashchisi ekanligimizni anglash zo'r xursandlik hislarini tug'diradi.

Vatanparvarlikdagi faollik uning eng muhim xususiyatidir. Vatanparvarlik passiv va ishda ko'rilmaydigan his emas, balki bu his amalda sinaladi.

Ba'zi bir kishilar Vatanimiz ravnaqi yo'lida uchraydigan qiyinchiliklar va kamchiliklar haqida gap borganda o'zlarini bilimdon qilib ko'rsatib «buni bunday qilish kerak, uni bu yo'l bilan emas, balki bu yo'l bilan hal qilish lozim, bunday qilsa bo'lmaydi» - deb turli yo'llarni ko'rsatadilar-u, ammo o'zlari uni sidqi dildan bajarishga kirishmaydilar, bu ishlardan o'zlarini doimo chetga tortib yuradilar. Go'yo ular bilimdonu, ulkan yumushlarni bajarishga kirishgan shaxslar, faol harakat qilayotgan kishilar bilimsiz, uquvsizdek bo'lib qoladi. Yo'q, bunday iztirobdan sira foyda yo'q. Hamma Vatan istiqboli yo'lida qo'ldan kelganicha harakat qilmog'i kerak.

Vatanparvarlik faoliyati jahon urushi yillarida kishilarning davlat manfaatlarini va nomusini har qanday sharoitda, har mahal hattoki o'z jonlarini ham ayamay himoya qilishga tayyor bo'lib turishlarida ifodalanadi. Bu xususiyat jangchilarimizning Vatan baxti-saodati yo'lida, inson shuhrati yo'lida, uning kuch-quvvatini mustahkamlash yo'lida qilayotgan fidokorona mehnatlari yo'lida ifodalanadi. Bu hususiyat kishilarning mustaqillik rejalarini ommaviy g'ayrat va zavq bilan bajarganliklarida namoyon bo'ladi.

Xalqlarimiz vatanparvarligi hissi qudratli, hayotbahsh kuchga egadir. Bu his kishilarga hamma qiyinchiliklarni va to'siqlarni o'z yo'llaridan olib tashlab, muttasil olg'a borish uchun kuch va g'ayrat bag'ishlaydi. Vatanparvarlikdagi faollik kishilarning ma'naviy jihatdan boyitadi va oliyjanob tuyg'ularga to'ldiradi, undagi butun ijodiy kuchlarni safarbar qiladi.

HISLARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI.

Emotsional kechinmalar va holatlarning hamma turlari har bir kishiga xosdir. Lekin ayni vaqtda har bir kishining emotsional hayoti o'ziga xos xususiyatga ega.

Avvalo turli kishilarda hissiyotlar o'zining tezligi, kuchli bo'lishi va barqarorligi jihatidan bir xilda o'tmaydi. shunday odamlar borki, ularda hislar sekinlik bilan tug'iladi, o'rtacha kuch bilan o'tadi va barqaror bo'ladi. Bular «bir maromdagi», «osoyishta odamlar». Shunday odamlar borki, ularda hislar tez paydo bo'ladi, kuchli ravishda o'tadi va barqaror bo'lmaydi. Bular «serharakat», «qizg'in», «jizzaki» odamlardir. Ba'zi odamlarda faqat biror favqulodda voqealar natijasidagina, ochiq ifodalangan hislar tug'ilishi aksincha, ba'zi odamlarda arzimagan bir narsa kuchli emotsiyalar vujudga keltirishi mumkin. Bunday kishilarda shok va affektlar holati tez paydo bo'ladi.

Emotsional jihatdan odamlar yana shu narsa bilan farq qiladilarki, ular mazmuni turlicha bo'lgan har xil hissiyotlarga bir xilda berilavermaydilar. Organik emotsiyalarga ko'proq beriladigan odamlar ham bo'ladi. Bunday odamlarning hayotida ovqatlanish bilan, o'zlarining sihat-salomatliklari, dam olishlari va shu kabilar bilan bog'langan va kechinmalar eng ko'p o'rinni

oladi. Ular o'z xislatlarini qondirib, huzur qilishni hayotning zavqi deb biladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida intellektual (aqliy) hissiyotlar eng ko'p o'rinni oladi. Ular hayot zavqini tadqiqotlar bilan shug'ullanishdan, yangilikni bilishdan, ilm-fan bilan shug'ullanishdan iborat deb biladilar va shunday ishlar bilan shug'ullanib huzur qiladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida ijtimoiy, estetik emotsiyalar, o'zlarini saqlashga intilish, o'zlariga baho berish hislari birinchi o'rinda turadi.

Odamlar emotsional jihatdan yana shu bilan ham farq qiladilarki, ba'zi bir kishilar ijobiy emotsiyalarga – xursandlikka, o'yin-kulgiga ko'proq moyil bo'ladilar, oq ko'ngil bo'ladilar, ba'zi kishilar salbiy emotsiyalarga g'azablanish, qo'rqish, vahima, ma'yuslik, g'amginlik hislariga ko'proq moyil bo'ladilar.

Har bir kishida o'ziga xos u yoki bu xil kayfiyat bo'ladi. Biz odamlarni quvnoq kayfiyatli kishilar deb, g'amgin kishilar deb, jahldor kishilar deb yoki ma'yus kishilar deb farq qilamiz va hokazo.

Emotsiyalar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi qisman organik sabablarga (asosan, nerv sistemasinng holati va faoliyatidagi xususiyatlarga) bog'liq bo'ladi, lekin ko'p jihatdan odam yashab, o'sayotgan muhitga va qay holda tarbiyalanganligiga bog'liq bo'ladi. Kishilarimiz quvnoq mehnat sharoitida yashaydilar.

Shuning uchun ham quvnoqlikka, ruhlanishga, ulfatchilikka, o'rtoqchilikka, do'stlikka hamda boshqa yuksak ijtimoiy va ma'naviy emotsiyalarga moyillik vujudga keladi. Mamlakatimizning hayoti va ijtimoiy mehnatda aktiv qatnashish, Vatanga cheksiz mehr, Vatanni dushmanlardan himoya qilishda fidokorlik hislarini vujudga keltirdi.

Emotsiyalar va hissiyotlar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi odam mijozining, xarakterining belgilaridir va odamning nimalarga qiziqayotganligini ko'rsatuvchi belgilardir.

XI. HISLARNING AHAMIYATI.

Bizning psixik hayotimizda hislar alohida o'rin tutadi. Bizning intellektual jarayonlarimizda ob'ektiv dunyo sezgilar, idroklar, tasavvurlar va fikrlar tariqasida in'ikos qiladi. Intilishlar va iroda jarayonlarida odam o'z miyasida in'ikos (aks) etayotgan dunyoga ta'sir qiladi. Hislar esa odamning o'z atrofidagi ob'ektiv voqelikka va o'ziga munosabatidan hosil bo'ladigan tuyg'ulardir.

Shu bilan bir vaqtda bu tuyg'ular shaxsning quruq, mazmunsiz holati emas: aqliy jarayonlarning hammasi – sezgi va idroklar, xotira, tafakkur va nutq xilma-xil emotsional komponentlardan (yoki momentlardan) tarkib topadi.

Hislar bo'lmaganida edi bizning idrok qilishimiz, xotira, tafakkur, tasavvur jarayonlari nursiz, jonsiz bo'lib qolur edi, sezilmaydigan bo'lib o'tar edi yoki umuman vujudga kelmas edi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, hislar idrokimizning yorqin va juda to'liq bo'lishini ta'minlaydi, tez va mustahkam eslab olishimizga ta'sir qiladi. Emotsional tuyg'ular bilan birgalikda eslab qolingani narsalar xotiramizda tez va mustahkam o'rtnashib qoladi. Xotiramizdagi narsalarni ko'z oldimizga tez keltirish hislarga bog'liqdir. Hislar fantaziyamizni ishga soladi. Fantaziya obrazlari emotsional hislar tufayli yorqin va jonli bo'lib qoladi yoki, aksincha, tafakkur jarayonlarini to'xtatib qo'yadi. Hislar fikrlarimizning yorqin va jonli bo'lishini ta'minlaydi.

Hislar nutqimizni burro qiladi, nutqimizning ishonchli, yorqin va jonli bo'lishini ta'minlaydi. Hislar tafakkur va iroda bilan birgalikda bizning harakatlarimizni tug'diradi va rag'batlantiradi. Bizdagi beixtiyor harakatlarning ko'pchiligi emotsional harakatlardir. Iroda harakatlarining kuchi va shiddati ko'p jihatdan hislarimizga bog'liqdir.

Mana shu intellektual va iroda jarayonlarida hislarning o'zi ham sarmazmun bo'lib qoladi, intellektual va iroda komponentlari bilan tasavvurlar, tushunchalar, intilishlar bilan boyidi. Hislar inson hayotining mazmunini boyitadi. Emotsional kechinmalari oz va kuchsiz bo'lgan kishilar quruq, mayda gap kishilar bo'lib qoladilar, o'z faoliyatlarida va o'zlarining ayrim hatti-harakatlarida formalist bo'lib qoladilar.

Ammo kishining hayotida turli hislar turlicha ahamiyatga ega bo'ladi, Ijobiy hislar, masalan, xursandlik, ruhlanish bizning hayotiy, ijodiy faoliyatimizni oshiradi. Aksincha, salbiy hislarning

ko'pi hayotiy, ishchanlik faoliyatimizni pasaytirib yuboradi, Masalan, havotir, g'amginlik, tashvish, ma'yuslik, o'z kuchimizga ishonmaslik hislari mana shunday salbiy hislardir.

Hislar odam faoliyatining hamma turlarida katta rol o'ynaydi, o'yinlarni, o'qish va o'rganishni hamda mehnatni jonlantiradi va aktivlashtiradi. Hislar zaif bo'lganida odamning faoliyati bo'shashib ketadi, ya'ni odam lanj bo'lib qoladi.

Bolalarning o'yinlari emotsiyalarga boy harakatlardir. Hislar o'yinlarning tug'ilishiga sabab bo'ladi va ayni vaqtda shu o'yinlarning o'zi bolalarda xilma-xil ijobiy tuyg'ular tug'diradi. Bu tuyg'ular esa bolalarimizga tetiklik va hushchaqchaqlik bag'ishlaydi.

Mehnatda ham hislarning ahamiyati kattadir. Ijobiy hislar g'ayratimizni, mehnat qobiliyatimizni oshiradi. Ijobiy emotsional holatda ishlayotgan kishining mehnati sermahsul bo'ladi va kishini kamroq charchatadi.

Odamda maqsadga muayyan ijobiy emotsional munosabat bo'lgandagina bunday maqsad aktiv ijodiy faoliyatni vujudga keltiradi. Ijod qilmoq, yaratmoq uchun kishining o'z ishiga mehr-muhabbati zo'r bo'lishi, ijodkorlik mashaaqqatlari va shodliklaridan zavqlanishi kerak. Xalqimizning hayoti va ijodiy faoliyati ta'sirchan emotsional tuyg'ularga boydir. Mehnatdagi xursandlik va ruhlanish yangilik hissi, o'rtoqlik va do'stlik hissi, milliy iftihar hissi vatanparvarlik hissi kishilarimiz hayotining mazmunini tashkil etadi. Yangilik hissi bo'lmagan odamlarga salbiy nazar bilan qaraymiz, vatanparvarlikka qarshi har qanday harakatlarni ko'rganimizda, ayrim kishilarning qo'rqqulik qilganligini, ularda o'rtoqlik va do'stlik hislari yo'qligini ko'rganimizda biz bunga g'azablanamiz va bunday kishilardan nafratlanamiz. Emotsional ruhlanish va zavq bizda ilg'orlar va novatorlar harakatining o'sishiga va rivojlanishiga olib kelgan sabablardan biri bo'ldi. Hislar odamning ijodiy faoliyatini aktivlashtirib yuboradigan «uchqundir», «olovdir». Ijodiyotning hamma turlarida obrazlar va ideyalarni gavdalantirishda kishidagi hislar ishtirok qiladi. Xuddi shuningdek, yangilik uchun kurash kuchli hislar bo'lganidagina olib borila oladi. Biror nimani yaratish va uning uchun kurashish uchun shu narsani sevish va unga mehr qo'yish kerak, biror nimaga qarshi kurashish uchun esa shu narsaga kishida nafrat tug'ilishi kerak.

Jamiyatga nisbatan yuksak ijodiy hislarni o'stirish yosh bo'g'inning juda muhim vazifasidir.

XII. HISLARNING O'SIB BORISHI.

Chaqaloq tug'ilgan paytidayoq unda hislar namoyon bo'la boshlaydi. Chaqaloqning birinchi yig'isiyoq unda emotsional hayot bog'langanligini ko'rsatuvchi dalildir. Keyin bolaning hislari o'zining mazmundorligi, kuchi va barqarorligi jihatidan o'sib boradi. Bolalarda dastlab organik hislar o'sadi, so'ngra esa, tarbiyaning ta'siri ostida, ma'naviy, intellektual, estetik hislar o'sadi. Bu o'sish birdaniga o'tadigan va beqaror hislardan chuqurroq, va barqarorroq hislarga o'tish yo'li bilan boradi.

Bolalarda dastlab faqat organik his – ochlik hissi, temperaturaning o'zgarishi va shu kabilar sababli nohush hislar paydo bo'ladi. Lekin chaqaloq hayotining dastlabki kunlaridayoq uning biror nimadan huzurlanganligi yoki behuzur bo'lganligi, masalan, shirin yoki achchiqni his qilganligi chehrasidan ko'rinib turadi. Chaqaloq o'zining birinchi harakatlaridan huzurlanadi. Boshqacha hislar ham barvaqt paydo bo'ladi. Darvin o'zining o'g'li hali 8 kunlik chaqaloqlik vaqtida shu murg'ak chaqaloqda birinchi emotsional g'azab alomatlari namoyon bo'lganligini aytadi. Chaqaloqlarda birinchi oylardayoq o'z yaqinlarini ko'rganlarida xursandlik hissi paydo bo'ladi. Yoshiga to'lmagan go'dakda his, odatda, birdaniga paydo bo'ladi. Bu hislar barqaror bo'lmaydi: his manbaning ta'siri yo'qolishi bilan, ko'pincha, hisning o'zi ham to'xtab qoladi. Yoshiga to'lmagan go'dakda faqat bevosita hislar, ya'ni shu topdagi sezgilar va idroklar bilan bog'liq hislarni ko'rish mumkin.

Bola bir yarim yoshga to'lganda u onasini, otasini va boshqa yaqin kishilarini ko'rganida unda qandaydir yoqimli bir his tug'ilishini, hatto ularning nomini eshitganida ham unda shunday yoqimli his turlarini ko'rish mumkin. Bola o'ziga va'da qilingan o'yinchoqning qo'liga tegishini kutib quvonadi. Unda jamoatchilik hislari, do'stlik hislari paydo bo'la boshlaydi. Estetik hislar

ham paydo bo'ladi: bola yangi kiyimni kiyganida, chiroyli o'yinchoqni olganida juda sevinib ketadi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarda intellektual hislar ham paydo bo'ladi. Ularda qiziqish, har narsani bilishga intilish tug'iladi. Tarbiya ta'siri ostida bolalarda ahloqiy hislar o'sadi. Bolalar tevarak-atrofdagi kishilarga bo'lgan munosabatlaridan, katta kishilarning o'z hayotlaridagi turli voqealar haqida aytib bergan hikoyalaridan ta'sirlanadigan bo'lib qoladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning hislari g'oyat yorqin, kuchli bo'ladi, lekin hali unchalik barqaror bo'lmaydi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning emotsional hayoti o'qitish va tarbiyaning ta'siri ostida ancha kengayadi. Maktab bolalarida intellektual va ahloqiy hislari o'rtoqlik va do'stlik hislari katta o'rin ola boshlaydi. Vijdoniy burch hissi va shu kabi hislar paydo bo'ladi va o'sadi.

Maktab o'quvchilarining hislari o'zining ancha barqarorligi bilan farq qiladi, bu hislar anchagina osoyishtalik bilan o'tadi, ancha chuqur va kuchli bo'lib qoladi.

O'smirlik yoshida, taxminan 13–14 yoshlarda, bolalarning emotsional kechinmalarida katta o'zgarishlar boshlanadi. Shu yoshdagi bolalarda ta'lim ta'siri ostida abstrakt-mantiqiy va tanqidiy tafakkur ancha o'sadi. O'smirlar dunyoqarash masalalari bilan qiziq boshlaydilar, ularning kamolot tashkilotlarida ishtirok qilishlari bunday qiziqishning o'sishiga ko'p jihatdan yordam beradi. Mana shularning hammasi xilma-xil intellektual va ahloqiy hislarning o'sishi uchun manba bo'lib qoladi. O'smirlarda xayol kuchli ravishda o'sadi, hislarning o'zi xayolning o'sishiga yordam beradi va xayolning o'zi ham xilma-xil chuqur emotsional kechinmalar-ning manbai bo'lib qoladi. Kelajak to'g'risidagi orzular, qahramonlik, romantika – mana shularning hammasi emotsional kechinmalarining manbaidir; o'z-o'ziga baho berish hissi kuchli ravishda o'sadi. O'smir bolalarning aloqa doirasi kengayishi va ularda ijtimoiy-siyosiy masalalarga qiziqish o'sishi tufayli ahloqiy hislar o'smirlar hayotida katta o'rin oladigan bo'lib qoladi, ularda vatanparvarlik hissi yorqin namoyon bo'ladi.

Shu yoshda organizmda fiziologik o'zgarishlar sodir bo'lishi (balog'at yoshi boshlanishi) sababli emotsional qo'zg'alishning xarakterida ham o'zgarish ro'y beradi, hislar kuchli ravishda namoyon bo'laveradi, lekin ko'pincha bu hislar barqaror bo'lmaydi. Boshqa yoshdagi bolalarga qaraganda, o'smirlarda injiqlik, arazlash ko'proq bo'ladi.

Albatta, hamma bolalarda va o'smirlarda ham hislar o'zining mazmuni, kuchi va barqarorligi jihatidan bir xilda bo'lavermaydi, katta kishilarda bo'lgani singari, bolalar yosh o'smirlarning emotsional kechinmalari ham individual xususiyatlarga ega bo'ladi. Go'daklikdagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi hislar, asosan, bolalarning temperamentiga (mijoziga) bog'liq bo'ladi, lekin maktabgacha tarbiya yoshidayoq bolalardagi hislar tarkib topayotgan xarakterning, qiziqishlarning ifodasi bo'lib qoladi.

Bolalik chog'ida kechirilgan ayrim kuchli hislar odamning butun shaxsida – uning qiziqishlari va xarakterida ko'pincha o'z izini qoldiradi. V. G. Korolenko o'zining tarjimai holidagi, yangi o'qituvchining birinchi darsda qoldirgan taassuroti o'zining kamol topishida go'yo katta burilish nuqtasi bo'lganligini eslaydi. A. M. Gorkiy o'zining «Bolalik» degan povestida bunday deb yozadi: «Betoblik kunlarim (bobosidan kaltak egandan keyin betob bo'lib qolgan kunlarni. – P. I.) mening uchun umrimning jiddiy kunlari bo'ldi. Shu kunlarda men juda o'sgan bo'lsam va allanimalarni fahmlab olgan bo'lsam kerak. Shundan beri menda odamlarga nechukdir to'lqinlanib razm solish odati paydo bo'ldi, xuddi qalbimning ustidagi terisi shilinib tashlangandek, mening qalbim o'zining va o'zgalarning har qanday alami va og'rig'iga toqat qilib bo'lmaslik darajada sezgir bo'lib qoldi».

Kishining hislari uning aql-farosatining o'sib borishi bilan birlikda, uning ehtiyojlarining o'sib borishi bilan birlikda, faoliyatida o'sib boradi. O'sib borayotgan hislar esa odamning aqliy va amaliy faoliyatini o'stiradi, o'sib borayotgan shaxsning ehtiyojlarini kuchaytiradi va mustahkamlaydi.

Tarbiya olish va o'z-o'zini tarbiyalash hislarning o'sishida katta ahamiyatga egadir.

Hislarni tarbiyalash keraksiz va salbiy hislarni tiyishdan, ijtimoiy jihatdan qimmatli va barqaror ijobiy hislarni o'stirish hamda mustahkamlashdan iborat bo'ladi. Hislar xilma-xil yo'llar bilan tarbiyalanadi.

Chunonchi, ayrim hislarning manbalari bir shaklda ko'p martalab takrorlana bersa, unday hislar «so'nib qolishi» mumkin. Masalan, agar bola qorong'i uyga kirishga qo'rqsa, uning shu uyga tez-tez kira berishi bilan undagi qo'rqish yo'qola boshlaydi. Agar o'quvchi doskaga chaqirilganida, u o'qib berishga yoki yozishga uyalib hijolat tortsa, bunday o'quvchini doskaga tez-tez chiqara berish kerak, ana shunda u tortinmaydigan bo'lib _qolishi mumkin. Ko'p kishilar ko'pchilik oldida birinchi marta so'zlagan vaqtlarida ularda qo'rqish hissi paydo bo'ladi, lekin ular qayta-qayta so'zga chiqaverganlaridan keyin, ulardagi bu qo'rqish hissi susaya beradi va butunlay «so'nib qolishi», yo'q bo'lib ketishi mumkin. Albatta, bunda shu hislarni to'ldiruvchi manbaning takrorlana berishi emas, balki odamning salbiy kechinmalardan qutulish istagi muhim rol o'ynaydi.

Lekin bu qonuniyat faqat oddiy va tez o'tib ketadigan hislargagina, bizga bir xilda ta'sir qiluvchi va mazmuni chuqur bo'lmagani ob'ektlar sababli tug'iladigan hislargagina taalluqlidir. Murakkab chuqur hislar bizda shu hislarni to'ldirgan ob'ektlar bizga qayta-qayta ta'sir o'tkaza berganida yo'q bo'lib ketmaydi, balki, aksincha, tag'in ham kuchli va barqaror bo'lib qoladi. Masalan, muzika asarlarini qayta-qayta eshitish natijasida bizning estetik hislarimiz chuqur, kuchli bo'lib qoladi. o'zimiz yaxshi ko'rgan, o'zimiz uchun kadrli bo'lgan joylarga har safar borganimizda bizning shu joylarga bo'lgan hissimiz, mehrimiz, odatda, kuchaya boradi. Ayrim emotsional kechinmalarning «so'nib qolishi» da boshqa qonuniyatlar ham bor. Masalan, qarama-qarshi hislar ba'zi nisbatlarda bir-birini yo'qotib yuborishi mumkin. Salbiy his paydo bo'lib turganida kuchliroq, ijobiy his tug'diradigan sabab paydo bo'lib qolsa, u holda, salbiy his so'nib qolishi, yo'qolishi mumkin. Masalan, bir bola yiqilib tushib, yig'lab turibdi. Onasi shu paytda kelib qolib, uni erkalatdi—bu erkalatish kuchli sababchi bo'ladi, shuning uchun ham bolada ko'z yoshi o'rniga kulish, xursandlik paydo bo'ladi.

O'quvchi cho'chib turishini uni qayta-qayta doskaga chaqira berish yo'li bilangina yo'q qilib qolmasdan, balki bolada qarama-qarshi hislar tug'dirish yo'li bilan ham bu cho'chishlikni yo'qotish mumkin. Masalan, birinchi sinf bolasidagi cho'chishlikning sababi uning o'z kuchiga ishonmasligidan iborat bo'lsa, unga bemalol bajara oladigan vazifa berish kerak. Bola shu vazifani bajarganida uni maqtash kerak. Maqtash, rag'batlantirish bolada ijobiy emotsiya tug'diradi, cho'chish, qo'rqish hissi esa unda yo'qola boshlaydi, shuning uchun ham bunday bolani doskaga chaqirgan vaqtda, u unchalik cho'chimay, doska oldiga dadilroq bo'lib keladi.

Hislarni iroda kuchi bilan o'zgartirish mumkin.

Avvalo ma'lum bir hislarning tashqi ifodasini ixtiyoriy ravishda o'zgartirish yoki vujudga keltirish mumkin. Chunonchi, odam o'zini tashqaridan qaraganda quvongan qilib ko'rsatish bilan ba'zan haqiqatan ham o'zida xursandlik hissini kechira boshlaydi. Shu tufayli u bardam bo'lib qoladi, haqiqatan ham o'zini tetik his qila boshlaydi. Shu sababli, ularning tashqi ifodasini boshqarib turish, hislarning tashqi ifodalarini tiya bilish yoki shunday hislarni o'zida tug'dira bilish va vujudga keltira olish odamning emotsional holati uchun katta ahamiyatga egadir. Odatda, maktabda tashqi faktorning roli hisobga olinadi, shuning uchun ham maktabda muayyan emotsional holat vujudga keltirmoq uchun tashqi intizomga va yurish-turishning batartib bo'lishiga alohida ahamiyat beriladi.

Lekin hamisha ham shunday bo'la bermaydi. Har qanday tashqi harakat – mimika, imo-ishoralar va shu kabi harakatlar o'z-o'zidan tegishli hislar tug'dira beradi, deb o'ylash noto'g'ridir. Iroda kuchi bilan hislarning barcha tashqi ifodalarini vujudga keltirgan taqdirda ham, lekin bari bir, shu hislarning o'zini kechirmaslik mumkin. Biz o'zimizni xursand qilib ko'rsatish bilan xursandlik hissini o'zimizda kechirmasligimiz mumkin. Alamning tashqi ifodalarini o'zimizda bosgan bo'lsak ham, lekin biz bu bilan alamiing o'zini yo'qotmagan bo'lishimiz mumkin. Hislarning tashqi ifodalarini o'zimizda bosish (o'zimizni bosib olishimiz), ko'pincha, hislarimizni susaytiradi-yu, ammo bu hislarni batamom yo'qotmaydi.

Hislarni iroda yordami bilan boshqarib turish usullari ham bor. Iroda kuchi bilan tasavvur va fikrlar tug'dirish yoki yaratish mumkin, bunday tasavvur yoki fikrlar tegishli hislarni ham tug'dirishi mumkin. Iroda kuchi bilan tegishli emotsional holatni kishi o'zida bosib olishi yoki davom ettirishi mumkin. Masalan, odam iroda kuchi bilan o'zida muayyan ishga mehr-muhabbat tug'dirishi va keyin shu muhabbat hissini mustahkamlashi mumkin. Biz do'stlik hissini saqlash zarurligi to'g'risida, er bilan xotinning bir-biriga muhabbatini va hurmatini mustahkamlash, oila a'zolari o'rtasida bir-biriga muhabbat va hurmatni mustahkamlash zarurligi va mumkinligi to'g'risida gapiramiz. Ijobiy hislar ba'zan uchqun kabi paydo bo'lishi mumkin. Bu uchqun yonib olovga aylanishi uchun, eng muhimi esa hisning uzoq davom qiladigan bo'lib qolishi uchun kishiing o'z irodasi ham zo'r berishi lozim.

Hislar odamning o'z iroda kuchini ishga solish yo'li bilan tarbiyalanadi va kamolga etkaziladi. Hislarni tarbiyalash va kamolga etkazishda odamning turmushdagi o'z vazifalarini va maqsadlarini anglab ishlashi, muayyan maqsadga bilib intilishi katta ahamiyatga egadir.

Hislarni tarbiyalash, asosan, irodani tarbiyalashga, jumladan, kishi o'z-o'zini tuta biladigan qilib tarbiyalanishiga bog'liqdir. Odamda o'zining emotsional kechinmalarini boshqarish zarurligini anglashni uqtirib borish va haqiqatan ham shu kechinmalarni boshqara bilishni o'qtirib borish tarbiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Odamda o'z-o'zini tuta bilish qobiliyatini o'stirish – iroda va xarakterni tarbiyalashning muhim jihatlaridan biridir.

Kishilarda kuchli, barqaror ijobiy hislarga moyillik paydo qilish, doimiy bardamlilik va quvnoqlik kayfiyati, ruhlanib ishlash kayfiyati paydo qilish kishini emotsional jihatdan tarbiyalashning asosiy maqsadidir.

Na'muna va misollar bolalarga emotsional ta'sir o'tkazish vositasi sifatida katta ahamiyatga egadir. Chunonchi, grajdan urushi qahramonlarining va nemis fashizmiga qarshi olib borilgan ulug' Vatan urushi qahramonlarining, shuningdek, mehnat qahramonlarining hayoti va faoliyati bilan tanishish vatanparvarlik hissini, dadillik hissini tarbiyalamoq uchun katta ahamiyatga ega. Ota-onalarning va o'qituvchilarning ijobiy na'munalari ahloqiy hislarni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi.

Bolalarning o'qishda va ishda bir-birlariga o'rtoqlarcha yordamlashishlari va jamoa bo'lib mehnat qilishlari (masalan, dalada hosilni yig'ib-terib olishda qatnashish) o'rtoqlik va do'stlik hislarini tarbiyalashda ayniqsa katta ahamiyatga ega.

Badiiy havaskorlik to'garaklarida qatnashish teatrlarni, kontsertlarni, muzeylarni borib ko'rish, badiiy adabiyotlarni o'qish estetik hislarni rivojlanishiga ko'p darajada yordam beradi.

Hislarni tarbiyalash ayni vaqtda odamning irodasini va xarakterini ham tarbiyalashdir.

XII BOB

IRODA.

I. IXTIYOIRSIZ VA IXTIYORIY FAOLLIK TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Psixik jarayonlarning va shaxsning eng muhim tomoni ularning faolligidir. Bu faollik ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin.

Ixtiyorsiz harakatlar u yoki bu hollarda kishida oldindan belgilanmagan biron maqsadsiz voqea bo'ladi; bunday harakatlar biron-bir tashqi sabablar tufayli paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz harakatda ongli ravishda zo'r berish bo'lmaydi.

Ixtiyoriy yoki irodaviy harakat oldindan qo'yilgan maqsad asosida, bizning hohishimiz bilan bo'ladigan faollikdir. Bu harakat bizning «o'zimiz» bilan bog'liqdir va u ongli ravishda zo'r berishimiz natijasida sodir bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, ixtiyorsiz va ixtiyoriy harakat diqqat jarayonida va u bilan bog'liq bo'lgan boshqa aqliy jarayonlarda sodir bo'ladi. Shuning uchun, ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok, ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolish hamda esga tushirish, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xayol hamda tafakkur deb, farq qilinadi.

Psixikaning faolligi ish-harakatlarda juda yaqqol sodir bo'ladi. Ish-harakatlar ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy (irodaviy) bo'ladi. Biz iroda haqida gapirar ekanmiz, faoliyatimizda sodir bo'ladigan ongli harakatni ko'zda tutamiz.

Irodaviy harakatlar deganda faqat jismoniy (ya'ni muskullar bilan bog'liq bo'lgan) harakatlarnigina emas, balki shuning bilan birga ahloqiy harakatlarni ham tushunish lozim. Aqliy ishlar jarayonida odam ko'pincha qiyinchiliklarga duch kelib qoladi. Bunday hollarda irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Lekin shunga qaramay, iroda haqida gapirganimizda, asosan odamning tashqi harakatlarida namoyon bo'ladigan ongli faolligini nazarda tutamiz.

Shunday qilib, iroda, kishining shunday faolligidirki, bunday faollik oldindan biror maqsad qo'yib va shu maqsadga erishish vositalarini oldindan belgilab, ongli ravishda zo'r berish natijasida voqe bo'ladi.

Shuni nazarda tutish kerakki, irodaviy harakatlar hech qanday sabablarsiz o'z-o'zicha yuzaga keladigan harakatlar emas. Burjua psixologlari irodani hech qanday sabab bilan hattoki organik jarayonlar bilan ham bog'liq bo'lmagan va odamning hatti-harakatlarini «erkin» boshqaradigan mahsus ruhiy kuch deb tushuntirishga intiladilar. Biz burjua psixologlarining iroda haqidagi bunday g'ayri ilmiy ta'limotlarini mutlaqo asossiz ta'limot sifatida rad etishimiz kerak.

Dialektik va tarixiy materializm ta'limotiga ko'ra, inson irodaviy harakatlarining o'z sabablari bordir. Irodaviy harakatlar inson shaxsi shakllanadigan va inson yashaydigan hamda harakat qiladigan ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liqdir.

Irodaviy harakatlar deyarli hamma vaqt ixtiyorsiz faollik bilan bog'liq ravishda sodir bo'ladi.

Reflektor harakatlar, masalan, yo'talish, chuchkurish, ko'z pikipirish, qo'lga bexosdan nina qadalganda yoki qo'l sinib qolganda qo'lni siltab tortib olish ixtiyorsiz harakatlar jumlasidandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir.

Impulsiv harakatlar ham reflektor harakatlar jumlasiga kiradi. Bunday harakatlar organizmda yig'ilib qolgan nerv quvvatining bo'shalib ketishi tufayli yuzaga keladi. Impulsiv harakatlar go'yo portlashga o'xshagan harakatlardir. Sof holda uchraydigan impulsiv harakatlar bolalarga xos bo'ladi. Masalan, sog'lom, qorni to'q bola uyqudan so'ng odatda butun gavdasini ko'tarib, qo'l va oyoqlarini qimirlatib yotadi. Impulsiv harakatlar o'yinlarda va umuman kichik yoshdagi bolalarning hatti-harakatlarida katta o'rin egallaydi.

Instinktiv harakatlar murakkab ixtiyorsiz harakatlardandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi bir-biri bilan ulanib ketgan qator shartsiz reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning mahsus turi avtomatlashgan harakatlar, ya'ni malaka va odatlardir. Bunday avtomatlashgan harakatlar odamning amaliy hayoti davomida hosil qiladi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi.

Ixtiyorsiz harakatlarga kishining hissiy (emotsional) kechinmalari bilan bog'liq bo'lgan harakatlar ham kiradi.

Kishining hissiyoti bilan bog'liq, bo'lgan (emotsional) harakatlari turli (instinktiv) va odatlanib qolgan harakatlarida namoyon bo'ladi. Emotsional harakatlarning nerv-fiziologik mexanizmlari shartsiz va shartli reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning xususiyati shundan iboratki, odatda bunday harakatlar ongsiz ravishda voqe bo'ladi. Ammo ixtiyorsiz harakatlarning ko'pchiligini kishi ma'lum darajada o'sha ish-harakatlar voqe bo'lgan paytda va ayniqsa ular bo'lib o'tgandan keyin bilib-anglab oladi. Bunday anglash ixtiyorsiz qilingan harakatlarning zarurligi, foydaliligi va ahloqiyliigi jihatidan baho berish tufayli kanoat hosil qilish yoki norozi bo'lishda ifodalanadi. Aqliy va ahloqiy taraqqiyot darajasiga qarab, kishi xuddi ixtiyoriy harakatlar singari bu harakatlarni ham o'zi ma'qullaydi yoki qoralaydi.

P. IRODAVIY HARAKATLARNING ASOSIY BOSQICHLARI (Yo'KI FAZALARI)

Irodaviy harakatlar, ixtiyorsiz ish-harakatlardan farqliroq ongli ravishda qilinadi. Bu holda ongning faoliyati harakat maqsadini belgilashda, bu maqsadga erishish vositalari va yo'l-yo'riqlarini oldindan belgilashda, ma'lum bir qarorga kelishda hamda bu qarorni ijro etishda namoyon bo'ladi.

Harakat maqsadini belgilash.

Irodaviy protsess va irodaviy harakatning dastlabki momenti maqsad qo'yishdan iboratdir. Maqsad deganda biz-odam nima qilishi kerakligini, nimaga erishishi kerakligi va qanday qiyinchiliklarni engishi lozimligini anglashni tushunamiz.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish bajariladigan ish-harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni o'ylash va tasavvur qilish bilan muayyan darajada bog'liq bo'ladi. Qilinadigan harakatning aniq maqsadi hamma vaqt shu maqsadga erishtiruvchi vositalar va yo'l-yo'riqlarni tasavvur etish bilan ham bog'liq bo'ladi. Biror narsani maqsad qilib qo'yish ma'lum sabablar, muayyan faktorlar va inson ayni shu chog'da idrok qilayotgan sharoitning o'zi bilan belgilanadi. Masalan, odam ba'zan qiyin ahvolga tushib qoladi va u bu ahvoldan qandaydir yo'l bilan chiqib ketishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U halaqit qilayotgan narsalarni yo'qotib, sharoitni o'zgartiradi va yangi sharoit yaratadi.

Maqsad qilib qo'yish shaxsiy yoki ijtimoiy manfaatlar nuqtai nazaridan muayyan bir harakatlarni bajarish zaruriyati bilan belgilanadi. Masalan, davlat chegaralarini qo'riqlashda qo'yiladigan maqsadlar.

Maqsad qilib qo'yish va shu maqsad asosida harakat qilish odamning mehnati, kasbi bilan bog'liq bo'lgan vazifalari bilan belgilanadi. Odamning jamiyatda va jamoada tutgan o'rni uning o'z oldiga muayyan bir narsani maqsad qilib qo'yishini belgilaydigan muhim faktorlardandir.

Ayrim odam tomonidan qilinadigan harakatning maqsadi, ko'pincha boshqa odamlarning biror maslahati, iltimosi, buyrug'i va shuning kabilar ta'siri bilan belgilanadi. Xuddi shuning singari, maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'riqlar ham, ko'pincha, tashqaridan (maslahat, iltimos buyruq tariqasida) ko'rsatiladi.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish ko'pchilik hollarda, odamning biologik va ruhiy ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Ehtiyojlarniig aktiv tomoni intilishlarda ko'rinadi. Intilish ehtiyojni qondira oladigan narsaga, shu ehtiyojni qondirish uchun qidirib topish yoki yangidan yaratish, o'zgartirish va hokazo lozim bo'lgan narsaga qaratilgan bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, intilishlar hissiyotlarning muhim elementlaridandir.

Intilishlar turli darajada anglanishi mumkin. Intilishlarni anglash darajasi kishi ehtiyojining kuchiga, hayotiy tajribasi va bilimlariga hamda uning tafakkuri va xayolining taraqqiyotiga bog'liqdir. Anglash darajasiga ko'ra, odatda, intilishlarning quyidagi turlari yoki fazalari bo'ladi istak, tilak va hohish.

Istak – intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina o'zining hozirgi holatidan norozi ekanini his qilib tursa ham, lekin qanday maqsadga intilayotganini binobarin, bu maqsadga erishishning yo'l-yo'riqlarini aniq bilmaydi. Istak shunday bir holatdirki, bunda kishi o'ziga allanima kerakligini, allanima etishmayotganini his qilib turadi-yu, ammo bu narsaning nima ekanligini aniqlab ololmaydi, ya'ni tasavvur qila olmaydi, fahmiga etmaydi. Bunday hollarda «U nima istayotganini o'zi ham bilmaydi» deyishadi.

Istak paytida kishi qanday maqsadga intilayotganini, bu maqsadni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini anglab etmas ekan, demak, istakni bevosita amalga oshirib yuborish mumkin emas.

Kishi, nima istayotganini o'zi anglab etolmagan paytda, odatda, bir xil ko'ngli g'ashroq holatida bo'ladi, ya'ni zerikkandek, nimagadir ko'ngli g'ashdek va qandaydir noaniq bir holatda bo'ladi. Istak bolalarda juda yorqin namoyon bo'ladi. Buning sababi shundaki, bolalar o'zlarida tug'ilgan ehtiyoj va intilishlarini turmush tajribalari va bilimlarining etarli darajada emasligi tufayli aniq anglay olmaydilar. Bolalar bunday holatda ko'pincha injiqlik qiladilar.

Istak tarzida intilishlar, ko'proq biron ish bilan shug'ullanmaydigan, ma'lum hayotiy qiziqishlari bo'lmagan va kam harakatroq kishilarda uchraydi. Kishida hosil bo'lgan istak ma'lum darajada anglashilsa, tilak-havasga aylanib ketishi mumkin. Tilak havasni dastavval shunday tushunish kerak.

Tilak-havas intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina qanday maqsadga intilayotganligini biladi, lekin bu maqsadga erishish yo'llarini aniq bilmaydi. Bunday tilak ba'zan zo'r xayol surish bilan, ba'zan esa «cheksiz» orzu bilan bog'liq bo'ladi.

Bunday tilak bo'lgan paytda, ko'pincha yangi intilish paydo bo'ladi, ya'ni tilakka erishish uchun vosita va yo'llar qidirish, ba'zi paytda esa o'zida tug'ilgan tilakni bosishga intilish hosil bo'ladi. Agar amalga oshirish uchun vosita va yo'llar topilib qolsa, u paytda tilak –to'la anglangan intilishga aylanadiki, bu holda kishi faqat qanday maqsadga intilayotganliginini aniq bilib qolmay, balki bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yo'llarini ham biladi.

Mana shunday qilib, tilak tobora anglashilib borishi natijasida hohishga aylanib ketishi mumkin. Xohish – to'la anglangan intilishdir. Bunda faqat ntilishning maqsadi va bu maqsadni amalga oshirish vositalarigina emas, balki maqsadni amalga oshirish imkoniyati, ma'lum bir maqsadda harakat qilishga tayyor va qilinadigan harakatlardan kelib chiqadigan natijalar ham anglashiladi. Irodaviy harakatlar – ilgaridan mo'ljallangan hohish bilan amalga oshiriladigan harakatlardir. Irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan dastavval shuning bilan farq qiladiki, ularda oldindan mo'ljallangan va to'la anglangan intilish bo'ladi.

Xohish bilan turli-tuman tegishli harakat boshlanib ketishi mumkin. Bunday harakatlar oddiy irodaviy harakatlar yoki oddiy irodaviy aktlar deb ataladi. Masalan, odam o'rnidan turishni xohlar ekan, u o'rnidan turadi, biron qalamni olishni hohlasa, uni bemalol oladi.

Lekin bizning irodaviy harakatlarimizning ko'pchiligi murakkab harakatlardir. Bu murakkablik shundan iboratki, hohish bilan uni amalga oshirish o'rtasida yana ma'lum bir maqsadni belgilash, bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yo'llarini belgilash hamda ma'lum qarorga kelish kabi jarayonlar bo'ladi.

Bizning kundalik faoliyatimizda, ko'pincha, bir xil maqsadlar qo'yishga va bu maqsadlarni bir xil yo'l-yo'riqlar bilan amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda, albatta, maqsadni amalga oshirish vositalarining to'g'riligi shubhalanishga va maqsadni amalga oshirish vositalarini tanlash uchun vaqt sarf qilishga to'g'ri kelmaydi.

Agar odam o'z oldiga yangi maqsad va yangi vazifalar qo'ysa-yu, lekin bu maqsad va vazifalarni amalga oshirish vositalari hali tajribada sinab ko'rilmagan bo'lsa, asosan, ana shunday hollarda irodaviy jarayonlar murakkablashadi. Shuning uchun oddiy xarakatlarga qaraganda, murakkab irodaviy harakatlar vaqt jihatidan davomliroq bo'ladi.

Maqsad va vositalarni belgilash

Kishida ayni bir vaqtning o'zida bir necha tilak va istaklar tug'ilishi mumkin, chunki kishining ehtiyojlari juda ham xilma-xildir. Masalan, kishi kechqurun bo'sh bo'lgan paytida teatrga yoki biror do'stining oldiga borishni hohlashi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir istak, ayni bir maqsadga erishish yo'li va erishish vositasi turlicha bo'la olishini tasavvur etish istak va maqsadga erishmoq uchun qilingan ish-harakatlardan chiqadigan turli xil natijalarni oldindan tasavvur etish mumkin.

Bir necha maqsad yoki ularga olib boruvchi bir necha yo'l bo'lgan taqdirda, bulardan muayyan bir maqsadni hamda shu maqsadga olib boradigan ma'lum bir yo'lni tanlab olish lozim bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish vositalarini tanlash jarayonida ularning ma'qul yoki noma'qul ekanliklari chamalab ko'riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi yoki belgilab bermovchi har qanday narsa harakatning motivi deb ataladi. Motiv deb – kishi nima uchun o'z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki ayni shu maqsadni qo'yishi kerak, nima sababdan u o'z maqsadiga erishmoq uchun, boshqa bir yo'llar bilan emas, balki xuddi shu yo'l bilan harakat qilishi kerak, degan savollarga javobdir.

Irodaviy harakatlarning ixtiyorsiz harakatlardan farqi yana shundan iboratki, ular motivlar asosida amalga oshiriladi.

Inson irodaviy faoliyatining motivlari xilma-xildir. Bu motivlardan avvalo kishiniig intilish va hohishlarini tug'diruvchi ehtiyojlarni ko'rsatish mumkin. Ma'lum maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash ko'pincha biror ehtiyojning mazmuniga va ahamiyatiga bog'liq. Kuchliroq ehtiyoj boshqa motivlar orasida kuchliroq motiv bo'lishi mumkin.

Irodaviy harakat natijalari to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham irodaviy harakat motivlari bo'la oladi, chunki bu natijalar ma'lum ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Biz tasavvur qilgan maqsad va bu maqsadga erishish yo'llari turli hissiyotlarimiz bilan bog'liq

bo'lishi bilan birga, ma'lum darajada jozibali bo'lishi mumkin. Bu jozibalilik ham harakat motivi bo'la oladi.

Biron maqsad va unga erishish yo'llarini tanlaganda har bir kishi ma'lum darajada o'z dunyoqarashiga, ahloqiy printsiplariga, estetik didlariga, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlariga asoslanadi.

Jamoatchilik fikri va odamning bu fikrga bo'lgan munosabati ham ma'lum qarorga kelish motivlaridan biri hisoblanadi. Biron maqsadni tanlash jarayonida, odatda, tafakkur va hissiyot ishtirok etadi.

Bu erda tafakkur faoliyati eng avval har bir motivga «qarshi» yoki «tarafdor»likni muhokama qilib, asoslashdan iborat bo'ladi. Motivlarni muhokama qilishda va asoslashda kishi, odatda, ayni hodisa yuzasidan yoki o'zining hatti-harakatlarida doimo asoslanadigan ma'lum bir faktlardan, tamoyil va qoidalardan foydalanadi. Motivni shunday muhokama qilish va asoslash motivizatsiyalash deb ataladi.

Biron maqsadni tanlashga hissiyotlar sabab bo'ladi. Hissiyotlar ayrim tasavvur va motivlarni yorqin, jonli va biz uchun jozibali qilib ko'rsatadi. Hissiyot biron narsaga intilishni aktivlashtiradi yoki sustlashtiradi, ya'ni hissiyot, ma'lum maqsad va ma'lum harakat yo'llarini tanlashga sabab bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish yo'llarini tanlash ba'zi paytda har xil kuch va har xil jozibaga ega bo'lgan bir qancha motivlar qatnashishi tufayli ichki kurash xarakterini kasb qiladi. Mana shuning uchun ham bu protsess motivlar kurashi nomi bilan yuritiladi.

Motivlar kurashi jarayonida motivlardan ba'zi birlarining anchagina asosiligi, boshqalarning esa bir qadar asossizligi ma'lum buladi ba'zi bir motivlar kuchliroq tuyg'ular bilan, boshqalari esa kuchsizroq tuyg'ular bilan bog'liq bo'ladi.

Ko'pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyotning o'rtasidagi kurashdan iborat bo'ladi; odam ba'zan go'yo ikkiga bo'linib ketadi; «Aql uni deydi, hissiyot (ko'ngil) buni deydi».

Biron maqsad yoki biron masadga olib boruvchi yo'llar aqlga muvofiq kelsa-yu lekin kishida nohush hissiyotlar tug'dirsa va, aksincha, biron maqsad yoqimli hislar tug'dirsa-yu, lekin aqlga muvofiq kelmasa, ana shunday bo'ladi.

Motivlar kurashi ba'zan turli hissiyotlar o'rtasidagi kurash tarzida, masalan, burch hissi bilan qandaydir uning qarama-qarshisi bo'lgan boshqa shaxsiy hissiyot tarzida sodir bo'ladi.

Bu motivlar, ko'pincha, bir-birlariga teskari ta'sir etishlari tufayli biron qarorga kelish va bu qarorni bajarishga to'sqinlik qilib, irodaviy jarayoni sekinlashtiradilar. Motivlar o'rtasidagi ana shunday kurash odamda ichki ixtilof holatini yuzaga keltiradi.

Albatta, shunday holat odamda g'oyat ko'ngilsiz, og'ir tuyg'u sifatida o'tadi. Agarda odamning dunyoga hamda turmushga bo'lgan qarashlari aniq bo'lsa, shuning bilan birga u o'zining hatti-harakatlarida ahloq tamoyillariga asoslansa va uning shaxsiy motivlari ijtimoiy manfaatlar bilan qo'shilib ketsa, ana shunday ko'ngilsiz, og'ir holatning oldini olishi yoki batamom qutilishi (yo'qotib yuborishi) mumkin.

Qarorga kelish

Motivlar kurashi bilan bog'liq bo'lgan biron maqsadni amalga oshirish yo'llarini tanlash jarayoni qarorga kelish bilan tugaydi. Qarorga kelish – ma'lum bir maqsad va bu maqsadni amalga oshirishning biron usuli yoki ma'lum yo'llari haqida to'xtash demakdir. Bu esa motivlardan biri hal qiluvchi rol o'ynaydi demakdir. Masalan, kechqurun kaerga borish kerak: teatrgami yoki do'stimning oldigami degan fikrdagi motivlar kurashi natijasida kishi do'stinint oldiga borishga qaror qiladi. Kasb tanlash tufayli paydo bo'lgan motivlar kurash natijasida bir o'smir traktorchi bo'lishga qaror qilsa, boshqasi pedagogika institutiga kirishga qaror qiladi.

Ba'zi hollarda kishi qabul qilinadigan qarorning amalga oshirish imkoniyatlariga ishongan holda juda tez ma'lum bir qarorga keladi. Buni biz qat'iyat deb ataymiz.

Boshqa bir hollarda esa, motivlar kurashi uzoq, vaqtga «cho'zilib ketadi» va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda ikkilanishlar bilan qabul qilinadi. Bu – qat'iyatsizlikdir. Masalan, o'rta maktabni tugatayotgan va tugatgan ba'zi bir yoshlar qaysi institutga kirish masalasini juda tez hal

qiladilar, boshqa birlari bo'lsa juda uzoq vaqt ikkilanib o'ylab yuradilar. Qat'iyat, odatda, jiddiylik vaziyatning engillanishi, mamnunlik tuyg'usini tug'dirsa, qat'iysizlik esa ikkilanish hissi, jiddiylik tuyg'usi va alohida og'ir noaniq holat bilan birga sodir bo'ladi.

Biror qarorga kelishning sur'ati bir qancha sabablarga, jumladan: ehtiyojga, hal qiluvchi motiv kuchiga, sharoitga, hissiyotlarga, tafakkur va xayolning taraqqiyot darajasiga, turmush tajribasi va bilimlariga, kishining dunyoqarashiga, uning temperamenti va xarakteriga hamda boshqalarning maslahatlariga, buyruqlariga, iltimos va takliflariga bo'ysunishga bog'liq bo'ladi.

Biron qarorga kelishning sur'ati, asosan, oldinga qo'yilgan maqsadning ahamiyatiga, biror qarorga kelishga olib boruvchi faoliyatni xarakteriga bog'liq bo'ladi.

Shunday hollar ham bo'ladiki, biron qarorga kelish oldidan avval o'ylab, andisha va ehtiyotlik bilan har bir motivni hisobga olib va solishtirib ko'rish lozim bo'ladi. Boshqa bir hollarda murakkab faoliyat bo'lsa ham, hech bir ikkilanib o'tirmay, uzil-kesil qarorga kelish lozim bo'ladi. Bunday qat'iyat urush sharoitida zarurdir. Bunday paytda anchagina fahm va ziyraklik hamda sharoitning barcha murakkabliklarini hisobga olish zarur bo'lishiga qaramay, tezlik bilan qarorga kelish talab qilinadi.

Ana shunday murakkab tarzdagi motivlar kurashi va qarorga kelish faqat shunday hollarda bo'ladiki, bunda odamning hayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi maqsadlar qo'yiladi va bu maqsadlarni amalga oshirish uchun yangicha vosita hamda usullar talab qilinadi.

Kundalik hayotimizda juda ko'p ongli irodaviy harakatlarimiz uzoq davom etadigan va jiddiy tusdagi motivlar kurashisiz amalga oshirila beradi. Bunday hollarda biron qarorga kelish ilgaridan odat bo'lib qolgan bir tarzda yoki belgilangan qoida asosida, yo bo'lmasa, mazkur qaror va harakatlarni ma'lum turdagi hatti-harakatlarga rioya qilish tarzida amalga oshiriladi.

Qabul qilingan qaror keskin va mustahkam yoki bo'sh, sabotsiz – o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. Bir marta qabul qilinib, keyinchalik o'zgarmaydigan va ma'lum vaqt davomida albatta bajariladigan qaror qat'iy va mustahkam qaror deb ataladi. Qaror o'ylab qabul qilingan ijtimoiy vazifalar va shuning bilan birga, kishining hayotiy manfaatlariga, uning dunyoqarashi va ishonchlariga moslashtirilgan bo'lsa, bunday qaror ko'pincha mustahkam bo'ladi. Qat'iy va mustahkam qarorga kelish – irodaning yuksak sifatidir.

Bir marta qabul qilishgan qarorni keyinchalik o'zgartirish yoki boshqa yangi qaror bilan almashtirish, yoki bo'lmasa, batamom bekor qilib yuborish subutsizlik deyiladi.

Qat'iy qaror qila olmaslik – kishi irodasi bo'shligining alomatidir.

Qabul qilingan qarorning o'zgarishi, ya'ni beqarorlik, subutsizlik, ko'pincha yana bu qaror to'g'risida etarli darajada o'ylamaslikdan, emotsional holatning o'zgarishidan, yoki bo'lmasa kishi harakat qilib turgan sharoitning o'zgarishidan kelib chiqadi. Qarorning o'zgarishi, ko'pincha, motivlar kurashining qaytadan boshlanib ketishiga va oxirgi marta qat'iy qaror qabul qilishga olib keladi.

Qat'iysizlik va beqarorlikni, odatda, qabul qilingan qarorni oldindan rejalashtirilgan harakatlar bilan bog'lash orqali engish mumkin. Rejalashtirish – oldinga qo'yilgan maqsadga olib boradigan eng qulay usul va vositalarni qidirishdan iborat bo'lgan murakkab aqliy faoliyatdir. Rejalashtirish jarayonida bo'lishi mumkin bo'lgan va zaruriy barcha harakatlar duch kelib qoladigan qiyinchilik va qarama-qarshiliklar hisobga olinadi hamda qilinadigan ishlardan kelib chiqadigan natijalarga oldindan baho beriladi.

Shunday qilib, irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan farq qilib, ular ilgaridan qabul qilingan qaror va ilgaridan tuzilgan reja asosida amalga oshiriladi.

Qarorni ijro etish

Biron qaror shu qarorga muvofiq keladigan choralar ko'rish va ish-harakatlar qilish, uchun qabul qilinadi. Qarordan harakatga o'tishni ijro qilish bajarish deyiladi. Irodaviy jarayonlarda eng muhim narsa qabul qilingan qarorni bajarishdir. Kishining irodasi xuddi mana shu qarorni bajarishda namoyon bo'ladi deyish mumkin.

Odatda ikki turli irodaviy harakat farqlanadi: jismoniy va aqliy.

Jismoniy harakatlarga har turli mehnat operatsiyalari, o'yin hamda sport mashg'ulotlari va boshqalar kiradi. Akliy harakatlarga bo'lsa– hisob ishlari, yozma ishlar, dars tayyorlash, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish va shuning kabilar kiradi. Ko'p vaqt takrorlab, o'zlashtirilib ketgan, ko'nikma va odat bo'lib ketgan harakatlar ham murakkab irodaviy harakatlardandir.

Iroda, yana ayni chog'da keraksiz harakatlarni to'xtatish, tugatish yoki o'zgartirishda ham namoyon bo'ladi.

Qarorni ijro etish, odatda, ma'lum vaqt va ma'lum muddat bilan bog'liq bo'ladi. Qarorning hech kechikmay, belgilangan vaqtida ijro etilishi irodaning ijobiy sifatidan dalolat beradi. Bu esa ishchanlik va puxtalikni bildiradi.

Biroq, qabul qilingan qaror hamma vaqt bajarilavermaydi va ayrim hollarda esa o'z vaqtida bajarilmaydi. Masalan, irodasi kuchsiz bo'lgan kishilar ko'pincha juda ko'p yaxshi qarorlarga kelishlariga qaramay, bu qarorlarning ijro etilishini sustlashtirib, cho'zib yuboradilar va boshqa muddatlarga qoldiradilar. Bajarilishi galdan-galga qoldiriladigan yoki batamom bajarilmaydigan qarorlarni niyat deb ataladi. Shuning bilan birga, ancha vaqtdan so'ng bo'lsa ham, lekin ma'lum vaqt davomida bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni ham niyat deb ataladi. Masalan, student o'qish yilining boshida qishki va yozgi sessiyadagi imtihonlarni faqat «a'lo» bahoga topshirishni niyat qilishi mumkin.

Ba'zan odam sharoitning o'zgarishiga qarab qabul qilingan qarorni bekor qilib yangi qaror qabul qilishiga to'g'ri keladi. Undan so'ng o'zgargan sharoitga mos holda yangi qarorni bajarishga kirishadi.

Qabul qilingan qaror to'g'ridan-to'g'ri, avtomatik ravishda amalga oshirilavermaydi. Qabul qilingan qarorni bajarish uchun, yana, ongli ravishda irodani ishga solib zo'r berish kerak. Irodaviy zo'r berishni kishi ongli jiddiylik tarzida his qiladi. Bunday jiddiylik irodaviy harakatga o'tish bilan tarqalishi mumkin.

Irodaviy zo'r berish butun nerv va muskullarni alohida tarang holga keltiradi va bu sirtqi alomatlarida ko'rinadi. Irodaviy zo'r berishning ana shunday sirtqi alomatlari irodasini ishga solgan kishilarni tasvirlovchi badiiy asarlarda yaqqol tasvirlanadi.

Qabul qilingan qarorni zo'r berish bilan ijro etish irodaning muhim belgisini tashkil etadi deyish mumkin. Zo'r berish juda muhim xususiyatlardan biri bo'lib, bu xususiyat orqali irodaviy harakatlar va ixtiyoriy psixik jarayonlar ixtiyorsiz psixik jarayonlardan farq qiladi.

Irodaviy zo'r berish - motivlar kurashi va qarorga kelishdayoq seziladi. Bunday zo'r berish fikrlash jarayonlarini ishga solib, muhokama yurgizishda va shuning bilan birga, keraksiz hissiyotlarni engishda o'z ifodasini topadi. Ko'pincha motivlar kurashi va qarorga kelish g'oyat jiddiylik hamda juda katta irodaviy zo'r berish bilan hosil bo'ladi.

Juda ko'p hollarda qarorga kelingandan so'ng ham uni bajarish uchun yana «kurash» davom etadi. Bu kurash natijasida qarorni ijro etishga qaratilgan irodaviy zo'r berish maydonga keladi.

Irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat maqsadga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni engishda namoyon bo'ladi. Kishining irodasi juda katta qarshiliklarni engishga to'g'ri kelgan paytda ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Bunday qarshiliklar ikki turli bo'lishi mumkin: ichki va tashqi qarshiliklar.

Ichki qarshiliklarni engish.

Ichki qarshiliklar kishining o'ziga xos bo'lgan ma'lum holatidir. Kishi tinch, harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda bo'lishi mumkin. Masalan, bunday holat dam olayotganda, uxlayotganda, toliqqan paytda va kasal paytda bo'ladi. Biron ish bilan shug'ullanmay harakatsiz o'tirishga, ya'ni yalqovlikka undovchi mayl ham shunday holatdandir.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan avvalo organizmning passiv holatini o'zgartirib, uni aktiv holatga keltirish lozim bo'ladi. Masalan, o'rinda yotgan kishi, tursammikan yoki turmasammikan, - deb bir oz o'ylagandan so'ng (motivlar kurashi), turishga qaror qiladi hamda o'zini majbur qilib o'rnidan turadi. Yalqovlikni engish uchun ba'zan juda ko'p zo'r berishga to'g'ri keladi.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan kishining aqliy-faoliyati ham aktiv holatga keltiriladi. Masalan: lektsiya boshlanishi bilanoq student iroda kuchini ishga solib, diqqatini bir erga

to'playdi, irodaniing barqarorligini saqlab turadi, tafakkur va esda olib qolish jarayonlarini kuchaytiradi.

Ko'pincha, kishining o'zida bo'ladigan ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishini irodaviy zo'r berish bilan engishi, susaytirishi va yo'q qilib yuborilishi lozim bo'ladi. Ayni shu chog'da keraksiz harakatlarni o'zgartirish yoki to'xtashiga to'g'ri keladi. Juda qattiq singib ketgan, lekin salbiy, zararli odatlarga qarshi irodaviy zo'r berish bilan kurash olib borish va tashkil topgan stereotiplarni, ya'ni bir qolipga tushib qolgan salbiy harakatlarni buzish lozim bo'ladi.

Paydo bo'layotgan ixtiyorsiz harakat, ko'pincha, qabul qilingan irodaviy qarorga nisbatan boshqacha (ba'zan qarama-qarshi) yo'nalishga moyil bo'ladi. Masalan, kishining hissiyotini aks ettiradigan ba'zi ish-harakatlari shular jumlasidandir. Ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishi kerakli irodaviy harakatni susaytirib yoki batamom to'xtatib qo'yishi mumkin. Shuning uchun, qabul qilingan qarorni bajarishda paydo bo'ladigan ixtiyorsiz harakatni irodaviy zo'r berish bilan engishga to'g'ri keladi. Masalan, parashyutchilar birinchi marta o'zlarini samolyotdan tashlaganlarida (irodaviy harakatlarida) tabiiy ravishda paydo bo'ladigan qo'rqish hissini engib borishlari lozim bo'ladi.

«Harakat qilishning o'ziga qanday o'rganilgan bo'lsa, - deydi I.M.Schenov, - harakatni to'xtatib qolishni boshqarishga ham xuddi shunday o'rganish kerak». (Izbranno'e proizvedeniya, T.G.M.L. izd.API. RSFSR, 1952 y, 96-bet).

Kishi – irodaviy zo'r berganida, ixtiyorsiz harakatni batamom yo'qotib yubormaydi, balki uni bir oz o'zgartiradi yoki bunday harakatning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Ixtiyorsiz harakatni bosishga vazminlik deb ataladi. Vazminlikning nerv-fiziologik asosi ikkinchi signal sistemasining birinchi signal sistemasi orqali miya po'stining ostki qismiga tormozlantiruvchi ta'sir o'tkazishdan iboratdir.

Iroda – avvalo kishining o'z-o'zini, o'z intilishlari, hissiyotlari va ehtirolarini qo'lida tuta bilishi demakdir. Iroda – kishining o'z-o'zini iroda qila bilishi, o'z hulki va faoliyatini ongli ravishda tartibga solish va boshqara olish qobiliyatidir.

Odamning ichki to'lqinlarini engi olish, o'zini boshqarish va o'z ustidan hukmronlik qila bilish qobiliyatini odatda ichki iroda deb yuritiladi.

Tashqi qarshiliklarni engish.

Kishi irodaviy zo'r berishi bilan engishi lozim bo'ladigan tashqi qarshiliklarni tevarakatrofdagi voqelikda uchratadi.

Kishi o'z oldiga qo'yiladigan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotgangan to'sqinliklarni engadi, voqelikni o'z maqsadiga muvofiq ravishda o'zgartiradi va uni o'z ehtiyojlarga moslaydi. Kishi tabiatni o'zgartiradi. Bunda u tabiatning qarshiligini engadi, uning stixiyalariga, ya'ni suv, sovuq bo'ron, olov kabi tartibsiz, xalokatli harakatlariga qarshi kurashib, uni o'zgartiradi, qayta ko'radi. Kishi masofani engib bir joydan ikkinchi joyga ko'chadi, og'ir narsalarni ko'tarib, ularni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi. Kishi irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat yordami bilan, ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan yangi narsalar: uylar, fabrikalar, zavodlar, yo'llar, mashinalar, san'at asarlari va shuning kabilarni yaratadi. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Inson mehnati undagi irodaning namoyon bo'lishidir. Odamiing irodasi mehnatda paydo bo'lgan, u mehnatda o'sgan va o'sib boradi.

Odamning tashqi to'sqinliklarni tashqi qiyinchiliklarni engi olish qobiliyatini tashqi iroda deb yuritiladn. Biroq, faqat shartli ravishda irodani ana shunday tashqi va ichki deb bo'lish mumkin. Inson irodasi yolg'iz birginadir, lekin u tashqi olamdagi hodisalarni o'zgartirish va boshqarishga yo'naltirilishi hamda shuning bilan birga o'zining shaxsiy, ya'ni sub'ektiv holatini va jarayonlarini boshqarishga yo'naltirilishi mumkin. Shuning uchun irodaviy faoliyatda tashqi qarshiliklarni engish ichki qarshiliklarni engish bilan uzviy bog'liqdir.

Ob'ektiv voqelikka ta'sir qilishda kishi iroda kuchining yordami bilan dastavval o'z organizmini harakatga solishi lozim va shu bilan birga, har qanday ixtiyorsiz harakatni doimo bosib va o'zgartirib turishi kerak. Shuning uchun kishining tashqi qarshiliklarni engishga qaratilgan iroda-

viy zo'r berishlari va irodaviy harakatlari ayni vaqtning o'zida kishining ichki holatini ham o'zgartiradi. Kishi tashqi muhitni o'zgartirishi bilan birga, u o'z-o'zini ham o'zgartiradi.

Bajarilgan ishga baho berish

Odatda, qaror bajarilgandan so'ng va ba'zan esa bajarish jarayonidayoq qilingan ishlarga baho beriladi. qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga baho berish bu qaror va ishni ma'qullash yoki qabul qilingan qarorni hamda qilinadigan ish-harakatni qoralashdan iborat bo'ladi. Bu baho qabul qilingan qaror va bajarilgan harakatlardan mamnun yoki mamnun emaslik tufayli hosil bo'lgan alohida hissiy kechinmalarda ifodalanadi.

Salbiy baho, ko'pincha, qilingan ishlarga achinish, uyalish va afsuslanish kabi hissiyotlar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

Qilinayotgan yoki qilingan ishlarga baho, asosan, ijtimoiy-siyosiy, ahloqiy estetik nuqtai nazaridan beriladi. Mana shunday baho berishdan hosil bo'ladigan his va hukmlarda kishining dunyoqarashi, uning ahloqiy sifatlari va tamoyillari hamda, shuning bilan birga, uning xarakteri va qiziqishlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga faqat kishi o'zi baho berib qolmaydi balki qilingan ish-harakatlarga jamiyat tomonidan ham baho beriladi. Jamiyat tomonidan kishilarning harakatlariga berilgan baho tanqid va o'z-o'zini tanqidda juda yaqqol ifodalanadi.

Qilingan ish-harakatga jamiyat tomonidan berilgan baho kishining faoliyati uchun juda katta amaliy ahamiyatga egadir. Bu baho kishining keyingi faoliyati uchun rag'batlanish va motiv bo'lib qoladi. Salbiy baho, odatda, ayni faoliyatni to'xtatish yoki o'zgartirish uchun sabab bo'ladi. Ijobiy baho faoliyatni davom ettirish, kuchaytirish va yanada yaxshilash, jumladan, mehnat unumini oshirishga rag'batlantiradi.

III. IRODAVIY HARAKATLARNING SIFATLARI

Kishining irodasi o'z sifatlari, ya'ni kuchi, ahloqiyligi, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi

Iroda ma'lum kuchga ega bo'ladi; ba'zi hollarda kishining irodasi kuchli suratda namoyon bo'lsa, boshqa hollarda kuchsiz namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi irodaning muhim sifatidir. Iroda kuchining turli darajasi butun irodaviy jarayonlarda ko'rinadi. Iroda kuchi avvalo intilishlarda ko'rina boshlaydi; biz kuchli hamda kuchsiz intilishlarni, kuchli va kuchsiz hohishlarni farq qilamiz. Iroda kuchi yana tezlik bilan qarorga kela olishda va qarorning mustahkamligida ko'rinadi.

Yuksak g'oyaviy tamoyillarga asoslangan ongli qat'iyat va sabotlilik kuchli iroda belgilaridandir; qat'iysizlik, ikkilanish, qabul qilingan qarorning bajarila olishiga shubha bilan qarashlik va sabotsizlik kuchsiz iroda belgilaridandir. Iroda kuchi qat'iyatlikda ifodalanadi. Qat'iyat qarorning bajarilishiga to'la ishonish va qarshilik hamda qiyinchiliklar qanchalik katta bo'lmasin (yoki katta bo'lib ko'rinmasin) uni albatta amalga oshirishga otlanishdir.

Jazm o'z-o'ziga buyruq berishdir. Vijdoniy burch talabi yoki yuksak maqsadni amalga oshirish tufayli odamning kerak bo'lib qolgan paytda o'lim bilan hayot o'rtasidan birontasini darhol tanlab ola bilishida ko'rinadigan jazm, kuchli iroda dalilidir. Bunday jazmning misoli sifatida Usmon Nosir, Cho'lpon, Abdulla Kodiriylarning mardona jasoratini ko'rsatishimiz mumkin.

Iroda kuchi qabul qilingan qarorni o'z vaqtida bajarishda ko'rinadi. Shuning uchun qarorni bajarmaslik yoki uning bajarilish muddatini doim «galdan-galga» qoldira berish va boshlangan ishni oxirigacha etkaza olmaslik kuchsiz irodaning alomatidir. Ammo berilgan qarorni bajarishning, qilingan ish-harakatning hammasi ham irodaning kuchli ekanidan darak beravermaydi. Iroda kuchi, asosan, irodaviy harakatlar yordami bilan qanday to'siqlar engilgani va buning bilan qanday natijalarga erishilganligi ila aniqlanadi. Biz irodaviy zo'r berishlar vositasi bilan engadigan qarshilik va qiyinchiliklar darajasi va xarakteri iroda kuchining ob'ektiv ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Agar kishi katta to'sqinlik va qiyinchiliklarni, qarshi harakatlarni irodaviy zo'r berish va irodaviy harakatlar yordami bilan engib, katta muvaffaqiyatlarga erishar ekan, bunday holda biz shu

kishining kuchli irodaga ega ekanligi va kuchli iroda ko'rsatgani haqida gapira olamiz. Ishlab chiqarishda faqat shaxsiy muvaffaqiyatga erishishgina cheklanib qolmay, balki boshqa shaxslarning hamda butun bir jamoaning irodasini uyg'ota olish, tarbiyalay olish va tashkil qila olish muhimdir.

Bizda yuksak irodaviy sifatlar faqat ayrim shaxslarninggina emas, balki butun bir jamoaning ham xususiyatidir.

Ishlab chiqarish korxonalarida unumli ishlari bilan bir vaqtda sirtqi hamda kechki o'quv muassasalarida o'qiyotgan yoshlarimiz irodaviy faollik na'munalarini ko'rsatmoqdalar.

Kishi irodasining kuchsizligi uning juda arziyas qarshiliklarni ham eng olmasligida ko'rinadi. Masalan, ba'zan kishi, biron kerakli xatni yozishga yoki biron zarur ishni boshlashga o'zini majbur eta olmaydi.

Irodaning kuchsizligi, odatda, irodasizlik deb ataladi,

Iroda kuchi, ayniqsa, o'zini tuta bilishda, jasurlikda, qat'iyatda, matonatda va chidamlilikda namoyon bo'ladi.

O'zini tuta bilish. Mana shu so'zning o'zidan ko'rinib turibdiki, o'zini tuta bilish – kishining o'z-o'zini qo'lga ola bilishidir. O'zini tuta bilish – kishining oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishga qarshilik ko'rsatuvchi ichki holatini engishda ko'rinadigan kuchli irodadir. O'zini tuta bilish – toliqish hissini, og'riqni, qo'rqinchni, shuning kabilarni engishda ko'rinadi, o'zini tuta bilish ayni paytda keraksiz bo'lgan reflekslarga, odatlarga, mayllarga yo'l qo'ymaslikdir. Yu.A.Gagaringa murojaat qilib, uchish paytingizdagi ba'zi vaqtlarda qo'rqish hissi paydo bo'lganmi?– deb savol berilganda, kosmonavt shunday deb javob bergan:– «Albatta, hamma tirik odamlardagi kabi menda ham bo'lgan. Biroq, men kurkinch hissini tezda engib tashladim». Bu o'rinda Gagarin K.D.Ushinskiyning so'zini maqol qilib keltiradi: hech narsadan qo'rqmay o'zini havf-xatarga uradigan odam mard emas, balki eng kuchli qo'rqinch hissini eng oladigan hamda qo'rqinch hissiga bo'ysunmay, havf-xatar haqida o'ylay oladigan odam marddir». Bu juda to'g'ri aytilgan fikr – deydi Gagarin. Men g'ashlanish va bo'shashishdan hech qanday foyda yo'q ekanini bilar edim. Ana shuning uchun, garchi barcha havf-xatarni aniq bilsam ham, bunday narsalarni miyamga kiritmas edim». (Uchitelskaya gazeta, №108 ot 9 sentyabr, 1961 goda).

O'zini tuta bilish va qo'rqmaslik odamning qo'rqinch hissini kechirmasligida emas, balki ongni yo'qotib qo'ymay, o'z irodasining kuchi bilan bunday hissiyotlarni bosishi va batamom yo'qotib yuborishidir. Bu degan so'z – o'zini idora qila bilish degan ma'noni bildiradi. O'zini tuta bilish – vazminlikka oid yuksak fazilatdir. Kishi o'zini biron narsadan tiyish uchun ba'zan anchagina irodaviy zo'r berishga, ya'ni iroda kuchini ishga solishga majbur bo'ladi.

Irodasi kuchli kishilar deganda biz o'zini mahkam tuta biladigan bosiq kishilarni tushunamiz. Ulug' Vatan urushi yillarida bizning askarlarimiz, razvedkachilarimiz, qahramon uchuvchilarimiz va temir yo'lhilarimiz kuchli irodaning yuksak na'munalarini ko'rsatdilar.

Irodaviy zo'r berish orqali hushidan ketib qolmaslik va hattoki o'limni to'xtatib qolish kabi hodisalar qadim zamonarda ham bo'lib o'tgani ma'lum. Masalan, asrimizdan oldingi V asrda Gretsiya bilan Eron urushi paytida bir askar greklarning eronliklar ustidan qozongan g'alabalari haqida habar etkazish uchun Marafon degan joydan Afinaga chopib kelgan. Biroq bu habarni etkazgan-u shu zahoti jon bergan. Ana shu askarning xotirasini abadiylash maqsadida sport musobaqalaridan bir turiga, ya'ni 42 kilometr-u 195 metrga yugurishga – «Marafon yugurishi» deb nom berilgan. Janglardan birida Napoleonga bir otliq elchi yugurib kelgan. U Napoleonga xat uzata turib, egarda tebranib ketgan.

Siz yaralanganmisiz?–deb so'raydi Napoleon. – Yo'q; o'ldirilganman- deb javob beradi shu zahotiyoyq jasadidan ag'darilib tushadi.

O'zini tuta bilishning aksi deganda biz – ixtiyorsiz harakatlar tomonidan engilib, ya'ni yo'q qilib yuboriladigan irodani tushunamiz. Odamning bunday xususiyatini o'ziga kuchi etmaslik, o'zini tiya olmaslik deb ataladi. O'ziga kuchi eta olmaslikning eng keskin ko'rinishi beboshlik, pastkashlikdir. Bunday odam o'zida beixtiyor tug'iladigan salbiy tuyg'ularga, instinktlarga berilib, o'z nafsini tiya olmaydi. Bu hayvonlik holatiga tushib qolish demakdir.

Dadillik – kishining hayot va omonligi uchun havfli bo'lgan qarshiliklarni engishda ko'rinadigan iroda kuchidir. Masalan, parashyutchi har gal samolyotdan o'zini tashlaganida dadillik qiladi. Dushmanning orqa tomoniga o'tib olgan razvedkachilar ham dadillik namunasini ko'rsatadilar. Dadillik o'zini tuta bilish bilan mahkam bog'liqdir. Dadil harakat qilish uchun avvalo o'zini tuta bilish kerak. Dadillik bor joyda o'zini bilish ham bor.

Biron maqsadni amalga oshirishda hamisha dadillik ko'rsatish mardlik va jasorat deb ataladi.

Bizning jamoa sportchilarimiz sportning turli sohalarida dadillik va o'zini tuta bilishning ajoyib namunalarini ko'rsatmokedalar.

Shuni qayd qilib aytish kerakki, yoshlarimiz irodasining bu sifatlari yil sayin mustahkamlanib bormokda. Masalan, 1963 yilda to'rtta qiz – Olga Sushinskaya (Moskva), Ninel Shveyanova va Irina Serlitskaya (Kiev), Aminat Sultanova (Maxachkala) lar bir gruppaga bo'lib tunda 7100 metr balandlikdan parashyutda o'zlarini samolyotdan tashladilar. Sibirlik yosh sportsmenka Valentina Seliverstova 7150 metr balandlikda samolyotdan o'zini tashlab, 6150 metr masofa davomida parashyutni ochmay tushgan. 1965 yilda esa 25 dan 26 iyunga o'tar kechasi parashyutchilardan S. Vlasova, A. Kensitskaya, L. Masich, N. Grishenkova, O. Rukosueva, A. Malisheva, L. Kuleshova, G. Sarigina va N. Basovalar gruppaga bo'lib parashyutni ancha vaqtgacha ochmasdan tushdilar. Ular «AN-12» samolyotini 12080 metr balandlikda qoldirib, 11280 metrgacha parashyutni ochmay erkin tushib keldilar. Bu butun jahon miqyosida yangi yutuqdir.

O'sha kechaning o'zida A. Korovochkina, A. Zalusskaya, N. Koldobina, E. Chepilova, T. Suxareva, T. Duganova, G. Grudina va S. fuqarolardan iborat bo'lgan bir gruppaga parashyutchilar sostavi balandlikdan parashyutni darhol ochish usulida tushdilar. Ular 12200 metr balandlikdan o'zlarini parashyutda tashladilar. Bu ham yangi butun jahon yutug'i bo'lib qoldi. Dadillikning yo'qligi kuchsiz irodaning alomatidir. Buni qo'rqqulik, nomardlik deb ataladi.

Qat'iyat. Ma'lum maqsadni amalga oshirishda, ko'pincha uzoq, vaqt davomida irodamizga aks ta'sir qiluvchi katta qarshiliklarni va qiyinchiliklarni engishga to'g'ri keladi. Ba'zi bir qarshilik va qiyinchiliklar go'yo engib bo'lmaydiganidek bo'lib ko'rinadi. Bunday hollarda kishi ba'zan qabul qilingan qarordan voz kechadi. Qiyinchiliklardan cho'chib, o'z oldiga qo'yilgan maqsaddan qaytishi mumkin. Biroq, kishi bunday hollarda boshqacha harakat qilishi ham mumkin: maqsadga erishish uchun qilinadigan harakatlarning usulini o'zgartirishi, yangi yo'llarni o'ylab topishi mumkin. Kishi kerakli natijalarni qo'lga kiritish uchun o'zining butun kuch-quvvatini to'plab, barcha qarshilik va qiyinchiliklarga qaramay, ularga bardosh berib, qabul qilingan qarorga muvofiq, uzoq vaqt davomida harakat qilaverishi mumkin. Katta qarshiliklarni engib uzoq vaqt davomida biron maqsadning payiga tushishda ko'rinadigan bunday iroda kuchiga qat'iyat, matonat deb ataladi.

Bunday yoshlarimizning iroda kuchlari dastavval mustaqillikni mustahkamlashga aktiv ravishda qatnashishni qizg'in sur'atda hohlaganliklarida ko'rinadi. Bu iroda kuchi mustaqillikni qishloq xo'jaligini rivojlantirishda yuksaltirish yuzasidan qo'yilgan ulug' vazifalarni amalga oshirish yo'lida uchraydigan barcha qiyinchiliklarni engishga qaratilgan ongli qat'iylik va tayyorgarlikda namoyon bo'ladi.

Mashhur fizik Lebedev o'n yil davomida yorug'lik nurlarining qattiq jismlar hamda gazlarga bo'lgan bosim o'rgangan. Lebedev bunday uzoq yillar davomida o'rganish jarayonida belgilangan usullarni yigirma martalab o'zgartirgan va qo'yilgan masalani qoniqarli hal qilguncha tobora yangidan-yangi tajribalar o'tkazib borgan.

Er-xotin Kyurilar bir gramm radiyni tayyorlash uchun sodda, xunarmandlik sharoitida sakkiz tonna uran rudasini qayta ishlaganlar.

Har qanday faoliyatning, jumladan o'qishning ham muvaffaqiyati qat'iyatga bog'liqdir. Bilim egallash uchun qat'iyat kerak bo'lganidek, malakalar o'rttirish (masalan, muzika malakalari) uchun ham qat'iyat kerak.

Chidam va toqat. Maqsadlarni amalga oshirishda engishga to'g'ri keladigan qarshilik va qiyinchiliklar kishidan kuch hamda vaqt sarf qilishni talab qilibgina qolmay, balki unga, ko'pincha, jismoniy va ruhiy azob beradi.

Kishi o'z faoliyati davomida, ba'zan sovuq va issiqdan, yomg'ir va qordan, qattiq toliqish va och qolishlikdan hamda turli kasalliklardan azob chekadigan hollari bo'ladi. Agar, mana shunday qarshiliklarga qaramay, kishi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga sodiq bo'lib, uni amalga oshirishga urina bersa, bunday harakatlarda ko'rinadigan irodani chidam va toqat deb ataladi. Masalan, jangovar sharoitdagi iroda kuchi harbiy hayotning kundalik falokatlari va qiyinchiliklariga chiday olishda ko'rinadi. Ma'lumki, ulug' Vatan urushi yillarida jangchilar va komandirlari o'zlarining dushman ustidan g'alaba qilishga qaratilgan qat'iy intilishlarida uzoq davom etgan hamda og'ir janglardagi charchashni, uyquni, ochlikni, tashnalikni, og'riqni va shuning kabi og'ir sharoitlarni eng olganlar. Misol keltiramiz.

Jangchi Afonin qurol va aslahalarni qutqarishga kirishdi. Qattiq sovuq bo'lishiga qaramay u tez echinib o'zini suvga tashladi. U 20 minut davomida suvda bo'ldi. Afonin ana shu vaqt mobaynida daryo tubidan 11 yashik qurol-aslahalarni chiqarishga va shatak trosini to'p hamda avtomashinaga bog'lashga ulgurdi, o'tib borayotgan shatakchi paroxod to'p va avtomashinani sohilga chiqarib berdi.

Bizning ilg'or ishchilarimiz sanoatning turli sohalarida chidam va toqatining na'munalarini ko'plab ko'rsatmoqdalar.

Arktikaning dovyurak tadqiqotchilari tomonidan ko'rsatilayotgan chidam va toqat na'munalari hammaga ma'lum. Bu ekspeditsiyaning qatnashchilari omonat va havfli muz maydonida bo'lishlariga qaramay, shafqatsiz sovuqlar, kuchli shamollar hamda ko'p bo'ronlariga chidab, oldinda turgan vazifalarni qat'iyatlik bilan bajaradilar.

Kosmonavtlarning jasoratlari g'oyat zo'r chidam va toqatliligi bilan xarakterlidir. Irodaning bunday sifati ulardan tahminiy mashqlar o'tkazish davridayoq talab qilingan edi. Lekin irodaning bu sifati xususan o'qish paytida, ya'ni ular g'oyat zo'r jismoniy va asabiy o'zgarishlarni toqat bilan kechirishlariga to'g'ri kelgan paytda kuchli namoyon bo'ladi. Shuning bilan bir vaqtda bu qahramonlar jiddiy keskinliklarga chidab o'qish davomida turli yo'l tutmoq va harakat qilmoq uchun onglarini juda ravshanlikda saqlab qolishlari lozim edi. Meditsina va psixologik tekshirishlarning ko'rsatishicha, shu qadar jiddiy vazifani ado etishga faqat mustahkam sog'lik, hamda kuchli irodaga ega bo'lgan kishilargina chiday olishlari mumkin edi.

Odamdagi qat'iyat va chidamlilik aniq maqsad va o'zining anchagina barqarorligi bilan ajralib turadigan kuchli motivlarning mavjudligiga bog'liq.

O'zini tuta bilish, dadillik, qat'iylilik, chidam va toqat paytlarida namoyon bo'ladigan kuchli irodaga mardlik deb ataladi.

Irodaning ahloqiyligi

Irodaning ahloqiyligi deganda biz, odatda, kishi oldiga qanday maqsadlar qo'yganligini, bu maqsadlarga qanday vositalar yordami bilan erishilishini, irodaviy intilishlar (hohishlar) qanday mayillar tufayli tug'ilishini, ma'lum bir qarorga kelishda kishi qanday tamoyillarga tayanishini nazarda tutamiz.

Irodaviy harakatlarda kishining ahloqiy sifatlari namoyon bo'lishi tufayli iroda kuchi ijobiy sifat deb hisoblaniladi. Boshqa bir tomondan olganda, odamlarning ahloqiy sifatlari haqida quruq gaplarga qarab emas, balki shu odamlarning ahloqiy kiyofalari namoyon bo'ladigan irodaviy harakatlariga qarab hukm chiqaramiz. Shuning uchun kuchli irodaning – mardlik, o'zini tuta bilish, qat'iyatlik, chidamlilik va botirlik kabi xususiyatlari bizda inson ahloqiy sifatlarining namoyon bo'lishi deb hisoblaniladi.

Odam u yoki bu qarorga kelishda o'zining qarori va hatti-harakatlari uchun ahloqiy jihatdan javobgar ekanligini sezsa hamda anglay olsa, iroda ahloqiy bo'ladi.

Ahloqiylikning darajasi irodaviy protsessning fazalarida, ya'ni motivlar kurashida ham, ma'lum qarorga kelishda ham, qarorni amalga oshirishda ham va qilingan ishlarga keyin baho berishda ham ko'rinadi.

Motivlar kurashi va qarorga kelishda ahloqiylik ma'lum bir motivni asoslashda ko'rinadi. Shuning uchun, qabul qilingan qarorlar ahloqiy tomondan asoslangan yoki asoslanmagan bo'lishi mumkin. Motivlar kurashidagi hissiy mayllar ham ahloqiy yoki ahloqqa xilof bo'lishi mumkin, chunki kishining ahloqiy holati kechirgan hissiyotlarida va intilishlarida ham

ifodalanadi. Ahloqiy tamoyillarga muvofiq sur'atda qabul qilingan qarorlar va amalga oshirilgan harakatlar ahloqiy qarorlar deb ataladi.

Kishining ahloqiy kiyofasi qabul qilingan qaror va amalga oshirilgan harakatlarga keyinchalik baho berishda ham ko'rinadi. Agar kishi yuksak ma'naviy fazilatlar egasi bo'lsa, u yaramas qaror qabul qilishdan va nojo'ya hatti-harakatdan o'zini tiyadi, buning oqibatini oldindan o'ylaydi. Shu tariqa, kishi o'z harakatlarining natijalarini oldindan ko'rib qabul qilinishi mumkin bo'lgan qaror va harakatlarni noma'qul topishi yoki ma'kullashi mumkin.

Ahloq dunyoqarash bilan uzviy bog'liqdir.

Kishining irodaviy harakatlarida muhim rol o'ynaydigan hayotiy maqsadlari va tamoyillari xuddi ana shu dunyoqarashdan kelib chiqadi.

Shuning uchun dunyoqarash va ahloq tamoyillariga muvofiq ravishda amalga oshiriladigan maqsadlar, qarorlar va harakatlar yuksak iroda ko'rsatishdir. Ahloq nuqtai nazaridan, iroda kishining o'z shaxsiy, individual intilishlarini jamiyat manfaatiga bo'ysundira olishiga qarab baholanadi.

Mana shuning uchun biz o'z intilishlarida, qaror va harakatlarida mehnatkashlarning manfaatlariga sodiq bo'lgan, vatanga muhabbat qo'ygan va unga sodiq bo'lgan, mehnatni sevuvchi, qat'iy barqaror, dadil, sabotli, chidamli va o'zini tuta biladigan kishilarni yuksak qadrlaymiz.

Mustaqillilik

Kishilarning irodaviy harakatlariga ularning mustaqillilik darajasi jihatidan ham baho beriladi. Biz, odatda, mustaqil va mustaqil bo'lmagan harakatlar haqida gapiramiz.

Irodaviy harakatlarning mustaqilliligi, avvalo, kishining tashabbuskorligida ko'rinadi. Tashabbuskorlik biron bir ishni shaxsan boshlab yuborishdir. Tashabbus ko'rsatish ma'lum ko'rsatma bo'lishini kutib o'tirmay, biron maqsadni ilgari surish, uni amalga oshirish yo'l va vositalarini tanlash hamda belgilangan maqsadga mustaqil sur'atda erishish demakdir. Tashabbuskorlik, odatda, atrof-tevarakdagi sharoit hamda ijtimoiy hayot talabini epchillik va mohirlik bilan hisobga olish va ko'pincha, yangilikni oldindan ko'ra bilish qobiliyati bilan bir vaqtda ko'rinadi.

Tashabbuskorlik hayotimizning hamma sohasi uchun zarur bo'lgan juda ham qimmatli sifatdir.

Tashabbuskor kishilar hamma vaqt ishda va o'qishda faollik ko'rsatadilar. Ular jamiyat, jamoa va guruhlarda tashkilotchilik qilishga qobiliyatli bo'ladilar va har qanday qiyin muammolarni ham osonlikcha amalga oshira oladilar, yo'l-yo'riqlarini topa oladilar va muvaffaqiyat qozona oladilar.

Mustaqillilik amalga oshirilayotgan va amalga oshirilgan hatti-harakatlar uchun javobgarlikni sezishda ko'rinadi.

Javobgarlikni sezish deganda biz ayni shu harakatlarning to'g'riligiga, maqsadga muvofiq ekanligiga va zarurligiga ishonch hosil qilishni tushunamiz. Qandaydir xato va yanglishga yo'l qo'yib yuborilgan vaqtda javobgarlikni sezish – o'z xatolariga samimiy, beg'arazlik bilan va ochiq tan berishda hamda hakqoniy tanqidga diqqat bilan quloq solishda ko'rinadi. Javobgarlikni sezish – o'z xatolarini tuzatishga tayyor turish va haqiqatan ham uni tuzatish demakdir.

Irodaning mustaqilligi yana boshqa kishilarning fikrlarini, maslahatlarini va takliflarini tanqidiy mulohaza qilib qarashda ham ko'rinadi. Kishi boshqa odamlar bergan maslahat va takliflarining to'g'riligiga ishonib harakat qilar hamda bu maslahat va takliflarning jamiyat manfaatiga va ahloq tamoyillariga mos ekanliklarini tushunar ekan, buning bilan u o'z mustaqilligini namoyon qilgan bo'ladi.

Mustaqillilikni irodaning negativizm va qaysarlik kabi salbiy ko'rinishlaridan ajrata bilish lozim. Negativizm boshqa kishilarning hamma taklifiga, ya'ni buyruqlarga, qoidalarga, maslahatlarga va boshqa yo'l bilan o'tkaziladigan qanday bo'lmasin ta'sirga asossiz qarshilik qilish demakdir. Negativizm ikki turli bo'ladi; passiv va aktiv negativizm. Passiv negativizm shundan iboratki, bunda kishi taklif qilingan ishni qilmay, o'z holatida qolaveradi. Aktiv negativizm esa boshqalar hohlagan va taklif qilgan ishni qilmay, uning aksini qilishdan iborat bo'lgan terslikdir.

Negativizm hodisasini uch yoshdan etti yoshgacha bo'lgan bolalarda, ayniqsa kattalar tomonidan suyultirib yuborilgan va barcha ishlarini boshqa kishilar qilib beradigan bolalarda uchratish mumkin. Bunday o'jarlik bolalarda, ko'pincha qandaydir mustaqil faoliyat sohasida o'z faolliklarini ko'rsatish imkoniyati berilmagan taqdirda paydo bo'ladi.

Negativizmning xarakterli xususiyati harakatlarning asossizligidan iboratdir. Odatda negativizm holatida kishi sen nega bunday qilyapsan, nima uchun boshqalarning taklifini bajarmayapsan, degan savolga hech qanday javob qaytarmaydi; u indamay, aytilgan narsaning aksini qilaveradi.

Qaysarlik –boshqa kishilarning aytgan hamma gapiga, ya'ni buyruq va takliflarga atayin qarshilik qilishdir. Qaysarlik qilayotgan odam o'zi deganini qila beradi va nima sababdan shunday qilayotganini ob'ektiv ravishda asoslab bermaydi: «Bu mening ishim», «O'zim bilaman» deb sub'ektiv dalil keltiradi, xolos.

Qaysarlik, asosan, mana bunday hollarda, masalan, kishi biron narsadan xafa bo'lgan yoki g'azablangan, jahli chiqqan yoki bo'lmasa manmanligi oshib ketgan paytda ko'rinadi. Bunday hollarda kuchli hissiyot ta'siri tufayli kishining ongi o'tmaslashib ketadi. Qaysarlik tutgan paytda kishi ob'ektiv nuqtai nazardan qaray olmaydi va boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish shart ekanligiga ob'ektiv asoslar keltira olmaydi. Qaysar odamni juda yaqqol dalillar yordami bilan har narsaga ko'ndirish yoki undan qaytarish qiyin. Qaysarlik ko'rsatishda biron narsaga intilish va kuchli hissiyot bo'ladi, lekin etarli tafakkur unga ishtirok qilmaydi.

Mustaqilsizlik shunday hollarda ko'rinadiki, bunda kishi ma'lum bir hatti-harakatlarni faqat boshqa odamlarning bevosita ta'siri ostida (ularning maslahatlari, takliflari bilan) qiladi va o'zining qarorlari hamda harakatlarida faqat boshqa odamlar fikriga tayanadi.

Kishi mustaqillik ko'rsata olmasa, boshqa odamlar irodasini amalga oshiruvchi bo'lib qoladi, xolos.

Mustaqilsizlik tashabbuskorlikning yo'qligi, har bir ishni yuzada bo'lgan sharoit va boshqa odamlarning ta'siriga berilib, bajarishlik va qilinayotgan ish-harakatining sababini kishi o'zi bilmasligida ifodalanadi. Bunday holda odatda asossiz motivlar yoki hech qanday motivlarsiz qarorga kelinadi. Mustaqilsizlik ko'pincha, kishining printsipsizligi bilan bog'liq bo'ladi. Mustaqilsizlikning xarakterli belgisi o'zining qabul qilgan qarori va harakatlariga nisbatan javobgarlik hissining yo'qligidan iboratdir.

Mustaqilsizlik va irodasizlikning yaqqol ifodasi boshqalarning ta'siriga berilib, laqmalik bilan harakat qilishdan iboratdir. Laqmalik paytida harakatlar boshqa odamlarning qarorlari asosida amalga oshiriladi. Biroq boshqa odamlarning qarorlarini laqma odam go'yo o'zining qarori va o'z irodasining namoyon bo'lishi deb bilaveradi.

Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarda boshqa odamlarning maslahatlari va takliflariga nisbatan tanqidiy munosabat bo'lishi yo'q bo'ladi. Ana shunday paytda odam boshqa odamlarning ta'siriga yoki yot unsurlarning ta'siriga osonlik bilan berilib ketishi mumkin. Lakmalik bilan qilinadigan harakatlarni negativizm va qaysarlikka qarama-qarshi xususiyat desa bo'ladi.

Odam boshqa kishilar ta'siri bilan harakat qilish xususiyatiga laqmalik deb ataladi.

Laqmalik qilish ma'lum darajada har bir kishiga xosdir. U iroda va umuman faollik zaiflashgan paytda hamda tanqidiy fikr qilish yo'qolib, fikr yuritish qobiliyati cheklangan va sustlashgan paytda sodir bo'ladi. Aql-idrokning ishlamay qolishiga faqat affektiv holat sababchi bo'lmay, balki psixik faoliyatning umumiy susayishi ham sabab bo'ladi.

Bunday holat har bir odamning toliqqan paytida va endi uxlay boshlagan paytida bo'lishi mumkin. uzoq, vaqt davom etgan xavotirlik hissi va zo'r xursandchilik tufayli ham kishi laqmalik qilib qo'yishi mumkin. Kishi gipnoz holatida haddan tashqari laqmalik qiladi.

Mustaqilsizlik orqasida qilinadigan ana shunday harakatlar, albatta irodaga taalluqli salbiy xususiyatlardandir. Lekin shuni nazarda tutish kerakki, boshqa odamlar buyrug'i va maslahatlari bilan qilinadigan har qanday harakatlarni ham mustaqilsizlik deb hisoblayverish yaramaydi. Bizga boshqa odamlar tomonidan beriladigan buyruqlar, taklif va maslahatlar o'zimizning asoslangan shaxsiy qarorlarimizga mos kelishi mumkin. Bunday holda boshqa odamning buyrug'i bilan qilingan harakat mustaqil harakat bo'ladi. Tashqi ko'rinishi jihatidan bir xil bo'lgan ikkita harakatdan biri mustaqil bo'lmasligi, ikkinchisi esa mustaqil bo'lishi mumkin.

Masalan, ayrim bir o'quvchi buyruq, tarzida bildirilgan maktab intizomi qoidalarini qo'rqqanidan bajaradi. Bunda bu o'quvchi majburiyat ostida o'z hohishiga qarshi harakat qiladi. Boshqa bir o'quvchi bu qoidalarni ongli ravishda bajaradi. Chunki u bu qoidalarning zarur ekanligiga tushunib, qanoat hosil qiladi. Ongli intizom mustaqil irodaning ifodasidir. Kishi biron buyruq yoki intizomga shuning uchun so'zsiz itoat qiladiki, u bunday itoat qilishning ahloqiy jihatdan zarur va maqsadga muvofiq ekanini tushunadi, anglay oladi.

Har bir kishi o'zining ko'pchilik harakatlarida kamolot tashkilotining jamoa qarorlariga asoslanishi kerak. Ammo jamoa ruhida rahbarlik qilish— har bir jamoa a'zosini mustaqillikdan mahrum kilingan egasizlik demak emas. Kishi o'z mustaqilligining hamma alomatlarini, ya'ni tashabbuskorligini, topshirilgan ishning bajarilishiga javobgarlik hissini va o'z-o'zini tanqidni faqat jamoadagina ko'rsata olishi mumkin.

Kishining o'z vijdoniy burchini bajarishga qaratilgan harakatlarida uning mustaqilligi namoyon bo'ladi. Kishining mustaqilligi va irodasining erkinligi o'z qaror va harakatlarini ahloqning yuksak tamoyillarga ongli ravishda bo'ysundirishning uddasidan chiqa olishda va o'z harakatlarini shu tamoyillarga asoslanib baholashida ko'rinadi.

Mustaqillilik ayni vaqtning o'zida iroda kuchining belgisi hamdir. Iroda kuchi faqat katta to'siqlarni eng olish qobiliyati bilangina belgilanib qolmay, balki tashabbuskorlik, o'z mustaqilligini anglash, o'z qat'iyati va qabul qilingan qaror hamda o'z harakatlari uchun javobgarlikni sezish bilan ham belgilanadi.

IV. IRODAVIY HARAKATLARNING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Odamning turli xildagi faoliyatlarida namoyon bo'ladigan u yoki bu irodaviy faollik dastavval nerv sistemasining holatiga va irodaviy harakatlarni amalga oshiradigan nerv-fiziologik mexanizmlarining ishiga bog'liqdir.

«Odatda ixtiyoriy deb ataladigan barcha ongli harakatlar,— deydi Sechenov,— o'z mohiyati jihatidan aks ettirilgan harakatlardir». Bu degan so'z «barcha insoniy harakatlarning dastlabki sababi odamdan tashqarida, ya'ni tashqi muhitga bog'liqdir». (Izbranno'e filosofskie i psixologicheskie proizvedeniya. Gospoligizdat, 1947, str 148, 174)

Irodaviy harakatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, irodaviy harakatlarning hamma mexanizmi yuksak nerv faoliyatining butun qonunlariga bo'ysunuvchi shartli bog'lanishlardan, ya'ni assotsiativ jarayonlardan iboratdir. Irodaviy harakatlar mexanizmlarida, asosiy rolni kinestezik qo'zg'atuvchilar tufayli, ya'ni muskullar harakati tufayli yuzaga keladigan mahsus shartli reflekslar o'ynaydi. Kinestezik hujayra va harakat analizatori turli-tuman qo'zg'atuvchilar bilan muvaqqat aloqa bog'lay olishligi I. P. Pavlov hamda uning hamkorlari tomonidan o'tkazilgan mahsus tajribalarda isbotlab berilgan.

Miya po'stining kinestezik hujayralari organizmga tashqi muhitdan va shuning bilan birga ichki jarayonlardan bo'ladigan ta'sirotlarni qabul qiladigan miya po'stining boshqa hamma hujayralari bilan aloqaga kirishi mumkin va haqiqatan ham aloqaga kiradi. «Bu esa ixtiyoriy deb ataladigan harakatlarimizning fiziologik asosi, ya'ni bunday harakatlar miya po'sti umumiy faoliyati bilan bog'liqligining dalilidir». (I. P. Pavlov. Polnoe izb. soch. III., 2 - kitob, 317b.)

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida optimal qo'zg'alish manbaining faoliyati bilan bog'liqdirlar: «...Mening tasavvurimcha, ong,— deydi I. P. Pavlov,— ayni shu chog'da, xuddi shu sharoitning o'zida ma'lum darajada optimal (har holda, o'rtacha bo'lsa kerak) qo'zg'alishga ega bo'lgan katta miya yarim sharlarining ayrim joylaridagi nerv faoliyatidan iborat. Ana shu momentda katta miya yarim sharlarining qolgan hamma qismlari birmuncha bo'shroq qo'zg'alish holatida bo'ladi». (O'sha kitob, 247b.)

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signal sistemasining faoliyati bilan bog'liqdirlar. Xususan, ichki nutqqa tegishli so'zlar kerakli harakatlarni yuzaga keltiruvchi va boshqaruvchi signal hisoblanadilar. I. P. Pavlov fikricha, ikkinchi signal sistemasi odam hulqi va hatti-harakatlarining oliy regulyatori, ya'ni boshqaruvchisidir.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari birinchi signal sistemasining signallariga va ixtiyorsiz harakatlarning miya po'sti ostki markazlariga bularning ishlarini tartibga solish yuzasidan ta'sir etib turadi. Hamonki, ongli faoliyatlarimizning nerv-fiziologik asosida ikkinchi

signal sistemasi yotar ekan, demak, bu signal sistemasining induktsiyasi, ya'ni yaqin atrofga tarqalishi birinchi signal sistemasiga va miya po'stining ostki qismlariga ta'sir etadi. Shuning uchun, chunonchi, vazminlik va o'zini tuta bilish kabi irodaviy hollarni fiziologik mexanizmi ikkinchi signal sistemasi tomonidan birinchi signal sistemasi va miya po'stining ostki qismidagi markazlarda yuzaga keltiriladigan tormozlanishdan iboratdir.

Agar ikkinchi signal sistemasi tormozlansa bunday holatda «voqelik bilan deyarli hisoblashmaydigan va asosan miya po'stining ostki markazlarining emotsional ta'siriga bo'ysunadigan» faoliyat haqida gapirish mumkin. Ana shunday paytda odam, masalan, affektiv holatda bo'ladi. Shunday qilib, I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga ko'ra, irodaviy harakatlarning fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallar sistemasi doirasida yuzaga keladigan murakkab muvaqqat aloqalar sistemasidan iboratdir. Lekin bunda ikkinchi signal sistemasining roli g'oyat kattadir. Irodaviy harakatlar paytidagi miya po'stining optimal qo'zg'algan holatida ikkinchi signal sistemasi ayrim muvaqqat aloqalarini tormozlantirsa, boshqalarini kuchaytiradi.

Nerv sistemasining tetik hamda sog'lom holati har qanday faoliyat va odamning unumli ishchanligi uchun asosiy sharoitdir.

Nerv sistemasining kuchsizlanishi irodaning zaiflanishi va inson aktiv faoliyatining susayishiga asos bo'ladi. Bunday sustlik holati xususan toliqish paytida yorqin namoyon bo'ladi.

Har qanday faoliyatning o'ziga tegishli ravishda va asosan mehnat faoliyatida quvvat sarflanadi. Odam qanchalik o'ziga zo'r bersa, quvvatning sarflanishi ham shunchalik tezlashadi. Bunda quvvat sarflanishi bilan ayni bir vaqtda u tiklanib ham boriladi. Biroq, ma'lum bo'lishicha, quvvatning tiklanishi, sarflanishiga qaraganda, sekinroq borar ekan.

Shuning uchun odam ishning u yoki bu bosqichida kuchi etmayotganligini, toliqishni yoki, boshqacha qilib aytganda, charchaganligini seza boshlaydi. Mehnatning ikki asosiy (jismoniy va aqliy) turiga muvofiq ravishda ikki xil toliqish, ya'ni jismoniy va psixik toliqish farqlanadi.

Jismoniy toliqishning asosiy belgisi muskullar ishchanligining susayishidir. Masalan, jismoniy toliqish, jumladan, muskul kuchlarining zaiflanishi, harakatlarning sekinlashishi, harakatlar miqdorining kamayishi, ishdagi jadallikni sekinlashuvi, xarakatlardagi aniqlikni, moslikni, tekislikni va bularni boshqarishning buzilishi bilan harakatlanadi. Jismoniy toliqish odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Psixik jihatdan toliqish aqliy faoliyat unumdorligining pasayishi, ya'ni diqqat va xotiraning kuchsizlanishi, biron narsaga e'tibor berishning qiyinlashuvi hamda tafakkur va nutq faoliyatining sekinlashuvi bilan xarakterlanadi.

Toliqishning ana shu yuqorida ko'rsatilgan psixik alomatlari ko'p jihatdan jismoniy toliqishda ham namoyon bo'ladilar: jismoniy toliqishda ham diqqat va xotira kuchsizlanadi, tafakkur va nutq faoliyati sekinlashadi boshqa tomondan olganda, psixik jihatdan toliqish ham xuddi jismoniy toliqishdagi kabi, odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Bu ikki turli toliqish o'rtasidagi umumiylikni shuning bilan tushuntirish mumkinki, jismoniy toliqishning ham va psixik toliqishning ham asosida bir xil nerv-fiziologik mexanizm yotadi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga muvofiq, toliqishning yuzaga kelishi bosh miyaning po'sti qismida mudofaa qiluvchi (saqlovchi) tormozlanishning paydo bo'lishidir. Tormozlanishning bu turi nerv markazlarining ishlash faoliyatidan to'xtashi va bosh miya po'sti qismidagi nerv hujayralarining tamomila darmonsizlanishlaridan saqlab qolish bilan ifodalanadi. Ishdan charchashni pasaytirish va toliqishning holdan toyish holatiga etib ketmasligiga yo'l qo'ymaslikning eng muhim chorasi mehnat bilan dam olishni to'g'ri taqsimlash (almashtirib turish)dir. Dam olish ishni to'xtatib tanaffus qilishdir. Agar ana shunday tanaffus o'zaro davom etadigan (bir soat, ikki soat) bo'lmasa, unday paytda, dam olishning eng yaxshi turi uxlashdir (ya'ni tinchlik holatidir), uzoq davom etadigan dam olishni (dam olish kuni, mehnat otpuskasi) hech narsa bilan shug'ullanmaydigan uzluksiz osoyishtalikka aylantirib yuborish yaramaydi. Dam olish uchun ajratilgan bush vaqtni jiddiy zo'r berishni talab etmaydigan yoki har turli tuyg'ularga boy bo'lgan faoliyatning boshqa bir turlariga sarflansa, dam olish ancha foydali

bo'ladi. Iroda, shuningdek, nerv sistemasining har turli yo'l bilan zaharlanishi natijasida ham kuchsizlanadi. Masalan, nerv sistemasi alkogol bilan zaharlanganda iroda kuchsizlanadi.

Nerv sistemasining kasalligi irodani haddan tashqari susaytirib yuboradi. Bunday holatni abuliya deb ataladi. Abuliya holatidagi kishi juda chanqab turgan bo'lsa ham, o'z oldida turgan stakandagi suvni olib ichishga o'zini majbur qilolmaydi.

Ayrim harakat nerv hujayralari falaj bo'lgan taqdirda shu hujayralar bilan bog'liq bo'lgan organlarni hech qanday iroda kuchi bilan ishga solib bo'lmaydi.

Shuning uchun, nerv va muskul sistemasini mustahkamlaydigan hamma narsa ayni chog'da kishi irodasini mustahkamlashga ham yordam beradi. Shu sababli, jismoniy tarbiya irodani mustahkamlashda ijobiy ahamiyatga ega. Katta qarshiliklarni engish hamda qiyinchiliklar bilan kurashish uchun faqat hohish va qarorga kelishgina ahamiyatli bo'lib qolmay, balki sog'lomlik, mustahkam nerv va mustahkam muskullar ham katta ahamiyatga ega.

V. IRODA VA BOSHAQA PSIXIK JARAYONLAR

Ana shu yuqoridagi aytilganlardan ko'rinib turibdiki, iroda boshqa psixik jarayonlar bilan mahkam bog'liqdir.

Irodaviy harakatlar biz idrok qilib turgan u yoki bu sharoitda yuzaga keladilar. Qarorga kelishda, harakatlarni rejalashtirishda (mo'ljallashtirishda) va amalga oshirishda odam ayni shu sharoitni tushuna olishi kerak. Bu tushunish va binobarin, qilinadigan harakatlarning muvaffaqiyati juda ko'p jihatdan sharoitni idrok qilishning tezligi, to'raligi, aniqligi va to'g'riligiga bog'liq. Idrok ana shunday sifatlariga ega bo'lmagan paytda irodaviy harakatlar kechikishi, batamom amalga oshirilmashligi, o'zgarishi, xato bo'lishi mumkin.

Irodaviy jarayonlarda xotira katta rol o'ynaydi. Kundalik hayotimizda juda ko'p irodaviy harakatlarimiz tahminan bir xil qiyofada takrorlanadilar. Biron maqsad qo'yishda, harakat usullarini tanlashda, qarorga kelishda va qilingan harakatlarga baho berishda kishi dastavval o'zining turmush tajribasi hamda bilimlariga asoslanadi.

Biroq hamma irodaviy harakatlar ham faqat ilgari harakatlarning oddiy qaytarilishidan iborat emas. Sharoitning o'zgarib turishi davomida ehtiyoj va qiziqishlarga qarab, odam har doim yangi maqsadlar qo'yishiga hamda harakatning yangi usullarini qidirib topishiga to'g'ri keladi. Bu o'rinda irodaga xayol yordam qiladi.

Irodaviy protsessning muhim tomoni biron maqsad qo'yishdir. Biz o'z harakatlarimiz qaratilgan maqsadni har xil aniqlikda tasavvur qilishimiz mumkin: ba'zan maqsadni shu qadar aniq, yorqin va jonli tasavvur qilamizki, go'yo kishi o'z harakatlaridan kelib chiqadigan natijani oldindan ko'rayotgandek bo'ladi; ba'zan esa maqsad noaniq va xira tasavvur qilinishi mumkin. Maqsad qanchalik aniq bo'lsa, unga intilish ham shunchalik kuchli bo'ladi. Maqsadning aniq bo'lishi shu maqsadga etishish yo'lini qat'iyat bilan, uzil-kesil va ongli sur'atda tanlashga imkon beradi. Maqsadning aniqligi yana harakatning kuchli bo'lishiga, dadillik, sabot bilan ish ko'rishga va chidamli bo'lishga madad beradi.

Kishining kuchli iroda ko'rsatishida uning o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishga mo'ljallangan va amalga oshiradigan yo'l va vositalarni tasavvur qila olishi ham katta ahamiyatga ega. Bu yo'l va vositalarni kishi qanchalik aniq tasavvur qilsa, bu vositalardan birini shunchalik tez tanlab olib, ma'lum qarorga keladi va shunchalik zo'r ishonch bilan harakat qiladi. Harakatlar qaratilgan maqsadlarni hamda ularni amalga oshirish yo'l va vositalarini, irodaviy harakatlardan kelib chiqadigan natijalarni yaqqol tasavvur qilish va shuning bilan birga, iroda kuchi kishining tajribasi va bilimlariga hamda uning xayoli, tafakkuri va nutqining taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Maqsad va bu maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'llarni tasavvur qilishning aniqligi turmush tajribasini hamda bilimlarga asoslangan xayolning kengligi va kuchiga bog'liq.

Irodaviy jarayonlarning va irodaviy harakatlarning barcha momentlarida nutq, bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tafakkur ayniqsa katta rol o'ynaydi. Irodaviy harakatlar – aql bilan qilinadigan harakatlardir.

Kishi bor tajribasi va bilimlariga asoslangan holda o'ylab biron maqsadni qo'yadi va harakat qiladi, o'ylab ma'lum qarorga keladi, o'ylab maqsadni amalga oshirish yo'li va vositalarini

tanlab oladi, o'z harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni oldin o'ylab ko'radi va o'ylab harakatga kirishadi. Kishi o'zining harakatlarini oldindan rejalashtiradi.

Rejalashtirish, o'ylash, fikr qilganda ham puxta fikr qilish demakdir. Tafakkur va nutq faoliyati tufayli biz o'z intilishlarimizni juda yaxshi anglab olamiz, harakatlarda ko'zda tutgan maqsadlarimiz juda ham aniqlashadi, qabul qilingan qarorlarnimiz yanada mahkamroq asoslanadi va u asosli qaror bo'ladi, qiladigan harakatlarimiz esa rejalashgan, rejali va tartibli bo'ladi. Tafakkur faoliyati vazminlik va o'zini tuta bilish, qat'iyat va chidamlik kabi kuchli iroda sifatlarini belgilaydi.

Iroda kuchiga hissiyotlar juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hissiyotlar iroda jarayonining dastlabki fazasi bulmish intilishlar bilan mustahkam bog'liqdir. Hissiyotlar intilishning kuchiga ta'sir qiladi, maqsad va uni amalga oshirish yo'li va vositalari haqidagi tasavvurlarni oydinlashtiradi hamda jonlantiradi. Motivlar kurashida hissiyotlarning roli kattadir. Hissiyotlar bizni muayyan bir qarorga kelishga undaydi. Bunda hissiyotning iroda jarayonlaridagi roli ikki turli bo'lishi mumkin: ijobiy-faollashtiruvchi va salbiy-tormozlashtiruvchi rol o'ynashi mumkin.

Agar biron maqsadni tasavvur qilish kishining kuchli hissiyotlarini yo'qotsa va bunday hissiyot ta'siri bilan kishi asoslangan qarorga kelsa, bunday paytda hissiyotlar irodamizni aktivlashtiradi hamda uni mustahkamlaydi. Bunday hollarda hissiyotlar maqsadga erishishda bizning qat'iyatimizni, kuchimizni, dadilligimizni, barqarorligimizni va sabotimizni ta'minlaydi, Qilinadigan katta ishlarda yo'nalish, ishonch, g'ayrat va ijobiy ehtirolarning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligi hammamizga ma'lum. Yuksak siyosiy-ijtimoiy va ahloqiy hissiyotlar, vijdoniy burch hissi va xususan vatanparvarlik hissi irodamizni mustahkamlaydi, uni kuchli va sabotli qilib, qo'yilgan maqsadini amalga oshirishimizga ishonch bag'ishlaydi.

Hissiyotlarimiz, agar irodamiz qaratilgan maqsadga mos kelmasa, u holda hissiyotlar irodaga salbiy ta'sir qilishi mumkin, Bunday hollarda hissiyotlarning ta'siri irodani tormozlashtiradi. Ko'pincha qat'iyatsizlik, beqarorlik va irodaning ojizligi shunday hissiyotlar ta'siri ostida voqea bo'ladi. Ba'zan iroda kuchini ishga solib, ortiqcha ixtiyorsiz harakatlarni quvvatlovchi hissiyotlarni cheklashga, ularni kuchsizlantirishga yoki batamom yo'qotib yuborishga to'g'ri keladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, mana shunday hollarda iroda kuchining alohida turi bo'lgan vazminlik va o'zini tuta bilish sifatlari ko'rinadi.

Kishining dunyoqarashi irodaga va iroda kuchining namoyon bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Dunyoqarash kishilarining mehnat va ijodiy faoliyatlaridagi har qanday qiyinchiliklarni engishlarida ularning irodalarini harakatga keltiruvchi buyuk kuchdir. Ishonch-e'tiqodlar kishining intilishlari va harakatlarini ongli intilish va harakatlar bo'lishiga yordam beradi. Intilishlarimiz va harakatlarimiz, ongli intilish hamda harakatlar bo'lsa va harakatlarimiz qaratilgan maqsad muhim bo'lsa, bu harakatlar ham juda aniq, qat'iy va barqaror bo'ladi. ulug' maqsadlar ulug' g'ayrat (energiya) tug'diradi.

Kishi o'z harakatlarida asoslanadigan ahloqiy tamoyillar va bu harakatlarni amalga oshirishda dilidan kechiradigan ahloqiy hissiyotlar kuchli iroda ko'rsatishda katta ahamiyatga egadirlar.

VI. IRODA TARAQQIYSI

Bola tug'ilgan chog'dan boshlab faollik ko'rsata boshlaydi. Lekin uning faolligi hali juda sodda va faqat ixtiyorsiz bo'ladi.

Har bir kishining irodasi ixtiyorsiz harakatlar asosida hamda organizmning o'sishi ijtimoiy sharoit bilan bog'liq holda, faoliyat ichida va asosan, tarbiyaning va o'z-o'zini tarbiya qilishning ta'siri ostida taraqqiy qiladi.

Bolalarning faolligi avvalo ixtiyorsiz harakatlarda ifodalanadi. Bunday. faollik dastavval sharoitga moslashish tarzidagi harakatlardan iborat bo'ladi. Bola o'zi uchun yangi bo'lgan narsalarning hammasiga, xususan, harakat qiladigan, ovoz chiqaradigan, yorqin qilib bo'yalgan narsalarga nisbatan tez va tetik munosabatda bo'lib, ularga qayrilib qaraydi, ularga tomon intiladi, ushlab ko'radi, polga irg'itib tashlaydi hamda ana shunday asosda dastlabki hatti-harakatlarni egallaydi. Mana shunday harakatlarda organizmning hayoti gavgdalanadi, chunki bola bunday ixtiyorsiz harakatlar yordami bilan o'zining tabiiy ehtiyojlarini qondiradi. Shuning bilan birga, bu ixtiyorsiz harakatlar bolalar irodasining taraqqiyoti uchun tayyorgarlnk jihatidan

muhimdir. Ixtiyorsiz harakatlar tufayli nerv hamda muskul sistemalari o'sadi va mustahkamlanadi, ayrim organlarning, ya'ni – o'ng va chap oyoqning, o'ng va chap qo'lining, ayrim barmoqlar va shu kabilarning harakatlari chiniqadi. Bunday harakatlar tufayli bola o'z organlarining harakatini seza boshlaydi va unda o'z organlari hamda ularning harakatlari haqida tasavvur hosil buladp. Bularning hammasi irodaviy harakatlar davomida bolaning o'z organlarini ongli ravishda boshqarishi uchun zarurdir. «Qo'l, oyoq, bosh va gavda harakatlarining barcha elementar shakllari,— deb yozadi Sechenov— va shuningdek, bolalik davrlarida o'rganilgan barcha murakkab harakatlar, ya'ni yurish, yugurish, gapirish, ko'z harakatlari, bu harakatlarni o'rganib olingandan keyingina irodaga bo'ysunadigan harakat bo'lib qoladilar» Lekin organizmning ma'lum darajada o'sayotgan harakatlarining o'zini hali iroda deb bo'lmaydi.

To'la anglab olingan intilish, hohish, tanlash, qarorga kelish va zo'r berish kabi iroda elementlari ko'ringan davrdan boshlab, muayyan yoshdagi bolalarda irodaning borligi haqida gapirish mumkin.

(Istak, mayl) tarzidagi intilish bolada juda barvaqt, ya'ni hissiyotlar bilan birga yuzaga keladi. Bolaning biron narsadan noroziligini va bunday holatdan qutulish uchun intilayotganini tez-tez kuzatish mumkin. Ammo bolaning bunday intilishlari hali anglab olinmagan intilishlar bo'ladi. Tahminan ikki yoshga etmagan bolada, tarbiya va o'z o'yin faoliyatining ta'siri ostida anchagina tajriba to'planadi, ya'ni u ma'lum tasavvurlar boyligiga ega bo'ladi, xayol qilish qobiliyati esa boshlanadi va bola shular asosida fikr qila boshlaydi. Shuning bilan birga, bu yoshdagi bolada anglab olingan intilishlar va hohishlar paydo bo'la boshlaydi. Ammo shuni aytish kerakki, bu intilishlar va hohishlar uzoq, davrlarga qadar, asosan, bolada tug'iladigan emotsiyalarga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun bu davrdagi harakatlar, asosan, kuchli emotsional (hissiy) mayl ta'siri ostida sodir bo'ladi. Bu oddiy – irodaviy harakatlardir.

Doimiy sur'atda mashq qilish davomida bolada sekin-asta ongli ravishda irodaviy zo'r berish qobiliyati o'sa boshlaydi. Bunday mashqlar dastlab, asosan kattalar rahbarligi ostida bo'lib turadi. Odatda, bunaqa bolaga bironta vazifa, yumush topshiriladi. Masalan, «falon joyga borib kel», «Anavi narsalarni olib ber», «Uyning rasmini sol» va shuning kabilar. Bunda bola atrofdagi katta odamlarning hohishlari va qarorlari bilan harakat qiladi.

Kattalar tomonidan bolalarga ana shunday «vazifalar» topshirilib turilar ekan, ko'pchilik hollarda, albatta bunday vazifalarning tarbiyaviy ta'siri hamda bola irodasining rivojlanishiga bo'lgan ta'siri ko'zda tutilmaydi. Bunday vazifalardan ko'zlangan maqsad bolalarni biror yumush bilan band qilish yoki ota-onalarga xos bo'lgan qiziquvchanlik nuqtai nazaridan bolaning nimaga qodir ekanligini sinab ko'rishdan iborat bo'ladi. Haqiqatda esa bunday «vazifalar» bolalar irodasini effektiv rivojlantirishga va jumladan, harakat maqsadi va vositalarini anglashga, tartib-intizom malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Irodani mustahkamlash va o'stirishda bolalarning taqlidiy harakatlari, ya'ni boshqalarning ish-harakatlariga taqlid qilish juda katta ahamiyatga egadir. Oddiy taqlidiy harakatlar bolada juda erta, ya'ni to'rt-besh oylik bo'lgan davrdan boshlaboq paydo bo'la boshlaydi. Bolalar bir yoshdan oshganda esa ancha murakkab taqlidiy harakatlarni qila oladilar. Mana shulardan ko'rinib turibdiki, kishining irodasi faqat tarbiya ta'siri ostida o'sishi mumkin, Irodaviy faoliyatga doir dastlabki mashqlar kattalarning rahbarligi ostida yoki kattalar ko'rsatmasi bilan voqea bo'ladi.

Bolalar ikki yoshdan oshganda motivlar kurashining boshlang'ich alomatlarini ko'rish mumkin. Masalan, bolaga bir vaqtning o'zida olma bilan holvani ko'rsatib, «shulardan bittasini ola qol»— desak, bunday holda boladagi ikkilanish, ya'ni motivlar kurashi aniq ko'rinadi: bola goh olmaga, goh holvaga qaraydi, qo'lini goh olmaga, goh holvaga uzatadi. Motivlar kurashi shuning bilan tugaydiki, bola bu narsalardan birini o'z qo'li bilan oladi, «olmani» yo «holvani» olaman deydi. Ammo shunisi ham borki, bola shu ondayoq o'z qarorini o'zgartirib qo'yishi mumkin. U bir vaqtning o'zida qo'llarini ham olmaga, ham holvaga cho'zishi mumkin. Lekin bu hodisa mana shu yoshdagi bolaning irodaviy jarayonlarida hali qat'iylik, barqarorlik yo'qligini ko'rsatadi, xolos.

Uch yoshli bolalarning harakatlarida tashabbuskorlik borligini kuzatish mumkin. Bu yoshdagi bola ma'lum yo'l tanlay oladi va ma'lum vaziyatni egallashga intiladi hamda oldiga qo'yilgan talablarni anglay oladi. Boqcha yoshining keyingi bosqichlarida bola irodasi o'zining butun jihatlari bilan to'la-to'kis tarkib topadi. Lekin shunga qaramay, bola irodasini hali to'la takomillashgan deb bo'lmaydi.

Bolalarning harakatlarida ixtiyorsiz faollik va hissiyot juda katta o'rin oladi. Bolalar ma'lum bir qarorlarga o'zlarida tug'ilgan bir talay hissiyot ta'siri bilan keladilar; shuning uchun, bolalarning qarorlari tez-tez o'zgarib turadi. Ular o'z qarorlarini tez-tez, hattoki amalga oshirish paytida ham o'zgartirib turadilar. Agar bolalarning oldilariga qo'yilgan maqsad ularga qattiq ta'sir qilib, hissiyotlarini uyg'otsa va zavq tug'dirsa, bunday paytda bolalar o'zlariga xos ravishda iroda kuchi va qat'iylilik ko'rsatishlari mumkin. Bolalar hali o'zlarini yaxshi tuta olmaydilar va betoqat bo'ladilar. Bolalarda mustaqillik hali kam bo'ladi. Ular o'zlarining harakatlarida doimo kattalarning yordamiga muhtojdirlar.

Bolalarda irodaviy harakatlarning o'sib borishi bilan birga, ixtiyoriy fikrlash jarayonlari ham o'sadi.

Boqcha yoshidagi bolalarning irodasi, asosan, o'yin jarayonida ko'rinadi. O'yin bolalar irodasini vujudga keltiruvchi, o'stiruvchi va mustahkamlovchi amaliy mashg'ulotdir. Bolalar o'yin jarayonida o'z oldilariga sodda bir maqsadlarni qo'yadilar va uchragan qiyinchiliklarni engib bu maqsadlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'ladilar. Qoidali o'yinlar xususan katta ahamiyatga egadir. O'yin qoidalarini bajarish bolani o'z harakatlarini o'yin o'ynovchilarning umumiy maqsadlari bilan moslashga o'rgatadi, javobgarlik hissinii tarbiyalaydi, vazminlik va intizomlilikni rivojlantiradi.

Ammo boqcha yoshidagi bolalar irodasi faqat o'yin jarayonidagina ko'rinib qolmay, balki bu yoshdagi bolalarga mansub bo'lgan ba'zi bir mehnat faoliyatlarida, ya'ni o'z-o'zlarini eplashda, polizdagi va bog'dagi o'simliklarni parvarish qilishda hamda boshqa shu kabilarda ko'rinadi va tarkib topa boradi.

Boqcha yoshidan boshlab inson irodasi taraqqiyotining asosiy vositasi sifatida mehnatning ahamiyatini hisobga olish zarurdir.

Bolalarni mehnatga qatnashtirish ularni quvontiradi va rohat bag'ishlaydi. Mehnat bilan bog'liq bo'lgan ishlarda jismoniy va aqliy faollik, kattalarning topshiriqlarini ongli bajarish irodaviy zo'r berish, belgilangan maqsadiga erishish uchun intilish va tashabbus ko'rsatishda namoyon bo'ladi.

O'yinlarda va o'zlariga mos mehnat faoliyatlarida bolalar o'zlarining va boshqalarning ish-harakatlariga «yaxshi» yoki «yomon» degan tarzda amaliy baho bera boshlaydilar. boqcha yoshidagi bolalar umuman «yaxshi ish» bilan «yomon ish» nimadan iborat ekanligini ajrata boshlaydilar. «ahloqsiz» hatti-harakatlar sodir bo'lib qolgan paytda ularda uyalish hissi yuzaga keladi. boqcha bolalarining o'yinlarida va boshqa o'zaro munosabatlarida ko'pincha ulardan – «uyalmaysan-mi!» – degan kinoya so'zlarni eshitishi mumkin.

Shunday qilib, bolaning boqcha yoshidagi davrida irodaning boshqa sifatlari bilan birga irodaning ahloqiy sifatlari ham rivojlanib va mustahkamlanib boradi.

Albatta, bolalarning harakatlarida ixtiyorsiz faollik va hayajonlilikning namoyon bo'lishi katta o'rin egallaydi.

Shuning uchun bolalarda irodani rivojlantirish maqsadida ularning o'yinlari uchun qulay sharoit tug'dirib berish lozim (albatta, zararsiz va oqilona o'yinlar uchun). Shuning bilan birga ularni uy mehnatida kuchlariga yarasha qatnashtirish kerak.

Bundan tashqari shuni ham nazarda tutish lozimki, kattalarning – o'yinchoqlarni yig'ishtirib qo'y, kiyimningni taxlab qo'y, yuvinganingdan so'ng sochiqni joyiga osib qo'y va shu kabi sistemali talab va topshiriqlari iroda hamda uning sifatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Uy mehnatida ishtirok qilish bolalarga o'zlarini oila jamoasining a'zosi deb his qilish imkonini beradi, kattalarning hayrihohlik va hattoki hurmat bilan munosabatda bo'lishlarini yuzaga keltiradi,

Boqcha yoshidagi bolalarda muskullar bilan bog'liq, bo'lgan (jismoniy) irodaviy harakatlarning rivojlanishi bilan birga ixtiyoriy aqliy harakatlar qobiliyati ham, ya'ni ixtiyoriy idrok va kuzatuvchanlik, ixtiyoriy esda olib qolish va esga tushirish, ixtiyoriy tafakkur – o'ylash (chunonchi, topishmoq topish paytida o'ylash) qobiliyatlari ham rivojlanadi.

Bolalar irodasini rivojlantirishda boqcha jamoasining roli juda kattadir. boqchada bolalarning jamoa bo'lib o'ynaydigan o'yinlarida va o'zaro birgalikda o'zlariga xizmat qilishlarida tashabbuskorlik, qat'iyatlik, dadillik va chidamlilik kabi xarakter xislatlari yuzaga kela boshlaydi. Boqcha yoshidagi davrda (3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrda) bolalarning irodalari butun tarkibiy qismlari bilan (ya'ni ongli ravishda maqsad qo'yish, maqsadga erishish vositalari va yo'llarini tanlash, qarorga kelish va shuning kabilar) to'la ravishda tarkib topadi. Maktabga o'tish paytiga kelganda bolalarda (7 yoshli) endi irodaning ayrim sifatleri rivojlanadi va mustahkamlanadi.

Maktab yoshidagi bolalarning irodasi ancha kamol topgan bo'ladi. Maktabdagi vazifalarni bajarish uchun, asosan, irodaviy faollik, ixtiyoriy diqqat va ixtiyoriy xotira kerak bo'ladi. Maktab o'quvchisi ma'lum bir vazifani bajarish uchun doimo irodaviy zo'r berishi kerak. Maktabda bola undan nima talab qilinsa, shuni bajarishi kerak. Bola o'zining butun hatti-harakatlarini maktabning talablariga bo'ysundirishi lozim. O'quvchi ba'zan o'zi uchun yoqimli bo'lgan jo'shqin shodligini ushlab qolishiga, tiyishiga to'g'ri keladi: u o'quvchi bo'lganligi va shu munosabat bilan uning o'rtoqlari hamda oiladagi yangi vaziyati, ya'ni ana shunday motivlar uni qiziqarli o'yin, qiziqarli gap va sayrgohlardan voz kechishga majbur etadi. Maktab intizomi o'quvchilardan vazminlik, o'zini tuta bilishlik, uyushqoqlik, barqarorlik va javobgarlikni talab qiladi. To'garaklardagi ishlar tashabbuskorlik va mustaqillikning va shu bilan birga o'z vazifalariga nisbatan mas'uliyat bilan qarashning talab qiladi. Maktabdagi o'qish jarayonida o'quvchilarning aqliy taraqqiyotlari hamda saviyalarining kengayishi o'z-o'zlarini nazorat qilish va hatti-harakatlariga tanqid ko'zi bilan qarash qobiliyatini o'stiradi. O'rtoqlari bilan keng ko'lamda munosabatda bo'lish o'z shaxsiy intilishlarini jamoa irodasiga bo'ysundira bilishga yordam beradi. Maktabda dunyo qarash tarkib topa boshlaydi va hulk-atvor normalari o'zlashtiriladi. Ana shunday hulk-atvor normalari asosida ahloq tamoyillari aniqlana boshlaydi. Bu narsa irodaviy harakatlarda barqaror, ongli va sabotli bo'lishning va shuning bilan birga o'z vazifalariga nisbatan mas'uliyat bilan birga o'z vazifalariga mas'uliyat bilan qarashning muhim shartidir.

Irodaning tarkib topishi uchun o'quvchilar qiziqishlarining ortib borishi katta ahamiyatga ega. Maktab yoshidagi o'smir va yoshlarda ma'lum hayotiy ideallar vujudga kela boshlaydi va ular o'zlari uchun ma'lum kasbni tanlay boshlaydilar. O'spirin va yoshlar o'zlarining yaqin kelajaklari, o'z kasblari haqidagi yorqin orzular bilan yashaydilar. Bu qiziqishlar va ideallar sabotlilik va dadillik, tashabbuskorlik, izchillik kabi irodaviy sifatlarining taraqqiy etishiga yordam beradi. Yoshlarda qiziqish va ideallar bo'lishi ularning o'z irodasini tarbiyalash zarur ekanligini anglashda yordam beradi.

Iroda tarbiyasi – tashabbuskorlik, dadillik, o'zini tuta bilish, sabotlilik, chidamlilik, tamoyillilik, kamtarlik va intizomlilik kabi irodaviy sifatleri o'stirish va mustahkamlashdan iboratdir.

Iroda tarbiyasi bolalarda yomon sifatlar paydo bo'lishining oldini olish va agar bunday sifatlar paydo bo'lsa, ularni yo'qotishdan iboratdir.

Bolalar irodasining salbiy tomonlaridan biri o'ziga ishonmaslikdir. O'ziga ishonmaslik holati o'qish, mehnat, o'yin va shu kabi faoliyatlarda tez-tez qaytarilib turadigan muvaffaqiyatsizliklar tufayli yuzaga keladi.

F. I. Ivashchenko tomonidan o'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, o'qish sharoitida o'quvchilarning o'zlariga ishonmaslik holatlari asosan quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi: a) o'qishda izchillik tamoyiliga rioya qilmaslik tufayli, b) o'quvchilarga kuchleri etmaydigan, ya'ni ortiq talab qo'yib yuborish orqali, v) ayrim pedagoglar, ota-onalar va shuning bilan birga sinfdoshlarning o'quvchilar kuchiga, xotira qobiliyatlari va fahm-farosatlariga ishonchsizlik bildirishi tufayli, g) ana shunday o'quvchilarni yomon baho olganliklari uchun qo'rqitish va jazolash orqali».

Iroda tarbiyasi tafakkur va hissiyotlar tarbiyasi bilan mahkam bog'liqdir. Biz bolalarda tafakkurni taraqqiy ettirishimiz bilan birga, biz ularda o'z oldiga to'la anglab, muayyan maqsadlar qo'ya olish va juda yaxshi asoslangan qaror va harakatlar tanlay ola bilish qobiliyatini ham tarbiyalaymiz. Bolalarda ijobiy ahloqiy hislarni tarbiyalar ekanmiz, buning bilan ahloqiy qaror qabul qilishga va shuning bilan birga, o'z qaror hamda harakatlariga ahloqiy baho berishga odatlantirib boramiz. Vatanparvarlik hissini va vijdoniy burch hissini tarbiyalash ayni vaqtda harakat motivlarini tarbiyalash hamdir. Ammo iroda tarbiyasini faqat tafakkur va hissiyotni o'stirishdangina iborat deb tushunish yaramaydi. Barcha ahloq normalarini yaxshi bilish va juda yaxshi anglash hamda bu ahloqiy normalarni chuqur his qilish va lekin ularga amalda rioya qilmaslik mumkin. Masalan, ko'pincha, juda aqlli, sofdil va jo'shqin hissiyotli bo'lishlariga qaramay, faoliyatsizliklari va irodalarining kuchsizligi bilan ajralib turuvchi ko'p sentimental (ortiq darajada hissiyotga berilgan) odamlar mana shunday bo'ladilar.

Irodani muvaffaqiyat bilan o'stirish maqsadida shunday bir sharoit topish kerakki, bunda tarbiyaviy ta'sir tarbiyalanuvchilarning kundalik hayotlaridagi real hatti-harakatlari bilan ahloq normalarini bilishlari o'rtasida birdamlik bo'lishini ta'minlasin.

O'z irodasi va umuman irodani tarbiyalashda irodaviy zo'r berish qobiliyatini o'stirish markaziy o'rinda turishi lozim. Maqbul bo'lgan har qanday qarorni amalga oshirishga odatlanmoq kerak. Qabul qilingan qarorni amalga oshirishga o'rgatish va o'rganish kerak. Har qanday qarorni amalga oshirish malakasini hosil qilish va qiyinchiliklarni engishga odatlanish kerak. Kishi o'zini har qanday boshlagan ishini oxirigacha etkazishga, hech qachon yarim yo'lda to'xtab qolmaslikka o'rgatishi lozim. Irodani shunday o'stirish kerakki, lozim bo'lgan hollarda kishining barcha kuchi – jismoniy, emotsional va aqliy kuchi irodaviy harakatlarda bir erga to'plana oladigan bo'lsin.

Iroda tarbiyasi – shaxsni faqat biron-bir ayrim jihatdan emas, balki uni hamma jihatdan, hamma tomondan baravar tarbiyalashdir. Irodali kishi – puxta aql, yorqin ijobiy xayol va kuchli ahloqiy hissiyotlarga ega bo'lgan g'oyaviy kishidir. Ammo, eng muhimi, irodaviy kishi qat'iy harakat qilib, o'zining ongli va tamoyilli qarorlarini hamma vaqt bajara oladigan hamda qiyinchiliklarga qarshi kurashib, to'sqinliklarni eng oladigai faol kishidir. Irodali odam faol va saranjom-sarishta bo'ladi.

Bizga ijodiy tashabbuskor, azmkor, o'z kuchlariga ishongan, dadil, sabotli, botir, javobgarlikni sezadigan, intizomli – bir so'z bilan aytganda – mustahkam irodali odamlar kerak.

Irodani tarbiyalashda yuksak irodaviy sifatlarga ega bo'lgan kishilar hayotidan misol keltirish katta ahamiyatga ega.

Irodaning sifatlarini amaliy hayotda hosil qilish va namoyon qilish uchun kosmonavtlarimiz kosmik fazoga uchishdan oldin juda katta va har xil mashq tayyorgarliklarini o'tkazganlar. Masalan, «Vostok – 2» kemasining ekipaji bilan o'tkazilgan presskonferentsiyada A. A. Leonov o'zi haqida shunday deydi: «1964 yilning aprel oyidan to 1965 yilning mart oyigacha bo'lgan vaqt mobaynida o'tkazilgan mashqlarda men velosipedda 1000 km dan ortiqroq, chang'ida faqat 1965 yilning kishida 300 km ga yaqin, kross (chopish) mashg'ulotlarida ham 300 km ga yaqin yo'lni bosib o'tdim 150 martadan ortiqroq. o'tkazilgan vestibulyar mashqlarga (muvozanatni saqlash mashqlari) katta e'tibor ajratildi».

Bunday mashqlarning natijalari dunyoda misli ko'rilmagan jasorat, ya'ni sovet kosmonavti A. A. Leonovning kosmik kemadan kosmosga chiqishini ta'minlovchi eng muhim sharoitlardan biri bo'ldi. Butun dunyoni larzaga keltirgan yigirma minut davomida qahramon kosmonavt to'la ravishda o'zini tuta bilishni namoyon qilib, bir qator murakkab ishlarni bajardi, ya'ni kosmik kemadan ochiq kosmosga chiqdi va yana qaytib kemaga kirdi, kemandi tashqarisida turib er hamda cheksiz kosmos hodisalari ustidan bir qator qimmatli ilmiy kuzatishlar o'tkazdi, vaznsizlik holatida o'z harakatlarini maqsadga muvofiq boshqara oldi. Ana shunday sharoitda (albatta, katta tavakkallik bilan) Leonov o'zini og'ir tutib, aniq, oqilona va xatosiz harakat qildi. Mana shuni haqiqiy iroda desa bo'ladi.

Faqat katta qahramonona jasoratlardagina emas, balki odam o'zining o'qish va mehnat kabi kundalik faoliyatlarida ham o'z irodasiniig yuksak sifatlarini namoyon qilishi, rivojlantirishi lozim.

Kimki kuchli irodali, sabotli va chidamli bo'laman desa, u o'z oldiga oqilona vazifalar qo'ya bilishi hamda bu vazifalarni amalga oshirish yo'lida uchraydigan qiyinchiliklarni engishni mashq qilishi kerak.

Iroda tarbiyasi ayrim hollardagina iroda ko'rsata bilish qobiliyatini hosil qilish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Irodani tarbiyalash – irodaviy sifatlarini mustahkamlash va ularni har bir shaxsning doimiy layoqatlariga, sifatlariga aylantirish demakdir. Shaxsning mana shunday mustahkam, doimiy sifatleri xarakterning ayrim tomonlariga aylana boradi. Shuning uchun iroda tarbiyasi ayni vaqtda xarakterning irodaviy tomonlarini tarbiyalash hamdir.

XIII BOB. KO'NIKMA, MALAKA VA ODATLAR

Irodaviy faollik kishilarning faoliyatlarida turli-tuman sifatleri bilan namoyon bo'ladi.

Inson faoliyati odamlarga xos bo'lgan har xil ehtiyojlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatning o'zi ehtiyojlarni qondira oladigan yo'l hamda vositalarni izlash va shuning bilan birga, ehtiyojni qondiradigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Faoliyatning asosiy turlari – mehnat, o'yin va o'qishdan iboratdir.

Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli ko'nikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

I. KO'NIKMALAR

Ko'nikma – shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usullar va yo'l-yo'riqlardan iboratdirki, bular yordami bilan qandaydir maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi. Masalan, ayrim harflarni yozish usullari, ko'paytirish va bo'lish usullari, boltani ushlash va mix qoqish yoki temirni toblashda bolg'a urish usullari shular jumlasidandir.

Ko'nikmalarni bilim bilan aralashtirish yaramaydi. Albatta, har qanday ko'nikma bilim bo'lishini taqozo etadi. Lekin bilimiing ko'nikma bilan bog'liq bo'lishi shart emas. Masalan tarix, geografiya va adabiyotshunoslikka doir bilimlar shular jumlasidandir.

Bilimlar, asosan, voqelik to'g'ri aks ettiriladigan hukm va mulohazalarda ifodalanadi.

Ko'nikmalar esa, ko'proq aqliy yoki jismoniy harakatlarda ifodalanadilar. Ko'nikmalar oldindan belgilangan maqsadga mos bo'lishi lozim. Har kanday ko'nikma («a» harfini yozish, bolg'a bilan mix qoqish), albatta, ayrim harakatlarning to'la va aniq bo'lishini talab etadi. Yassi dumaloq shaklini yoki ilmoqli to'g'ri chiziqchani seza olmaslik, ruchka yoki qalamni to'g'ri ushlay olmaslik «a» harfini yoza olmaslikdan dalolat beradi. Bolg'achani sopidan to'g'ri ushlay bilmaslik va bolg'a urishda qo'lning noto'g'ri harakat qilishi mix qoqa bilmaslikni ko'rsatadi. Bunda o'quvchi «a» harfining qanday yozilishini va bolg'acha bilan qanday qilib mix koqilishini bilishi va hatto gapirib berishi mumkin.

Ko'nikmalar qay daraja o'sganligi jihatidan bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun ko'nikma faqat bilim talab qilibgina qolmay, balki, albatta, qandaydir maqsad amalga oshiriladigan o'zaro mos harakatlarda ham ifodalanadi. O'quvchilar ko'nikma bilan bog'liq bo'lmagan bilimlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, o'quvchi kasrlarni ko'paytirish qoidasini bilishi mumkin, lekin bunday hisob amalini bajara olmasligi ham mumkin, yoki o'quvchi orfo-grafiya qoidalarini bilgani bilan savodli yoza olmasligi mumkin. Ko'nikmalar amaliy faoliyatga, bilimlarni amalda qo'llay bilishga oiddir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, bilimlarga odatlanmagan hech qanday ko'nikma bo'lishi mumkin emas. To'g'ri yozish uchun grammatika qoidalarini bilish shart. Shu bilan birga, ko'nikma hosil qilish uchun o'quvchi tegishli natijalarga erishtiruvchi to'g'ri usullarni ham bilishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi yozishga o'rgatar ekan, ruchkani qanday qilib to'g'ri ushlashni, daftarning qanday holatda turishini, yozishda ruchkani qanchalik bosish kerakligini va shu kabilarni ko'rsatadi.

Yozishga o'rgatish paytida o'qituvchi ayni chog'da kalligrafiya jihatidan aniq va chiroyli qilib yozilgan harflar na'munasini beradi, ya'ni boshqacha qilib aytganda, qanday natijaga erishishlari lozimligini o'quvchilarga konkret sur'atda ko'rsatadi. Agar harakat yanglish, maqsadga to'g'ri kelmaydigan usullar bilan bajarilayotgan bo'lsa, bunday holda maqsadga tamoman erishib

bo'lmaydi yoki yomon natijalarga olib keladi. O'quvchi yozishning to'g'ri usullarini bilmasligi tufayli, aji-buji o'qib bo'lmaydigan va xunuk yozishi mumkin.

Ish usullarini bilib olgandan so'ng, yoki bilib olish davomida o'quvchi, o'rgatilgan qoida yoki ko'rsatilgan na'munalarga mos ravishda, ishini hadisini ola boshlaydi.

Shunday hollar ham bo'ladiki, o'quvchi oldin tegishli bilimlarni o'zlashtirmasdan turib, berilgan nusxalarga taqlid qilish yo'li bilan ba'zi ko'nikmalar hosil qiladi. Lekin bunday holda ham ko'nikmalar har holda berilgan nusxani mustaqil kuzatish yo'li bilan olingan bilimga asoslanadi. Ammo bunday bilimlarning aniq bo'lmasligi tufayli ko'r-ko'rona taqlid qilish yo'li bilan orttirilgan ko'nikmalar etarli darajada o'qib olinmagan va to'la takomillashmagan bo'ladi.

Ko'nikmalar murakkablik darajalari jihatidan ham birbiridan farq qiladi. Ko'nikma oddiy yoki murakkab bo'lish mumkin. Masalan, harflarning elementlaridan chiziqcha yoki aylana yozish oddiy ko'nikma bo'lsa, butun bir so'zlarni yozish murakkab ko'nikmadir.

Murakkab bo'lgan yozish ko'nikmasi o'z ichiga bir qator oddiyroq ko'nikmalarni oladi. Masalan, ruchkani to'g'ri ushlash, yozishda ruchkaning bosimini to'g'ri nazorat qila bilish ko'nikmalari.

Sonlarni kvadrat yoki kub ildizdan chiqarishga qaraganda ularni arifmetika usulida qo'shish oddiy ko'nikma bo'ladi.

Ninaga ip taqish va tugmacha chatish – oddiy uquvdir, lekin xuddi shu nina bilan ko'ylak yoki kostyum tikish – murakkab uquvdir,

II. MALAKALAR

Odamning hayotida ko'nikmalarning ko'pi malakalar tarzida namoyon bo'ladi.

Har qanday malaka ko'nikmadir, lekin har qanday ko'nikmani malaka deb bo'lmaydi. Faqat avtomatlashgan ko'nikmanigina malaka deb ataladi. Malakalar, odatda, ongli faoliyatdan, ya'ni mehnat faoliyatlaridan ajralgan holda namoyon bo'lmaydi.

Malakalar – biron ish-harakatning mustahkamlangan va avtomatlashgan yo'l va usullari bo'lib, bu yo'l va usullar, odatda, murakkab ongli faoliyatni bajarishda qo'llanadi. Masalan, maktabdagi dars o'qituvchi uchun ham, o'quvchilar uchun ham murakkab ongli faoliyatdir. Lekin dars paytida o'qituvchi ham, o'quvchilar ham malaka bo'lib qolgan bir qator avtomatlashgan, ko'nikilgan harakatlar qiladilar: qalam yoki ruchkani qanday ushlash kerakligi haqida hech bir o'ylamay, ishlataveradilar; ayrim harf va so'zlarni yozishda qalam yoki peroni qanday yurgizish kerakligini o'ylab o'tirmay, yoza beradilar. Bu harakatlarning hammasi dastlab (savod chiqarishda), ya'ni 1-sinfda bajariladigan ongli, ixtiyoriy va ko'nikilgan harakatlardir. Lekin juda ko'p marta takrorlay berish tufayli, bu harakatlar mustahkamlanib qolgan va endi ular ongning bevosita ishtirokisiz, avtomatik ravishda qilina beradi. Shunday qilib, malakalarning o'zi avtomatlashgan harakatlar bo'lishiga qaramay biron-bir murakkab ongli faoliyatdan tashqari, mustaqil ravishda hosil bo'la olmaydi.

Kishining har qanday ongli faoliyati bir butun malakalar sistemasi yordami bilan amalga oshiriladi.

Malakalar avtomatlashish darajasi jihatidan o'zaro farqlanadilar. Masalan, kalligrafik (chiroyli) yozuvda avtomatlashish juda katta ahamiyatga ega, o'qish uslubida esa avtomatlashish bilan birga har doim onglilik ham ta-lab etiladi. Malakalar avtomatlashgan harakatlar sifatida o'qish jarayonida ham, inson faoliyatining barcha turlarida ham katta ahamiyatga egadirlar.

Malakalar mahsus zo'r berishsiz hamda onglar harakatlarga nisbatan tez sodir bo'lishi tufayli, faoliyatning ayrim turlari va murakkab ko'nikmalarining amalga oshirilishini engillashtiradi.

Ammo avtomatlashgan harakatlar bo'lgan malakalarni ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardan batamom ajratib tashlash yaramaydi. Har bir malaka muayyan bir sharoitdagi faoliyat jarayonida ongli harakatga aylanishi mumkin. Aksincha, juda ko'p ongli harakatlar faoliyat jarayonida malakaga aylanib qolishi ham mumkin. Hosil qilingan malakalardan ratsional faydalanilsa, ular yanada ortiqroq takomillashgan, ongli ijodiy faoliyat uchun asos va sharoit bo'lib xizmat qilishi mumkin.

III. KO'NIKMA VA MALAKALARNING TURLARI

O'qituvchilar hosil qilgan ko'nikma va malakalarni uch turga bo'lish mumkin: ta'lim, unumli mehnat va sport sohasiga doir ko'nikma va malakalar.

1. Ta'lim sohasiga doir ko'nikma va malakalar

Maktabdagi o'qishning hamma bosqichlarida har bir predmetni o'zlashtirish bilan birga, bir qator o'quv va malakalarni egallash ham talab etiladi.

O'qish jarayonida o'quvchilar dastavval yozish, o'qish va hisoblash ko'nikmasi hamda malakasi hosil qilishlari kerak bo'ladi. Bu ko'nikma va malakalar dastlabki, ya'ni boshlang'ich ko'nikma va malakalar hisoblanadi. Keyinchalik, ana shular asosida orfografiya va matematika sohasida murakkab ko'nikma va malakalar hosil qilinadi.

Ta'limiy ko'nikma va malakalar hosil qilishda o'quvchilarning aqliy faoliyatlari ayniqsa katta o'rin tutadi. Bunday ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida o'quvchilar juda ko'p narsalarni kuzatishlari, o'ylab ko'rishlari, eslarida olib qolishlari va tasavvur etishlari lozim bo'ladi.

Juda ko'p ta'limiy ko'nikmalarda, ayniqsa orfografiya va matematika sohasidagi ko'nikmalarda qilinadigan ish, asosan, aqliy mehnatga ega bo'ladi. Lekin bir qator ta'limiy ko'nikma va malakalarda (masalan, yozish, chizmachilik, rasm kabilarda) muskul harakatlari ham asosiy rol o'ynaydi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarning tarkib topishi zo'r diqqat va iroda talab etadi.

O'quvchilarning ayrim hollarda orfografiya jihatidan savodsizligiga (grammatika qoidalariga doir bilimlari bo'lsa ham) xatolarni tuzatish uchun etarli diqqat qilmasliklari sabab bo'ladi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarda avtomatlashish hech qachon to'la bo'lmaydi va to'la bo'lishi ham lozim emas. Bunday ko'nikma va malakalarda avtomatlashish, ko'pincha, faqat qilinadigan ishning sodda elementlariga qaratilgan bo'ladi.

2. Unumli mehnatga doir ko'nikma va malakalar.

Unumli mehnatga oid (texnikaviy) ko'nikmalar va malakalar, asosan, harakat a'zolari bilan bog'liq ko'nikma va malakalardir.

O'quvchilarda unumli mehnat ko'nikma va malakalari, asosan, politexnika ta'limi jarayonida hosil bo'ladi. Bundan tashqari, ana shunday ko'nikma va malakalar sinfdan tashqari mashg'ulotlarda, texnika to'garaklarida va texnik stantsiyalarda hosil bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar mehnat ko'nikma va malakalarini qo'l mehnati darslarida qog'ozdan, kartondan, gazmollardan, plastilindan va boshqa shu kabi ishlanishi jihatidan bolalarning qurbi etadigan materiallardan sodda narsalar tayyorlash yo'li bilan hosil qiladilar. V–VIII sinflarda o'quvchilar maktab o'quv ustaxonalarida yog'och va metallni ishlash jarayonini o'rganish va fizika, ximiya, tabiiyot hamda boshqa fanlardan amaliy vazifalarni bajarishlari jarayonida birmuncha murakkabroq mehnat ko'nikma va malakalari hosil qiladilar. Yuqori sinf o'quvchilari ishlab chiqarish ta'limi jarayonida va korxonalarda o'tkaziladigan ishlab chiqarish amaliyasi davomida texnikaga oid ko'nikma va malakalar o'rttiradilar.

Har bir unumli mehnatning asosiy maqsadi (xom ashyo yoki polufabrikat, biron mahsulotning ayrim qismi yoki hammasi to'la ishlanishidan qat'iy nazar) biron moddiy, ya'ni amaliy qimmatga ega bo'lgan mahsulot berishdir.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalar ko'proq, muskul harakatlarida, asosan, qo'l harakatlarida, ba'zan esa qo'l va oyoqning birgalikda qiladigan harakatlarida ifodalanadi.

Duradgorlik ustaxonalarida o'rttirilgan qo'l harakatlariga doir ko'nikmalarning misoli tariqasida arralash, qirqish va randalash kabilarni ko'rsatish mumkin. Metallga qo'l bilan ishlov berishda urish harakatlari (zubilo bilan chopish yoki kesish va temir qirqadigan arrani bosish) katta rol o'ynaydi. Bolg'a yoki boshqa asbob bilan ishlayotgan odamning qo'li tobora ortib boruvchi tezlik bilan harakat qiladi. Bunda urish harakati ishlanayotgan narsadan qat'iy nazar tezlashib boradi. Shuning uchun urish harakatida mo'ljalga tushirish birinchi o'rinda turgan maqsaddir. Aksincha, bosish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarda qo'ldagi asbob ishlanilayotgan materialga bab-baravar tegib, tekis harakat qiladi.

Berilgan vazifani mohirlik bilan bajarish uchun o'quvchilardan ko'pincha tez va aniq harakat qilish, ish davomida ko'z va qo'l harakatlarining bir-biriga mosligi hamda dadillik, mustaqillik va saranjomlik kabi shaxsiy sifatlar talab etiladi.

3. Sport ko'nikma va malakalari

O'quvchilar jismoniy tarbiya ko'nikmalari va malakalarini egallashlari davomida tezlik hamda baquvvatlik, moslashgan harakatlar va chaqqonlik kabi sifatlarga ega bo'lgan har turli muskul harakatlarini hosil qiladilar. Saflanish usullari hamda gimnastik tarzida qayta saflanish, tirmashib chiqish va oshib tushish, sakrash, muvozanatni saqlash, yurish va yugurish, iring'itish, to'siqlarni engib o'tish va shuning kabi harakatlar ana shular jumlasidandir.

Maktabdagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'quvchilarni jismoniy jihatdan har tomonlama taraqqiy qilishlariga, ularning badan tarbiyasiga, ayrim sport turlarining texnikasini egallashlariga va shuning bilan birga GTO ning ta'limiy hamda umumiy kompleks normalarini topshirish uchun tayyorgarlik ko'rishlariga yordam berishi kerak.

Maktabdagi turli sinflarda jismoniy tarbiyadan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning mazmuni va metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga hamda ularning jismoniy imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak.

Jismoniy tarbiya – o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, o'quvchilarning salomatliklarini mustahkamlash, ularni unumli mehnat faoliyati va vatan mudofaasiga tayyorlash vositalaridan biridir.

IV. KO'NIKMA VA MALAKALARNING HOSIL BO'LISH JARAYONI.

Ko'nikma va malakalar hosil bo'lishning nerv-fiziologik asosi shartli reflekslardir. Har bir malaka va har bir odat, o'z fiziologiyasi asosiga ko'ra, shartli refleks bog'lanishlari sistemasidan iborat. Malaka va odatlarning hosil bo'lishida, shuningdek, ularning o'zgarishida shartli reflekslarning hosil bo'lishi, o'zgarishi hamda tormozlanishiga oid bo'lgan barcha qonunlar, jumladan, dinamik stereotip hosil bo'lishi qonuniyatlari amal qiladi. Malaka va odatlarni o'rganishda I. P. Pavlovning quyidagi so'zlarini nazarda tutish lozim: «Bizdagi tarbiya, ta'lim, intizomning barcha turlari, har qanday odatlar qator-qator tuzilgan juda ko'p shartli reflekslardan iborat bo'lsa kerak. Muayyan sharoit, ya'ni muayyan qo'zg'ovchilar bilan harakatlarimiz o'rtasida hosil bo'lgan va mustahkamlangan bog'lanishlar ko'pincha, hattoki ataylab qarshilik qilishimizga qaramay, doimo o'z-o'zidan takrorlana berishini kim bilmaydi? Bu narsa muayyan bir harakatlarni bajarishga va shuning bilan birga, bunday harakatlarni to'xtata bilishga, ya'ni ham musbat, ham manfiy reflekslarga baravar taalluqlidir. Shuningdek, ba'zan o'yin paytida yoki turli san'at mashg'ulotlarida ishda uchraydigan ortiqcha harakatlarni yo'qotish uchun lozim bo'lgan tormozlanish tug'dirish oson emasligi ma'lumdir»¹. (Polnoe sobranie sochineniy, IV tom, 415-bet).

Psixikaning taraqqiyoti degan bobda ko'rsatib o'tilganidek, malaka va ko'nikmalar hayvonlarda ham hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar ularning ehtiyojlariga, yashash sharoitiga bog'liq holda, taqlid yo'li bilan va shuning bilan birga, odamlar tomonidan o'rgatish yo'li bilan hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar birinchi signal sistemasi doirasidagi bog'lanishlar asosida vujudga keladi. Odamda malaka va ko'nikmalarning hosil bo'lishida birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan ikkinchi signal sistemasi ko'proq ahamiyatga egadir.

Biron narsaning uddasidan chiqa oladigan bo'lish uchun kishi, dastavval qanday harakatlarga intilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo'sinda amalga oshirilishini bilib olishi va esida saqlab qolishi kerak. Shundagina kishi talab qilingan natijaga erishishi mumkin. Ishning bajarish usullarini bilgandan so'ng yoki bilish mobaynida kishi birovning tushuntirishi bo'yicha yoki nusxaga qarab, xuddi shunday harakatlarni qila boshlaydi. Masalan, endigina yozishni o'rganayotgan bola «a» harfini qanday yozish kerakligini o'qituvchining tushuntirishidan va nusxadan qarab bilib oladi. So'ngra bu harfni uning o'zi ham yoza boshlaydi. U avval yarim doira shaklini chizadi va buning o'ng tarafiga pastki tomoni biroz qaytarilgan to'g'ri chiziq qo'shadi. Bu bolaning «a» harfini o'rgana boshlashi demakdir.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu dastlabki davrida har bir yangi harakat ongli ravishda bajariladi. Kishining diqqati, odatda, bajarilayotgan ishning o'ziga emas, balki, ko'proq o'zining ayrim harakatlariga qaratilgan bo'ladi. Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu davri tegishli ish-harakatlarni yoki zehniy ishni amalga oshirishda kerak bo'ladigan usullarni

ongli ravishda tanlashdan iborat bo'ladiki, bu usullarning birga qo'shilishi natijasida maqsadga muvofiq va to'g'ri ish harakatlar qilinadi. Ammo biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning dastlabki davridagi harakatlar ko'pincha bir-biriga qovushmagan bo'ladi. Masalan, bola xat yozishni o'rganar ekan, «a» harfini faqat bitta harakat yordami bilan emas, balki eng kamida ikkita harakat yordami bilan yozadi, u yarim doira shaklini alohida chizib oladi va so'ngra esa bunga pastki tomoni bir oz qayrilgan chiziqli qo'shadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning dastlabki davriga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlardan biri ortiqcha kuch sarf etishni talab qiluvchi yanglish va qo'shimcha harakatlarning ko'p bo'lishidir. Masalan, endi yozishga o'rganayotgan bolalar, ko'pincha, yozish paytida tillari, yuz muskullari, butun badanlari bilan zo'r berib harakat qiladilar, ba'zan, oyoqlarini ham qimirlatadilar.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bundan keyingi davri – bilib qilinadigan ongli harakatning mustahkamlanish va takomillanish davridir. Bunda ko'nikmalar mashq qilish orasida mustahkamlanadi. Mashq – ko'nikma hamda kerakli usul va harakatlarni mustahkamlash va takomillashtirish maqsadida ularni ko'p marta takrorlashdir. Mashq jarayonida harakatlar faqat mustahkamlanibgina qolmay, balki o'zgaradi va aniq, tez hamda puxta bajariladigan bo'ladi.

Yozishni endigina o'rganayotgan bola har bir harfni to'g'ri va chiroyli qilib yozishga intiladi. Lekin bola dastavval boshdan shoshib yozadigan bo'lsa, bunda u juda ko'p kalligrafik va orfografik xatolarga yo'l qo'yib yuborish mumkin. O'quvchi faqat uzoq vaqt davomida mashq qilishi orqali to'g'ri va chiroyli yozishni saqlab qolgan holda, tez yoza oladigan bo'ladi. Agar o'quvchi hali birinchi chorak davomida o'qishning elementar usullarini egallamagan bo'lsa-yu, lekin tez o'qishga intilsa, bunday qilganda, odatda, o'qishda ham juda ko'p xatolar (ayrim so'zlarni tashlab ketish, tekstni yanglish o'qish) ro'y beradi. Yil oxiriga kelib, o'qish texnikasining tobora takomillanishi bilan o'quvchining o'qish tezligi ham tegishli ravishda ortib boradi.

Mashqlar jarayonida kishining ixtiyoriy diqqati butun ishga ham, uning ayrim tomonlariga ham qaratilgan bo'ladi. Bunda harakatlarning to'g'ri bajarilayotganligi, asosan, ko'z bilan nazorat qilinadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu davrida ayrim harakatlarning bir-biriga muvofiqlashuvi (koordinatsiyasi) takomillashadi. Bir necha harakatlar bir butun murakkab harakat, amal bo'lib birlashadi, umuman qattiq zo'r berish ozayadi va ko'p ortiqcha harakatlar yo'qola boradi.

Ortiqcha va qo'shimcha harakatlarning yo'qotilishi differentsirovka hosil bo'lishning natijasidir: muvaffaqiyatli natija bilan quvvatlanmagan harakatlar asta-sekin tormozlanadi, kerakli natijaga olib boruvchi turli harakatlar esa mashq qilish davomida tobora mustahkamlanadi.

Qandaydir bir ko'nikmani yanada yaxshiroq mustahkamlash maqsadida har galgi mashqda xuddi bir xil misol va masalalarni hadeb takrorlay berish mutlaqo shart emas. Aksincha bilimlarni mustahkamlashda ham, shuningdek, harakatlarni mustahkamlashda ham yangi misollar va masalalar berish juda foydalidir. Mashq ana shuning bilan odatda hech qanday yangi ish usuli kiritilmaydigan trenirovka mashg'ulotidan farq qiladi. O'qitish jarayonida ham trenirovka qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchining talabi bilan talaffuz qilinishi qiyin bo'lgan so'zni hamma o'quvchilar baravariga qayta-qayta takrorlaydilar, harflarning elementlarini yozadilar, ustaxonada taxtachalarni randalaydilar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida ham trenirovka metodidan tez-tez foydalanib turiladi. Lekin mashq maktabdagi mashg'ulotlarda ancha katta o'rinni egallaydi.

Mashqlarning u yoki bu bosqichida hosil qilingan ko'nikmalar avtomatlashishlari, ya'ni malakaga aylanishlari mumkin (yuqorida aytib o'tganimizdek, malakalar, ko'nikmalarning avtomatlashishlari jarayonida hosil bo'ladi).

Agar harakat va ko'nikmalar juda mustahkamlanib ma'lum bir ishni qanday bajarish kerakligini o'ylab o'tirmay va ayrim harakatlarga alohida diqqat qilib o'tirmay, amalda bajarila beriladigan bo'lsa, malaka batamom hosil bo'ldi deyish mumkin. Avtomatlashish davri shu bilan

xarakterlanadiki, bunda harakatlarni, asosan, ko'z bilan nazorat qilishdan harakat sezgilari asosidagi nazoratlikka o'tiladi va bu xil nazorat ustun chiqadi.

Hosil bo'lgan malakalar biror faoliyat jarayonida tug'iladigan ayrim amaliy vazifalarni bajarish talab qilinganda ishga solinadi. Bunday vazifa mavjud bo'lganda, malakadan ongli ravishda foydalanishga kirishiladi. I.P.Pavlov iborasi bilan aytganda, bunday paytda ikkinchi signal sistemasining nutq signallari «harakatga keltiruvchi madad» hisoblanadi. Lekin, agar ish boshlanib, birinchi harakat qilingan bo'lsa, bunday paytda keyingi har bir harakat oldingi harakatdan hosil bo'lgan harakat sezgisi tufayli sezila beradi. Avtomatlashgan ko'nikma harakatlarning nerv-fiziologik mexanizmi birinchi signal sistemasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan iborat. Bunda birinchi signal sistemasi, albatta, ikkinchi signal sistemasi nazoratligi ostida ishlaydi.

Harakatlarning avtomatlashish davrida ko'nikmalar faqatgina juda yaxshi mustahkamlanib qolmay, balki yanada takomillashadi, bu davrda ortiqcha harakatlarning yo'qola borishi davom etadi, kerakli harakatlar esa yanada aniqroq, ixchamroq va tezroq bo'la boradi.

Malakaning mustahkamlanishi va avtomatlashishi mahsus mashqlar va o'rganish davrida tugallanmaydi. Malakalar faoliyatining o'zida ham takomillasha beradi. Masalan, agar kishiga umrida juda ko'p yozish va o'qish to'g'ri kelsa, uning orfografiya malakasi juda mustahkam bo'ladi. Barcha mehnat malakalari mehnat jarayonining o'zida takomillashadi. Malakani egallash uchun qilinadigan mahsus mashqlar faqat tayyorgarlik ahamiyatiga egadir.

Shunday hollar ham bo'ladiki, bunda malakalar mahsus mashq va o'rganish natijasida hosil qilinmay, balki faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi, hatto ishni uddalay bilishni avtomatlashtirish ko'zda tutilmagan taqdirda ham faoliyat jarayonida hosil qilina beradi.

Avtomatlashgan harakatlar, ya'ni ko'nikma va malakalar ong nazoratligidan batamom chiqib ketmaydi. Sharoit o'zgarib qolgan paytda ular yana ongli ravishda takrorlanaveradi, bunda qilinadigan ayrim ishlarni o'ylab olinadi.

Avtomatlashgan harakatlar biron-bir to'siqqa duch kelib qolgan paytlarida shunday bo'ladi. Masalan, yurish juda ham avtomatlashgan va mustahkamlangan malakadir. Ammo yo'lda to'satdan o'ra yoki keng ariq uchrab qolsa, kishi bu to'siqdan xatlab o'taymi yoki aylanib o'taymi, bulardan qay biri ma'qulroq deb o'ylay boshlaydi.

Textani randalash paytida ko'zli joyga to'g'ri kelib qolish mumkin. Ana shunday holda bu ko'zni nima qilish kerak, tashlab o'tish kerakmi, yoki ko'rib turib qattiqroq randalab yuborish kerakmi, degan ma'noda ongli ravishda biron usul qidirila boshlanadi.

Faoliyatning sharoiti o'zgarib qolganda, yangi vazifalar qo'yilganda kishi ularni ongli ravishda boshqa yo'l va usullar bilan bajarishga o'tishda ham shunday bo'ladi. Bu shu narsadan dalolat beradiki, ko'nikmalar ustidan ongli nazorat qilish batamom yo'qolmas ekan.

O'quvchilarning ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalarni egallashlari tufayli maktabniig turmush bilan bog'lanishi va o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash amalga oshiriladi.

O'qish jarayonida hosil bo'ladigan hamma ko'nikma va malakalar o'zaro bir-biri bilan bog'langan holda hosil bo'ladi. Chunonchi, o'qish ishlari bilan bog'liq bo'lgan ko'nikma va malakalarning shakllanishi ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma hamda malakalarning o'zlashtirilishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish mehnati va sport sohasiga doir malakalarning o'zlashtirilishi ham o'zaro bog'liq bo'lgan hodisadir.

Maktablarda kollej va kasb hunar litseylarida asosiy diqqat o'quvchilarda ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan. Ana shunday ko'nikma va malakalarni yuzaga keltirish o'quvchilardan alohida jiddiylik bilan aqliy kuchlarini ya'ni idrok, xotira, xayol, tafakkur, diqqat va irodalarini qattiq zo'r berib ishga solishni talab etadi. Inson psixikasining ana shu hamma tomonlari ko'nikma va malakalar egallashning dastlabki davrida xususan yaqqol namoyon bo'ladi.

Shuning bilan bir vaqtda ko'nikmalar hosil bo'lish jarayoni o'quvchilarning aqliy taraqqiyotlariga ta'sir qiladi. Harakatlar yordami bilan bajariladigan ishga oid ko'nikmalarda bu harakatlar qaratilgan narsalarni idrok qilish chuqurlashadi hamda aniqlashadi.

Qanday bo'lmasin bir ishni qila bilish tafakkur va xayolning taraqqiyotiga yordam beradi. Malaka egallash jarayoni juda ham to'plangan hamda barqaror diqqat va irodaning taraqqiyotiga yordam beradi.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikmalar o'quvchilardan turli xildagi a'zoi badan harakatlarini hamda a'zoi badanning zo'r berishi talab qilinadi va shu bilan o'quvchilar muskul sistemalarining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Shuning uchun ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikmalarni hosil qilish maktabdagi o'qitish jarayonining birdan-bir maqsadi bo'lib qolmay, balki boshqa o'quv predmetlari singari, o'quvchilarni aqliy va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida ham xizmat etadi.

V. MALAKALAR HOSIL BO'LIsh JARAYoNLARIGA XOS QONUNIYaTLAR

Malakalar hosil bo'lish jarayoniga xos bir qator qonuniyatlar bor. Ulardan asosiylarini ko'rsatib o'tamiz.

Malakalar hosil bo'lish jarayonlaridagi notekislik

Malakalar hosil qilish jarayonida ijobiy yutuqlar bilan bir qatorda, ba'zan xato, noto'g'ri harakatlarga ham yo'l qo'yiladi. Mashqlarning muvaffaqiyati – ijobiy yutuqlarning o'sishi va ko'payishidan, ya'ni to'g'ri harakatlarning ko'payishidan, xatolar sonining ozayib borishidan iboratdir.

Ijobiy yutuqlarning o'sishi bir tekisda bo'lmasligi mumkin, ya'ni ma'lum bir darajada ancha vaqt to'xtab, birdan ko'tarilib ketib va vaqtincha yana pasayib ketishi mumkin. Har bir takrordan so'ng, xatolar sonining ozayishi ham xuddi shunday notekis bo'ladi.

Malaka hosil bo'lish jarayonini mashq egri chiziqlari deb ataluvchi ko'rsatkichlar yordami bilan grafik ravishda ifodalab berish mumkin.

Mashq egri chizig'i odatda shunday tuziladi; gorizontaal chiziq yoki abstsissa baravar masofalarga bo'linib, bular orqali takrorlash miqdori yoki ishning ketma-ket borish vaqti (soat, kun, hafta va boshqalar) ko'rsatiladi. Tik chizish yoki ordinata ham baravar masofalarga bo'linib, ular orqali ish miqdori yoki sifatining muvaffaqiyati ko'rsatiladi. Abstsissa va ordinatalardagi bo'linmalarga muvofiq ravishda egri chiziq, ishning miqdori va sifati oshganda yuqoriga ko'tariladi, pasayganda esa pastga qarab tushadi.

Quyidagi egri chiziqlar mashq jarayonida erishilgan ijobiy ko'rsatkichlarning o'sishi va salbiy ko'rsatkichlarning ozayishi qanday borganligiga misol bo'la oladi. Egri chiziq ko'tarilishining yoki pasayishining tikligi mashqning qanchalik tez va muvaffaqiyatli borayotganini ko'rsatadi.

Mana shu yuqorida keltirilgan mashq egri chiziqlardan ko'rinib turibdiki, malaka hosil qilishdagi muvaffaqiyat hamma vaqt ham takrorlash miqdori va mashqlar vaqtining ortishiga munosib ravishda o'savermaydi. Bu erda ikki xil natija bo'lishi mumkin. Ba'zi malaka hosil qilishda mashq egri chizig'i dastlabki davrga nisbatan sekin ko'tariladi ijobiy yutuqlarning eng ko'p o'sishini mashqlarning o'rta davrida ko'rish mumkin. Oxiriga kelib, egri chiziqning o'sishi sekinlashadi. Bu shunday hollarda bo'ladiki, bunda harakat usullari murakkab bo'ladi va shu sababli biron ishni uddalashga o'rganish uchun ko'p vaqt sarf qilishga ko'p takror qilishga to'g'ri keladi. Agar harakat usullari mashqning dastlabki davrida murakkab bo'lmasa, egri chiziq tik ko'tarilib ketadi. Mashqning ikkinchi davrida bu egri chiziqning ko'tarilishi sekinlashadi, bundan keyin esa yanada ko'proq sekinlashadi.

Bu erda shunday savol tug'iladi: mashqning cheki (o'lchovi) bormi? Ma'lum darajadan oshgandan so'ng malakaning takomillashishi mumkin bo'lmay qoladigan chegara bormi?

Burjua fani bu savolga javob berar ekan, malaka taraqqiyotining «fiziologik chegarasi» deb ataluvchi soxta va zararli nazariyani yaratdi. Bu nazariyaga ko'ra, har bir odamda malakaning taraqqiyoti ma'lum chegaragacha borishi mumkin, bundan keyin esa malaka taraqqiyoti to'xtar emish, bu nazariya fatalistik ruhdagi va haqiqatga xilof nazariyadir. Asli haqiqatda _ malaka taraqqiyotining chegarasini belgilab bo'lmaydi. Ma'lum darajada takomillashgan malaka taraqqiyotida faqat vaqtincha to'xtab qolish holati voqe bo'lishi mumkin. Lekin bundan so'ng shu malakani yanada taraqqiy ettirish uchun ehtiyoj va imkoniyat tug'ilishi mumkin. Malakaning takomillashishi uning juda yaxshi avtomatlashishida, osonlashishida yoki harakatlarning qayta

o'zgarib, juda tez va aniq, bo'lishida, xatolarning kamayishida va mohirlikni to'la egallashda ko'rinadi. Malaka taraqqiyoti texnikaning takomillanishiga, hunarning va kishining umumiy madaniy saviyasining yuksalishiga bog'liqdir.

Biron kasb yuzasidan tajribaning ortishi va shu kasbga doir mohirlikning uzluksiz ravishda yuksalishi malakalarning takomillashishiga yordam beradi

Mashq egri chiziqlarida, ko'pincha, plato deb ataladigan holatni ko'rishimiz mumkin. Bu malaka taraqqiyoti davomidagi muvaffaqiyatning o'sishini yoki salbiy momentlarning pasayishini vaqtincha to'xtab qolishidir. Mashq egri chiziqlarda plato deyarli gorizontol ravishda davom etuvchi bir bo'lak chiziq tarzida aks ettiriladi (48-rasm). Plato hodisasining sodir bo'lishiga toliqish, mashqqa bo'lgan qiziqishning susayishi, zerikish, ishning bir xildaligi va shuning kabilar sabab bo'lishi mumkin. Harakat usullarining mukammal bo'lmasligini ham shu sabablar qatoriga qo'shish mumkin ba'zan bu usullar malakaning samaraliligini ma'lum darajagacha olib chiqib, undan keyin taraqqiy ettirmay susayishi mumkin. Bunday holda mashq egri chizig'i ma'lum bir darajada to'xtab qoladi. Agar bordi-yu yangicha harakat usullari egallab olinsa, bunday paytda dastavval, ya'ni yangi harakat usullari o'zlashtirilguncha mashq egri chizig'i ham ma'lum bir darajada to'xtab tura berishi mumkin. Mashq egri chizig'ining keyingi, ya'ni platodan so'nggi ko'tarilishi, yangi harakat usullarining ilgariylariga qaraganda ancha takomillashgan ekanini ko'rsatadi.

Malaka hosil qilishda ba'zan ko'tarilgan mashq egri chizig'ining goho-goho pastga tushib ketishini ham ko'rish mumkin. Bunda mashq egri chizig'i kungura-kunguradek ko'rinadi. Bu hodisa, birinchidan, mashqning tasodifiy noqulay sharoitda o'tishiga, ya'ni kayfiyatning yomonligiga, toliqishga, diqqatning boshqa narsalarga chalg'ib keta berishiga va shuning kabilarga bog'liq. Ikkinchidan, boshqa murakkabroq, takomillashganroq ish usuliga o'tish ham mashq egri chizig'ining quyi tushishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday holatda mashq egri chizig'ining ham va platonning ham vaqtincha quyi tushishi batamom qonuni hodisa bo'lishi mumkin.

Malakalarning ko'chishi va tormozlanishi

Kishining turli faoliyat xillarini amalga oshirishida va faoliyat jarayonining o'zida har xil malakalar hosil qilishi va o'zlashtirishi lozim bo'ladi. Yangi malakalar ilgari hosil qilingan va mustahkamlangan malakalar asosida, hosil bo'ladi. Yangi hosil qilinayotgan malakalar ilgari o'zlashtirilgan malakalar bilan ma'lum munosabatda bo'ladi. Ilgari o'zlashtirilgan malakalar, odatda, yangi malakalarni o'zlashtirish jarayoniga ta'sir qiladilar. Bizda bor bo'lgan malakalar yangi malakalarni tezroq va mustahkam o'zlashtirishga yoki, aksincha, o'zlashtirishni tormozlab, to'xtatib qo'yishga ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ilgari mustahkamlangan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi malakani ko'chirish deb ataladi.

Bu qonuniyat avvalo shundan iboratki, ma'lum bir sohada hosil qilingan malaka shunga yaqin sohaga doir boshqa malakalarni ancha engillik bilan egallashga moyillik tug'diradi. Masalan, ma'lum bir mashinada, epchillik bilan ishlaydigan ishchi bundan ko'ra murakkabroq, yoki boshqacharoq mashinada ishlashni tez orada o'rganib oladi. Bir xil muzika asbobida chalish texnikasini egallagan kishi boshqa asboblarda chalishni engillik bilan o'rganadi. Ma'lum bir chet tilni o'rganishda qilinadigan mashqlar boshqa tillarni o'zlashtirishni ham engillashtiradi.

Malakalarning ko'chish hodisasining bir necha sabablari bor. Bu erda turli malakalarni hosil qilishda o'xshash elementlarning borligi va aynan yoki o'xshash psixik jarayonlarning borligi katta ahamiyatga egadir. Masalan, tillarni o'rganishda bir xil alfavit va ayrim tovushlarni ishlata bilish rol o'ynaydi; muzikaviy malakalarni hosil qilishda bir xil nota belgilari, yuksak muzikaviy ohang eshita bilish qobiliyati, ko'rish va harakat koordinatsiyasi va shuning kabilar katta rol o'ynaydi.

Malakalarning ko'chishiga ishning va mashqning umumiy usullari ham yordam ko'rsatadi, Masalan, qandaydir bir chet tilni egallashda kishida ayrim so'zlar, gaplar talaffuzining bir qator mahsus usullari, o'rganilayotgan materialni tartibga solish usullari va esda olib qolish usullari

hosil qilinadi. Yangi tilni o'rganishda shu usullarning hammasi ko'chiriladi va ular yangi til malakalarini tezroq egallashga yordam beradi.

Nihoyat, malakalarni ko'chirish uchun ilgari malakalarni hosil qilishda maqsad qilib tutgan yo'l katta ahamiyatga egadir. Har qanday malaka orttirish kishini epchil qiladi, ya'ni uni boshqa malakalar va xususan o'xshash malakalarni egallashga uquvliroq qiladi. Ilgari malakalarni o'zlashtirish jarayonida kishida yangi malakalarni o'zlashtirishga alohida «malaka», ya'ni malakalar hosil qilish layoqati paydo bo'ladi.

Malakaning ko'chishi, yana shunda ko'rinadiki, muayyan bir a'zoimizda malaka hosil qilish shu harakatlarni mahsus mashqlarsiz boshqa a'zolarimiz bilan ham bajara berish imkoniyatini tug'diradi. Bir a'zoimizni mashq qildirganimizda boshqa a'zolarimiz ham shunga qo'shib mashq qildiriladi. Masalan, har birimiz o'ng qo'limiz bilan xat yozishga mashq qilganmiz, lekin birmuncha yomonroq, bo'lsada, chap qo'limiz bilan ham yoza olamiz. Tajriba, masalan, shu narsani ko'rsatganki, o'ng qo'lda ikkita koptokni otib o'ynay bilish qobiliyati chap qo'lga ham o'tar ekan.

Malakaning bu xildagi ko'chishining sababi shundadirki, malaka hosil qilish o'z fiziologik mexanizmi jihatidan faqat periferiya nerv sistemasigagina bog'liq bo'lib qolmay, balki markaziy nerv sistemasiga ham bog'liq bo'lgan protsessdir. Har xil malakani hosil qilishda butun nerv sistemasi qatnashadi. Biron-bir yakka a'zo, chunonchi, qo'lning o'zigina emas, balki kishining butun vujudi mashq qiladi. Bu mashq jarayonida bosh miya yarim sharlarining po'stida tegishli dinamik stereotip vujudga keladi va u boshqa o'xshash dinamik stereotipning hosil qilinishiga ta'sir ko'rsatadi. Lekin, albatta, eng samarali malaka mashq qildirilgan a'zoda hosil bo'ladi, chunki bunda mashq markaziy nerv sistemasining, asosan shu a'zo bilan bevosita bog'liq bo'lgan periferiya qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabat negizida voqe bo'ladi.

Mustahkamlashib ketgan malakalar yangi malakalar hosil qilishga salbiy va tormozlantiruvchi tarzda ta'sir qilishi mumkin. Malakalarning mana shunday o'zaro salbiy munosabatlarini, odatda malakalar interferentsiyasi deb ataladi. Bu erda malakalarning o'zaro salbiy munosabatlari shundan iboratki, ilgari hosil qilingan malakalar yangi malakalar hosil qilishni qiyinlashtiradi yoki ularning samaraliligini pasaytiradi. Masalan, agar mashinistka alfaviti ma'lum tartibda joylashgan mashinkada ishlashga odatlanib qolgan bo'lsa, alfaviti boshqacha tartibda joylashgan mashinkaga o'tishda katta qiyinchiliklar tug'diradi.

Bunday tormozlanish yoki interferentsiyaning sababi malakalar va shu malakalarni harakatga keltiruvchi qo'zg'ovchilar o'rtasida hosil bo'lgan assotsiatsiyalardan iboratdir. Bu shundan iboratki, agar A qo'zg'ovchisi bilan B reaksiyasi o'rtasida mustahkam shartli bog'lanish – assotsiatsiya hosil qilingan bo'lsa, bunday holda xuddi shu L qo'zg'ovchisi bilan yangi harakat reaksiyasi bo'lgan V o'rtasidagi assotsiatsiya qiyinchilik bilan hosil qilinadi. Bu erda assotsiativ tormozlanish sodir bo'ladi.

Interferentsiyaning boshqacha turi ham bo'lishi mumkin. Yangi malaka qanday bo'lmasin hosil qilinadi va mustahkamlanadi. Lekin shunday bo'lishiga qaramay, ayni shu malakani qo'llanish kerak bo'lib qolgan paytda shu malaka bilan aloqasi bo'lgan stimul bor bo'lsa ham bu malakani qayta tiklashda (demak, qo'llanishda ham) bir oz kechikish hosil bo'lishi mumkin yoki bo'lmasa yangi malakaning o'rnini ilgari mustahkamlangan, ammo hozir keraksiz bo'lgan malaka egallab olishi mumkin. Masalan, mashinistka ba'zan kerakli harfning o'rniga ilgari ishlangan bo'lak mashinka klaviaturasining xuddi shu erda turgan boshqa harfni urib yuboradi. Bu erda biz ilgari o'zlashtirilgan malakani qayta tiklashda sodir bo'ladigan interferentsiya holatini ko'rdik. Bu reproduktiv tormozlanishdir.

Malakalarning interferentsiya hodisasi bilan ta'lim ishida tez-tez to'qnashib turishga to'g'ri keladi. Masalan, malakalarning interferentsiyasi yozish, o'qish, ayrim so'zlarni talaffuz qilish va shuning kabilar yuzasidan hosil qilingan yangilish malakalarni tuzatishda ko'rinadi. Bunday hollarda ayrim malakalarni boshqalari bilan almashtirishga, ba'zilarini esa qayta o'rganishga to'g'ri keladi.

Malakaning yuksalishi va pasayishi

Hosil qilingan malakalar, qo'llanishi va takrorlanishiga qarab, yuksalishi yoki pasayishi mumkin. Qaysi bir malaka faoliyatda qancha ko'p qo'llanilsa va turishda qancha ko'p takrorlansa, u shunchalik mustahkam va avtomatlashgan bo'la boradi. Masalan, hammaga ma'lumki, yozish malakasi juda mustahkamlanib va avtomatlashib ketgani tufayli, kishi hattoki ba'zan bir grammatika qoidalarini esidan chiqarib qo'ysa ham, bari bir, to'g'ri yoza beradi. Malaka va odatlarning yuksalishi bu malaka hamda odatlarning juda ham takomillashuvi va avtomatlanishidadir. Bu esa faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Agar hosil qilingan malakalar uzoq vaqt davomida qo'llanilmasa ular so'na boshlaydi, ya'ni pasaya boshlaydi.

Malakalar pasayishining nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanish, ya'ni amaliy ish bilan mustahkamlanmagan muvaqqat bog'lanishlarniig so'nishidir.

Malakalarning so'nishi avvalo shunda ko'rinadiki, bunda avtomatik harakatlar sekinlasha boradi va bu harakatlarda yanglish va xatolar ro'y bera boshlaydi. So'ngra malakalarning so'nishi avtomatlashgan harakatlarning yo'qolishida ko'rinadi, buni deavtomatizatsiya deyiladi, ya'ni ilgari avtomatlashgan harakatlarni bajarish endi yana o'ylashni va mahsus qaratilgan diqqatning, ong nazoratining bo'lishini talab qiladigan bo'lib qoladi.

Nihoyat, malakalarning so'nishi ularni batamom esdan chiqarib yuborishda ko'rinadi. Kishi bir qancha vaqtdan so'ng lozim bo'lib qolgan sharoitda qachonlardir malaka sifatida o'zlashtirilgan harakatlaridan foydalana olmay qoladi.

Masalan, agar muzikachi bir necha yillar davomida muzika asbobida mashq qilmagan bo'lsa, uning muzikaviy malakalari ma'lum darajada so'nib qolishi mumkin. Hosil qilingan hunar malakalarini amalda qo'llanilmasa, ma'lum vaqtdan so'ng ular ham susayib va yo'qolib ketadi. Ma'lumki, birinchi sinf o'quvchilari orasidan yozgi kanikul paytida hech narsa o'qimagan va hech narsa yozmagan bolalar yangi o'quv yilining boshida avvalgi o'quv yilining oxirgi davrlariga qaraganda, sekinroq, o'qiydilar va sekinroq yozadilar hamda ko'proq xatolarga yo'l qo'yib yuboradilar.

Shuning uchun, o'z kasblarida malaka xususan katta o'rin oladigan kishilar vaqtincha ishlamay turgan paytlarida mashq qilib turishlari lozim. Uchuvchilar ham, pianistlar ham, sportsmenlar ham shu tariqa mashq qilib turadilar. Ana shuning uchun o'quvchilar ham, mashshoqlar ham, sportchilar ham doim mashq qilib turadilar. Umuman, istalgan sohaning mutaxassisleri o'z malakalarini tegishli yuksaklikda saqlab turish uchun muttasil mashq qilib turishlari kerak.

Malakalarning pasayishi faqat vaqtgagina bog'liq bo'lib qolmay, balki bir qator boshqa sabablarga ham bog'liqdir. Uzoq davom etgan toliqish, kuchli kechinmalar va o'z kuchiga ishonmaslik natijasida malakalar buzilishi va pasayishi mumkin. Ba'zi bir asabiy kasalliklar ham malakalarni pasaytirib yoki buzib yuboradi.

Bir qator harakatlar va turli usullarni talab qiladigan murakkab malakalar ayniqsa tezda pasayadi va buziladi. Yaxshi mustahkamlangan malakalar uzoq saqlanib qoladi. Ma'lumki, bolalikda hosil qilingan malakalar puxta esda qoladi va eng barqaror malakalar bo'lib qoladi,

Ammo shuni nazarda tutish kerakki, malakanng pasayishi ba'zi hollardagina batamom yo'qolib ketish darajasigacha etishi mumkin. Malaka buzilganda yoki uni esdan chiqarib yuborilganda, odatda, undan ba'zi bir «izlar» qoladi, Mana shu qolgan izlar tufayli, malaka qayta tiklanishi mumkin.

Malakaning qayta tiklanishi uchun ham mashq qilish kerak bo'ladi. To'g'ri malakani dastlab hosil qilish va mustahkamlashga nisbatan uni qayta tiklashda ancha kam mashq talab qilinadi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, hosil qilingan malaka iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi.

VI MALAKA HOSIL BO'LISH TEZLIGI VA MUSTAHKAMLIGINING SHARTLARI.

Malaka hosil bo'lish jarayonining tezligi har xil bo'lishi mumkin. Ayni bir kishidagi ayrim malakalar va turli kishilardagi bir xil malakalar turlicha tezlik bilan hosil bo'lishi mumkin. Malaka hosil bo'lish tezligi zaruriy harakatlarni takrorlash soni va malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt bilan aniqlanadi, Malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt soat, kun, oy ba'zan esa yillar bilan o'lchanadi.

Malaka hosil qilish tezligi, dastavval shu malakaning murakkablik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Malaka qanchalik murakkab bo'lsa, u shunchalik sekin hosil qilinadi. Masalan, mix qoqishda bolg'achani to'g'ri urish malakasi, shu mixlarni ustaxonada (qo'l bilan) tayyorlashda bolg'a bilan ishlash malakasiga qaraganda, juda tez hosil qilinadi. Orfografiya va sintaksisning barcha qoidalariga rioya qilib yozish malakalarini egallashga qaraganda yozishning oddiy texnikasini egallash uchun kamroq vaqt talab qilinadi.

Hosil qilayotgan malaka qanchalik murakkab bo'lsa, uni o'zlashtirishga shunchalik ko'p vaqt, shunchalik ko'p bilim va harakatlarni bir-biriga shunchalik yaxshi moslashtirish talab qilinadi. Mana shularning hammasidan foydalanilgan holda hosil qilinadigan malaka esa albatta, ham ko'p vaqt ham tez-tez takrorlashni talab qiladi.

Malaka hosil qilishning tezligi va uning mustahkamligi kishining yoshiga ham bog'liq bo'ladi.

Ayrim malakalar kishining yoshlik davrida tez hosil bo'lsa, boshqalari esa kishi katta bo'lgandan so'ng engilroq hosil bo'ladi. Masalan, til malakalari 3–4 yoshdayoq, engillik bilan hosil bo'ladi. Buning sababi shundaki, bolaning nutq apparati nutqning fonetika va morfologiyasini egallashga batamom tayyor bo'ladi. Uning tafakkuri esa oddiy nutqning ma'nosini anglash va ayrim so'zlarni tushunish uchun etarli darajada o'sgan bo'ladi. Shu yoshdan boshlab, bolalar gaplashish jarayonida faqat o'z ona tillaridagina fonetika va morfologiya asosiy malakalarini osonlik bilan o'zlashtirib qolmay, balki boshqa tillardan ham fonetika va morfologiya asosiy malakalarini osonlik bilan o'zlashtira oladilar.

Olti-etti yoshli bolalarda yozish va o'qish malakalari engillik bilan hosil bo'la boshlaydi. Shu yoshdan boshlab, bola mashq qilsa, muzika asboblari chalish malakalari ham unda ancha engil hosil bo'la boshlaydi.

Hunar va texnika malakalari 14 – 15 yoshdan boshlab juda yaxshi o'zlashtirila boshlaydi. Buning sababi shuki bunday malakalarni hosil qilish uchun etarli darajada o'sgan tafakkur va tajribadan tashqari, yana organizm va muskul sistemasining chiniquqan va etarli darajada o'sgan bo'lishi shart.

Kishi ulg'aygan sari unda malakalarining hamma turlari hosil bo'lishi mumkin.

Xuddi shuning singari juda ko'p odatlarning hosil qilinishi ham yosh bolalik davridan boshlanadi. Masalan, bola o'z-o'ziga xizmat qilishga o'rganishi, yaxshilab kiyinish va echinishga, o'yinchoqlarini ehtiyot qilish hamda ma'lum tartibda saqlashga o'rganishi davomida unda ijobiy odatlar yuzaga keladi.

Malaka hosil bo'lish tezligi va uning mustahkamligi ko'p darajada kishining nerv sistemasining holatiga bog'liq bo'ladi. Nerv sistemasi sog'lom va tetik bo'lsa, odatda, malaka va odatlar ham juda tez hamda juda yaxshi mustahkamlanadi. Aksincha nerv sistemasi kasal, toliqqan yoki zaharlangan bo'lsa, malakalar ham sekinlik bilan hosil bo'ladi. Ayrim hollarda mashq egri chiziqlaridagi plato ham malakalar hosil bo'lishning pasayishi ham, avtomatlashgan harakatlar va malakalarning buzilishi ham nerv sistemasining toliqqanligi va kasalligiga bog'liq bo'ladi.

Ana shu munosabat bilan mashg'ulotni muvaffaqiyatli amalga oshirishda mashq qilish vaqtini to'g'ri taqsimlash muhim ahamiyatga egadir. Agar bir xildagi mashq uzoq vaqt mobaynida to'xtovsiz davom ettirilaversa, natija yaxshilanish o'rniga toliqish tufayli aksincha pasayib ketadi. Shuning uchun ayrim mashqlar haddan tashqari uzoq davom ettirilmasligi kerak. Mashqning bir turini boshqa bir turi bilan almashtirib turish lozim.

Kishining ongliligi malaka hosil qilishda samarali natijalarga erishtiruvchi eng muhim shartdir. Onglilik avvalo bilimlarni o'zlashtirishda va mahorat qozonishda kerakdir: unda faqat ish harakatlarni bajarish, bu harakatlarni bir-biriga qo'shish va birini biri bilan muvofiqlash ila cheklanib qolmay, balki qanday qilib bu harakatlarni to'g'ri, yaxshi, maqsadga muvofiq qilib bajarish, qanday yo'l bilan ularni bir-biriga to'g'ri qo'shish va birini biri bilan qanday qilib to'g'ri muvofiqlashtirish haqida o'ylash va, xususan, bularning hammasi nima uchun qilinayotganligini anglash ham lozim bo'ladi.

Mahoratni mustahkamlash va malakalar hosil bo'lish uchun qilinadigan mashqlar ham onglilikni talab etadi. Bu erda onglilik hosil qilinayotgan malakaning maqsadi va ahamiyatini tushunishda, mashqlar natijasini tasavvur etishda va, shuning bilan birga, kerakli harakatlarning qoidalarini va usullarini bilishda namoyon bo'ladi. Ongli ravishda mashq qilish demak, mazkur mashqlarning

nima uchun kerakligini, bu mashqlarning qanday usul bilan olib borilishini, bu mashqlarning natijasi qanday bo'lishi kerakligini hamda bu mashqlar tufayli qanday malaka hosil qilinayotganligini va bu malaka faoliyatning ma'lum bir turlarida qanday o'rinni olishi kerak ekanligini bilish demakdir.

Malakalar hosil qilishda xotiraning ongli jarayonlari katta rol o'ynaydi. Mashq jarayonida birinchi marta takrorlashda biz har doim bu harakat avvalgi galda qanday qilinganini va harakatning qoidasini eslaymiz. Masalan, o'quvchi yozish malakasini hosil qilishda avvalo qaysi harfning ilgari qanday yozilganligini, o'qituvchi qanday tushuntirganini, qanday xatolarga yo'l qo'yilganini va ularni qanday tuzatilganini esga tushiradi. Undosh tovush aniq talaffuz etilmaydigan so'zlarni (maktab, Ahmad) yozishda dastavval qoida esga tushiriladi, undan keyin esa yoziladi. Bundan keyingi mashq davomida idrok tasavvur obrazlari ko'z oldiga keltirilmaydi, mahsus fikr yuritilmaydi, faqat yozish harakatining o'zi takrorlana beradi.

Malakalarni mustahkamlashning muvaffaqiyati hiyla darajada zo'r berish, intilish, chidam va qat'iyat darajasiga ham bog'liq bo'ladi. Malakalar hosil qilish uchun kishi qanchalik ongli ravishda zo'r bersa va bunga qanchalik ko'p intilsa, unda kerakli malakalar shunchalik tez hosil bo'ladi. Masalan, skripka va boshqa muzika asboblari chala bilish malakasini egallash har qanday odamdan, hatto talantli odamlardan ham zo'r matonat va chidam talab qiladi.

Onglilik mashq jarayonini va undan kelib chiqadigan natijalarni baholashda, ularga tanqid ko'zi bilan qarashda va yo'l qo'yib yuborilgan xatolarni anglay bilishda ifodalanadi: masalan, o'quvchi noto'g'ri yozgan so'zi yoki gapida nima uchun xatoga yo'l qo'yib yuborganini bilishi lozim. Ongli ravishda malaka hosil qilish malakalar ko'chishi va tormozlanishining xususiyatlarini belgilab beradi. Malakaning ko'chishi qanchalik ongli bo'lsa, u shunchalik engil tatbiq qilinadi va bundan keyingi malakalarni hosil qilish jarayonidagi tormozlanish shunchalik kuchsiz bo'ladi. Malakalar hosil qilishdagi onglikning mana shunday roli kuzatish va mahsus eksperimentlar vositasi bilan isbot qilingan.

Jumladan, irodaviy zo'r berish va matonat yordami bilan malakalar interferentsiyasini – assotsiativ va reproduktiv tormozlanishni engish mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, interferentsiya qandaydir o'zgarma qonuniyat emas, uni matonat kuchi bilan engish mumkin.

Maqsad va qoidalar yaxshi tushunib olinmay va yo'l qo'yib yuborilgan xatolarni anglab olmay qilingan mashq hatto uzoq vaqt davomida juda ko'p takrorlangan taqdirda ham kam natija beradi. Ongli ravishda mashq o'rganish demakdir. Ongning ishtirokisiz mashq qilishni – dresirovka deyiladi. So'z materiallarini ongning ishtirokisiz o'zlashtirish ustida mashq qilish esa quruq yod olishdir.

Malakalar hosil qilish tezligi kishining shu hosil qilinayotgan malakalarni o'z ichiga olgan faoliyatiga nisbatan qanday munosabatda bo'lishiga qaraydi. Bu munosabat muayyan bir malakalarni hosil qilishga kishining qanchalik qiziqishidir va buning zarur ekanligini anglashida hamda, shuning bilan birga, hosil qilayotgan malakalariga bog'liq bo'lgan hissiy kechinmalarida ifodalanadi. Masalan, mamlakatga ko'p ko'mir etkazib berish kerakligini juda yaxshi anglay olgan shaxtyorda ko'mir qazish malakalarini egallashga qiziqish paydo bo'ladi va shuning bilan birga, bu malakalar tez hosil qilinadi. Agar kishi malakalar hosil qilishda bu malakalarning kerakli ekanini anglasa va agar unda o'z kuchlariga hamda mashqlari orqali erishadigan yutuqlariga ishonch hissi bo'lsa, bunday holda malakalar tez hosil bo'ladi. Agarda mashqlar ishga e'tiborsizlik bilan va o'z kuchiga ishonmay qilinsa, bunday holda malakalarning hosil bo'lishi sekinlashadi.

Kishining umumiy salbiy emotsiyaonal holati, ya'ni – zerikish, qo'rqish, xafalanish, g'amginlik, ruhiy tushkunlik va shuning kabilar ham malakalar hosil qilish jarayoniga ta'sir qilib, uni sekinlashtiradi. Bu emotsional holatlar avtomatlashish momentining boshlanishiga to'sqinlik qiladi va ular hattoki ilgari hosil qilingan malakani buzib yuborishi mumkin. Malakalarni qo'llanish jarayonida bunday hissiyotlarning tug'ilishi, bu malakalarning avtomatligini buzib yuboradi va shunday qilib, bu malakalar qatnashadigan faoliyatning borishini chalg'itadi va buzadi. Bu erda avvalo nerv sistemasining tiplari ahamiyatga egadir. I.P.Pavlov nerv sistemasining faoliyatidagi farq, nerv jarayonlarining asosiy xususiyatlari – kuchi ildamligi va

muvozanati bilan belgilanishini o'qitgan edi. Turli kishilarda nerv jarayonlarining mana shu xususiyatlariga qarab, malakalarning asosi bo'lgan yangi muvaqqat bog'lanishlar har xil tezlikda hosil bo'ladi.

Professor A. Ivanov – Smolenskiy va u bilan birga ishlovchi ilmiy xodimlar maktabgacha tarbiya va maktab yoshidagi juda ko'p bolalarda muvaqqat bog'lanishlar hosil bo'lishining individual xususiyatlari ustida, ya'ni miya po'stining shartli reflekslar faoliyati ustida tekshirish ishlari olib borganlar. Tiplarni sistemaga solishda nerv jarayonlarining muvozanat va ildamlilik printsiplari asos qilib olingan.

Bu tekshirishlar natijasida, muvaqqat bog'lanishlar hosil bo'lish masalasida miyaning to'rt xil tipdagi faoliyati aniqlangan: 1) labil (ildam) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bog'lanishlar engillik bilan va tez hosil bo'ladi. 2) inert (sust) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bog'lanishlar bab-baravar ravishda sekinlik bilan hosil bo'ladi, 3) qo'zg'aluvchan tip, bunda musbat muvaqqat bog'lanishlar juda engillik bilan va tez hosil bo'ladi, ammo manfiy muvaqqat bog'lanishlar, aksincha, qiyinlik bilan va sekin hosil bo'ladi; 4) tormozlanuvchan tip, bunda musbat muvaqqat bog'lanishlarning hosil bo'lishi va mustahkamlanishi sekinlik bilan boradi, manfiy muvaqqat bog'lanishlar esa, aksincha, engillik bilan va tez hosil bo'ladi.

Muayyan bir malakalarning hosil bo'lish tezligi hiyla darajada kishining xarakteriga ham bog'liqdir. Boshlangan ishni oxirigacha olib bora bilish, maqsadga erishishdagi qat'iyat, chidam kabi xarakterning shunday xislatlari g'oyat murakkab malakalar va ijobiy odatlarning muvaffaqiyatli ravishda hosil bo'lishiga yordam beradi. Albatta, xarakter xislatlarining ko'plari uzoq muddat davomida qilingan mashqlarning mahsulidir va shuning uchun ular turli odatlarda namoyon bo'ladi.

Mahsus malakalarni o'zlashtirishdagi eng katta muvaffaqiyat kishining qobiliyatlariga va shuning bilan birga, uning hosil qilinayotgan malakalarni o'z ichiga olgan faoliyat bilan qiziqishiga bog'liq.

—

49- rasmda ikki kishini o'qishga bir xil sharoitda va bir xil metod bilan o'rgatishda ularning o'qish malakasi mashqini kuzatishdan olingan egri chiziqlar ifodalangan.

Malakalar hosil qilish tezligi va ularning mustahkamligi o'qitish metodlariga ham bog'liqdir. Bunda o'qituvchining tushuntirishi ham, ma'lum bir harakatlarni vujudga keltiruvchi usullar ham, mashq jarayonida qo'llanadigan usullar ham ahamiyatga egadir. Masalan, harflarni bir-biriga qo'shish metodi bilan savod chiqarishda o'quvchilar o'qish malakasini tahminan bir yildan so'ng o'zlashtirganlar. Hozirgi vaqtda tovush metodi bilan o'qishga o'rgatishda bu malakalar ikki oydayoq hosil qilinadi. Ayni bir vaqtning o'zida o'qish va yozishga baravar o'rgatilsa, o'qish - malakalari ham va yozish malakalari ham tezroq hosil bo'ladi.

Malakalarning muvaffaqiyatli hosil bo'lishida qilinadigan ishni ko'rsatish, misollar va taqlid qilish uchun namunalar katta ahamiyatga egadir. Ma'lumki, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda malaka va odatlar, asosan, kattalarga taqlid qilish yo'li bilan hosil bo'ladi. Ammo misol va na'munalarga taqlid qilish maktab yoshida ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. O'qituvchining to'g'ri va chiroyli xati o'quvchilar uchun na'muna bo'ladi. Yozishga o'rgatishda yaxshi husnixat ijobiy ahamiyatga egadir. O'qish malakalarini o'zlashtirishda o'qituvchining, badiiy so'z ustasining, artistning va diktorning o'qishi na'muna bo'ladi. Ishlab chiqarish ta'limi berishda ishlab chiqarish ilg'orlari va novatorlarining ish usullari taqlid qilish uchun na'muna bo'ladi.

Muayyan bir malakalarni o'zlashtirishda faqatgina tayyor misol va na'munalarga taqlid qilish bilan cheklanib qo'ya qolish yaramaydi, hatto bunday misol va namunalar eng yaxshi bo'lganda ham faqat shular bilan cheklanib qolish yaramaydi. Chunki bunday yo'l bilan hosil qilingan malakalar o'zgarimas shaklga kirib qoladi va faoliyat bir tUSDagi xarakterga ega bo'la boshlaydi. Shuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarda malakalar hosil qilar ekanlar, ularning mustaqillikka, ijodkorlikka intilishlarini tarbiyalashga zo'r diqqat bilan qarashlari kerak. Mehnat

novatorlarining eng yaxshi namuna va ibratlaridan foydalanib, o'quvchilarda o'z shaxsiy mehnat usullarini va yaxshi takomillashgan malakalarni hosil qilish uchun ularning ijodiy ish qobiliyatlarini tarbiyalash kerak. Bu narsa mehnat unumini oshiradi va kishi faoliyatini o'stiradi. 50-rasmda ikki xil metod bilan qilingan mashq egri chiziqlari ko'rsatilgan (A – egri chizig'i) ko'proq, takomillashtirilgan metod va (V – egri chizig'i) ozroq; takomillashtirilgan metod.

VII. MALAKA VA ODATLARNING AHAMIYATI

Kishi o'z hayoti va faoliyati davomida har doim juda ko'p miqdorda turli-tuman ish-harakatlar qiladi. U bu harakatlar yordami bilan o'z ehtiyojlarini qondiradi va har xil maqsadlarni amalga oshiradi. Bu harakatlarning ko'pi malaka va odatlardan iboratdir.

Malaka va odatlar kishining hayoti va faoliyatini engillashtiradi, chunki ular ongli harakatlarga qaraganda tezroq va ong bilan zo'r bermasdan amalga oshiriladi. Mustahkam o'zlashtirilgan malaka va odatlar har bir harakatni o'ylab qilishdan iborat bo'lgan juda diqqat talab ish «yukidan» kishining ongini «bir oz engillashtiradi» va buning bilan uning vaqti va quvvatini tejaydi. Agar kishining har bir ish harakati albatta tafakkur va iroda kuchining ishtiroki bilan bajarilishi shart bo'lganda edi, kishining istagan bir faoliyati naqadar murakkab, naqadar davomli va naqadar ko'p diqqat talab ishga aylanib ketgan bo'lur edi. Hosil qilingan va avtomatlashtirilgan malakalar bosh miya po'stining ishini tejaydi. Bu haqida Sechenov ham gapirgan edi.

Malakalar kishi faoliyatini engillashtirish bilan birga bu faoliyatning eng samarali bo'lishiga ham yordam beradi. Malakalar inson faoliyatining barcha turlari uchun zarurdir. Har qanday ixtisos uchun ma'lum malakalar sistemasining bo'lishi shart.

Bu malakalar qanchalik puxta bo'lsa, shu ixtisos bo'yicha ishlaydigan kishi o'z ishini shunchalik yaxshi bajaradi. Mehnat unumini oshirish uchun bo'lgan kurashda, boshqa choralar qatorida, shu ixtisosga tegishli malakalarni takomillashtirish va ularni to'la ravishda egallash ham ko'zda tutiladi. Har qanday mehnat ratsionalizatsiyasi ko'p jihatdan yangi mahorat yaratish va yangi malakalar hosil qilishdan iboratdir.

Hattoki kishining bilish faoliyati ham o'z tabiati jihatidan g'oyat ongliligi bilan ajralib turishiga qaramay, malakalarsiz amalga oshirila olmaydi. Masalan, o'quvchilar hisob masalalarini echishda qo'shish, olish, ko'paytirish va bo'lish malakalaridan foydalanadilar.

Malaka va odatlar faqat kishining faoliyatini engillashtirishi uchungina emas, balki bizning malaka va odatlarimizga aylanib qolgan harakatlardan «ozod bo'lgan» ongni shu faoliyat orqali qo'lga kiritiladigan maqsad ustida to'plana olishiga imkon berishi uchun ham muhimdir. Shu tariqa ozod bo'lgan ong ish jarayonining o'zida shu faoliyatning samarali davom etishiga yordam beradigan harakatlarning yangi turlariga ko'chishi mumkin. Masalan, o'quvchi yozishni mashq qila boshlaganda, dastavval, uning butun diqqati va tafakkuri harfni qanday qilib to'g'ri yozish bilan band bo'ladi. Mana shu vaqtda o'quvchi boshqa bir narsa haqida o'ylay olmaydi va hattoki, ko'pincha, yozayotgan so'zlarining ma'nosini ham tushunmaydi. Lekin yozish malakaga aylangandan so'ng, o'quvchi ayni bir vaqtning o'zida o'qituvchining gaplarini eshitishda davom etib, bu gaplarni avtomatik ravishda (ayrim harf va so'zlarni qanday qilib yozish kerakligini o'ylamasdan) yozib ola biladigan va shuning bilan birga, yozayotgan narsalarni tushuna oladigan bo'ladi.

Kishining turli mehnat faoliyatlarida avtomatlashtirilgan harakatlardan «ozod bo'lgan» tafakkuri mehnat jarayonlarini ratsionalizatsiyalashga, texnika ijodiyotiga va boshqa shuning kabilarga qaratilishi mumkin. Mustahkam malaka va odatlar asosida yuzaga kelgan har qanday mehnat ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, malaka va odatlar kishining aqlni tobora o'sib borishiga xizmat qiladi. Agar bizning barcha kundalik ish-harakatlarimiz va ixtisosiy harakatlarimiz faqat ongli sur'atdagina bajariladigan bo'lganda edi, bunday holda ana shu ishlar bizning hamma diqqat va tafakkurimizni o'ziga bog'lab olgan bo'lar edilar. Bunday sharoitda aqliy taraqqiyot juda sekinlik bilan borgan bo'lar edi.

VIII. ODATLAR.

Mehnat va o'qish jarayonida ko'nikma hamda malakalar bilan birga odatlar ham katta o'rin egallaydi.

Odatlar, xuddi malakalar singari, yangidan hosil qilingan, mustahkamlangan va avtomatlashtirilgan ish-harakatlardir lekin malaka va odat aynan bir narsa emas, ular bir-biridan farq qilinadi.

Ma'lum sharoit ta'siri ostida vujudga kelib va mustahkamlanib qolgan va bajarilib turishi kishining ehtiyojiga aylangan amal harakatlarni odat deb aytiladi.

Bunday harakatlarni (odatlarni) to'xtatib qolish, odatda, tajanglik va norozilik hissini uyg'otadi. Masalan, bunga quyidagi odatlarni ko'rsatish mumkin: masalan bir vaqtda uyqudan turish, ovqat oldidan qo'lni yuvish, ishda asboblarni ma'lum bir joyga qo'yish va shuning kabilari.

Odatlanib qolgan harakatlar ko'pincha shunchalik mustahkam singib ketadiki, ular kishiga tabiiy bo'lib ko'rinadi. «Odat kishining ikkinchi tabiatidir» («o'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas») degan maqol ham mana shundan kelib chiqqan.

Odatlar ham, malakalar singari, har xil bo'ladi, masalan, shunday odatlar bo'ladi: kasb va mehnat odatlari (ishga o'z vaqtida kelish, boshlangan ishni oxirigacha etkazish, har qanday ishni oldindan o'ylab, reja bilan ishlash, ish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni ma'lum bir joyga qo'yish va boshqalar), gigiena odatlari (badan va kiyimlarning tozaligini saqlash, tishni tozalab turish, ovqat oldidan qo'llarni yuvish va boshqalar), estetik odatlar (sochlarni yaxshilab tarab, kiyimlarni ozoda qilib yurish, uyni tartibli va chiroyli qilib tutish, nutq madaniyatiga rioya qilish va boshqalar), ahloqiy odatlar (rostgo'y, sofdil va halol bo'lish).

Faqat ijobiy odatlar bo'lib qolmay, balki salbiy odatlar ham bo'lishi mumkin. Salbiy odatlarga misol qilib – ishdagi yuzakilik va tartibsizlikni, irkitlikni, ko'pol iboralar, ya'ni, masalan, xo'sh kabi keraksiz so'zlarning ishlatilishini, tirnoqlarni kemirish odatini, shuning kabilarni ko'rsatish mumkin.

Odatlarni hosil qilish jarayoni, xuddi malakalarni hosil qilish jarayoni singari, ya'ni bir xildagi harakatlarni asosan ko'p martalab takrorlab berish orqali sodir bo'ladi. Odat va malakalar hosil bo'lish qonuniyatlari birdir.

Odatlarning nerv-fiziologik asosi ko'nikma va malakalarning nerv-fiziologik asoslari bilan birdir.

Odatlarning ahamiyati. Odatlar, malakalar singari, odamning faoliyatlarida katta o'rin egallaydilar. Odatlar bizning hayotimizni va faoliyatimizni saranjom-sarishta hamda tartibli qiladi. Gigiena malakalari, maishiy, mehnat va estetik malakalar shular jumlasidandir. Chunonchi, mehnatning ratsional rejimiga rioya qilish odatlari, sanitariya-gigiena odatlari, yaxshi madaniy hulq-atvor odatlari mehnat unumdorligini oshirishning muhim shartlaridandir. Salbiy xarakterga ega bo'lgan odatlar, aksincha bizning hayotimizni bebosh qiladi va intizomsizlikka sabab bo'ladi.

Odatlar inson ongining barcha faoliyatini va xususan, tafakkur hamda diqqatini tartibli qiladi, bizda o'ylash odati va o'ylashning odat bo'lib qolgan usullari, diqqatli bo'lish odati va odat bo'lib qolgan diqqat vujudga kelishi mumkin. Juda ko'p odatlar xarakterimizning xislatlariga aylanib qoladi.

Shuning uchun, ijobiy odatlarni paydo qilish kishini eng kichik yoshdan boshlab tarbiyalashning muhim vazifalardan biridir.

Odatlarning yuzaga kelishi juda yosh bolalik davrdan boshlanadi. Odatlarning dastavval boshlab yuzaga kelishida bolalarning kattalarga taqlid qilishlari katta rol o'ynaydi. Bolada odatlarning yuzaga kelishi ko'p jihatdan kattalarning hulq-atvoriga bog'liq. Maktabda odatlar o'qituvchi talablarining ta'siri hamda o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning qilgan ishlari va hulq-atvorlariga sistemali tarzda baho berib borish orqali yuzaga keltiriladi. O'quvchilarda ijobiy odatlar yuzaga keltirishda sinf jamoasi hamda kamolot yoshlar tashkilotlari ijtimoiy fikrining ta'siri alohida ahamiyatga egadir. Maktabda mehnat qilishga odatlanishni hosil qilish alohida muhim o'rinda turishi kerak. O'quvchilarda mehnat faoliyatiga tegishli ijobiy odatlarni yuzaga keltirish lozim. Masalan, bajaradigan mehnat vazifasiga javobgarlik bilan qarash, ish joyini to'g'ri tashkil qilish, ish asboblari, materiallar va mashinalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan

munosabatda bo'lish, harakatlarni vaqt mobaynida ratsional (to'g'ri) taqsimlash, qilinayotgan ishlarni sistemali ravishda nazorat qilib borish, qiyinchiliklarni engish, mehnat usullarini yaxshilash yo'lida tashabbus va ijodkorlik ko'rsatish hamda mehnat unumdorligini oshirishga intilish odatlari shular jumlasidandir. Ijobiy odatlarni hosil qilish bilan birga salbiy odatlarni yo'qotish yuzasidan ham ish olib borish lozim. Salbiy odatlarni yo'qotish uchun asosan bunday odatlarga qarshi sistemali ravishda va muttasil kurash olib borish kerak. Salbiy odatlarning oldini olish zarur, agar sharoit imkon bergan joyda, paydo bo'lgan salbiy odatlarni ijobiy odatlar bilan almashtirib yuborish kerak.

Maktabda to'g'ri hosil qilingan va mustahkamlangan odatlar maktab tugatilgandan so'ng hулq-atvorning barqaror shakli bo'lib qoladi va shaxsning ancha mustahkam xislatiga aylanadi.

Malaka va odatlar kishining hулq-atvori va faoliyatining barcha turlari uchun zarurdir. Ammo kishining faoliyati va hулq-atvorini faqat malaka va odatlardan iborat deb bo'lmaydi. Malaka va odatlar bilan birga, kishining ongli ijodiy faoliyati ham yuksak darajada o'sishi va namoyon bo'lishi lozim. Kerakli malaka va odatlarni tarbiyalash bilan birga, kishida o'z hулq-atvori va o'z faoliyatiga nisbatan ongli munosabatda bo'lishni ham o'stirmoq kerak.

UChINChI QISM

ShAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYA TLARI.

IV BOB

TEMPERAMENT VA XARAKTER

Temperament va xarakter odamning ijtimoiy munosabatlarida yaqqol namoyon bo'ladigan individual xususiyatlardir. Kishining temperament va xarakter xususiyatlari bir-biriga shunday yaqindan bog'lanib (to'g'rirog'i qo'shilishib) ketgandirki, ularning qaysi biri xarakter xususiyatlariga taalluqli ekanligini odatda hayot sharoitida ajratish qiyin bo'ladi.

I. TEMPERAMENT

Temperament lotincha «temperamentum» degan so'zdan olingan bo'lib, uning ma'nosi «aralashma» demakdir.

Temperament va temperament tiplari haqida umumiy tushuncha

Temperament deganda biz, odatda, kishining tabiiy tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarini tushunamiz.

I.P.Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi. «Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasining asosiy xarakteristikasidir». (Polnoe sobranie sochineniy, III tom, 2-kitob, 103-bet).

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda ko'rinadigan individual xususiyatdir.

Har qaysi kishidagi hissiyotning qo'zg'alish tezligi, kuchi va barqarorligi har xil bo'ladi. Bir xil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qo'zg'aladi va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo'zg'alish sust, zaif bo'lib, uzoqqa bormaydi. Temperamentning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlari bilan birga, organizmning atrofdagi muhit ta'siriga javoban ko'rsatadigan ixtiyorsiz reaksiyalarida ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan kishining mimikalarida, pantomimikalarida, har xil beixtiyor ish-harakat va imo-ishoralarida ko'rinib turadi. Kishi hissiyotining bunday qo'zg'aluvchanlik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, bir xil odamlarni «tez», «betoqat», «serg'ayrat», «jo'shqin» deymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritamiz. Bu xildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi.

Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik chog'larida yaqqol namoyon bo'ladi.

Har bir kishining o'z temperamenti bo'ladi. Lekin har qaysi odamning temperamentlarida mana shunday individual tafovutlar bo'lishi bilan birga, bu temperamentlarning umumiy, o'xshash belgi va alomatlari ham bo'ladi. Hamma xilma-xil temperamentlarni mana shunday umumiy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikatsiya qilish mumkin.

Barcha temperamentlarni qadimdan to'rt tipga: 1) xolerik, 2) sangvinik, 3) melanxolik va 4) flegmatik temperamentga ajratish rasm bo'lgan.

Xolerik temperament – hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko'rinib turadi. Xoleriklar qizg'inlik va tajanglikka moyil bo'ladilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, serg'ayrat va har doim urinuvchan bo'ladilar.

Bu xil temperamentli bolalar serg'ayrat bo'ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga etkazadigan bo'ladilar. Ular ko'pchilik bilan jamoa o'yinlar o'tkazishni sevadilar va bunday o'yinlarni ko'pincha o'zlari boshlab, oxirigacha aktiv qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang bo'ladilar. Bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli bo'ladi.

Sangvinik temperament– hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez o'zgarib, bir kayfiyat o'ziga teskari bo'lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmog'i mumkin. Sangviniklardagi psixik jarayonlar, xoleriklardagi singari, tez o'tadi. Bu xil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va jo'shqin bo'ladilar. Sangvinik temperamentli kishilar tevarak-atrofdagi voqealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda ko'ngilsiz hodisalar uncha qattiq xafa qilmaydi. Ular ko'p ishga tez va g'ayrat bilan kirishadigan bo'ladilar, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zayldagi ishlarni uzoq davomli sur'atda bajarishga moyil bo'lmaydilar.

Sangvinik temperamentli bolalar juda serharakat, ildam va chaqqon bo'ladilar. Ular har qanday ishga qatnashish uchun doim tayyor bo'ladilar. Ko'pincha, bir qancha vazifalarni birdaniga bo'yinlariga oladilar. Lekin, har bir ishga ishtiyoq bilan tez kirishganliklari singari, boshlagan ishdan tez qaytishlari ham mumkin. Sangviniklar chin ko'ngildan va'dalar berishlari, lekin, ko'pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mumkin. Bu xil temperamentli bolalar o'yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin o'yin davomida, o'z rollarini tez-tez o'zgartirib turishga moyil bo'ladilar. Ularning darrov xafa bo'lishlari va yig'lashlari mumkin, lekin ular hafalikni tez unutadigan bo'ladilar. Ularning yig'isi kulgi bilan tez almashadi.

Melanxolik temperament – hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil bo'ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif bo'ladi. Melanxolik temperamentli odamlar sustkash bo'ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga etkazmay qo'ymaydi.

Bunday temperamentli bolalar mo'min-qobil, yuvosh bo'ladilar, ko'pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyalib, tortinib javob beradilar. Ularni darrov xafa yoki xursand qilish engil emas, lekin bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror bo'ladi. Ular bir ishga yoki o'yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir o'yin boshlasalar, bunda chidam va matonat ko'rsatadilar.

Flegmatik temperament – hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarining tashqi ifodasi kuchsiz bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlarni xursand qilish, xafa qilish yoki g'azablantirish ancha qiyin.

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlar nihoyat og'ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli bo'ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qat'iyat bilan davom ettiradilar.

Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, mo'min qobil bo'ladi. Ular ko'pchilikka ham aralashadigan, tortinchoq va hech kimga tegmaydigan, birovni ranjitmaydigan bo'ladilar. Agar birov ular bilan urish chiqarmoqchi bo'lsa, o'zlarini chetga olishga harakat qiladilar. Ular

shovqin-suronli, harakatli o'yinlarga moyil bo'lmaydilar. Bu xil temperamentli bolalar jizzaki bo'lmaydilar va odatda ular o'yin-kulgilarga moyil emaslar.

Flegmatik temperamentli kishilar (bolalar) tashabbus ko'rsatishga moyil bo'lmaydilar, lekin ular faoliyatini yo'lga qo'yilsa, ancha qunt bilan ish ko'radilar, yaxshi o'qib ketishlari mumkin.

Har qaysi odam temperamentini batamom bir tip doirasigagina «sig'dirib» bo'lmaydi albatta. Tip tushunchasining o'zi faqat bir-birlariga o'xshash bir guruh odamlarigina o'z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun bo'lsa, shunga qarab, ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

2. Temperamentning fiziologik asoslari

Temperament haqidagi ta'limot dastlab qadimgi (bizning eramizdan oldingi 460–356 yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yaratilgan. Uning ta'limotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan bo'ldi, shuningdek, hamma to'rt tip temperament nomlari o'rnashib qoldi.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatdan turlicha bo'lishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (xiltarning) turlicha nisbatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Gippokrat fikricha, odam tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) bordir. Chunonchi, o't yoki safro (grekcha shole), qon (latincha sandus), (qora o't- grekcha melanhole) va balg'am (grekcha rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega bo'lib, ularning o'z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, o'tning xususiyati – quruqlikdir. Uning ishi – organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati – issiqlikdir. Uning ishi – organizmni isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati – namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Balg'am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi – badanni sovitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu to'rt xildagi suyuqlikdan biri ko'proq bo'lib, ustun turadi. Bu aralashma (latincha temperamentum) lardan qaysi biri ustun bo'lishiga qarab, odamlar temperament jihatdan har xil bo'ladilar. Xoleriklarda sariq o't ustun; sangviniklarda – qon; melanxoliklarda – qora o't; flegmatiklarda esa balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'ladi deb ko'rsatadi.

Gippokratning mana shu to'rt xil moddalar aralashmasi to'g'risidagi ta'limotidan kelib chiqqan temperament so'zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P.Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi. I.P.Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasining faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi.

I.P.Pavlov itlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining a) qo'zg'alish va tormozlanishning kuchiga, b) bu jarayonlarning muvozanatiga va v) ularning ildamlik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P.Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas ko'p miqdorda bo'lib, kuchsiz tipda ozdir.

Nerv sistemasining kuchi qo'zg'alish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avvalo, kuchli qo'zg'ovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

Nerv jarayonlari kuchining ahamiyati shundan ravshan ko'rinib turadiki,– deydi I.P.Pavlov,– atrofdagi muhitda odatdan tashqari, favqulodda hodisalar, zo'r kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchilar ma'lum darajada tez-tez voqe bo'lib turadi, shu bilan birga, tabiiy ravishda, ko'pincha, bu qo'zg'ovchilarning ta'sirini boshqalarning talabiga va shuningdek, undan ham

qudratli bo'lgan tashqi sharoitning talabiga muvofiq bosmoq, to'xtatib turmoq zaruriyati tug'iladi. Nerv hujayralari esa o'z faoliyatining bunday haddan tashqari zo'riqishiga bardosh berishi kerak»1. (I.P.Pavlov, Polnoe sobranie sochineniy, III tom, 2-kitob, 268-bet).

Nerv sistemasidagi muvozanat, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng baravar holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi. Qo'zg'alish va tormozlanish baravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, nerv sistemasida muvozanat bo'ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuchsizroq bo'lsa, nerv sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi (labilligi) miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alishning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanishning qo'zg'alish bilan naqadar engil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga ayniqsa katta ahamiyat bergan edi. «Ravshanki, eng muhimi ildamlilikdir,— deydi u,— hayot o'zi deganicha qila beradi, hamma sharoitni o'zgartirib yuboradi, u juda ham o'zgaruvchan, kimki sergaklik bilan bu o'zgarishlarni darrov payqab ola bilsa, ya'ni ildam esga ola biladigan nerv sistemi bo'lsa, o'sha yutadi». («Pavlovskie sreda», II tom, 244-bet).

Yuqorida ko'rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quyidagi to'rt asosiy tiplarini ajratiladiki, bular, I. P. Pavlov fikricha, Gippokratning to'rtta temperament tipiga to'g'ri keladi:

- a) kuchli muvozanatli va epchil tip. Serharakat tip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil etadi.
- b) kuchli, muvozanatli inert (sustkash) tip og'ir vazmin tip. Flegmatik temperamentning asosini tashkil etadi.
- v) kuchli, lekin muvozanatsiz, ya'ni qo'zg'alish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qizg'in, jo'shqin, tip. Bu—xolerik temperamentning asosini tashkil etadi.
- g) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I. P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turib, deydi I. P. Pavlov ana shu tiplarni ko'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi hulkida namoyon bo'lishidan iboratdir.

3. Temperamentning o'zgarishi

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikrlardan odam temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qat'iy ravishda belgilanadi va o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyillik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos bo'lgan xususiyatlarni kishi o'z irodasi, istagi bilan o'zi o'stira oladi, birmuncha yo'qota yoki o'zgartira oladi. Kishi temperamenti xususiyatlaridagi bunday o'zgarishlar kishining shaxsiy istagi bilangina vujudga kelib qolmay, balki, kishining hayot tajribasi jarayonida, atrof-tevarakdagi muhit ta'siri, asosan tarbiya ta'siri ostida ham vujudga keladi.

Nerv faoliyatining o'zi qandaydir o'zgarmaydigan bir narsa emasligini I.P..Pavlov takror-takror o'qtirib o'tgan. U nerv sistemasining faoliyati «turmush beradigan tarbiya ta'siri bilan» o'zgarishi mumkin, va bir shaklga kirgan nerv faoliyati» faqat tug'ma nerv sistema tipi bilangina belgilanmasdan, balki organizm hayotining butun tarixi bilan ham belgilanadi deb hisobladi.

«Odam bilan hayvonning hatti-harakati, deydi I. P. Pavlov,—faqat nerv sistemasining tug'ma xususiyatlarigagina bog'liq bo'lib qolmay, balki organizmning individual hayotida unga doim ko'rsatilgan va ko'rsatilayotgan ta'sirlarga ham bog'liqdir, ya'ni, keng ma'noda olganda, doimiy tarbiya yoki o'rgatishga bog'liqdir. Buning sababi shuki, nerv sistemasining yuqorida ko'rsatilgan xossalari bilan bir qatorda, uning eng muhim xossasi bo'lgan eng yuksak plastikligi ham to'xtovsiz kor qilib turadi. Demak, agar gap nerv sistemasining tabiiy tipi to'g'risida borar ekan, u vaqtda tug'ilgan kundan boshlab mana shu organizmga ta'sir etgan va hozirgi vaqtda ham ta'sir etib turgan hamma ta'sirlarni hisobga olmoq kerak».(Polnoe sobranie sochineniy, III tom, 2-kitob, 269-bet).

Kishining temperamenti o'zicha ayrim ravishda namoyon bo'lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

II. XARAKTER

1. Xarakter to'g'risida umumiy tushuncha

«Xarakter» yunoncha «xarakter» degan so'zdan olingan bo'lib, «qalqiq chiziq» ma'nosini anglatadi. Bu erda tanga, chaqa yuziga tushirilgan bo'rtma tamg'a ko'zda tutiladi.

Xarakter deganda shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga), o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz.

Shaxsning xarakteriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter – xislatlari – kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining hulkidagi doimiy, barqaror xususiyatlar bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning o'zigagina xos bo'ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamochi bo'lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostguylik, sofdillik ko'rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostgo'y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so'z, mardlik, to'g'rilik, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so'zdirki, tegishli paytda mardlik, rostguylik, sofdillik ko'rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kuta olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday hatti-harakat ko'rsatishni oldindan to'g'ri tahmin qila yoki ayta olamiz.

Kishi xarakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotiga bog'liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va o'zgargan. Sinfy jamiyatda xarakterning ham sinfy xislatlari tarkib topgan. Kishilar xarakteridagi ayni bir xislatning o'zi turlicha ijtimoiy muhitda turlicha baholanadi: bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisoblangan xarakter xususiyati ikkinchi bir sinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo'lib qoladi.

Ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi bilan u ma'lum bir guruhga yohud sinflarga xos bo'lgan ko'p xarakter xislatlari qaytadan tarbiyalanadi yoki yo'qolib ketadi, shu bilan birga yangi xarakter xislatlari paydo bo'ladi.

XX asrning yakuniy bosqichi umumbashariyat hayotida buyuk ijtimoiy o'zgarishlar va burilishlar davri bo'lib tarixga kirayapti. Bu o'zgarishlarning eng ulug'i SSSR deb atalgan kommunistik imperiyaning barbod bo'lishi va sobiq ittifoqdosh respublikalarning, jumladan, jumhuriyatimizning mustaqillik, milliy tiklanish va demokratik yo'lga kirayotganidir. Bu xalqlar insoniyatning hayotida sinalgan tabiiy – tarixiy taraqqiyot yo'li – bozor iqtisodiyotiga o'tyapti, bevosita jahon iqtisodiy – ijtimoiy oqimiga qo'shilyapti.

Ushbu o'lgan tarixiy jarayonlar kishilarning ruhiyatiga, xarakteriga, ahlok-odobiga, o'zaro munosabatlariga chuqur va ziddiyatli ta'sir ko'rsatyapti. Bu ta'sirlar xalqimizning milliy tiklanishi va milliy qadriyatlarigagina emas, balki kishilarimizning xarakter xislatlarini ham o'zgartirishga sabab bo'lmoqda.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon bo'lishi uchun kishilarimizni o'rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab turgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab bo'ladi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan sahiylik, samimiylik, o'zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iffat, sharm-xayo, kamtarlik, mehmondo'stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avloddan-avlodga o'tadi va mazmun, sifat jihatidan o'zgaradi va u kishilarni o'z-o'ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalarga bo'lgan munosabatlarda yangicha xarakter xislatlarni shakllantiradi.

Zahmatkash xalqimizning xarakteridagi irodaviy, ahloqiy va fahm-farosatga bog'liq bo'lgan xislatlar mustaqillikni mustahkamlashda yana ham rivojlandi. Xarakterning bu sifatleri terorizmga qarshi kurashda, diniy aqidaparastlik, vahobizm, hezbi-tahrir, narkomaniya va shu kabi illatlarga qarshi kurashda yaqqol namoyon bo'ldi. Qancha begunoh kishilarning yastig'i quridi, lekin xalqimiz o'zining matonati, qat'iyati bilan o'z xarakterini namoyon qildi.

Hozirgi kunda laganbardorlik, hushomadgo'ylik, takobburlik, egaizm, tamoyilsizlik kabi salbiy illatlar o'rnini o'zaro muruvvat, hamkorlik, kishilarning hurmat qilish, ularga qo'llaridan kelguncha yordamlashish, mehr-sahovat, adolat, savobli ishlar qilish, xalol va haromni, vijdonni his qilish yaxshilik kabi ijobiy sifatlar shakllanib bormokda.

Bizda yangicha xarakter xislatlari tarkib topmoqda. Bu kishilarning mehnatiga yangicha munosabat, jamiyat manfaatlariga sodiqlik, mehr-muruvvatli bo'lish, yordamga muhtoj kishilarga iltifotli bo'lish kabi yuksak fazilatlar shakllanmoqda.

Kishilarimizning xarakter xislatlari ularni dunyoqarashi va e'tiqodlari bilan belgilanadi va ularning qiziqish, qobiliyatlari bilan mahkam bog'langandir. Dunyoqarash va e'tiqodlar Vatanimizga fidokorona muhabbat, jasorat, mehnatsevarlik, mardlik, sabot va rostgo'ylik singari xarakter xislatlarini shakllantiradi va nohakliklarga nisbatan sezgirlik singari xarakter xislatlarining vujudga kelishi, ko'proq kishining hissiyotlarida zohir bo'ladi. Kishi xarakterida markaziy o'rinni ishg'ol etadigan sifatlar mazkur odamning iroda sifatleri va ma'naviy qiyofasida ifodalanadigan sifatlardir.

Kishining xakteri uning o'ziga xos xislatlarining majmuidir. Ana shu xislatlar orasida shu kishini jamiyat a'zosi sifatida xarakterlab beruvchi xususiyatlar eng muhim ahamiyatga egadir.

Iroda bilan bog'liq xarakter xislatlari

Kishidagi mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatleri xakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislatlaridir. Shu sababli, xakter haqidagi ta'limotda ham o'zini tuta bilish, dadillik, qat'iyat singari iroda sifatleri ustida yana to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Lekin bu erda biz ularning kishida ahyon-ahyonda ko'rinishi ustida emas, balki bunday sifatlar kishining shaxsiy fazilatlariga aylanib ketishligi to'g'risida, ularning ayrim kishi xakteri xislatlari tariqasida namoyon bo'lishi haqida gapiramiz.

Kishining iroda bilan bog'liq bo'lgan xakter xislatlari, odatda, undagi emotsional xususiyatlar bilan muayyan nisbatda namoyon bo'ladi. Ba'zi odamlarning irodasi tuyg'u-hissiyotlarida ustun turadi. Bunday odamlar o'z maqsadiga etishiga halal berish mumkin bo'lgan har qanday his-tuyg'ularini darhol bostira oladi. Odatda bunday odamlarni irodasi kuchli, mustahkam irodali odam deyiladi.

Shunday odamlar ham bo'ladiki, ularning hatti-harakatida hissiyot ko'proq o'rin oladi; bunday odamlar o'z hatti-xarakatlarida ko'pincha tasodifan tug'iladigan his-tuyg'ulari ta'siri ostida ish ko'radilar. Bunday odamlarning hissiyoti kuchli bo'lib, tasodifiy kayfiyat va tuyg'u-hissiyotga tez beriluvchan bo'ladilar, shu sababli ularning xakteri hissiy xakter deb ta'riflanadi. Ba'zi odamlarda esa irodaviy faollik undagi tuyg'u-hissiyotlar bilan birlikda «monand ravishda» namoyon bo'ladi, Masalan, mehnatsevarlik mana shunday xakter xislatiga ega bo'lishdir. Mehnat faoliyati kishidan chidam va irodaviy zo'r berishni talab qiladi, buni esa unda mehnatga bo'lgan muhabbat hissi engillashtiradi, mehnatni serunum qiladi. Iroda bilan tuyg'u-hissiyotlarning mana shunday nisbati bequsur, uyg'un xakter alomatidir.

Xakter kuchi va mustahkamligi

Odamlarning o'zaro, kundalik munosabatlarida ham, ish sharoitida ham kishi xakteri to'g'risida gapirilganda, odatda, uning xakter kuchi va mustahkamligi qay daraja namoyon bo'lishiga qarab hukm chiqariladi. Kishi xakteridagi bunday xislat avvalo uning o'z mehnat faoliyatleri va hatti-harakatlarida ko'zlaydigan maqsadning aniqlik darajasidan iborat bo'ladi.

Kishidagi irodaviy faollik intilishdan boshlanishi, intilishlar esa qanchalik anglab olinganligiga qarab bir-biridan farq qilishi sababli, odamlar xakteri ham, ularda qanday intilish ustun bo'lishiga qarab, bir-birlaridan farq qiladilar.

Ba'zi odamlarning qiladigan harakatlarida hali yaxshi anglab olinmagan intilish, ya'ni moyillik ustunlikni egallaydi. Bunday kishilarning intilishi, ko'pincha, noaniq, bemazmun bo'ladi. Bunday kishilar hamma vaqt nimanidir qidiradilar, nimanidir qumsaydilar, doimo ularga nimadir etishmaydi, nimadir istaydilar, ammo uning nima ekanligini o'zlari ham bilmaydilar. Bunday odamlarni hech narsa qanoatlantirmaydi. Ularda hamma vaqt zerikish, homushlik, «nolish», «tajribasizlik»ni ko'ramiz. Bunday odamlarda, ko'pincha, ko'ngli notinchlik, bezovtalik va hovliqish bo'ladi. Bunday odamlarning hatti-harakatlarida rejasizlik, tanglik ko'p bo'ladi.

Ba'zi odamlar nimaga intilayotganliklarini anglaydilar, lekin uni amalga oshirish uchun faoliyat ko'rsatmaydilar. Ular hamisha nimanidir qumsaydilar, noliydilar, o'zlarini va atrofdagi kishilarni tanqid qiladilar. Bunday odamlar orzu-xayollar (ko'pincha, «yaxshi» niyatlar) ga beriladilar, goho-goho g'ayratlari jo'sh uradi, ammo aslida ular faoliyatsiz, sustkash bo'ladilar.

Bunday xislatlar, asosan, tarixiy o'tmish kishilari xarakteri alomatlarini bo'lib, zamonamiz kishilari xarakteridan uzoqlashib bormoqda.

Kishi xarakterining muhim ijobiy xislati maqsadga intilishdir, kishida muayyan hohish tariqasidagi batamom anglab olingan intilishning ustun turishidir. Bunday kishilar istaklari nima ekanligini, maqsadlari nimadaligini va unga erishish uchun nimalar qilmoqligi va qanday qilmoq lozimligini hamisha biladilar. Bunday kishilar aniq maqsadga ega bo'lib, shu maqsadga muvofiq harakat qiladilar. Iroda bilan bog'liq bo'lgan xarakter xislati ayni vaqtda aql-farosat bilan bog'liq iroda xislati hamdir.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislati qat'iyatlilik va barqarorlikdir.

Ba'zi odamlarni biz qat'iyatli, barqaror deymiz, ba'zilarini esa qat'iysiz, mujmal, beqaror deb ataymiz.

Qat'iyatli, barqaror odam deb ortiqcha ikkilanmasdan, tez bir qarorga keladigan kishilarni aytamiz. Qat'iyat kishining shu o'rinda qay daraja aql-farosat bilan ish ko'rishiga qarab turli tus oladi.

Qat'iyatning o'zi, albatta, kishi yuksak g'oyaviy va ahlokiy tamoyillarga asoslangandagina ijobiy xislat bo'la oladi. Har doim muhokama qilib, asosli ravishda, kerak bo'lib qolganda shoshilmasdan, donolik bilan ish ko'radigan odamni aqli, dono, vazmin odam deb aytamiz.

Lekin xarakteri e'tiborli bilan qat'iyatli bo'lgan kishilar ichida ayrim tuyg'ularga berilib, kayfiyatiga qarab tez, shoshqaloqlik bilan qarorga keluvchi kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar emotsional, impulsiv tabiatli bo'lib, ular odatda, o'zlarining shoshmashosharliklari, engiltakliklari va betayin bo'lishliklari bilan ajralib turadilar.

Qat'iyat ortiqcha ikkilanmasdan o'ylab, to'g'ri qaror chiqara olganda va ularni dadillik bilan amalga oshira bilgandagina kishi xarakterining ijobiy xislati bo'la oladi.

Kishi xarakteridagi bu xislat bir qancha narsa yoki imkoniyatlardan bittasini darrov, tezlik bilan ajratib olib hal etishni talab etiladigan va ba'zan tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan murakkab bir vaziyatda ayniqsa yaqqol ko'rinadi.

Qat'iysizlik, jur'atsizlik salbiy xarakter xislatlaridandir.

Qat'iysiz, jur'atsiz kishi juda sekinlik bilan qaror chiqaradi, o'zining chiqargan bunday qarorlarini ham, ko'pincha, vaqtda bajarmaydi. Bunday odam har xil imkoniyatli, ehtimolli va ayniqsa tavakkal bilan jur'at qilish talab etadigan ishlarni bajarishda o'z qarorining to'g'riligiga ishonmay, shubhalanadigan bo'ladi.

Barqarorlik qat'iyat bilan yaqindan bog'langan bo'lib, ijobiy xarakter xislatidir. Bunday xarakter xislatiga ega bo'lgan odamlar, odatda, bergan. qarorlarini o'zgartirmaydilar, bekor qilishmaydilar va bajarmay qo'ymaydilar. Bunday odamlar o'z so'zida, va'dasida turadigan, sahovatli bo'ladilar; ularning so'zi bilan ishi bir biriga mos bo'ladi. Bunday odamlar o'z so'zida mustahkam, ularga ishonsa, suyansa bo'ladi.

Beqaror odamlar deb, o'z qarorlarini tez tez o'zgartirib turadigan yoki aynib turadigan odamlarni aytamiz. Bunday odamlar o'z so'zida, vadasida turmaydilar, subutsiz bo'ladilar. Bunday odamlarning so'ziga ishonib va umid qilib bo'lmaydi.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan eng yaqqol xislati kishi irodasining kuchi va mustahkamligida ifodalanadi. Bunday xislatlar har kimning xarakterida ham ma'lum darajada namoyon bo'laveradi, Xuddi shunday kuchli iroda va mustahkam xarakterga ega bo'lgan kishilarni bizda yuksak qadrlanadi.

Xarakterning kuchi va mustahkamligi o'zini tuta bilishlik, dadillik, chidam va matonatda ko'rinadi.

O'zini tuta bilish tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati kishining o'z hatti-harakatini nazorat qila bilishda, o'zini tuta bilishda, tasodifiy yuz beradigan ixtiyorsiz harakatlarini idora qila olishda, tilini tiya bilishda, muayyan sharoitda nojo'ya yoki zararli deb isbotlangan

harakatlardan o'zini tiya bilishda ko'rinadi. Bunday kishilar vazmin, o'zini tuta biladigan bo'ladilar. Bunday odamlar saranjom sarishta bo'ladilar.

Xarakter kuchi dadillikda ham ko'rinadi. Dadil odamlar har qanday mashaqqat va to'siqlarga qaramay, ko'zlangan maqsadiga erishadigan bo'ladilar. Bunday kishilar boshlagan bir ishni o'z tinchligining buzilishiga, hatto o'zining hayoti uchun havfli bo'lishiga qaramay, oxiriga etkazadigan, sabotli bo'ladilar. Bunday odamlar jur'atli, botir va jasur kishilardir.

Matonat shunday xarakter xislatidirki, bu xislatlarga ega bo'lgan odam sobit qadam, chidamli, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishda duch kelgan hamma qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va ularni eng oladigan bo'ladi.

Xarakter xislati tariqasida namoyon bo'ladigan matonat, sabotlilik ba'zi odamlarning barcha faoliyatlarida yuz bersa, ba'zilari esa o'zlari qiziqadigan ayrim faoliyatlari sohasidagina yuz beradi.

Matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamma vaqt oxiriga etkaza oladigan bo'ladilar.

Matonatli odam muvaffaqiyatsizlikka duch kelib qolganda ruhi tushmaydi, aksincha, ko'zlangan maqsadga etish yo'lida yanada qat'iyat bilan kirishib, yangi yo'l va vositalar izlaydi va maqsadiga erishadi.

Matonatli odamlar o'ziga va boshqalarga nisbatan talabchan bo'lish bilan ajralib turadilar. Bunday kishilar o'z kuchiga ishonadigan bo'ladilar. Bular mo'ljallangan narsani amalga oshirishda duch kelgan har qanday to'siqlarga qarshilik ko'rsata oladigan, sabotli bo'ladilar.

Bunday kishilar chidamli, o'z maqsadlariga erishish yo'lida uchragan to'siqlarga qarshi kurashlarda jismoniy va ruhiy azob va musibatlarga bardosh beradigan bo'ladilar. Bular sabr toqatli, har qanday sharoitda ham o'zini tuta oladigan, dadillik, jasorat, matonat ko'rsatishga qodir odamlardir. Xarakter xislati bunday odamlar zo'r qahramonliklar ko'rsatishga qodir bo'ladilar. Ular o'z hayotini bir asosiy maqsadga bo'ysundirdi va har qanday mashaqqat va to'siqlardan qaytmay, asosiy maqsadi yo'lida kurashadi.

Bunday xarakterli odamlarga optimistik kayfiyat xos bo'lib, hayotga doimo shavq-zavq bilan qaraydilar, porloq istiqbolga zo'r umid bog'laydilar. Ular odamlarga, ulardagi bo'lgan imkoniyatlarga va o'z kuchlariga, mehnat imkoniyatlariga ishonadigan bo'ladilar.

Xarakterning salbiy xislatlaridan biri kishi irodasining bo'shlig'idir.

Iroda bo'sh yoki xakteri zaif deb, hatto arzimaydigan to'siq va qiyinchiliklarni ham eng olmaydigan odamlarni aytiladi, Bunday odamlar qo'rqq, jur'atsiz bo'lib, ozgina qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, o'zlarining qilayotgan ishlarini to'xtatishlari, o'z qarorlarini o'zgartirishlari, ko'zlangan maqsaddan voz kechishlari mumkin. Ular sharoit talab qilgan darajada sabot, sabr toqat, matonat va chidam ko'rsata olmaydilar. Bunday odamlar yuraksiz, landovur, dangasa, ko'ngli bo'sh bo'ladilar. Bunday odamlarning hatti-harakatlarini, odatda, o'zlaridan ko'ra ko'proq tashqi sharoit idora qiladi.

Bunday xarakterli odamlar umidsizlikka moyil bo'lib, hayotga, turmushga noshukurlik bilan qaraydilar. Ular hamma vaqt hamma erda, hamma odamlarda faqat salbiy, yomon tomoninigina ko'radilar. Ularning fikricha, o'zlaridagi barcha shaxsiy kamchilik va etishmovchiliklarga boshqalar aybdor. Bunday tipdagi ba'zi odamlar beparvo, ko'ngilchanlikka moyil bo'ladilar.

Bunday xarakter xislatlari bizdan yo'qolib bormoqda .

Xarakterning mustaqilligi

Kishida muayyan darajada namoyon bo'ladigan mustaqillik shaxsning iroda bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlariga kiradi.

Bunday xarakter xislatlari: tashabbuskorlik, tanqidiy qarash va mas'uliyat his qilishdan iboratdir.

Tashabbuskorlik – xakterning qimmatli xislati bo'lib, bu xislat ko'pchilik kishilarida ommaviy tus olgandir.

Tashabbuskor odam o'zining shaxsiy hayotida ham, ijtimoiy faoliyatlarida ham sharoitni, qo'yilgan talablarni ustalik bilan hisobga olib, o'rta yangi vazifalar qo'yadi, qo'yilgan vazifalarni hal etish yo'llarini, vositalarini topadi va bu vazifalarni bajarishda o'zi ham aktiv ishtirok qiladi, Tashabbuskor odam jamoa mehnatda davlat reja va topshiriqlarini amalga

oshirishning eng samarali vosita va yo'llarini qidirib topadi, musobaqalar tashkil etadi, orqada qoluvchilarga yordam beradi. Tashabbuskor kishilar – faol kishilardir, ular novatorlardir.

Kishidagi tanqidiy ko'z bilan qarash xislati boshqalarning aytgan fikr va mulohazalarini diqqat-e'tibor bilan tekshirib ko'ra bilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shunday xislatga ega bo'lgan odam boshqa kishilarning fikrlariga, qarashlariga, bergan maslahatlariga e'tibor bilan quloq solib ularning hamamasini u, muayyan tamoyillar nuqtai nazaridan, yaxshilab o'ylab ko'radi, ijobiylarini qabul qiladi va foydalanadi, noma'qul, salbiy, foydasi bo'lmaganlarini asosli ravishda rad qiladi. Shunday xislatga ega bo'lgan kishi, boshqa odamlar aytadigan fikr va mulohazalarning hammasini dunyoqarash va ahloq tamoyillariga tayanib tekshirib chiqadi va maqullarini tanlab oladi.

Mas'uliyat his qilish shu odamning mustaqilligini ko'rsatuvchi tipik xarakter xislatidir. Mustaqil odam topshiriq yoki o'z tashabbusi bilan qilinayotgan ish uchun mas'uliyatni dadillik bilan ustiga oladi va boshlagan ishni oxiriga etkazadi. U hamma vaqt adolatli tanqidni qabul qilishga, o'z xatosini bo'yniga olishga va uni tuzatishga tayyor turadi.

O'z-o'ziga tanqidiy qaraydigan kishi doimo o'zida mas'uliyatni his qiladi va unga beparvolik yotdir. U erishgan narsasi to'g'risida emas, balki erishmagan narsasi haqida ko'proq o'ylaydi, u uchun muvaffaqiyat kelgusidagi ishga rag'bat stimuliginadir.

Tashabbuskorlikning, tanqidiy qarashning bo'lmasligi, o'z hatti-harakatlarida mas'uliyat sezmaslik kishidagi mustaqilsizlikning alomati, undagi xarakterning bo'shlig'ini ko'rsatadi.

Mustaqil bo'lmagan odam hamisha sustkash bo'lib, hammadan orqada qolib yuradi, o'zining to'mtoqligi bilan ajralib turadi. Bunday odamlar, odatda, o'z ishidagi muvaffaqiyatsizlikning sababini o'zidan qidirmay, ob'ektiv sharoitga to'nkaydilar. Ular boshqalar tomonidan qilinadigan tanqidni qabul qilmaydilar va o'z xato va muvaffaqiyatsizliklarining gunohkori deb boshqalarni hisoblaydilar.

Kishining intizomlilik tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati jamiyat talablariga ongli va ixtiyoriy ravishda bo'ysunishda ifodalanadi. Jumladan, intizomlilik belgilangan tartib-intizomlarga aniq rioya qilishda, o'z burchiga sadoqatli bo'lish bilan birga bergan va'dalarini vijdonan bajarishda ifodalanadi.

Intizomli odamga mustaqillik, tashabbuskorlik, ishchanlik va shu bilan bir vaqtda jamiyat manfaatiga va ahloq tamoyillariga bo'ysuna bilishlik xosdir. Belgilangan qoida va ahloqiy tamoyillarga bo'ysunmaydigan mustaqillik esa shaxsning o'zboshimchalik, o'zbilarmonlik, adabsizlik va ba'zan ahloqiy jihatdan chetga chiqib ketish singari salbiy sifatlarida namoyon bo'ladi.

Xarakterning ahloqiy xislatlari.

Xarakter kuchi va mustahkamligini ifodalaydigan barcha xislatlar ularda shaxsning ahloqiy maslagi, ma'naviy qiyofasi namoyon bo'lgani uchun ijobiy qimmatga ega bo'ladi.

Ahloqiy yoki ma'naviy xarakter xislatlari deb kishining ahloqiy e'tiqodlarini aks ettiradigan xislatlariga aytiladi. Ma'naviy xarakter xislatlari, jumladan kishini boshqa odamlarga jamiyatga, mehnatga va shuningdek, o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladi.

Kishining e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari

Kishining ma'naviy qiyofasi haqida avvalo, uning hatti-harakati va hulqiga qarab hukm qilamiz.

Kishining ma'naviy qiyofasi avvalo uning hatti-harakatlari va hulqida namoyon bo'ladi.

Ahloqli odam deb o'zlarining intilishlarida, qarorlarida va harakatlarida har doim gumanistik ahloq printsplariga amal qiluvchi kishilarni aytamiz.

Qat'iyat, sabot, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissi intizomlilik va shu kabi iroda xislatlari kishining ahloqiy qiyofasini, uning mustahkam e'tiqod va barqaror ahloqiy hissini ifodalaganligi sababli, biz bu xislatlarni yuksak sifatlar deb taqdirlaymiz.

Ular qaysi kishi xarakterining ma'naviy darajasi, avvalo o'z faoliyatlarida yoki o'zining ayrim hatti-harakatlarida, tamoyillarida asoslanadigan motivlarida namoyon bo'ladiki, kishi o'z intilish, qarorlarini va o'z harakatlarini shuningdek, boshqalar tomonidan chiqariladigan qaror va harakatlarini shu nuqtai nazaridan baholaydi. Xalqimizning azal-azaldan, masalan, To'maris, Shiroq, Farhod va bugungi kunning boshqa ko'pgina qahramon yigit va qizlari xarakterining

mustahkam matonatli bo'lganligi ulardagi e'tiqod, ularning vatanparvarlik, o'z xalqiga, davlatiga fidokorona sadoqat ruhida tarbiyalanganliklari samarasidir. Kishilarning ma'naviy fazilati–rostgo'ylik, to'g'rilik, xalq manfaatlariga, Vatan manfaatlariga sadoqatliliklaridadir. Ahloqli kishilar davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'yadigan kishilardir.

Milliy xarakterni olijanob ahloqiy fazilati – Vatan va o'z xalqining baxtu-saodati uchun, jamiyat ideallarini amalga oshirish uchun kurashlarda o'z hayotini qurbon qilishga tayyor turishdir.

Kishining boshqa odamlarga va mehnatga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari odamning hatti-harakatlari va nutqida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan ijobiy xarakter xislatlari, avvalo, kishining boshqa odamlar bilan nechog'li el bo'lib ketishidadir. Bu xarakter xislati kishining hamisha boshqa odamlar bilan birgalikda bo'lishga, jamoaning umumiy manfaatlari bilan nafas olishga, birgalikda qilinadigan ishlarda qatnashishga intiluvida namoyon bo'ladi. Kishilarga el bo'lib ketadigan odamlar hatto oz bir muddatga bo'lsa ham yakka qolgan paytlarida ich-ichlaridan eziladilar.

Xarakter xislati bo'lgan el bo'lib ketishning, o'z navbatida, har bir kishida ba'zi bir xususiyatlari ham bo'ladi. Chunonchi, kishi naqadar el bo'lib ketaveradigan bo'lmasin, shunga qaramay har bir kishining boshqa odamlarga ijobiy munosabati bir xil bo'lavermaydi har bir odamning boshqalarga qaraganda o'ziga eng yaqin ko'rgan, ko'ngliga yoqqan oshno-og'aynisi bo'ladi. Har bir odamning o'z o'rtoqlari, do'stlari bo'ladi. Buni boshqacha qilib aytganda, kimgadir mehr-muhabbat qo'yishi (sadoqat) deyiladi.

Odamlar bilan munosabat, el bo'lib ketish doirasi har bir kishida turlicha namoyon bo'ladi. Bir xil odamlarning o'rtoqlari, do'stlari ko'p bo'ladi boshqa birovlarining oshno-og'aynilari, do'stlari kamroq bo'ladi. Odamlar do'stlik munosabatlari va mehr-muhabbatlarining barqarorligi yoki beqarorligi jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil odamlar o'z do'stlik munosabatlarida sobit qadam, vafodor, mehr-muhabbatlaridan hech qachon aynimaydigan bo'ladilar. Bu–xarakterning ijobiy xislatidir, albatta.

Ammo odamlar bilan munosabatida yoki birodarligida beqaror, subutsiz, aynama kishilar ham bo'ladi, bunday kishilarning do'stlik va mehr-muhabbatida tutiriq bo'lmaydi. Ulardagi yor birodarlik hissi ba'zan juda ham jo'sh urib ketishi, shuningdek, darrov so'nib, yo'qolib ketmog'i ham mumkin. Bunday odamlar hali boshqa bir kishi bilan do'stlashib ketaveradi, bunisidan aynib, unisi bilan do'stlashadi.

Odamlar bilan munosabatdagi bunday tuturiqsizlik ham xarakter xislatidir, lekin u salbiy xislat.

Odamlar bilan keng doirada va barqaror el bo'lish xislati, odatda, optimizmdan iborat ijobiy xarakter xislati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu xislat olam va hayotga beg'ubor hamda quvnoq nazariya bilan qarashda ifodalanadi. Xakeri e'tibori bilan optimist odam hatto hayotida ba'zi bir qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizliklarga duch kelgan paytlarda ham ertangi kunining beg'ubor bo'lishligiga qattiq ishonadi.

Xarakterning e'tibori bilan odamga el bo'lmaydigan, yakkalanib yuruvchi kishilar bo'ladi. Ular shaxsiyatparast, xudbin bo'ladilar, butun hayotida fikru-zikri va hatti-harakati faqat o'zining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Bunday odamlar faqat o'z rohat farog'ati, o'z foydasinigina o'ylaydi xolos. Bunday shaxsiyatparast va xudbin kishilar orasida odamlar bilan chiqisha olmaydigan, jizzaki, odamlarni yoqtirmaydigan, odamlar ham ularni yoqtirmaydigan shaxslar bo'ladi. Bunday kishilar, ko'pincha, o'taketgan xudbin bo'ladi ular hech bir narsada biror yaxshi tomon ko'rmaydilar va ko'rishni istamaydilar. Odamlarga ishonmaydilar, o'z kuchlariga ishonmaydilar.

Kishining odamlar bilan el bo'lib ketish darajasi bir odamning barcha hatti-harakatida ayrim hulq atvorlarida va so'zlarida namoyon bo'ladi.

Kishining hatti-harakatlari va so'zlarida uning boshqa odamlarga bo'lgan sifatlari chunonchi, samimiylilik haqqoniylik kabi sifatlari namoyon bo'ladi.

Samimiy va haqqoniy odam deb hatti-harakati va nutqida har doim to'ppa to'g'risini, haqiqatni aytuvchi kishilarni aytamiz. Bunday odamlar qalbi pok, hamma vaqt to'ppa-to'g'risini odamning betiga dangal aytuvchi kishi bo'ladilar.

O'z so'zi va hatti-harakatlarida samimiy bo'lmagan odamlarni, boshqacha «ikkiyuzlamachi» «munofiq» deb aytadilar. So'z boshqa-yu, ishi boshqa bo'lib qolsa, bu juda ham yomon bir holdir. Bu hol munofqlikka olib boradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari uning ko'zbo'yamachilik, aldamchilik, qalloblik, firibgarlik singari hatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Hayot shuni ko'rsatdiki bunday hatti-harakatlarni faqat ayrim kishilarga nisbatangina qo'llanib qolmaydi, hattoki o'z jamoasiga va o'z davlatiga nisbatan ham qo'llaydigan odamlar uchraydi.

Samimiyat va haqqoniylik kishi xarakterining eng muhim xislatlaridan biridir. Bu xislatlarni o'stirish tarbiyaning muhim vazifasidir.

Kishi xarakterining yana bir ijobiy xislati gumanizm «insonparvarlik»dir ya'ni har bir mehnatkash kishi bilan munosabatda uning qadr-qimmatini zo'r e'tibor va sergaklik bilan saqlashdir. Xarakterning bu xislati kishilar to'g'risida g'amxo'rlik ko'rsatishda, har bir kishida uning yaxshi, ijobiy, qimmatli tomonini topa bilishda ifodalanadi. Gumanizm mehribonlikda, ziyraklikda, kishilarning ruhiy holatni, dilidagi tuyg'ularini tushuna bilishda ularning ehtiyojlarini avaylay bilish va yordam ko'rsatishga tayyor tura bilishda ifodalanadi. Mehribon bo'lish – hushmuomala bo'lish demakdir.

Kishiga e'tibor, mehribonlik va hushmuomalalik ham har bir kishining hatti-harakatida va so'zida namoyon bo'ladi. Kishining so'zi naqadar kuchli ta'sir ko'rsatishini biz bundan oldin ham so'zlab o'tgan edik. Kishilarga mehribon, e'tibor bilan qaraydigan odamning shirin so'zi ularning ruhini ko'taradi, ularga madad beradi, g'am-g'ussalarini engillashtiradi, ularga umid bag'ishlaydi dillarini shod qiladi.

Insonparvarlik bilan birga qo'shilgan haqqoniylik yuksak ijobiy xarakter xislatidir.

Afsuski, xarakterida salbiy xislatga, ya'ni insonparvarlikka zid bo'lgan dag'allik ancha o'rin olgan kishilar hali ham uchrab turadi. Bunday salbiy xarakter xislati ham shunday odamlarning xudbinligi natijasidirki, u odamlar faqat o'zingni bil, o'zgani qo'y «misilda» ish ko'radilar va boshqa kishilarga, hatto o'z yaqin odamlariga ham har qadamda faqat yomonlik sog'inishga tayyor turadilar. Bunday odamlarning hatti-harakatida ham, gap so'zida odatda har doim zaharxandalik, mensimaslik, dag'allik va beparvolik sezilib turadi, ularning boshqa odamlar bilan munosabatdagi hatti-harakati kishining dilini vayron qiladi, kayfiyatini buzadi, kishida o'z kuchiga ishonmaslik, ma'yuslik, umidsizlik tuyg'ularini uyg'otadi. Xudbin to'ng odam boshqa kishilar bilan munosabatlarida ko'pincha so'zda ham, ishda ham berahm va adolatsiz bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining salbiy xususiyatlarini, odatda, boshqalarga to'nkaydilar. Har qanday, hatto chittakkina muvaffaqiyatsizliklari sababini o'zlaridan emas, balki boshqa kishilardan ko'radilar.

Bunday salbiy xarakter xislatlari o'tmish qoldig'i bo'lib hozirgi vaqtda barham topib bormoqda. Xarakterning bunday salbiy xislatlari batamom barham topib ketmog'i uchun bizda hamma sharoitlar yaratilgandir. Xudbin to'ng kishining har qanday noloyiq hatti-harakati har bir jamoada darhol amaliy zarbaga uchraydi, keng jamoatchilik bunday noloyiq hatti-harakatni qattiq tanqid ostiga oladi. Ma'lumki, jamoatchilik tanqidiy tarbiyalash va qayta tarbiyalashning eng samarali vositasidir.

Kishi xarakterining mehnatga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan xislat ayni vaqtda uning iroda kuchini ko'rsatadigan, shuningdek, kishining boshqa odamlarga, eng avvalo, o'z jamoasiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan xislat hamdir. Axir, har bir kishi boshqa odamlar bilan, o'z jamoasi bilan faqat kimlargadir ijobiy va kimlargadir salbiy munosabatda bo'lishi orqaligina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki, asosan, mehnat faoliyatidagi real ishtiroki orqali bog'liqdir.

Kishi xarakterining ijobiy xislati mehnatni sevish, ya'ni mehnatsevarlikdir. Bunday xarakter xislati kishining biror ishni shunchaki bajarish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lmay, balki uni yaxshilab bajarish ehtiyoji bilan bog'liqdir. Bunday xislat kishining mehnat faoliyatidagi halolligi, saranjom-sarishtaligi va intizomliligi bilan bog'liqdir. Kishida bunday xarakter xislatining

mavjudligi, mehnatning bu kishida ehtiyojga aylanib qolganligidan dalolat beradi. Mehnatni sevish, tejash—ehtiyot qilish xislati bilan yaqindan bog'liqdir.

Tejab, ehtiyot qilib xo'jalik yuritadigan davr kishisi jamiyatning muqaddas va dahlsiz asosi bo'lgan mulkni mustahkam saqlaydi va qo'riqlaydi. Ehtiyotkor odam mol-mulkning buzilib, yorilib ketmasligi uchun, shuningdek, o'z buyumlariniig butunligi uchun ham qayg'uradi. Bu uniig o'z zarur ehtiyojlarini buzish hisobiga dunyo orttirish emas, albatta.

Kishi xarakterining salbiy xislati dangasalik, ehtiyot qilmaslik mehnatga beparvolik bilan qarash, topshiriqlarni yuzaki bajarishlikdir. Bunga ayrim kishilar ongida bo'ladigan mehnatga boyvachchalarcha mensimay munosabatda bo'lish singari eskilik qoldiqlari ham kiradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari ko'pincha ma'naviy javobgarlikni sezmaslik bilan bog'liq bo'ladi. Halol mehnat qilish, jamiyat baxti-saodati, uchun kurashish bizning asosiy tamoyillarimizdan biridir.

Kishining o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida va hatti-harakatlarida uning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi xarakter xislatlari ham namoyon bo'ladi. Bu o'z-o'ziga baho berish deb ataladigan xarakter xislatidir.

Jamiyat o'rtaidagi xilma-xil munosabatlarida odam ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va o'zida boshqalarga o'xshash yoki farq qiladigan xislatlar topadi. Odamda o'zi haqida, uning o'zligi haqida ma'lum bir fikr paydo bo'ladi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish odamning o'zligini anglashning muhim bir tomonini tashkil etadi. Kishining o'z-o'ziga beradigan bahosi uning haqiqiy sifatlariga mos bo'lishi yoki mos bo'lmasligi ham mumkin. Odam o'zidagi sifatlarga ortiqcha baho berib yuborish yoki ularga etarli baho bermasligi ham mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladiki, ular ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan ma'lum bir fazilatlariga ega bo'lib, bu fazilatlariga o'zi ham yuksak baho beradi. O'z-o'ziga baho berish kishining o'z qadr-qimmatini, o'z sharafigini bilish, yuksak singari xarakter xislatlarida ifodalanadi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish ba'zi odamlarda iftixor tariqasida ifodalanadi bunday odamlar o'zidagi mavjud bir fazilatni doim qayd qilibgina qolmay, balki o'zini boshqalardan afzal tomonlari borligini ham qayd etadi. O'z qadr-qimmatini, izzat-nafsini bilish, faxr salbiy xislat emas, albatta. Bu erda ayrim kishida bo'ladigan guruhlanishni ko'zda tutilmay, balki bu odamning nima bilan faxrlanishini, o'zi uchun faxr deb nimani tushunishini ko'zda tutishga to'g'ri keladi.

Fahr, izzat-nafs, o'z qadr va martabasini bilish, faqat xudbinlikdan, egoistlikdan iborat bo'lib qolsa, u vaqtda bunday xarakter xislati salbiy deb hisoblanadi. Bunday xususiyat, ko'pincha, takabburlik, manmanlik, dimog'dorlik, kibrlanish, g'ururlanish tariqasida ifodalanadi,

Shunday odamlar borki, olijanob xislatlarga ega bo'ladi, ammo hech vaqt bu xislatini odamlarga pesh qilmaydi, hech bir holda bu xislati bilan kerilmaydi. Bunday odamlar kamtar, oddiy kishilar bo'ladilar; bunday odamlarning hatti-harakatida, gap so'zida takabburlik, dimog'dorlik, manmanlik bo'lmaydi. Kamtarlik va soddadillik kishi xarakterining ijobiy sifatidir.

Kamtar odam umum orasidan o'zini ajratib ko'rsatishga, haqiqatdagi yoki ayniqsa, o'rni-tag'i yo'q xizmatlarini bo'rttirib pesh qilishga urinmaydi. U o'zining boshqalardan afzallik tomonlarini agar shunday tomonlari bo'lsa ko'z-ko'z qilishiga intilmaydi, hammaning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qilmaydi.

Kamtar kishi odamlarga o'zini savlat qilmaydi, uning odamlarga bo'lgan muomalasi, kiyimi, yurish turishi, nutqi, o'zini tutishi va odatlari har doim tabiiy va samimiy bo'ladi.

Ijtimoiy va shaxsiy hayotda oddiylik va kamtarlik alohida ahamiyatga egadir.

Kamtarlik o'z-o'zini tanqid va o'ziga nisbatan qat'iy talabchanlik bilan o'z ishiga to'g'ri baho bera bilish, ishidagi kamchiliklarni ko'ra bilish, o'z hatti-harakati va faoliyatini tahlil qila bilish ham baho berish bilan o'z kamchiliklarini dadil ochib tashlash va ularga iqror etish hamda ularga halollik hamda vijdonan bartaraf qilish choralarini ko'rish bilan chambarchas bog'liqdir.

Kishidagi kamtarlik ba'zan tortinchoqlik, uyatchanlik tarzida namoyon bo'ladi. Yana shunday odamlar ham uchrab qoladiki, biron g'arazni, o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab va bunga etishmoq

uchun boshqa odamlar oldida o'z insonlik qadr qimmatini erga urishga tayyor turadi. Bunday odamlarning hatti-harakatlarida hushomadgo'ylik, tilyog'lamalik, laganbardorlik singari nihoyat past qiliqlari ko'rinib turadi. Odamlardagi laganbardorlik, tilyog'lamalik, hushomadgo'ylik salbiy xarakter xislatidir.

Ba'zi odamlar borki ular haqiqatda o'zlarida bo'lmagan fazilatlarni o'zlarida bor deb ko'rsatmoqchi bo'ladi. Bunday odamlar o'ziga bino qo'ygan maqtanchoq, manman ko'zbo'yamachi bo'ladi, o'zini katta tutib, gerdayib yuradi. Bunday kishilar, ko'pincha, juda katta ketib gapiraveradilar-u lekin amalda, haqaqatdan tuturiqsiz, noshud, puch odam bo'ladi. Kishining o'zida yo'q sifatni bor degani bilan bu gap hali uning xarakteridagi haqiqiy ijobiy xislat bo'la olmaydi. Balki, aksincha, kishining o'zida yo'q sifatni bor deb ko'rsatishga urinishi, kishining o'zini ma'lum bir fazilat egasi deb o'ylab yurishi uning xarakteridagi xislat bo'lib qoladi. Shunday qilib, kishining chinakam olijanob xislatlari uning o'zida bor deb hisoblangan, lekin aslida yo'q xislatlar bo'lmay, balki shu kishi to'g'risida uning ishiga qarab jamoatchilik o'rtasida tug'ilgan fikr tasdiqlagan xislatdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida oldini olish bizning asosiy vazifamizdir.

Xarakter klassifikatsiyasi va tiplari to'g'risida

Biz kishida xilma-xil ko'rinishda va turlicha namoyon bo'ladigan bir qancha xarakter xislatlari bilan tanishib chiqdik.

Har qaysi xarakter xislati bir biridan ajralgan bo'lmay, balki ular bir-birlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bir xarakter xislatining o'zi ham turlicha odamlarda turlicha namoyon bo'lmog'i mumkin. Chunonchi, dadillik bilan qilinadigan bir hatti-harakatning o'zi ma'qul yoki noma'qul, ahloqda muvofiq yoki nomuvofiq bo'lmog'i mumkin. Kishidagi mardlik singari xarakter xislati faqatgina undagi iroda bilan bog'liq bo'lmay, balki aql-idrok va tuyg'u hissiyotlar bilan bog'liqdir. Mardlik ayni vaqtda ahloqiy xislat hamdir. Har bir kishining xakteri kishi shaxsida mujassamlanadigan turlicha xislatlarning alohida bir tarzda birlashuvidir.

Kishilar xarakterini klassifikatsiya qilishga yoki xarakter tiplarini aniqlashga urinish hollari psixologiya tarixida ko'p martaba uchragan. Shunga qaramay, hanuzgacha bir xarakter klassifikatsiyasi va tipologiyasi yaratilgani yo'q.

Shu sababli ayrim kishilarni xarakterlashda odatda shu kishiga xarakterli bo'lgan bir-ikkita muhim belgisi ko'rsatiladi. Chunonchi, ba'zi kishilarni mustahkam, kuchli xarakterli desak, ba'zilarini kamtar, mehnatsevar, yana boshqalarini esa hushmuomala, dilkash va hokazolar deb ataymiz.

Kishining o'z faoliyatlarida, tuyg'u-hissiyot va nutqlarida, uning boshqalarga va o'z-o'ziga munosabatlarida namoyon bo'ladigan xarakter xislatlari bu kishining o'z hayotida qanday maqsadlarga amal qilishga qarab, o'z hayotini va qiladigan ishlarini qanday tushunishga qarab, ijobiy yoki salbiy bo'lmog'i mumkin.

Shuning uchun ham uning barcha xarakter xislatlari yuqori ahloqiy sifat kasb etadi. Ekspluatator sinflar sharoitida qat'iyat, matonat, mustaqillik singari xarakter xislatlari, ekspluatatorlik maqsadiga qaratilganligi tufayli ahloqqa zid, yaramas, xarakter xislatlari deb hisoblanadi.

Shunday kishilar ham uchraydiki, ularning xarakterini aniqlash qiyin bo'ladi. Bunday odamlar haqida xalqimiz juda o'rinli ravishda: «na rahmonga chiroq va na shaytonga kasov, shunchaki bir odam» deb ataydilar.

Xarakterning fiziologik asoslari

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kishi temperamenti uning xakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xakterning fiziologik asosi nerv sistemasining tipidan iborat.

Ijtimoiy muhitning ta'siri, tarbiya va mehnat faoliyati jarayonida kishi xakterini tarkib topishida, shubhasiz uning nerv sistemasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunday o'zgarishlar nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi xususiyatiga ko'ra yuzaga keladi.

Xarakter xislatlari shaxsning keyin hosil qilinadigan va mustahkamlanib qoladigan xususiyatlari bo'lganligi tufayli, xakterning fiziologik asosi ham individual hayot jarayonida nerv sistemasining o'zgargan xususiyatlaridan iborat.

Hayvon nerv faoliyati tiplarini analiz qilib I.P.Pavlov bunday deb yozadi:

«Tip hayvon nerv faoliyatining tug'ma konstitutsion turi - genotipdir. Lekin hayvon tug'ilganidan boshlab tashqi sharoitning g'oyat xilma-xil ta'sirlariga duch keladi va bunga muayyan faoliyatlari orqali u muqarrar javob berishi lozim bo'ladiki, ko'pincha, bu faoliyatlar mustahkamlanib, nihoyat butun hayoti oxirigacha saqlanib qoladi, shu sababli hayvonning batamom tarkib topgan nerv faoliyati tipga oid belgilar bilan tashqi muhit ta'siri ostida hosil bo'lgan o'zgarishlarning qotishmasidir – fenotip, xarakterdir».

I.P.Pavlov o'zgaruvchan nerv sistemasi tipini katta miya yarim sharlari po'stining sistemalilik ishi bilan va nerv jarayonlarining tarkib topgan, muvozanatli sistemasidan iborat bo'lgan dinamik stereotip bilan bog'laydi.

Stereotip shaxsdagi mustahkam odat bo'lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xarakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir.

Xarakterning nerv fiziologik asosini tushunish uchun I.P.Pavlovning ikkinchi signal sistemasidagi ta'limoti katta ahamiyatga egadir. Ikkinchi signal sistemasi nutq va tafakkurning fiziologik asosi bo'lishi bilan birga kishi hulqini ham idora qiladi.

«Normal o'sgan odamda deb yozadi I.P.Pavlov, - ikkinchi signal sistemasi odam hulqining oliy boshqaruvchisidir». Xarakterning fiziologik asosi to'g'risida gapirganda barcha xarakter xislatlari go'yo faqat nerv sistema tipi xususiyatlari bilangina belgilanadi deb tushunish yaramaydi albatta.

Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladigan sifatlarni, chunonchi, ijtimoiy maslak, mardlik, o'z burchiga sadoqatli bo'lishlarni o'z ichiga olmaydi va ololmaydi ham albatta. Xarakter psixologiyasining mazmuni o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy kategoriyadir; psixologiya xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritishligi tufayli, u ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi,

5. Xarakterning taraqqiysi

Kishi xakteri tabiiy, tug'ma bo'lmay, balki keyin hosil bo'ladi va tarbiyalanib etishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil bo'ladi» degan iboralar shuni ko'rsatadiki, odamlar kishi xakterining tarbiya ta'siri bilan o'zgarishi xususiyatiga ega ekanligini o'zlarining kundalik oddiy kuzatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan bir qanchasining Krechmer va uning izidan boruvchilar, odam xakteri va uning taraqqiysi tamomila kishining tana tuzilishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari fanga xilof reaksion urinishdir. Bunday olimlar xakterning tarkib topishida shuningdek shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hech qanday rol o'ynamaydi deb da'vo qiladilar.

Kishining xakteri tug'ma, doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar, yoki dangasa, rostgo'y yoki munofiq, botir yoki qo'rqq, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi.

Har bir odamning xakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z-o'zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi.

Xakterning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli, kishining irodasi, aql-idroki va tuyg'u-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikrlarning hammasi kishi xakterining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Xakterning taraqqiyotida ijtimoiy muhitning roli

Kishining butun hayoti davomida uning xakterining tarkib topishga ijtimoiy muhit avvalo shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir ko'rsatadi.

Xakterning taraqqiysida muhitning roli kishining bolalik chog'laridan boshlabq nihoyat kattadir. Ma'lumki, bola kichik yoshdan boshlabq taqlidchan bo'ladi. Bolalar ota-onasiga va atrofdagi boshqa yaqin kishilariga o'xshashlikka moyil bo'ladilar. Ular kattalarning yurish turishlari, hulq-atvori, imo-ishoralari, dasturxon ustida o'zlarini qanday tutishlari va kichkina bolalarga munosabatda bo'lishlariga va ularning gap-so'zlariga hattoki ularning gap ohanglarigacha hamma mayda narsalarigacha taqlid qilishga urinadilar. Shuning uchun ham

ijtimoiy muhitning ta'siri ostida boladagi ayrim xarakter xislatlari juda yoshlikdan boshlaboq, go'yo o'z o'zicha hosil bo'lgan xususiyat tariqasida mustahkamlana boshlaydi. Kattalarga taqlid qilish xususiyati bolalarning o'sib borish davrida ham saqlanadi. Shuning uchun ham bola xarakterining taraqqiyotida kattalarning bolaga juda yoshlikdan boshlab ibrat bo'lishlari katta rol o'ynaydi.

«Bolani faqat u bilan gaplashganda nasihat qilganda yoki unga biror narsa buyurgandagina tarbiyalayman deb o'ylamang» - deydi A. S. Makarenko. «Siz bolani turmushingizning har bir momentida, hattoki o'zingiz uyda yo'qligingizda ham tarbiyalaysiz. Sizning qanday kiyinishingiz, boshqalar bilan va boshqalar haqida qanday gaplashishingiz, xursand bo'lishingiz yoki tashvishlanishingiz, do'st va dushmaningiz bilan qanday muomala qilishingiz kulishingiz gazeta o'qishingiz bular hammasi bola uchun katta ahamiyatga ega. Gapingiz ohangi sal o'zgarsa ham, bola buni darrov payqab oladi yoki sezadi, bola fikringizdagi hamma o'zgarishlarni har xil yo'llar bilan bilib oladi, lekin o'zingiz bundan behabar bo'lasiz. Agar siz uyda qo'pollik yoki maqtanchoqlik qilsangiz yoki ichkilik ichsangiz, undan ham yomoni – onani haqorat qilsangiz – siz bolangizga nihoyat katta zarar etkazgan bo'lasiz, ularga yomon tarbiya bergan bo'lasiz».

Bolalar xarakterining tarkib topishida taqlidning roli katta ekanligini hisobga olib, ota-onalar va katta yoshdagi kishilar faqat o'z bolalarigagina e'tibor bilan qarab qolmay, balki o'zlariga ham har doim e'tibor bilan qarashlari lozim o'zlarida ijobiy xarakter xislatlarini har doim tarbiyalab borishlari lozim.

Bolalarda, ayniqsa juda yoshlikdan boshlab, ijobiy, irodaviy va ahloqiy sifatlar tarbiyalab etkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning o'zlari bunday sifatlarni o'zlarida tarbiyalashlari va ko'rsatishlari lozim. Ota-onalar o'z farzandlarida qanday sifatlarni tarbiyalab etkazmoqchi bo'lsalar, ular o'zaro bir-birlari va boshqa odamlar bilan munosabatlarida ham xuddi shunday sifatlarni aks ettirishlari lozim.

Xarakterning o'sishida tarbiyaning roli

Xarakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy rol o'ynaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodning xakteri avvalo oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xakterni tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa ota-onalar, o'qituvchilar, bolalar boqchalari, kasb-xunar kollejlari va internat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xakterni tarbiyalash shundan iboratki, tarbiyachi maktab o'quvchisiga namuna bo'lishi mumkin bo'lgan kishilarni bolaga, o'quvchiga ataylab ibrat qilib ko'rsatadi; shu kishining qilayotgan ishlari, xatti-harakatlariga tarbiyalanuvchi e'tiborini jalb etadi va bu ish xatti-harakatlarning qaysi biri yaxshi, ijobiy, qaysi biri salbiy, yomon ekanligini aytadi. Tarbiyachi bolaning xatti-harakatlaridagi yaramas qiliqlarni yo'qotish va yaxshi, foydali odatlarni mustahkamlashga yordam beradigan vositalarni izlab topadi va ularni tatbiq etadi. Tarbiyaviy ish yana shundan iboratki, pedagog tarbiyalanuvchida muayyan ijobiy sifatlarni o'z xakterida o'z-o'zi paydo qilish zaruriyati ongini uyg'otishi va bu ongni o'stirishi lozim.

Pedagog bolalarda xakterni tarbiyalayotganida ularda tarbiyalanadigan temperamentni bilishi, har bir temperamentning ijobiy va salbiy tomonlarini bilishi zarur.

Agar temperament va uning tug'ma xususiyatlari o'z xolicha qolaversa, odamda yomon xakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni cho'rtkesar, qo'pol, o'zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni bir joyga qo'ya bilmaslikka sababchi bo'lmog'i mumkin bo'lganidek, flegmatik temperament sustkashlikka, loqaydlikka olib borishi mumkin. Melanxolik temperamentli kishida o'z kechinmalariga ortiqcha berilishlik, pismiqlik paydo bilishi mumkin.

Xakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o'stirishdan, uning salbiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xakterning ijobiy xislatlari bilan «almashtirishdan» iboratdir. Masalan, xolerik temperamentli bolalarni tarbiyalashda ularni o'ylab ish qilish, o'zini tuta bilish, atrofdagi odamlar bilan yaxshi muomalada bo'lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni o'stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolalarni sabotli bo'lishga, diqqatini bir joyga qo'ya bilishga, ishga qunt qo'ya olishga, boshlagan ishni oxiriga

etkazishga odatlantirmoq kerak. Melanxolik temperamentli bolalarni odamga ko'proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni tashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el bo'lishga, quvnoqlikka odatlantirmoq lozim.

Xarakterning salbiy tomonlarini yo'qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalab etkazmoq uchun tarbiyalanuvchini o'z temperamentini o'zi idora qila bilishga o'rgatish lozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini o'zi idora qilish zaruriyatini o'zi anglasin va haqiqatan uni idora qila olsin, temperamentiga bo'ysunmaydigan bo'lsin. O'z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir.

Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlari bilan almashtirishdan iborat deb tushunish yaramaydi. Xarakterni tarbiyalashda pedagog, avvalo muayyan idealni yoki davrimizning olijanob kishilari obrazini asos qilib olmog'i lozim. Bu ma'naviy boylikni, ahloqiy soflikni va jismoniy kamolotni o'zida garmonik holda mujassamlashtirgan yangi odamlardir. Bunday yangi odam xarakterining xislati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, ahloqiy poklik, oddiylilik va kamtarlikdir. Bizga yuksak ma'naviy fazilatiga ega bo'lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, mustaqil jamiyat qurish yo'lida har qanday qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyor turgan kishilar kerak.

Xarakterning taraqqiysida jamoaning roli

Bola xarakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nihoyat kattadir. Inson yakka, bir-biridan ajralgan tanho hayot kechirmaydi, muayyan bir jamoada, chunonchi, muayyan oilada, maktabda, sexda, kolxozda hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi zvenodir. Odamning faoliyati o'yin, o'qish va mehnati xuddi mana shu jamoada voqe bo'ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin konkret muhiti bo'libgina qolmay, balki shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining kerakli ijobiy xislatlari faqat jamoadagina tarbiyalanmog'i mumkin va haqiqatan ham jamoada tarbiyalanadi.

Har bir o'qituvchi va tarbiyachi bola xarakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda faqat jamoa orqali ta'sir etgandagina, ijobiy natijalarga erishmog'i mumkin.

Xarakterning tashabbuskorlik, qat'iylilik, dadillik, sabotlilik singari ijobiy xislatlari bolalar boqchasidayoq bola o'yinlarida tarkib topa boshlaydi.

Bolada maktabgacha tarbiya yoshida tarkib topa boshlagan xislatlar maktab jamoasida o'sadi va yanada yaxshiroq mustahkamlanadi. To'g'ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida o'quvchilarda uyushqoqlik, intizom, saranjom-sarishtalik, o'z-o'zini tuta bilish, o'zini idora qilish, o'ziga nisbatan talabchan bo'lish kabi xarakter xislatlari tarbiyalanib etishadi. Xarakter maktab ta'lim-tarbiyaviy ishlari va o'qituvchining har tomonlama ta'sirida, o'qituvchi boshchilik qilgan o'quvchilar jamoasi, kamolot yoshlar tashkilotlari ta'sirida, ijtimoiy foydali mehnatda tarkib topadi.

O'rtoqlari bilan yaqindan aloqada bo'lishda bolalarda o'z shaxsiy intilishlarini jamoa irodasiga bo'ysundirish ko'nikma va malakalarini o'stiradi, jamoachilik – o'rtoqlik va do'stlik hislariii taraqqiy ettiradi.

Keyinroq –maktabni (yoki oliy o'quv yurtini) bitirgandan keyin egallangan ixtisos va mehnat jamoasi inson xarakterining tarkib topishiga o'zini tarbiyalovchi ta'sirini ko'rsatadi.

Maktab va mehnat jamoasi sharoitida jamoa oldida qabul qilingan qarorni (berilgan va'dani) yoki majbo'riyatni bajarish yuzasidan olingan o'zaro va shaxsiy majbo'riyatni xarakterni, jumladan, xarakterning irodaviy belgilarini tarannum ettirishning muhim vositasi deb hisoblamog lozim. Buning samaraliligi shundaki, kishi o'zi uchun shaxsan qaror qabul qilganida u hech bir qiynalmasdan o'z qarorini bajarilishini kechiktirishi yoki uni bajarishdan voz kechishi mumkin. Bordi-yu, u shu qarorni boshqalarga, bu ishni falon vaqtgacha sifatini yaxshilab bajaraman, deb va'da (majbo'riyat) tarzida ma'lum qilgan bo'lsa, o'zining bergan bu va'dasini bajarmasdan qo'ymaydi. Bunday hatti-harakat (bergan va'dani bajarmaslik) kishiga «nomunosib» hatti-harakatdek tuyuladi. Bu esa uning nomusiga tabiiy izzat-nafsiga tegadi. Bunday hollarda kishi o'rtoqlari oldida uyalib va juda noqulay ahvolga tushib yurishi mumknn.

Kishi majbo'riyatni bajarmasa, noqulay ahvolga tushib qolish mumkinligini oldindan bilib, shunday hol yuz bermasligi uchun o'zining irodaviy faolligini ishga soladi va va'dasini o'z vaqtida bajaradi. Jamoa a'zolari oldida huddi shu tarzda ixtiyoriy ravishda berilgan va'dalar va olingan majbo'riyatlar o'z-o'zidan tirishqoqlik, matonatlilik, mas'uliyatni his etish va intizomlilik kabi iroda sifatleri tarbiyalash vositasiga aylanadi.

Jamoa sur'atda bajariladigan ma'lum bir mehnat faoliyati kishida ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Har bir kasb o'zining spetsifikasiga ko'ra, kishidan alohida xarakter xislatleri bo'lishini talab etadi va bu xislatlarning o'sishiga yordam qiladi.

Kishi jamoa a'zosi sifatida boshqa odamlarga, mehnatga va o'z-o'ziga munosabatida o'z xarakterining har xil xususiyatlarini namoyon qiladi. Kishi jamoada muomala qilish jarayonida boshqalarning va o'zining xarakter xususiyatlarini bilib oladi. Xarakterning bir xili ijobiy, boshqa bir xili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishini o'z xarakterini o'zi tarbiyalash, jumladan, o'z xarakterini qaytadan tarbiyalash yo'liga soladi.

O'z xarakterini o'zi tarbiyalash.

Kishi xakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir etishning samarasi bo'libgina qolmay, balki o'z-o'zini tarbiyalashining ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xakteri va uning ayrim sifatleri uchun o'zi javobgardir. O'z xakterini tarbiyalashda u kishi avvalo yaxshi fazilatlarini, shaxs idealini o'zida tarbiyalab etkazishni ko'zda tutmog'i lozim. Shu bilan bir vaqtda kishi o'z xakteridagi salbiy tomonlarni o'zi tan olishi kamchiliklariga o'zi iqror bo'lishi kerak.

O'z kamchiliklariga o'zi iqror bo'lish kishi xakterining ijobiy, progressiv xislatidir. O'z kamchiliklariga iqror bo'lish kishini o'z-o'zini tarbiyalash yo'liga boshlaydi. O'z kamchiliklariga iqror bo'lmaslik, ularni ko'rmaslik kishi xakterining eng yomon xususiyatidir. O'z kamchiliklarini ko'ra bilmagan odam oldinga qarab harakat qilishga, o'sish va kamolotga etishga layoqatsiz odamdirl.

Yomon xislatlarni yo'qotishga faollik bilan kirishmasdan, o'zida ularning borligiga iqror bo'lishning o'zigina kifoya qilmaydi. Iqror bo'lish zaif iroda va xakterning mavjudligidan dalolat beradi, xolos. Bunda tashabbuskorlik va iroda kuchini ham ishga solish kerak.

Maktab o'quvchisi xakterining tarkib topishida o'z-o'zini tarbiyalash katta o'rin egallaydi. O'z-o'zini tarbiyalashga harakat qilish ko'p jihatdan atrofdagi odamlarning ta'siri va avvalo pedagogning ta'siri ostida tug'iladi va taraqqiy etadi. Tarbiyaviy ish o'sib kelayotgan yosh avlodda, jumladan o'z xakterida muayyan ijobiy xislatlarni o'zi tarbiyalash zaruriyatini paydo qilish va o'stirish hamdirl.

Ota-onalar, o'qituvchi va tarbiyachilar boshqa tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda bolalarga o'z kamchiliklarini bilib olish va bu kamchiliklarni yo'qotish uchun harakat qilish hamda o'zlarida ijobiy iroda va ahloqiy sifatlarini paydo qilish ustida mashq qilish zarurligini o'qitirishlari lozim.

O'z-o'zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli katta. Ta'lim-tarbiya ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda o'rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayok o'quvchilarda o'z xakterini o'zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda ko'rina boshlaydi.

O'smirlarda o'z-o'zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarini o'zlarida paydo qilish masalasi tug'iladi. O'smirlar ko'pincha o'z harakatlarida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki o'rtoqlariga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishni o'z hohlaganlaricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga o'xshamaslikka intiladilar.

Albatta, bu davrda ham bolalarda mustaqillikni uyg'otish va uni qo'llab-quvvatlash bilan birga pedagoglar bola shaxsining tarkib topishi jarayonida ularni doim yo'lga solib turishlari kerak bo'ladi. Lekin tarbiyachilik bunda o'smirlarning o'z ijodiy faoliyatlarini, tashabbuslarini ustalik bilan yo'lga sola bilishlari va ularning o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishda ko'rsatayotgan o'rinli qat'iyatliklarini bo'g'ib qo'ymasliklari lozim. O'smirlardagi faollik va mustaqillikka bo'lgan intilishini tegishli izga solmoq kerak.

Kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarini o'zida paydo qilishga intilish yuqori sinf bolalarida yana ham kuchliroq bo'ladi. Bunday intilish o'z-o'zini anglashning yana ham o'sib

borishi, ulardagi dunyoqarashning tarkib topishi va bu yoshdagi bola shaxsida g'oyaviy yo'nalishning shakllanishi munosabati bilan ayniqsa yaqqol ko'rinadi.

Katta yoshdagi maktab bolalari ahloq va xarakterning ijobiy xislatlari to'g'risidagi masalalar bilan juda ham qiziqadilar. Yigit va qizlarimiz kuchli va mustahkam irodaga ega bo'lishni istaydilar va shuning uchun ham ular, odatda, o'z iroda va xarakterlarini tarbiyalash hamda o'zlarida iroda va xarakter tarbiyalab etkazish masalalari bilan juda ham qiziqadilar. Ular iroda, xarakterni o'stirish masalalariga oid lektsiyalar tinglashni va suhbatlar o'tkazishni, shu masalalarga oid adabiyotlar o'qish va munozaralar o'tkazishni sevadilar.

Yigit va qizlarimiz, qat'iyat, sabot-matonat va qiyinchiliklarni bartaraf qilish, tamoyiliellik, dovyuraklik singari xarakter xislatlarini o'zlarida tarbiyalab etkazishga harakat qiladilar.

Xarakterning irodaviy sifatlari tarkib topishida maktab o'quvchilari qiziqishlarining o'sishi katta ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik yigit va qizlarda yuqori sinflarida o'qiyotgan davrlarida muayyan hayot ideallari bunyodga keladi, ular o'zlarining bo'lg'usi kasblarini tanlab oladilar. Bu qiziqish va idealar sabot-matonatning o'sishiga, jasurlik, tashabbuskorlik, subutlilik kabi irodaviy sifatlarning taraqqiy etishiga imkon beradi.

O'quvchilarda xarakterning ijobiy irodaviy va ahloqiy sifatlari tarkib topishiga ularning dunyoqarashlari, jumladan ahloq tamoyillarini puxta egallab olishlari katta ta'sir ko'rsatadi. Agar odam o'zining kundalik kayfiyatlari va hatti-harakatlarini ana shu tamoyillar asosida baholab borsa, unda o'z faoliyatini o'zi baholash tufayli xarakterning tegishli belgilari ham tarkib topadi.

Xarakterning o'sishida namunaning ahamiyati

Yuksak irodaviy va ahloqiy sifatlari bilan hammaga manzur bo'lgan kishilar namunasi o'z-o'zida xarakter tarbiyalashning (umuman o'z-o'zini tarbiyalashning) juda muhim vositasidir. Odamlar o'z intilishlari va hatti-harakatlarida o'sha hammaga manzur bo'lgan kishilarga taqlid qilishlari kerak.

«Zoya Kosmodemyanskaya obrazi, - deb yozadi bir o'quvchi qiz, - hamma vaqt menga to'g'ri yo'l ko'rsatib turadi. Men hamma vaqt o'z hatti-harakatlarim yoki o'rtoqlarimning hatti-harakatlariga baho berayotganimda, zoya bizning o'rnimizda bo'lganida nima qilgan bo'lar edi, deb o'ylayman. Agar u bizning yo'limizni tutsa, demak, biz yaxshi qilganmiz, bordi-yu boshqacha yo'l tutsa, binobarin, biz xato qilgan bo'lamiz. Shu tamoyilga amal qilib ish tutish o'z xarakterimni tarbiyalashga yoram bermokda».

Uchuvchi Serov o'z do'sti va ustozlari Chkalovga murojaat qilib shunday degan edi: «Men ko'p narsani sendan o'rgandim, bir vaqtlar men sening yurish – turishingga, qiliqlaringga, hamma narsangga taqlid qilar edim. Sen men uchun har doim ideal bo'lgansan va shunday bo'lib qolasan. Men sening - Chkalovning ta'siringda o'sdim, voyaga etdim. Sen mening qalbimdan shunqor qalb egasi, ilmi inson ideali sifatida joy olding».

O'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanuvchi ko'pchilik yoshlarimiz N. Ostrovskiyning «Po'lat qanday toblanadi» romanining Pavel Korchagin, B.Polevoyning «Chin inson qissasi»dagi Merestsevni, A.Fadeevning «Yosh gvardiya» romanidagi qahramonlarni va shuning singari kishilarni taqlid uchun hammaga namuna qilib oladilar.

Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar, bolalarga taqlid uchun misol bo'la oladilar, albatta. Shuning uchun ota-onalar ham, o'qituvchilar ham, tarbiyachilar ham o'z hatti-harakatlarida o'zbek kishisining ijobiy sifatlarini namoyish qilishlari lozim. Bunday sifatlarni namoyish qilish uchun esa kishining o'zi ularni egallagan bo'lishi kerak. So'zlar vositasida har bir narsa o'rgatilsa, namuna yordamida taqlidchanlikka qiziqish uyg'otiladi, deydlar.

Xarakterni tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashda faqat qanday xislatlarni o'stirish kerakligini anglab etishning o'zigagina kifoya qilmaydi, ijobiy xarakter namunalarini bilishning o'zigagina kifoya qilmaydi, ayrim xarakter hislarining qimmatli ekanligini tushunishgina ham kifoya qilmaydi, balki yana shu xislatlarga muvofiq ish qilish, bu xislatlarga ega bo'lish uchun ko'p mashq qilish ham kerak bo'ladi. Kishi xakteri kishining faoliyatlarida, uning boshqalar bilan qiladigan munosabatlarida namoyon bo'ladi va ayni shu faoliyat va munosabatlarda tarkib topadi.

Insonning yaxshi xarakter fazilatlari Vatanimiz gullab-yashnashida faol ishtirok etish jarayonida tarkib topadi.

XV BOB

QOBILIYAT VA QIZIQISH, HAVAS

Shaxsning barcha individual xususiyatlari faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi. Qobiliyat va qiziqish-havas shaxsning asosiy individual xususiyatlaridir.

I.QOBILIYAT

1.Qobiliyat va uning turlari to'g'risida umumiy tushuncha.

Kishilar turli sohalaridagi faoliyatlarida – mehnat, o'yin, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, bir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarida ijodiy, original usullarni ko'proq qo'llansa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz.

Qobiliyat – kishining muayyan faoliyatiga bo'lgan layoqatidir.

Kishilar qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyatlarni, matematika, texnika, muzika, adabiyot, pedagogika, ho'jalik, tashkilotchilik va boshqa sohalariga oid qobiliyat turlari bo'ladi.

Inson qobiliyatining barcha turlari hamma odamlarga xosdir – har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'ladi, lekin, shu bilan bir qatorda, ko'pchilik faoliyatning bir necha sohasidan yoki hatto bir sohasida salohiyat ortiqroq bo'ladi.

Biror sohada qobiliyati sezilarliroq bo'lib ko'rinadigan ayrim kishilarni qobiliyatli kishi (umuman) qobiliyatli matematik, qobiliyatli muzikachi, konstruktir, rassom va hokazo deydilar.

Faoliyatning biror turi sohasida qobiliyatning paydo bo'lish darajasi muayyan kishining individual xususiyati bilan xarakterlanadi.

Qobiliyatning bunday xususiyatlari maktab bolalarida ham ko'rinadi. Ba'zi bir o'quvchilar o'zlarining zehni o'tkirliklari bilan, boshqalari poetik asarlarni aniq idrok qilishliklari bilan, uchinchisi esa, texnik ijodkorligi bilan, to'rtinchisi esa, o'zining laboratoriya mashg'ulotlariga usta bo'lish va hokazolar bilan ajralib turadi.

Ayrim kishilarning qobiliyati birgina sohada emas, balki bir necha sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday kishilar har tomonlama qobiliyatli kishilardir.

Odamning qobiliyatlarida tug'ma xususiyatlar ham namoyon bo'ladi.

Shaxsning rivoj topib, qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tug'ma xususiyatlari iste'dod deyiladi.

Kishining iste'dod darajasini undagi muayyan qobiliyatlarning qanchalik tez o'sishiga, bilim va malakalarni qanchalik egallashiga hamda o'z ishini qanchalik muvaffaqiyat bilan va samarali bajarishiga qarab aniqlaymiz.

Qobiliyat va iste'dodda kishining aqli (intellekti) ham, ya'ni idrok va kuzatuvchanligining, tafakkur, xayol, nutq va xotiraning qanchalik o'sganligi ham ko'rinadi. Aql faoliyati diqqat va iroda bilan bog'liq bo'lgani uchun qobiliyat va iste'dod diqqat va irodaning qanchalik kuchli va barqarorligida ham ko'rinadi. Kishining qanchalik kuzatuvchan ekanligi, bilimlarni qanday o'zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni qanday hal qilishi, qanday qimmatli yangiliklar yaratishi, va o'z bilim va malakalarini turmushga qanday tatbiq qila bilishidan ham, kishining qobiliyat va iste'dodini bilish mumkin.

Qobiliyat va iste'dodni bilim yoki ma'lumotga teng baravar deb, ya'ni u bilan aynan bir narsa deb qarash yaramaydi. Kishining muayyan bir xildagi qobiliyati va iste'dod darajasi uning ma'lum sohada bilim va ko'nikma hosil qilish tezligi darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, qobiliyat amalda qo'llay olish va ijodiyotda undan foydalana bilishda ham ko'rinadi. Bilim olish va ko'nikma hosil qilish esa, o'z navbatida, qobiliyat va iste'dodning yuzaga chiqishiga va o'sishiga sabab bo'ladi.

Ma'lum soha yoki biror ixtisos bo'yicha faoliyat samarasi jihatidan odamlarning qobiliyat darajasi har xil bo'ladi. Ba'zi odamlar o'zining yuksak darajali qobiliyatlari bilan boshqa odamlardan ajralib turadi. Bunday odamlarning talantli va genial deyiladi, ularning yuksak qobiliyatini esa geneallik va talantlilik deyiladi.

Qobiliyat odatda ishtiyoq va moyillik bilan bog'liq bo'ladi. Muayyan faoliyatga bo'lgan moyillik va unga bo'lgan qobiliyat, ko'pincha, bir-biriga mos keladi, birgalikda o'sadi. Kishidagi moyillik ko'pincha, undagi mavjud qobiliyatlarning ko'rsatkichi bo'ladi.

Geniallik va talantlilik haqida

Genial yoki geniy deb biz shunday kishilarni aytamizki, ular nihoyatda katta masalalarni hal qiladilar, butun bir sinf yoki xalqlar uchun, barcha insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, misli ko'rilmagan qimmatli narsalar yaratadilar. Bunda ular yaratgan narsalar tarixda go'yo burilish nuqtasi bo'lib xizmat qiladi, tarixni oldinga progressiv tomon harakatga keltiruvchi madad bo'lib xizmat qiladi. Masalan, biz Alisher Navoiyning genial shoir deb hisoblaymiz chunki, u shunday asarlar yaratdiki, uning asarlari dunyodga kelishi bilan o'zbek adabiyotida o'zbek tili taraqqiyotida yangi bir davr boshlandi.

Talantli deb shunday odamlarni aytiladiki, ular ma'lum sohada murakab nazariy va amaliy masalalarni hal qilishga, yangilik va progressiv ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli narsalar yaratishga qodir bo'ladilar. Talantli odam, talantli yozuvchi va talantli shoir, talantli rassom, talantli konstruktir deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Talantli deb shuningdek, bilimlarni tez, muvaffaqiyat bilan o'zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda, o'z faoliyatlarida to'g'ri tatbiq qiladigan odamlarni ham aytiladi. Talantli o'quvchi, talantli student, talantli skripkachi va talantli pianist, talantli injener deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Geniy – bu yangilik yaratuvchi va kashf qiluvchi odam, talantli deb, bu yangiliklarni tez o'zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda tatbiq qilib, ularni oldinga suradigan odam deyish mumkin. Har bir geniy talantli ham bo'ladi, biroq har bir talantli odamni genial deb bo'lmaydi.

Genial va talantli odamlarning aql-idroki nihoyat o'sib, voyaga etgan, zehni o'tkir, xotirasi kuchli, xayol va tafakkuri barkamol kishilar bo'ladi. Ammo geniallik va talantlilik faqat aqlning kuchli sur'atda o'sganligidagina ko'rinib qolmaydi. Kuchli, barqaror diqqat, zo'r ehtiros, kuchli va mustahkam iroda ham yuksak qobiliyat va iste'dod belgisidir. Hamma genial odamlarning o'z ishiga muhabbati va ehtirosi zo'r bo'lgandir. Genial odam o'zini ham unitib, butun borligini ishga bag'ishladi. Butun hayotini o'z ishiga ehtiros bilan bag'ishlagan genial kishilarning irodasi nihoyat kuchli va sabotli bo'ladi. Ular kishini hayratda qoldiradigan darajada mehnatsevar va mehnat qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bunday kishilar faoliyatining serunum bo'lishi ulardagi butun bilish qobiliyatlarini, ijodiy, emotsional va iroda kuchlarini ma'lum narsaga to'play bilish qobiliyatlariga bog'liqdir.

Talantli va genial kishilarning juda ko'pi har tomonlama qobiliyatli bo'lganlar. Chunonchi, Aristotel, Leonardo da Vinchi, Lomonosovlar, Abu Ali Ibn Sino, M.Ulug'bek, Al-Forobiy, Qori Niyoziy, Navoiy, Usmon Nosir va boshqalar mana shunday bo'lganlar.

Tarixda bunday kishilarni ko'plab uchratish mumkin. Ular ulug' tashkilotchi va jamoat arbobi bo'lganlar.

Qobiliyat va iste'dodning o'sishi

Har bir odamning qobiliyat va iste'dodi taraqqiyot mahsulidir. Insonning qobiliyati uning tug'ma layoqati asosida, muhitga bog'liq ravishda olayotgan ta'lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek kishining o'z ustida ishlashi bilan bog'liq holda o'sib, kamol topib boradi. Inson o'z mohiyati bilan ijtimoiy tabiiy zotdir. Shuning uchun ham unga xos bo'lgan barcha ruhiy holat va jarayonlar tabiiy kuchga, hayotiy kuchga egadir. Bu tabiiy kuchlar har bir insonga ota-onadan bevosita o'tadi va ular instinktlar, tug'ma layoqatlar tariqasida ijtimoiy munosabat va faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi.

Tug'ma layoqat – tayyor, kamolotga etgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o'sishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmog'i mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo'lgandagina ro'yobga chiqa oladi.

Tug'ma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Layoqat irsiyat natijasiga bo'lib qolmay, balki, shu bilan birga ona xomilasida o'sish natijasi hamdir. Layoqat – kishidagi tug'ma imkoniyatdir.

Layoqat kishining butun umri davomida o'zicha o'sib, kamolotga etmaydi. Layoqat hali kishida «mudrab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layoqatning «uyg'onib» yuzaga chiqishi uchun tegishli ijtimoiy muhit ham bo'lmog'i lozim. Layoqatni xuddi uruqqa o'xshatish mumkin, urug'dan o'simlik ko'karib chiqishi, etilib meva qilishi uchun qulay sharoit: tuproq, havo, quyoshning bo'lishi darkor. Kishidagi tug'ma layoqatning o'sib kamol topishi uchun zarur bo'lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir.

Ijtimoiy muhit layoqatlarning o'sib, kamol topishi uchun qulay yoki noqulay bo'lmog'i mumkin.

Qulay muhit kishidagi «mudrab yotgan» layoqatlarni uyg'otadi. Layoqatning o'smog'i uchun qulay sharoit bo'lishi kishining bolalik chog'larida ayniqsa muhimdir. Bolalar o'z o'yinlarida, odatda, kattalarga taqlid qiladilar. Taqlid qilish jarayonida bolalarda ma'lum bir layoqatlar dastlab uyg'ona boshlaydi. Muzikachilar, rassom yoki shoirlar, texnik xodimlar muhitida o'sgan bolalarning ko'pchiligida layoqatning juda barvaqt uyg'onishi sababi ko'proq mana shundadir.

Noqulay ijtimoiy muhit sharoitida kishidagi tug'ma layoqatlarning «uyg'onmay» qolib ketishi mumkin. Bunday noqulay muhit kishida tasodifiy ravishda ko'rina boshlagan biron qobiliyat va iste'dod alomatlarini yo'qotib yuborishi yoki ularning paydo bo'lish vaqtini cho'zib yuborishi ham mumkin.

Milliy an'analar urf-odatlarimizning tiklanishi, milliy, umumbashariy va umumma'naviy qadriyatlarimizni hayotimizga tatbiq etilishi xalqimizning turmush sharoitini o'zgarishiga olib keldi. Jamiyatimiz uchun bilimdon, fidokor, iste'dodli yoshlarni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. O'zbek xalqi yuksak aql-zakovatga dunyoni boshqarish qudrati, salohiyati, qobiliyatiga ega bo'lgan sohibqiron Amir Temur kabi sarkardalar, Al-Buxoriy, At-Termiziy, Bahovuddin Naqshband, Xo'ja Ahmad Yassaviy kabi ulug' muhandis majtahid ulamolari, Abu NasrForobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi qomusiy olimlari bilan birgalikda Ul-Umaviy, Hofiz Sheroziy kabi musiqashunos olimlari, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ulug'bek kabi mutafakkirlari bilan faxrlanib qolmay, ularning ishlarini davom etishiga, fan sohasida yangiliklar yaratishga ham qodirdirlar.

Shuningdek, mamlakatimizda nomlari jahon fani tarixiga kirgan olimlarimiz ko'plab topiladi. Bizda madaniy saviyani oshirish, xalqimiz orasida ko'plab bunyodga kelgan talant va salohiyatlarni kamol toptirish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan.

Iste'dodning o'sib kamol topishi uchun faqat muhit ta'sirining bir o'zi kifoya qilmaydi. Bunda eng muhim narsa ta'lim va mahsus tarbiyadir. Qobiliyat ta'lim jarayonida, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, bilimlarning ijodiy qo'llanishida, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida, inson faoliyatida kamol topadi. Masalan, muzikachi bo'lish uchun tabiiy qobiliyat va qulay sharoit bo'lishining o'zi kifoya qilmaydi, balki o'qish, muzika nazariyasini o'rganish, texnikani va mahsus fanlarni bilish kerak bo'ladi. Yaxshi uchuvchi, injener, umuman qanday bo'lmasin har bir sohada mutaxassis bo'lish uchun tegishli ma'lumot va tarbiya olishi kerak.

Ta'lim jarayonida kishi mahsus ko'nikmalar va faoliyat texnikasini egallaydiki, ularsiz uning na iste'dodi yuzaga chiqadi va na qobiliyati o'sib etiladi. «Men foydalangan texnikaning rivojlanganligi soyasidagina – deb yozgan edi A.N.Rimskiy Korsakov, - mening ijodiyotim yangi jonli kuchga ega bo'ladi va mening bundan buyon ijodiy faoliyatim uchun yo'l ochildi».

Ma'lumki, barcha yuksak iste'dodli kishilar ko'p va tirishib o'qiganlar. Iste'dod ayni ta'lim-tarbiya jarayonida, kishining tarkib topayotgan qobiliyatlarida ravshanroq ko'rina

boshlaydi. Chunonchi, kishining, masalan, muzika, adabiyot, texnika, matematika va boshqa shu kabilarga bo'lgan iste'dodi ta'lim-tarbiya jarayonida oshkor bo'ladi.

Qulay sharoit, o'qitish va tarbiya odamdagi layoqatning barvaqt uyg'onishiga imkon beradi. Masalan, Rimskiy-Korsakov onasi kuylagan kuylarni ikki yoshdanoq, otasi pianinoda chalgan kuylarni to'rt yoshida takrorlar, xirgoyi qilar edi va otasidan eshitgan kichik muzika asarlarini tez kunda fortepianoda o'zi chala boshlagan. Motsart uch yoshdan boshlab klavesinani (pianinoga o'xshash muzika asbobini) chala boshlagan, eshitgan muzika asarlarini hayron qolarli darajada darrov esida qoldirgan. To'rt yoshida o'zi ham muzika asarlari yarata boshlagan. Gaydida to'rt yoshidayoq muzikaga bo'lgan qobiliyat ko'rini boshlagan. Prokofev sakkiz yoshida kompozitor bo'lib tanila boshlagan.

Rassomlik sohasida Rafaelning ijodiy qobiliyati sakkiz yoshida, Mikelanjeloda o'n uch yoshida, I.E.Repin bilan V.A.Serovda to'rt yoshida, V.I.Surikovda olti yoshida ko'rini boshlagan. Aleksandr Ivanov o'n bir yoshidayoq tasviriy san'at Akademiyasiga kirgan. Igor Grabar o'zi haqida: «Rassomlikka necha yoshda havas qo'yanligimni eslay olmayman, ammo rasm solmagan vaqtimni xotirlay olmayman», deydi.

Poeziya sohasida Pushkin va Lermontovlarning ijodiy qobiliyatlari juda erta ko'rini boshlagan. Pushkin to'qqiz yoshida Lermontov o'n yoshida, A.Navoiy 5 yoshida ijod qila boshlagan. Ularning 7-13 yoshlaridayoq asarlari bosilib chiqa boshlagan. Bayron bilan Shiller o'n olti yoshda yoza boshlagan.

Bizning maktablarimizdagi ta'lim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyatlarini o'stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi.

Kishilar o'zidagi turli faoliyatlarga bo'lgan tug'ma layoqatlarini jamoada, o'z ustida tinmay ishlash jarayonida ro'yobga chiqaradilar. Maktablardagi sinf hamda jamoa, guruhlar, ilmiy to'garaklar, fan olimpiadalariga ishtirok etish, ilmiy anjumanlarga ishtirok etish tug'ma layoqatlarni qulay imkoniyatlaridir. Shuningdek, o'quv va mehnat faoliyatida odamning layoqatlari uyg'onadi va qobiliyatlari o'sadi, xalq talantlari shular jarayonida oshkor bo'ladi.

Har bir shaxsning o'zi aktiv xarakter qilgandagina ijtimoiy muhit, o'qish va tarbiya kishining layoqatini uyg'otmog'i va iste'dod hamda qobiliyatlarini o'stirmog'i mumkin. Kishining qobiliyatlari uning faoliyatini belgilabgina qolmay, balki kishining qobiliyatlari mana shu faoliyatda o'sadi va tarkib topadi.

Kishining o'z faoliyatiga qanday munosabatda bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Agar kishi o'z ishini sevib, mehr bilan qilsa, u vaqtda kishining bu sohada salohiyatlari kuchliroq yuzaga chiqa boshlaydi, uning qobiliyat va mahorati tezroq o'sib boradi. Ishga muhabbat qo'yish – u ishga qiziqish, havas qo'yish demakdir. Shu sababdan kishining qobiliyati uning qiziqish-havaslari bilan mustahkam bog'liq va qiziqishning o'sib borishiga qarab, kishi qobiliyati ham o'sib boradi. Qiziqishlar esa hammadan ko'ra ko'proq, faoliyat jarayonida va o'sib borayotgan qobiliyatlarga bog'liq ravishda o'sadi.

Yuksak va olijanob maqsadlar kishining barcha ruhiy kuch va qobiliyatlarining o'sishiga katta stimuly bo'lib xizmat qiladi.

Durust, ayrim vaqtlarda kishining qobiliyati bilan havaslari bir-biriga mos bo'lmasligi ham mumkin, masalan, kishi ma'lum bir sohada qobiliyat ko'rsatadi, ayni vaqtda boshqa bir sohaga ham qiziqadi. Bunday hodisa ko'proq kishining qobiliyatlari hali to'liq tarkib topib etmagan va oshkor bo'lmagan davrlarda uchraydi.

Qobiliyatning o'sishida mayyan faoliyatga qiziqish va muhabbat qo'yish bilan bir qatorda, kishi o'z ustida ishlashi, uning mehnat faoliyati hamda bilimlari, ko'nikma va malakalarini ijodiy ravishda – qo'llana olishi ham katta ahamiyatga egadir.

Ayrim kishilar bolalik va o'quvchilik chog'larida, ular uchun qulay sharoit bo'lishiga qaramay, hech qanday o'z zehni va qobiliyatlarini ko'rsata olmaganliklari ma'lumdur. Bunday kishilar keyinchalik sabot va chidam bilan o'z ustlarida mustaqil ishlashlari natijasida o'zlarining zo'r qobiliyatga ega ekanliklarini ko'rsatganlar.

Ko'p vaqtlardan beri shu narsa ma'lumki qobiliyat bilan o'zlashtirish hamma vaqt ham bir xil bo'lavermaydi. Masalan, Gogol Nejninskiy gimnaziyasida o'qiyotganida adabiyotdan «3», inshodan esa «2» baho olar edi. Mendeleev gimnaziyada «o'rta hol» o'quvchilardan biri bo'lib hisoblanishiga qaramasdan, keyinroq borib genial olim bo'lib etishdi. A'lochi bo'lib o'qiganlardan ko'pchiligining oddiy xizmatchi bo'lib qolganligi ham sir emas.

Moskva matematika maktabiga asos solgan, hozirgi zamon matematikasida yangi oqim yaratgan atoqli olim, akademik Luzin maktabda o'qigan davrlarida matematika fanidan «2» bahoga o'qir edi, uyda matematikadan yordamchi o'qituvchi bilan tayyorlanar edi. O'sha o'qituvchining so'ziga qaraganda, Luzin fanga tamoman layoqatsiz edi.

Taniqli kinorejissyor S.M.Eyzenshteyn maktabda o'qigan vaqtda rasm darsidan faqat «3» baho olib o'qir edi. Lekin keyinchalik u o'z ustida tinimsiz ishlashi natijasida kinematografiya san'ati sohasida talantini ko'rsatdi.

Mashhur kishilar hayotini olib qarasak, ular ijodiyotida eng muhim o'rinni ishg'ol qilgan narsa ularning tinimsiz ishlash qobiliyatiga ega bo'lganliklari, belgilangan maqsad yo'lida oylab, yillab, o'n yillab ishlay bilishlari va charchamay unga erishish yo'llarini izlashlari bo'lgandir.

Ma'lumki, maktabdagi o'quvchilar orasida darslardan ulgurmaydigan bolalar ham uchraydi. Bunday o'quvchilarning darslardan ulgurmasdan orqada qolish sababini sinchiklab tekshirish shuni ko'rsatadiki, ularda o'qishga moyillik bo'lmaydi yoki ular dars tayyorlash yo'llarini bilmaydilar. Tajriba shuni ko'rsatadiki, ularda o'qishga bo'lgan qiziqish va istak tug'dirish, shuningdek, ularda dars tayyorlash malakasini hosil qilish ularning darsdan ulgurib borishlariga imkoniyat beradi.

Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida har bir pedagog o'quvchilarga muayyan fanlardan bilimlar berish, malaka hosil qilish, ularning his va irodasiga ta'sir etish bilan bir qatorda, ularning har birini jamiyatning munosib quruvchilari bo'lib etishishlari uchun tinmay o'z ustilarida ishlash lozim ekanligini ular ongiga singdirish kerak.

O'quvchilarning kelajak mehnat faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlari faqat ularning maktabda oladigan bilim va malakalariga bog'liq bo'lmay, balki, asosan, o'zlarining bundan keyingi o'z ustilarida tinimsiz ishlashlari orqali yangi bilimlar hosil qilib borishlariga bog'liq ekanligini ularga uqtirib o'tish zarurdir.

Kishining qobiliyat va iste'dodi mehnatda namoyon bo'ladi, shu bilan birga kishi qobiliyatining o'zi ham faqat sabot bilan mehnat qilish, tirishib tegishli bilim va malaka hosil qilish orqali kamol topadi.

II. QIZIQISH – HAVAS

1. Qiziqish va havas to'g'risida umumiy tushuncha

Qiziqish-havas iborasini biz ko'pincha maroqli, ajoyib yoqimli ma'nolarda ham ishlatamiz. Qiziq spektakl, maroqli roman, ajoyib odam va hokazolar deganimizda, odatda, shu ma'noda gapiramiz.

Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish-havasni bevosita qiziqish-havas yoki qisqa muddatli qiziqish-havas deymiz, Bu xildagi qiziqish-havas, asosan, kishidagi ixtiyorsiz diqqat jarayonida ro'y beradi va u kishining individual xususiyatlari tarkibiga kirmaydi.

Bevosita qiziqish - havasni uzoq muddatli, nisbiy barqaror qiziqish-havasdan farq qilmoq kerak. O'ziga xos tor ma'noda ishlatiladigai qiziqish so'zi aslida shu xildagi barqaror qiziqish-havasni bildiradi.

Qiziqishning bu xili (barqaror qiziqish-havas) shaxsning diqqat e'tiborini muayyan narsaga, voqelik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan bir faoliyatga birmuncha uzoq vaqt va barqaror qaratilishida ifodalanadi.

Qiziqish-havas, jumladan, kishining o'zini qiziqtirgan narsaga erishuviga doimo intilishida, bu narsani bilib ishga, shu narsani o'ziga yaqinlashtirish va uni egallab olish uchun har doim intilishida ifodalanadi.

Odamlarga xos bo'lgan turli xil qiziqishlar orasida har bir kishining biron-bir sohaga asosiy qiziqish-havasi bo'ladi.

Shunday qiziqish-havasniig bo'lishi shaxsning individual xususiyatinn tashkil etadi.

Individual qiziqish-havas – kishining o'z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli hisoblab, shu narsaga erishmoq, uchun intilishidir.

Shaxsning asosiy hayot yo'li individual qiziqish-havaslarida namoyon bo'ladi.

Qiziqishning bu turi faoliyatining uni qiziqitirgan narsaga moyilligida, shu narsani eslaganda har doim yoqimli tuyg'ular his qilishida, shuningdek, shu narsa va u bilan bog'liq bo'lgan ishlar haqida doim gapirishga moyillikda ko'rinadi.

Bu qiziqish butun diqqat e'tiborimizni o'sha bizni qiziqitirgan narsaga qaratishimizda, shu narsaga nimaiki yaqin aloqador bo'lsa, shuni tez-tez esga olishimizda, xayolimizning hadeb shu narsa tevaragida aylanaverishida, fikrimizni o'sha biz qiziqitirgan narsa bilan bog'liq bo'lgan masalalar juda ham chulg'ab olishida ifodalanadi.

Individual qiziqishni kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bilan, yoki tuyg'u-hislar bilan yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Qiziqish-havas – shaxsning individual xususiyati bo'lib, uning diqqat-e'tibori real olamdagi muayyan bir sohaga muttasil qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish-havas uning diqqat-e'tiborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo'ladi.

Qiziqish hammadan ko'ra ko'proq kishining kasbi, ixtisosi bo'yicha qiladigan mehnati, o'qishi bilan bog'liq bo'ladi. Odamda shaxsiy qiziqishlar bilan birga, u ijtimoiy ozod bo'lgani tufayli, unga yana ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar ham xosdir.

2. Kishilarning qiziqishlariga qarab bir-biridan farqi

Odamlardagi qiziqishlarni biz avvalo bu qiziqishlarning mazmuniga qarab turlarga ajratamiz. Qiziqishning mazmuni keng ma'noda olingan voqelikdagi qanday narsalar yoki soha bilan qiziqilganligiga bog'liq bo'ladi, shular bilan belgilanadi. Kishilarning mazmunan, har xil bo'lgan qiziqish-havaslarini bu qiziqishlarning ijtimoiy qimmatiga qarab ijobiy qiziqish, yuksak, oliyjanob qiziqish-havas deb baholasak, boshqa bir qiziqishlarga salbiy qiziqish, past, bachkana va hatto zararli qiziqish deb baho beramiz.

Ijtimoiy-siyosiy qiziqishlari ham mavjuddir. Bu qiziqishlar jamiyatga foyda keltiradigan yoki reaksion jamiyat uchun zararli, emiruvchi qiziqish bo'lmog'i mumkin.

Progressiv ijtimoiy-siyosiy qiziqishlar kishidagi eng yuksak, qimmatli qiziqishdir. Kishilarning individualligi faqat unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilan emas, balki yana mana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan bo'lgan nisbatida hamdir. Kishidagi ijtimoiy qiziqishlar uning shaxsiy qiziqishlaridan ustun bo'lganda, undan ham muhimrog'i, kishining shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy qiziqishlar bilan mos bo'lgandagina shaxsning ma'naviy hayoti ko'rkamroq bo'ladi.

Intellektual (aqliy) qiziqishlar yuksak, ijobiy qiziqishlardir. Ana shunday qiziqish egalari uchun o'z hayotlarida eng muhim narsa – fan bilan mashg'ul bo'lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir. Chunonchi, Nyuton, Lomonosov, Darvin, Siolkovskiy, Michurin, Pavlov, ana shunday qiziqish bilan yashadilar.

Estetik qiziqishlarning o'ziga berilib ishlaydigan kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar uchun o'z hayotlarida eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish qimmatbaho san'at asarlari yaratishdir. Chunonchi, rus kompozitorlaridan Glinka, Musorgskiy, Chaykovskiy va Moskva badiiy teat-riga asos solgan Stanislavskiylar mana shunday kishilardandir.

Ayrim kishilarda past va sayoz qiziqishlar ham bo'ladi. Bunday past qiziqishga faqat o'zining hissiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qiziqishlar kiradi. Ana shunday qiziqishlar quli bo'lgan odamlar uchun hayotlarida eng muhim bo'lgan narsa ular hatto moddiy jihatdan ta'minlangan bo'lsalar ham ovqat eyish, ichish, uxlash va umuman olganda nafsini qondirishdan iboratdir. Chunonchi, Gogolning «Qadimgi zamon pomeschiklari» povestidagi Afanasiy Ivanovich va Pulxeriya Ivanovnalarni xuddi shu tipdagi odamlardir.

Shuningdek, faqatgina shaxsiy boylikka – pul yig'ish, dunyo to'plashga qiziqadigan pastkash odamlar ham bor. Bunday odamlar o'zining eng zarur ehtiyojlarini qondirishdan ham voz kechib, emay, ichmay, kiynmay, faqat dunyo to'plashga, mol yig'ishga harakat qiladi.

Faqat o'z nafsini ko'zlash, dunyo to'plash, molparastlikka qaratilgan tuban qiziqishlar nuqul xudbinlik xarakteridagi qiziqishlardir. Bunday qiziqishlar nuqul jamiyat manfaatlariga zid bilib,

boshqa kishilar farovonligiga zarar etkazadi. Shu bilan birga, bunday qiziqishlar kishi ongini nihoyatda chegaralab, uni puch, pastkash bir shaxsга aylantirib qo'yadi.

Kishidagi qiziqishlar doirasi har xil bo'ladi. Odamlar o'zidagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo'lishiga qarab ham bir-birdan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni qiziqish doirasi tor kishilar deb ataladi.

Voqelikdagi ko'p sohalarga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma-xil va keng bo'ladi. Lekin shu bilan birga bunday kishilarda bir qiziqish asosiy, markaziy o'rinni oladi,

Qiziqish-havaslar doirasining keng, xilma-xil bo'lishi ko'pincha bu qiziqish-havaslarining yuksak va chuqur mazmunli bo'lishi bilan ham bog'liqdir. Yuksak qiziqish-havaslariga berilib yashaydigan kishilarning qiziqish-havas doirasi ham keng va xilma-xil bo'ladi.

Ayni bir xildagi qiziqish-havaslarining kuchi turli kishilarda turli darajada bo'ladi. Kuchli qiziqishda ko'pincha kuchli hissiyotlar bilan bog'liq bo'lib kishida ehtiros tarzida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham, odatda «ehtirosli qiziqish», «zo'r havas» degan iboralar ishlatiladi. Kishidagi zo'r havas chidam, sabr-toqat va sabotlilik singari iroda sifatleri bilan bog'langan bo'ladi.

Muayyan bir darajadagi kuch bilan namoyon bo'ladigan qiziqish-havaslar, yana kishilarda barqarorlik yoki doimiylik darajasi bilan ham bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar bo'ladiki, ularda hosil bo'lgan muayyan qiziqish-havaslar doimiy bo'lib, umrbod saqlanib qoladi. Chunonchi, Lomonosov, Michurin, Prjevalskiy, Gorkiy singari kishilarda bo'lgan qiziqishlar shunday doimiy, barqaror qiziqishlardandir.

Ba'zi odamlar bir narsaga juda qattiq qiziqadilar, kuchli, zo'r havas qo'yadilar, lekin ulardagi qiziqish-havaslar uzoqqa bormaydi; bunday odamlardagi biron narsaga, biron-bir faoliyatga bo'lgan zo'r qiziqish-havas o'rnini darrov boshqa bir xil va shunday zo'r qiziqish-havas oladi.

Bunday kishilarning qiziqish-havasleri tez o'zgaradi. Bunday odamlarni odatda «juda qiziqib ketadigan» ishqiboz kishilar deb yuritiladi.

Ba'zi odamlar bo'ladiki, ularda paydo bo'lgan qiziqish havaslar nihoyat kuchsiz bo'lib, tez o'tib ketadi yoki biron-bir qiziqish o'rnini boshqa bir yangi qiziqish oladi. Bunday kishilar faqat «shu kungi» qiziqish-havaslar bilan kifoyalanadi. Bunday kishilarni ko'pincha muayyan orzu-havasi bo'lmagan odamlar deyiladi.

Odamlardagi qiziqish-havaslar tarixan o'zgarib turadi. Shu bilan birga, faqat ijtimoiy qiziqishlarga emas, balki individual qiziqishlar ham o'zgaradi. Qiziqishlarni kishining boshqa xususiyatlariga qaraganda ko'proq darajada ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy turmush sharoitleri bilan belgilanadigan individual xususiyatleri deyish mumkin.

Biz shaxsiy manfaatparastlikka asoslangan qiziqish-havaslariga berilgan odamlarni yoqtirmaymiz. Biz odamlardagi bunday qiziqishlarga barham berish uchun kurashamiz. Bizdagi boshqaruv va tarbiya ishlarimiz, jumladan, yosh avlodlarimizda yuksak va xilma-xil ijobiy qiziqish-havaslar o'stirishga qaratilgandir.

3. Qiziqish-havasning ahamiyati

Kishida muayyan qiziqish-havaslarining bo'lishi shuni ko'rsatadiki, kishi shaxs sifatida faqat kun kechirish bilan, shu bugungi hayoti bilangina ovora bo'lib qolmasdan, balki istiqbol bilan ham qiziqishadi. Kishidagi qiziqishlar uning dunyoqarashi, e'tiqodi va ideallari bilan bog'liq bo'ladi. Qiziqish-havaslar odamning hayotini mazmundor va ma'nodor qiladi. Kishilardagi individual qiziqish-havasleri uning Vatanini manfaatlari bilan mos keladi, Bunday qiziqish-havaslar kishida qanchalik xilma-xil va yuksak bo'lsa, uning hayoti shunchalik ma'noli va mazmunli bo'ladi. Bunday kishilarning ijtimoiy qimmati shunchalik yuksak bo'ladi.

Qiziqish-havasleri pastkash yoki tuturiqsiz bo'lgan odamlarning ma'naviy hayoti mazmunsiz va betayin bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining nima uchun yashayotganliklarini, ko'pincha, o'zlari ham bilmaydilar. Kishidagi qiziqishlarning susayib yoki yo'qolib ketishi uning aqlini ham pasaytirib qo'yadi, faoliyatini susaytirib yuboradi va boshqa ma'naviy fazilatlariga putur etkazadi, kishini bekorchilikka moyil, yalqov qilib qo'yadi. Bular bo'sh qolgan vaqtlarida nima bilan mashg'ul bo'lishlarini bilmay, zerikadilar yoki vaqtni o'tkazadigan biron bekorchi ermak topishga urinadilar.

Muayyan oliyjanob qiziqish-havaslar ega bo'lgan kishilar har doim tetik, faol bo'ladilar. Bunday kishilarning hayoti ma'noli va sermazmun bo'ladi.

Shaxsning individual xususiyati bo'lgan qiziqish-havaslar uning hamma psixik jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek qobiliyatlarining o'sishi ham ma'lum darajada undagi qiziqish-havaslar bilan belgilanadi. Kishidagi qiziqish-havaslar uning barcha psixik jarayonlarida namoyon bo'ladi. Bizdagi idrok etish esda qoldirish, esga tushirish, xayol, tafakkur va iroda jarayonlari qiziqish-havas orqali aktivlashadi. Qiziqish-havaslar esda qoldirishning tez va mustahkam bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi, xayol va tafakkur faoliyatini muayyan izga solib yuboradi. Qiziqish-havaslar kishi diqqatining kuchli va barqaror bo'lishiga yordam qiladi, bizning tuyg'u-hissiyotlarimizning, shuningdek bevosita qiziqishlarimizning ham kuchli va barqaror bo'lishiga yordam beradi.

Qiziqish-havaslar kishining mehnat faoliyati uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Qiziqish-havaslar kishini faoliyatga rag'batlantiradi, uning g'ayratiga-g'ayrat qo'shib, tashabbus ko'rsatishga, aktiv harakat qilishga, ijod etishga, yangiliklar yaratishga yo'llaydi. Qiziqish-havaslar kishining kuch-quvvatini oshiradi. Shuning uchun ham kishining qiziqish-havaslariga mos keladigan ishlar tezroq, osonroq va unumliroq bajariladi.

Qiziqish o'qituv ishlarida katta ahamiyatga egadir. O'quvchilarda o'quv fanlariga, umuman bilimga va o'zining kelgusidagi kasbiga qiziqish-havasning bo'lishi bilimlarni ongli va mustahkam o'zlashtirishning muhim shartidir. Shuning uchun har bir pedagog o'z o'quvchilaridagi mavjud qiziqish-havaslarini bilishi, bu qiziqish-havaslarining qanday o'sib borayotganligini bilishi, o'quv ishlariga va mehnatga barqaror, mustahkam qiziqish paydo qilishga harakat qilishi, yordam berishi zarur.

4. Qiziqish-havaslarining o'sishi

Bolalar bir yasharlik vaqtlaridayoq yorqin, ta'sirli, o'tkir tovushli, harakatli narsalarga va birinchi marta ko'rgan narsalariga qiziqadigan bo'ladi. Shuningdek, bola endigina qila boshlagan bir xil harakatlarni qayta-qayta takrorlay berishga ham qiziqadi. Bunday bevosita qiziqishlar bolalarning ta'sirli buyumlarga ixtiyorsiz diqqat qo'yishida, ularni idrok qilishida va o'zining qilayotgan harakatidan zavq qilishda ko'rinadi.

Bolalardagi birmuncha barqaror qiziqishlar esa ularning yoshi ulg'ayib borishi, atrof muhitning ta'siri bilan o'qish va tarbiya jarayonida paydo bo'la boshlaydi.

Bolalik davrida qiziqish-havaslarining o'sishiga bolaning atrofidagi odamlarda bo'lgan qiziqish-havaslar katta ta'sir ko'rsatadi. Atrofdagi odamlarning bunday ta'sirlari ayniqsa boladagi o'sib kelayotgan qobiliyat va layoqatlarga mos bo'lsa, uning qiziqish-havaslarining tarkib topishida, ko'pincha, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Bolalar maktabgacha tarbiya yoshidanoq, kattalar nima qilsa, o'zlarining o'yin faoliyatlarida shularni aks ettira boshlaydilar. Jamoatchilikning yangi qurilishlariga bo'lgan zo'r qiziqishlari bolalarning suv, to'g'on, hovuz singari narsalar bilan qiziqishlariga katta ta'sir etadi. Jamoatchilikning sun'iy Er yo'ldoshi uchirilishiga, kosmonavtlarimizning qahramon ona parvozlari qiziqish ayniqsa bolalarning qiziqish-havaslariga zo'r ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri, bolalarda bo'ladigan qiziqishlar hali qisqa muddat davom etadigan havaslar bo'lib, bunday «qiziqishlar» tez gurullab ketib, tez so'nib qolishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda qiziqish muayyan bir narsalar bilan qisqa bir muddat qiziqish tarzida tarkib topa boshlaydi.

Albatta, hali ularda uzoq muddat davom etadigan, barqaror qiziqishlarning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, ularning hali tajriba va bilimlari nihoyatda kam, kelgusi haqida orzu hali ularda ko'rinmaydi. boqcha yoshidagi bolalarni kelgusidagi narsalar emas, hozirgi narsalar qiziqtiradi.

Birmuncha barqaror qiziqish bolalarda maktab yoshida, asosan, o'qish jarayonida tarkib topa boshlaydi.

Bola maktabga endi muayyan maqsad bilan boradi. Endi unda maktabga, o'qishga qandaydir qiziqish paydo bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda o'qish jarayonida bola qaysi fandan muvaffaqiyat qozonsa, hammadan ko'proq o'shanga qiziqadi.

Bilimlarni muvaffaqiyat bilan o'zlashtirish o'quvchi bolani har doim xursand qiladi. Muvaffaqiyatdan zavqlanish o'quvchida ishga qiziqish tug'diradi, binobarin, muvaffaqiyatdan zavqlanish qanchalik kuchli bo'lsa, ishga qiziqish ham shunchalik kuchli bo'ladi. O'quvchilarda qiziqish o'quv fanlarining mazmuni bilan ham, o'qitish metodlari bilan ham hosil qilinadi. O'quv fanlariga bo'lgan qiziqish dastlab bevosita qiziqish bo'lib, mashg'ulot jarayonining o'zida huzur qilishda namoyon bo'ladi. Keyinchalik, mashg'ulotlar davomida, o'quv fanlarining mazmuni, ahamiyati borgan sari ko'proq anglashilib boradi. Shu bilan birga bolada ma'lum bir o'quv faniga bo'lgan qiziqish ham davomliroq bo'la boshlaydi. Keyinchalik esa qiziqish endi shaxsning muayyan narsaga tobora barqaror diqqat-e'tibor berishi tarzida tarkib topa boshlaydi.

Bolalarda bunday qiziqish dastlab bir qancha o'quv fanlariga birdaniga yoki oldinma-keyin tug'ilishi va so'ngra esa barchasiga baravar qiziqish paydo bo'lmog'i mumkin. O'quvchilarda hamma bilimlarga, umuman bilimga qiziqish mana shunday tug'iladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilardayoq kelgusida kim bo'lish masalasiga qiziqish ko'rini boshlaydi. Ulardagi bunday qiziqish o'z ota-onalari va katta yoshdagi maktabdoshlarining gaplari ta'siri bilan, shuningdek, turli kasbdagi kishilar: binokorlar, vrachlar, o'qituvchilar, traktorchilar, kombaynchilar, o'quvchi va boshqalarning qilgan ishlarini kuzatishlari natijasida paydo bo'ladi.

Kelgusida bunday kasb-hunar egasi bo'lish masalasi dastlab bolalarning faqat orzu-xayoli, bolalar ideali sifatida voqe bo'ladi. Boladagi kasbga bo'lgan dastlabki qiziqishlar hali ularning o'qib-o'rganayotgan fanlari bilan bog'lanadi. Shuning uchun ham ulardagi bunday qiziqish ularning dars o'zlashtirishlariga ta'sir ko'rsatmaydi.

V-VIII sinf o'quvchilaridagi qiziqishlarning o'sishi uchun o'quv mashg'ulotlari bilan bir qatorda, turli to'garaklarda: texnika, adabiyot, san'atshunoslik singari to'garaklarda o'tkaziladigan mashg'ulotlar ham katta ahamiyatga ega.

O'quvchilarda paydo bo'la boshlagan qiziqishlar ma'lum bir to'garakni tanlashda aniqlanadi, to'garaklardagi mashg'ulotlar vaqtida esa bu qiziqishlar o'sib mustahkamlanadi, ancha barqaror tus olib boradi.

O'quvchilar maktab yoshida bilim va tajribalar to'plashi, umumiy aqliy saviyasining kengayishi munosabati bilan atrofdagi kishilar bilan ancha va murakkab aloqa bog'lay boshlaydilar, hayotning turli sohalari va faoliyat turlari bilan tanishadilar, xilma-xil qiziqishlarga ega bo'lgan kishilar bilan uchrashadilar va har xil kasblar bilan tanishadilar. Bularning hammasini o'quvchilar faqat o'zlarining bevosita kuzatishlari yo'li bilangina bilib qolmay, balki kattalarning hikoyalaridan, o'zlarining o'qigan kitoblaridan ham bilib boradilar.

Shunday qilib, o'quvchilarda muayyan o'quv fanlariga yoki umuman bilimga bo'lgan bevosita qiziqishlar bilan birga muayyan kasbga, hayotning muayyan sohasiga qiziqish mana shunday vujudga keladi.

Bolalarda paydo bo'lgan kasbga qiziqish esa, o'z navbatida, tanlagan kasbni egallashning sharti bo'lgan muayyan bilimlarga qiziqishni aktivlashtiradi.

Maktab bolalaridagi qiziqishlar faqat yuqorida bayon etilgan tartibdagina hosil bo'lishi shart emas, balki boshqa yo'llar bilan ham hosil bo'lmog'i mumkin: chunonchi, bolada turli faoliyatga, kasbga qiziqish dastlab atrof-muhitning ta'siri bilan hosil bo'lmog'i va so'ngra bu qiziqish bilimga, o'quv faniga, to'garak mashg'ulotlariga qaratilmog'i mumkin. Bunday qiziqishlar o'qish va to'garak mashg'ulotlariga qatnash davomida yana mustahkamlanib, qat'iylanib, ancha kuchli va barqaror tus olmog'i mumkin.

V-VI sinf o'quvchilaridagi qiziqishlar hali uncha barqaror bo'lmaydi. Bunday qiziqish-havaslar ko'pincha birdaniga boshlanib ketadi va shuningdek, tez yo'qolib ham ketadi. Boladagi bir qiziqish o'rnini boshqa bir qiziqish egallaydi. Shuning uchun ham qiziqishlarni tarbiyalash, ya'ni bolada ijobiy barqaror qiziqish-havaslar paydo qilish zarurdir.

Albatta, to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim ishlarining o'ziyoq o'quvchilarda qiziqishlar tarbiyalaydi. Har qaysi o'quv fani va har qanday bilim qiziqarlidir. O'quvchilarda qiziqish paydo qilish va uni barqaror qilish o'qituvchilarga bog'liq. O'quvchilarda qiziqish paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolish uchun avvalo o'qitiladigan darslarning emotsional, yorqin va jonli bo'lishi, o'quvchilarga beriladigan materiallarni amaliyot bilan bog'lab borish, so'ngra esa o'qib

o'rganiladigan fanlarni turmushning turli sohalaridagi rolini, ko'rilishimizdagi ahamiyatini bilimlarning kelgusida kasb egallash va ma'lumotni oshirish uchun zarurligini anglab olishi katta ahamiyatga egadir.

Masalan, fizika darsida M.G.Davletshin tomonidan mahsus psixologik tajribalar o'tkazilib, bunda u fizikaning texnikada qo'llanishiga o'quvchilar e'tiborini jalb etish yo'li bilan maktab bolalarida texnikaga qiziqish ancha ortganligini ko'rsatadi. Texnikaga qiziquvchi o'quvchilar soni 14% ga oshdi. Shu bilan bir qatorda tajriba olib borilgan gruppadagi o'quvchilarning qiziqishi chuqur bo'lganligi va bundagi motivlar ham ancha ongli bo'lganligi aniqlangan. Fizika fanini o'qitishda bunday ishlar olib borilmagan gruppada o'quvchilarida esa texnikaga qiziqish ancha past bo'lganligi aniqlangan.

O'quvchilarda fanga qiziqishni paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolishda o'qituvchining fanga bo'lgan munosabati katta rol o'ynaydi. Agar o'qituvchi o'z fanini sevsa, unga qiziqsa, u vaqtda o'qituvchilarda ham shu fanga ko'p darajada barqaror qiziqish, umuman va shu bilim bilan bog'liq bo'lgan vaziyatda qiziqish-havas paydo bo'ladi.

O'smirlik davrida fanga bo'lgan qiziqish mustahkamlanish bilan birga, kelajak kasbga birmuncha barqaror qiziqish shakllana boshlaydi.

VII–VIII sinf o'quvchilari kelgusida o'zlarining qiladigan ishlari va kasblari to'g'risida jiddiy o'ylay boshlaydilar. 14–15 yoshdagi o'smirlarning kelajagi masalasi oila sharoitida ham jiddiy muhokama mavzui bo'lib qoladi.

IX sinflarda kasb tanlash o'quvchilarning asosiy masalasi bo'lib qoldi. Ular o'qishni davom ettirib, to'liq o'rta ma'lumot olsammikan, yoki biron kasb hunar maktabiga kirib o'qisammikan, yo bo'lmasa, korxonaga ishga kirsammikan degan masala ustida o'ylanadilar.

Bordiyu, o'quvchi o'qishini davom ettirishga qaror qilgan bo'lsa, u vaqtda uning oldida qanday ishlab chiqarish ixtisosi beradigan o'rta maktabga kirsammikan, degan masala tug'iladi. Agar o'quvchi ishlab chiqarishga kirishga jazm qilsa, u vaqtda qanday korxona va qanday ixtisosni tanlashim kerak, degan savolni hal etishi kerak bo'ladi. Ishlab chiqarishga kirishni qaror qilgan o'smirlarimizning ko'pchiligi ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'rta maktabda o'qishni ham davom ettirishga qaror beradi.

O'smirlar o'zlariga kasb tanlab olishda, albatta, ota-onalarining, yaqin kishilarining, birinchi navbatda, o'qituvchilarining, tarbiyachilarining yordamlariga (maslahatlariga, yo'l-yo'riq ko'rsatmalariga) muhtoj bo'ladilar.

Albatta, bola o'z qobiliyati va kuchiga muvofiq keladigan va ma'lum darajada tanish bo'lgan kasbni tanlasa yaxshi bo'ladi. Kishi o'zi mashg'ul bo'ladigan ishini sevsa, bu ish unga xursandlik, mamnunlik bahsh etadi, kishi juda katta tashabbus ko'rsatadi, charchamay, g'ayrat bilan ishlaydi».

O'qituvchining dars jarayonida o'quvchilarga beradigan bilimlarini va amaliyot bilan yaxshilab olib boradigan va ilmiy, texnika, badiiy to'garaklar yaxshi yo'lga qo'yilgan maktablarda bolalar ancha to'g'ri va muvaffaqiyatli ravishda kasb tanlashlari mumkin. Kasb tanlash masalalariga bag'ishlab mahsus tashkil etiladigan ma'ruza, suhbat va ekskursiyalar o'quvchilarga katta yordam beradi.

Yuqori sinf bolalari hayotida kasb-hunarga qiziqishlari katta o'rin egallaydi.

Maktablarimizning hozirgi vaqtdagi vazifasi o'quvchilarga faqat nazariy bilimlar berishgina bo'lmay, balki ularni turmushga konkret mehnatga tayyorlash hamdir. Katta yoshdagi o'quvchi bolalar maktabni bitirgach o'zlarining unumli mehnatda ishtirok etishlari kerakligini yaxshi biladilar. Shuning uchun ular o'qib turgan vaqtlaridayoq ishlab chiqarishga qatnashuvlari lozimligini tushunadilar.

Lekin o'smirlar faqat yaqin kelajakdagi hayot va faoliyatlari to'g'risidagina emas, balki uzoq kelajakdagi hayot va faoliyatlari to'g'risida o'ylash va orzular qilishga moyil bo'ladilar.

Shuning uchun ham, o'rta maktabning yuqori sinflarida o'qib yurgan paytlarida o'quvchilarning birlari maktabni bitirish bilan bir-ikki yil ishlab, mehnat stajiga ega bo'lgach, tegishli oliy maktabga kirishga, ikkinchi birlari esa ishga kirib, ishlab chiqarish ishini kechki yoki sirtqi oliy maktablarda o'qish bilan birga qo'shib olib borishga qaror beradilar. Qishloq o'rta maktablarini

bitiruvchi yigit-qizlarimizning ichida maktabni tamomlagach, o'z qishloqlarida qolib ishlashga jazm qiluvchilar oz emas. Bunday yoshlarimizning ko'pchiligi o'z ishlarini sirtqi o'qish, ayniqsa qishloq xo'jaligi oliy maktablarida sirtqi o'qish bilan birga qo'shib olib borishga qaror beradilar. Umumiy ta'lim maktabini tamomlovchi yoshlarimizning ko'pchiligi o'z ixtisoslarini to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishga, o'zlarining amaliy mehnat faoliyatlari jarayonida oshirishni ko'ngillariga tugib oladilar.

Katta yoshdagi o'quvchilarga, shuningdek VII – IX sinf o'quvchilariga ham bo'lg'usi kasbni tanlashda ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa yaqin kishilari yordamlashadilar, yuqori sinf o'quvchilari ular bergan maslahat va ko'rsatmalarini hisobga olib, ko'pchilik hollarda qat'iy qarorni o'zlari qabul qiladilar. Ular bu qarorni qabul qilishda amal qiladigan motivlarini asoslab bera oladilar.

Yuqori sinf o'quvchilari har xil kasblardan, ayniqsa o'zlari tanlagan kasblardan yaxshi habardor bo'ladilar. Ular o'zlariga biron bir kasbni tanlabgina qolmay, balki shu bilan bir qatorda bu tanlangan kasblari qanday bilimlar talab etishi va shu kasbning qay sohada ko'proq foyda keltirishi masalalari bilan ham qiziqadilar.

O'qituvchilarda kelajak kasb tanlash jarayoni ayrim fanlarga, ayniqsa o'zlari tanlagan kasb bilan bog'liq bo'lgan fanlarga bo'lgan qiziqishlarini aktivlashtiradi. Shu bilan birga yuqori sinf o'quvchilarining o'zlariga oldindan kasb tanlashlari, shu haqda o'ylash, fikr yuritish jarayonining o'zi ularning xarakterlarini tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilarning qiziqishlari ularning qobiliyatlarining o'sishi, dunyoqarashning tarkib topishi munosabati bilan o'sib boradi.

Yosh yigit-qizlarimiz umumta'lim, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari kirib, o'rta maktabni bitirib etuk, unumli mehnatda ishtirok etishga tayyor bo'ladilar va o'z kelajak hayot yo'llarini belgilab oladilar. Yoshlarimizning bundan buyongi individual qiziqish va qobiliyatlari ularning kasb faoliyatlarida mustahkamlanib boradi.

Yoshlarimizning qiziqishlari g'oyat xilma-xildir. Lekin ulardagi bu xilma-xil qiziqishlar jamiyatimizni yana ham gullab yashnashida umumiy maqsadlar bilan qo'shilib boradi.